

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 25

Київ – 2016

УДК 94(477):[327+001.891]

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 25: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. — 458 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №6 від 26 травня 2016 р.*

Збірник наукових праць присвячено 25-й річниці незалежності Української держави. Особливу увагу приділено основним етапам еволюції зовнішньої політики України, її місцю й ролі в глобальній системі міжнародних відносин, історії іноземних дипломатичних представництв в Україні, відносинам Української держави з ЄС, а також актуальним питанням історії міжнародних відносин, методології, історіографії і джерелознавства.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

О.А. Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет;

Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, професор, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

О.О. Маврін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.Б. Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Ренато Різаліті, ординарний професор, Флорентійський університет (Італійська Республіка);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Р е ц е н з е н т и: **Ласло Сьогі**, доктор історичних наук, професор (Угорщина);

С.С. Троян, доктор історичних наук, професор;

Л.Д. Якубова, доктор історичних наук.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Відповідно до наказу МОН України від 16.05.2016 № 515 міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» поновлено в Переліку наукових фахових видань України (з історичних наук).

© Інститут історії України НАН України

© Автори

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

UDC 94(477):[327+001.891]

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. — Issue 25: Interagency collected scientific papers / Ed. by S.V. Vidnyanskyj. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2016. — 458 p.

Approved for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 6, May 26, 2016.

The collection of scientific papers is dedicated to the 25th anniversary of Ukraine's independence. Special attention is paid to the main stages of the evolution of Ukraine's foreign policy, its place and role in the global international relations system, the history of foreign diplomatic missions in Ukraine, Ukraine's relations with the EU, as well as relevant issues of the history of international relations, methodology, historiography and source studies.

Editorial board:

S.V. Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

O.A. Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

Marián Gajdoš, PhD in History, Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

O.M. Gorenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

O.E. Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.B. Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.A. Mavrin, PhD in History, Senior Researcher, M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Renato Risaliti, Professor, University of Florence (the Italian Republic);

O.S. Rubliov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

V.E. Snapkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University (Minsk, the Republic of Belarus);

I.I. Vovkanych, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

L.O. Zashkil'nyak, Doctor of History, Professor, Ivan Franko National University of Lviv.

Reviewers: **László Szögi**, Doctor of History, Professor (Hungary);

S.S. Troyan, Doctor of History, Professor;

L.D. Yakubova, Doctor of History.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, "KV" No. 6938.

According to the Order No. 515, dated from May 16, 2016, of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the interagency collected scientific papers «International Relations of Ukraine: scientific searches and findings» are updated in the List of scientific professional editions of Ukraine (History).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

© Authors

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ЗМІСТ

УКРАЇНА В ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ (до 25-ї річниці незалежності України)

<i>Степан Віднянський.</i> Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації	9
<i>Наталія Чорна.</i> Україна–Польща: генеза стратегічного партнерства крізь призму президентського чинника	41
<i>Юлія Гергель.</i> Україна та арабські держави Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія): передумови та обставини встановлення дипломатичних відносин	59
<i>Ганна Харлан.</i> Україна в східноєвропейській політиці Федеративної Республіки Німеччина (2005–2015 рр.)	86
<i>Євгеній Сафар'янс.</i> Криза європейської системи безпеки 2014 р. та її вплив на українсько-австрійські відносини	107

МІЖНАРОДНІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

<i>Наталія Кривець.</i> З історії українсько-німецьких літературних зв'язків у ХІХ — на початку ХХ ст.	122
<i>Владислава Піскіжова.</i> Діалог культур: роль поезії Тараса Шевченка в процесі становлення новоболгарської літератури другої половини ХІХ ст.	144
<i>Оксана Іваненко.</i> Просвітницька діяльність поляків у Київській губернії на початку ХХ ст.	166
<i>Юлія Грищенко.</i> Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)	186
<i>Лілія Білоусова.</i> Одеські товариства в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини у 1880-х — 1920-х рр.	206

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Вячеслав Циватий.</i> Віденський конгрес 1814–1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку	229
<i>Євген Бевзюк.</i> Чеська національна ідея періоду початку революції 1848–1849 рр.	247
<i>Ірина Матяш.</i> Іноземні консули в Києві доби Української Народної Республіки	269
<i>Олександр Павленко.</i> Політика балканських країн щодо визначення статусу Косово (1990–2016 рр.)	295

Ірина Боровець. Еволюція суспільної думки в Республіці Хорватія щодо європейської інтеграції упродовж 2000–2013 рр.....	307
Олександр Златін. Зовнішня політика й національна безпека Румунії у контексті агресії Росії проти України.....	324

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

Таміла Герасимчук. Міжнародний порядок ХХІ століття: основні теоретико-концептуальні підходи.....	335
Олег Горенко. Історична наука і трансформація правосвідомості	356
Мирослав Волощук. Про «звабливість» середньовічної Центральної Європи й угорську русистику [рец.] «Köztes-Európa» vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / Szer. Dániel Bági, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, Pécs : Kronosz, 2012, 604 l.....	373
Іван Дзира. Південнослов'янські сюжети в «Історії русів».....	387
Андрій Мартинов. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень.....	397
Юлія Вялова. Проблеми польсько-українського діалогу в публікаціях Леона Василевського на шпальтах часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński»	424
Марина Михайлюк. Щоденникові записи Віктора Клемперера як джерело для дослідження особливостей антисемітської політики в нацистській Німеччині	438

CONTENTS

UKRAINE IN THE GLOBAL WORLD (dedicated to the 25th anniversary of Ukraine's Independence)

<i>Stepan Vidnyanskyj.</i> The European Policy of Ukraine: Main Stages, Problems and Prospects of Implementation.....	9
<i>Nataliia Chorna.</i> Ukraine–Poland: Strategic Partnership Genesis in View of Presidential Factor.....	41
<i>Yuliia Gergel.</i> Ukraine and the Arab States of the Levant (Syria, Lebanon, Jordan): Preconditions and Circumstances of the Establishment of Diplomatic Relations	59
<i>Anna Kharlan.</i> Ukraine in Eastern European Policy of the Federal Republic of Germany (2005–2015)	86
<i>Yevhenij Safarians.</i> The Crisis of the European Security System in 2014 and its Influence on the Ukrainian-Austrian Relations	107

INTERNATIONAL CULTURAL COMMUNICATION OF UKRAINE

<i>Nataliya Kryvets.</i> From the History of Ukrainian-German Literary Relations in the Nineteenth — Early Twentieth Centuries.....	122
<i>Vladyslava Piskizhova.</i> Dialogue of Cultures: the Role of Taras Shevchenko's Poetry in Genesis of New Bulgarian Literature in the Second Half of the Nineteenth Century	144
<i>Oksana Ivanenko.</i> Educational Activities of the Poles in Kyiv Governorate in the Early Twentieth Century	166
<i>Yulia Grishchenko.</i> Cultural and Educational Processes among the Bulgarians in the USSR (the 1920s)	186
<i>Liliia Bilousova.</i> Odessa Societies in Organizing Jewish Emigration from the South of the Russian Empire to Syria and Palestine in the 1880s — 1920s	206

FROM THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Viacheslav Tsivatyi.</i> Congress of Vienna 1814–1815: the Institutional Verdict of the European Political, Diplomatic and Socio-Historical Development	229
<i>Eugene Bevzyuk.</i> Czech National Idea at the Beginning of the Revolution of 1848–1849.....	247
<i>Iryna Matiash.</i> Foreign Consuls in Kyiv during the Ukrainian People's Republic	269
<i>Alexander Pavlenko.</i> Balkan States Politics towards Kosovo Status Determination (1990–2016)	295

<i>Iryna Borovets.</i> Evolution of the Public Opinion on European Integration in the Republic of Croatia in 2000–2013.....	307
<i>Oleksandr Zlatin.</i> Foreign Policy and National Security of Romania in the Context of Russian Aggression Against Ukraine.....	324

**METHODOLOGICAL, HISTORIOGRAPHICAL
AND SOURCE STUDIES**

<i>Tamila Gerasymchuk.</i> International Order of the Twenty-First Century: Main Theoretical and Conceptual Approaches.....	335
<i>Oleg Gorenko.</i> Historical Science and Transformation in Sense of Justice	356
<i>Myroslav Voloshchuk.</i> On the «Attractiveness» of Medieval Central Europe and Ruthenian Studies in Hungary [Review] «Köztes-Európa» Vonzásában. Ünnepi Tanulmányok Font Márta Tiszteletére / Szer. Dániel Bági, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, Pécs: Kronosz, 2012, 604 l.....	373
<i>Ivan Dzyra.</i> The South Slavic Plots in «Istoriia Rusiv».....	387
<i>Andriy Martynov.</i> World War I in the Modern German Historiography: Research Topics and Conceptual Ideas	397
<i>Iuliia Vialova.</i> The Problems of Polish-Ukrainian Dialogue in Leon Wasilewski's Publications on the Pages of the «Biuletyn Polsko-Ukraiński» Magazine.....	424
<i>Maryna Mykhailiuk.</i> Victor Klemperer's Diary Entries as a Source for the Study of Nazi Germany's Anti-Semitic Policy.....	438

УКРАЇНА В ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ (до 25-ї річниці незалежності України)

УДК 327(477)“1991/2016”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України,
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються історична, географічна, геополітична, соціокультурна й ментальна обумовленості й особливості становлення європейської політики України як стратегічного напрямку зовнішньої політики з перших днів незалежності, основні етапи, протиріччя та проблеми реалізації її «європейського вибору». Особливу увагу приділено проблемам цивілізаційної ідентичності й геополітичної трансформації та наближення України до європейських цінностей і стандартів, а також еволюції взаємовідносин України і Європейського Союзу. Акцентовується на значному потенціалі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС як факту і чинника вирішального цивілізаційного вибору України та безальтернативності її курсу на європейську інтеграцію як умові збереження незалежності й територіальної цілісності, зміцнення демократичності національної влади та підвищення добробуту громадян України.

Ключові слова: Україна, Європа, Європейський Союз, зовнішня політика, європейська інтеграція, цивілізаційна ідентичність.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

THE EUROPEAN POLICY OF UKRAINE: MAIN STAGES, PROBLEMS AND PROSPECTS OF IMPLEMENTATION

The article examines historical, geographical, geopolitical, socio-cultural and mental conditionalities and peculiarities of European policy of Ukraine as a strategic direction of foreign policy from the early days of independence, main phases, contradictions and challenges in implementing its «European choice». Particular attention is paid to the problems of civilizational identity and geopolitical transformation and approximation of Ukraine to European values and standards, as well as the evolution of relations between Ukraine and the European Union. The study highlights the considerable potential of the Ukraine — European Union Association Agreement as a fact and a factor of crucial civilizational choice of Ukraine and the lack of alternatives to its European perspective as a condition of preserving the independence and the territorial integrity, strengthening the democratic national power and enhancing the wellbeing of the Ukrainian citizens.

Keywords: *Ukraine, Europe, European Union, foreign policy, European integration, civilizational identity.*

*«Україна не має історії без Європи,
але і Європа не має історії без України.
Україна не має майбутнього без Європи,
але й Європа не має майбутнього без України.
Упродовж століть історія України
розкривала поворотні моменти в історії Європи.
Схоже, сьогодні це все ще так».
Тімоті Девід Снайдер, професор
Єльського університету (США).*

Ще на світанку становлення незалежної Української держави відомий український письменник, історик, мистецтвознавець, літературознавець, публіцист, вдумливий і прискіпливий знавець українських культурно-політичних процесів В. Скуратівський писав: «Здається, впродовж цього століття ще ніколи так часто в Україні не вживався топонім „Європа”. І відповідно прикметник — „європейський”. Ці слова буквально запо-

лонили українські шпальти, ефір, екран, сам слух і словник нашого сучасника. Сьогодні вони — ніби лексичні сигнали української патріотичної ортодоксії»¹. Утім, хоча ця тенденція не зникла, навіть останнім часом посилилась, і, наприклад, словосполучення «європейський вибір України» стало для українців уже стереотипним, визначення місця й ролі України в сучасному світі, зокрема у європейському геополітичному просторі, формування адекватної національним інтересам зовнішньополітичної стратегії і пріоритетних напрямів зовнішньої політики залишаються і сьогодні, на 25-ому році незалежності, актуальними й важливими завданнями українського державотворення.

Складність їх розв'язання пояснюється, по-перше, тим, що молода Українська держава все ще болісно шукає свою роль у постмодерній п'єсі під назвою «Новий світовий порядок», а по-друге, сценарій цієї динамічної драми з невідомим задалегідь епілогом постійно змінюється. Ці зміни обумовлені суперечливим процесом формування нового світового порядку, найважливішою характеристикою якого є глобалізація, а на європейському континенті — ще й інтеграція, яка в третьому тисячолітті повинна визначити ситуацію в самій Європі та її місце у світі. А основним змістом міжнародних відносин сьогодні є складний перехід від біполярної системи часів «холодної війни» до нового, більш справедливого, як уявляється багатьом, світовлаштування.

Водночас, звичка дивитись на світ як на поле бою двох полярних політичних сил призводить, зокрема, до того, що більшість західних експертів, не говорячи вже про російських політиків і політологів, не розглядають Україну як самостійну геополітичну одиницю. Наприклад, чимало західних експертів і сьогодні вважають Україну «буферною зоною», «останнім культурним кордоном», «розколотою країною», «нічийною або розмитою смугою» й остерігаються називати її європейською державою. Причиною цього є усталена уява про несамоодатність України як суб'єкта геополітики. «Україна в історичному й соціологічному відношеннях являє собою лише погано структуровану, розпливчасту зону, яка сама ніколи не була джерелом феномена модернізації»², — пише, наприклад, французький дослідник Е. Годд. Подібні уявлення беруть свій початок із концепції Ф. Ратцеля, котрий розглядав Україну лише як «життєвий простір», що може бути використаний у процесі територіального розширення німецької держави, тотожні поглядам Г. Кіссінджера про Україну як найбільш оптимального кандидата на роль «врівноваження» Росії у Європі, а також близькі за своєю суттю до поглядів російських євразійців — від М. Трубецького, Л. Гумільова до сучасного «геостратега» О. Дугіна, імперські ідеї та євразійські геополітичні конструкції якого поділяються значною частиною політичної і культурної

еліти й більшістю населення Російської Федерації. З приводу цього досить влучно висловився відомий російський письменник В. Єрофєєв: «Цей природжений, підшкірний, повністю несвідомий імперіалізм наших людей з особливою пристрасною виявився у справі повернення до нас України. Ми всі переконані, що Україна — це наша країна, і що її відокремлення від нас було великим непорозумінням і потребує корекції. При цьому ми навіть не приховуємо почуття зверхності над нашим молодшим братом, українцем, або, точніше сказати, хохлом. Ми його кличемо до себе як заблудлу вівцю, і, коли ця вівця до нас повернеться, цю вівцю треба буде як слід випороти. Ця весела переконаність у тому, що незалежна Україна — лише тимчасове непорозуміння, пронизує практично все наше суспільство, і ніхто не замислюється над тим, що хохлам таке може бути не до вподоби. Ми не думаємо про чужі душі... Ми приберемо всіх до рук. Наш імперський мікроб залишається з нами на довгі роки. Якщо не назавжди»³.

За таких обставин для визначення параметрів української зовнішньої політики, її загальної довготермінової спрямованості первинним комплексним показником є цивілізаційна належність країни та її населення, а також з'ясування особливостей діалектичних взаємозв'язків між історичними витоками, цивілізаційними цінностями й національними інтересами. Європейський досвід і стандарти відносин між незалежними державами свідчать, що самоідентифікація є незмінною передумовою органічної інтеграції нової країни до міжнародної спільноти. Саме ця належність, фундаментальні характеристики Української держави та українського суспільства, його зовнішньополітичного менталітету або ідентичності не можуть вважатись автоматично з'ясованими й породжують чимало запитань і сумнівів у потенційних партнерів. Адже, хочемо ми цього чи ні, але об'єктивно Україна є цивілізаційним перехрестям. На думку С. Гантінгтона, «...Україна позначена роздвоєністю і має дві окремі культури. Лінія цивілізаційного розламу між Заходом та православ'ям проходить через її осердя, і так було впродовж століть. У різні часи минувшини Західна Україна належала до Польщі, Литви та Австро-Угорської імперії. Велика частина її населення є адептами уніатської церкви, яка притримується православних обрядів, але визнає верховенство Папи. Історично Західна Україна розмовляє українською і виявляє стійкі націоналістичні погляди. З іншого боку, населення Східної України є у своїй більшості православними християнами і переважно розмовляє російською мовою»⁴.

Дійсно, від самих початків своєї історії Україна як етногеографічний простір у центрі Європейського континенту була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас — взаємовпливів різних цивілізаційних

спільнот, тобто мала виразне «фронтирне» минуле⁵. А основними засобами у визвольній боротьбі українців протягом століть, та навіть за недовготривалих часів державотворення, були пошуки союзників, балансування між різними військово-політичними потугами, пристосування до чужих політичних інтересів і геополітичних сценаріїв. На жаль, мало що змінилося і після здобуття Україною незалежності: фактично впродовж двадцяти п'яти років наша країна дипломатичними, а в останні роки й воєнними засобами, захищала свій незалежний статус і державний суверенітет. Тому для України як нового актора постбіполярної міжнародної системи особливо важливо виробити науково обґрунтовану національну стратегію з урахуванням досвіду інших держав, однак базуючись на власних інтересах і враховуючи помилки попередньої історії державного будівництва. Адже, якщо гамлетівське питання «Бути чи не бути?» реалізоване в ключовій площині державного суверенітету України (хоча і воно в контексті анексії Росією АРК і війни на Сході знову постало досить вагомо), то питання «Бути чи не бути повноцінним членом європейської спільноти або увійти знову до євразійського політичного й економічного простору під егідою Росії?» залишається відкритим і на сьогодні. На нього намагаються дати відповідь політики, науковці, аналітики й публіцисти, і не лише в Україні. «У сучасному проміжному статусі, — застерігав у зв'язку з цим відомий німецький політичний діяч, патріарх зовнішньої політики ФРН Е. Бар (1922–2015) у вступі до своєї останньої книжки «Європейський Союз, Росія та Євразія», — Україні навряд чи вдасться самотійно підтверджувати свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне протягом наступних 10–15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або — коли не номінально, то де-факто — знову зіллється в союзі з Росією». Подібної думки дотримується й німецький політолог В. Шнайдер-Детерс — колишній керівник київського бюро Фонду ім. Фрідріха Еберта, про що свідчить уже назва виданої 2013 р. у Берліні його книги — «Україна: вакуум влади між Росією і Європейським Союзом». А відомий американський політолог З. Бжезинський переконаний, що «якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії»⁶.

Однак, Україні зробити цей вибір особливо складно, адже впродовж своєї багатовікової історії вона була частиною кожного з цих геополітичних регіонів, повністю не належачи жодному, хоча й суттєво впливала як на європейські, так і на євразійські процеси, будучи важливим як об'єктом, так і суб'єктом міжнародних відносин. Суть проблеми зовнішньополітичних орієнтирів ще 1940 р. досить влучно визначив В. Старосольський: «У старі часи це набувало конкретної форми виразу:

“Москва чи Варшава”, як це існувало в XVI ст. Зараз це вибір — “Схід чи Захід”, з Москвою, як синонімом Сходу, чи з Європою, як з синонімом Заходу. Яка орієнтація переможе?»⁷. Ще конкретніше висловлювався В. Липинський: «Одсепаруватись од Польщи, але так, щоб не утопитись в руськім морі — ось проблем, остаточного розв'язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ. Дві річі унеможлиблювали завжди розв'язання цього проблему: війна з Москвою і московська поміч»⁸. А І. Лисяк-Рудницький таким чином визначав геополітичну функцію України: «Україна, — розташована між світами греко-візантійської й західної культур і законний член їх обох, — намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві тенденції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не уміла його повністю виконати. Україна наближалася до цієї синтези в великі епохи своєї історії, за Київської Русі й козаччини XVII століття. Проте, ... в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього»⁹.

Про актуальність проблеми співвідношення національної та європейської ідентичності для української реальності красномовно свідчать, наприклад, останні заяви окремих європейських політиків. «Україна в тому вигляді, в якому вона існує, не в змозі функціонувати демократичним чином, тому необхідно, щоб вона реорганізувалася... — стверджує колишній французький Президент В. Жискара д'Естен. — Точно можна сказати, що Україна не ввійде до європейської системи, це неможливо! Вона не володіє ні економічною зрілістю, ні достатньою політичною практикою. Її місце — між двома просторами, Росії та Європейського Союзу. З ними вона повинна підтримувати нормальні відносини»¹⁰. Подібної думки дотримується і колишній, а можливо й майбутній, Президент Франції Н. Саркозі: «Україна повинна зберегти свою позицію моста між Європою і Росією, відмовитися від намірів вступити до НАТО і ЄС»¹¹.

А Президент Єврокомісії Ж.-К. Юнкер після проведеного 6 квітня 2016 р. консультативного референдуму Нідерландів щодо затвердження Угоди про асоціацію між Україною і Євросоюзом безапеляційно заявив, що Україна не стане членом ЄС у найближчі 25 років.

Не можна у зв'язку з цим не згадати й написану в руслі ідей «русского мира» книжку відомого українського вченого, академіка НАН України П. Толочка, що вийшла в Санкт-Петербурзі 2015 р. — у розпал російської агресії на Сході України — під красномовною назвою

«Україна в огні євроінтеграції», де євроінтеграція України ототожнюється з колонізацією її Європою, а один із розділів має назву: «Українці, конечно, не русские, но еще меньше — европейцы». Автор, розмірковуючи про місце України у світі, що глобалізується «завдяки США та їхнім союзникам», і жалкуючи про втрачену на сьогодні можливість євразійської інтеграції України, все ж переконаний, що «в майбутньому Україна безсумнівно повернеться в природне для неї східнослов'янське середовище. Коли загроза втрати українцями православної цивілізаційної ідентичності стане реальністю, знайдуться сили, які зупинять цей процес. Про це можна говорити з певною долею впевненості на основі прикладів нашої ж історії. Україна вже була у Європі. І не одне століття. Але, не витримавши цивілізаційних об'ємів своїх католицьких сусідів, втекла від них і повернулася в східнослов'янську православну сім'ю. І хто сказав, що в майбутньому Україна не зможе народити державного діяча масштабу Богдана Хмельницького?»¹². А інший вітчизняний історик і журналіст Д. Яневський, своєю чергою, переконаний, що «априорне твердження про те, що Україна була і є інтегральною частиною Європи, є очевидним абсурдом...», але водночас наголошує, що «сучасна держава Україна — це... складова невід'ємна частина єдиної колись «двоєдиної держави трьох народів» — Речі Посполитої, яка від XVI ст. була федерацією Великого князівства Литовського та Королівства Польського», і закликає Україну до «суттєвої корекції зовнішньополітичного курсу в напрямі відновлення політичного, економічного, інтелектуального, технологічного, правового простору рідних сестер — Польщі, Литви, України та майбутньої Білорусі, розділених на століття давно і безнадійно померлими імперіями»¹³.

Як бачимо, цивілізаційна приналежність України, її зовнішньополітична ідентичність залишаються предметом абстрактних дискусій і політиків, і науковців і водночас — найширших спекуляцій у сфері формування масової свідомості. На сьогодні цивілізаційна невизначеність, притаманна Україні, приховує в собі альтернативи, пов'язані з різними геополітичними орієнтаціями, різними варіантами вирішення питання про місце та роль країни в системі міжнародних відносин і, природно, з різними зовнішньополітичними пріоритетами. На думку дослідників, можна говорити принаймні про три такі ментально-концептуальні зовнішньополітичні орієнтири — європейський, євразійський і національно-орієнтований, протистояння між прихильниками яких особливо загострилося після президентських виборів в Україні 2004 р.¹⁴ За цих обставин європейський напрям зовнішньої політики України виглядає як «компромісний», але після Помаранчевої революції, яка вкотре довела, що Україна ментально належить до Європи, він перетворився на

реальну політику, що відповідає базовим національним інтересам і побажанням більшості українських громадян. У сучасному українському контексті питання підтвердження власної європейської ідентичності безпосередньо пов'язані з проблемами реалізації європейського напрямку зовнішньої політики України, зокрема її інтеграції до Європейського Союзу, з яким Україна має сьогодні спільний кордон протяжністю в 1400 км.

Під європейським напрямом зовнішньої політики України мається на увазі встановлення й поглиблення якнайширших двосторонніх зв'язків із країнами Європи, активна участь у виробленні загальноєвропейської архітектури безпеки, співробітництво з європейськими структурами й інституціями з метою інтеграції до них. Реалізація євроінтеграційного курсу України ставить перед керівниками держави, зовнішньополітичним відомством та іншими державними органами влади, а також українським суспільством, громадськими організаціями низку складних проблем і важливих завдань. Зокрема, реалією є те, що в силу політичних, економічних та психологічних обставин європейський шлях України виявився складною і звивистою дорогою, дорогою політичного маневрування між Заходом і Сходом. Завдання української зовнішньої політики полягає в тому, щоб це маневрування не переросло у невизначеність, розпорошення й нівелювання зовнішньополітичних цінностей та зусиль нашої держави. Українському політикуму загалом необхідно також усвідомлювати, що наш шлях до Європи — це шлях народу, який щойно подолав свою багатовікову бездержавність, і у зв'язку з цим будь-які обмеження нашого суверенітету є для нас вкрай болісними, а то й неприйнятними.

Утім, незважаючи на цю цивілізаційну невизначеність й аксіологічні суперечки та схоластичну плутанину у твердженнях або навіть переконаність у тому, що в Україні немає ніякої євроінтеграційної перспективи, і в безальтернативності євразійського майбутнього України окремих верств українського суспільства й представників т. зв. вітчизняної еліти, пріоритетність європейського напрямку зовнішньої політики України була задекларована ще на початку розпаду СРСР і суверенізації союзних республік. Уже в «Декларації про державний суверенітет України», схваленій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., проголошуючи «незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах», було заявлено про безпосередню участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах¹⁵. А через 10 днів після схвалення Декларації, 27 липня 1990 р., при затвердженні Верховною Радою на посаду міністра закордонних справ Української РСР А. Зленко виклав концепцію діяльності міністерства в нових умовах та її пріоритетні напрями. «З урахуванням політичних, економічних і гуманітарних інтересів, зв'язків, що

історично склалися, першорядне значення для України набуває європейський напрям зовнішньої політики, приєднання до загальноєвропейського процесу, оскільки Україна практично вилучена з регіональної багатосторонньої співпраці в Європі, — наголошував А. Зленко. — Ми не вимагаємо для себе чогось надзвичайного. Україна, як з політичної, так і з міжнародної точки зору, має всі підстави для постановки питання про безпосередню участь у європейському процесі»¹⁶. І вже в постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин» Уряду було доручено спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах¹⁷. Після проголошення незалежності України і проведення національного референдуму надійшла реакція Європи: 2 грудня 1991 р. з'явилась Декларація ЄС щодо України, де було відзначено демократичний характер Всеукраїнського референдуму та пролунав заклик до України підтримувати з ЄС відкритий і конструктивний діалог, спрямований на забезпечення виконання всіх колишніх зобов'язань СРСР.

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ/ОБСЄ) — перша з європейських структур, учасницею якої 30 січня 1992 р. стала Україна, яка 26 лютого того ж року підписала Гельсінський Заключний акт НБСЄ 1975 р. і цим підтвердила відданість принципам цієї організації, головною метою якої є підтримання й зміцнення міжнародного миру та безпеки, дотримання прав людини й розвиток співробітництва між народами. А 14 липня 1992 р. Україна заявила про своє бажання приєднатися до найстарішої загальноєвропейської політичної установи — Ради Європи, створеної у травні 1949 р. для досягнення більшої згуртованості її членів у справі захисту та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, 16 вересня того ж року отримала статус «спеціально запрошеного гостя» в ПАРЄ, а 9 листопада 1995 р. набула офіційного статусу повноправного члена РЄ.

Отже, ще на початку 1990-х років європейський напрям зовнішньої політики України був визначений як головний і концептуально та організаційно орієнтований на однаково важливі та комплементарні складові: розвиток двосторонніх міждержавних відносин з європейськими країнами та розширення участі у європейському регіональному співробітництві. Саме так вони визначалися у схвалених Верховною Радою України 2 липня 1993 р. «Основних напрямках зовнішньої політики України» — концептуальному документі зовнішньополітичного характеру, де також наголошувалося, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що

це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом — до повного її членства у цій організації»¹⁸.

Важливо наголосити, що пріоритет європейського напрямку зовнішньої політики зумовлений не лише історичним розвитком українського народу в самому центрі Європи як невід'ємної складової загальноєвропейського цивілізаційного процесу, але він з перших років незалежності України був необхідною умовою досягнення стабільності її міжнародного становища та розвитку збалансованих зовнішніх зв'язків. «Європейський вибір» для України був і залишається магістральним шляхом розв'язання внутрішніх і зовнішньополітичних економічних і соціокультурних проблем, утвердження у світі як незалежної, потужної, авторитетної і конкурентоспроможної держави. Про незмінність європейського вибору України, стратегічний характер її відносин із Європейським Союзом заявляли всі президенти України в посланнях до Верховної Ради, на різних міжнародних форумах і дво- та багатосторонніх зустрічах на найвищому рівні. А в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. окремо зафіксовано «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі»¹⁹. Інша справа — реальна практика реалізації європейського вибору України, адже впродовж 25 років нашої незалежності часто європейська інтеграція залишалася в нас поняттям декларативним, використовувалася як інструмент у політичній боротьбі і не була усвідомленим стратегічним пріоритетом. Попри декларації про геополітичну значимість орієнтації на європейські держави й структури, Україна протягом тривалого часу не мала життєздатної стратегії європейської інтеграції як на основі двосторонніх зв'язків, так й інституційної.

Щодо розвитку двосторонніх міждержавних відносин з європейськими країнами, який домінував у зовнішній політиці України в перші роки незалежності, то слід наголосити, що Україну й українців з багатьма державами й народами Європи об'єднують тісні історичні, економічні, культурні зв'язки. Мабуть не випадково серед 68 держав світу, що визнали незалежну Україну вже впродовж першого місяця після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., майже половина — 31 держава — були європейськими, в тому числі всі держави «Великої сімки». Тому цілком природно, що визначальною рисою зовнішньої політики України щодо цих держав було встановлення з ними відносин політичного і військового партнерства, розвиток взаємовигідного економічного

співробітництва, відновлення давніх і широких культурних, наукових, духовних зв'язків із європейською цивілізацією. Зокрема, особливим пріоритетом у сфері двосторонніх відносин України було визначено активний розвиток всебічної співпраці з прикордонними державами Центрально-Східної Європи — найближчим зовнішнім середовищем, від взаємодії з яким безпосередньо залежать мир і стабільність по всій периферії кордонів України, її нормальний внутрішній розвиток, безперешкодне і широке спілкування із зовнішнім світом. До того ж, із країнами цього європейського регіону Україну пов'язують не лише життєво важливі геостратегічні, політичні, економічні, культурні інтереси, а й наявність у них досить чисельної громади етнічних українців. При цьому першочерговим завданням у цій сфері було укладання повномасштабних договорів про добросусідство і співробітництво з усіма прикордонними державами «з метою остаточного підтвердження існуючих державних кордонів, створення атмосфери взаємної довіри і поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин в усіх галузях»²⁰.

Початок цьому, не завжди простому, переговорному процесу із сусідніми державами було покладено вже 6 грудня 1991 р. підписанням першого такого принципово важливого політичного документа — Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою, а завершився він 2 червня 1997 р. укладенням Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. Окрім того, інтенсивно розвивався процес становлення, розширення й вдосконалення правових підвалин двосторонньої міждержавної співпраці: вже до 5-ої річниці незалежності Україна підписала понад 1500 двосторонніх договорів й угод із зарубіжними країнами. Наприклад, сформована впродовж 1991–2009 рр. договірно-правова база українсько-угорського співробітництва складалася з 75 міжнародних документів різного статусу — від міждержавних до міжвідомчих, які охоплювали весь діапазон співпраці в політичній, економічній, соціальній, військовій та гуманітарній сферах. Конструктивне співробітництво з країнами Центральної та Південно-Східної Європи є важливим для України і в контексті використання їхнього позитивного досвіду європейської інтеграції. Саме ці країни успішно подолали наслідки економічних, енергетичних, фінансових криз, здійснили структурні реформи в економіці, мають вагомі успіхи в реформуванні науки й освіти, політичної та соціальної систем. Долаючи залишки тоталітаризму та адміністративно-командної економіки, вони здійснили комплекс демократичних і ринкових перетворень, які утверджують європейський характер і якість життя народів, досить швидко повноцінно інтегрувалися до європейських

та євроатлантичних структур і можуть слугувати взірцем відповідних реформ в Україні.

Непросто розбудовувалися відносини України із провідними державами Західної Європи, які на початку 1990-х років не сприймали Україну як повністю незалежну державу та розглядали її переважно через призму російських інтересів. Лише з другої половини 90-х рр. ХХ ст. співпраця між ними та Україною активізувалася і не в останню чергу через розв'язання двох основних проблем, які домінували у відносинах із Заходом, і зокрема, західноєвропейськими державами: відмова України від ядерної зброї і визнання її незалежності й територіальної цілісності з наданням відповідних гарантій безпеки. «Доля третього у світі за потужністю арсеналу ядерної зброї з моменту проголошення нашої незалежності і приблизно до середини 1996 року, — наголошував у зв'язку з цим у своїх спогадах А. Зленко, — залишалася пріоритетним питанням практично у всіх контактах України із західними партнерами... Не буде перебільшенням сказати, що ця проблема була і в епіцентрі міжнародної політики»²¹. Підписання в січні 1994 р. Тристоронньої заяви президентів України, США та Росії про вивезення радянської ядерної зброї дало можливість Україні уникнути міжнародної ізоляції, здобути морально-дипломатичну перемогу та гарантії безпеки відповідно до Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 р., котрі мали, щоправда, лише політичний характер. До того ж, на той час провідні західноєвропейські держави вже почали усвідомлювати роль України як важливого геополітичного чинника загальноєвропейської безпеки й нового ринку збуту та можливого вигідного економічного партнера. А для України, з урахуванням того, що переважна більшість держав Європи є членами ЄС і НАТО або тісно співпрацюють з цими організаціями, активізація двосторонніх відносин з ними має за головну мету практичну реалізацію стратегічного євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу, а також вихід на новий рівень двостороннього політичного та економічного співробітництва задля забезпечення підтримки демократичних реформ в українському суспільстві, збереження регіональної стабільності, створення сприятливих умов для іноземних інвесторів.

Слід зазначити, що в системі двосторонніх відносин України значну роль відігравало т. зв. «стратегічне партнерство» — особливий, більш високий за якістю взаємодії тип міждержавних взаємин, що передбачає реалізацію спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей держав-партнерів шляхом поєднання зусиль у визначених сферах, демонстрації взаємної зовнішньополітичної підтримки, у тому числі на рівні міжнародних організацій, узгодження позицій у випадку настання кризових ситуацій, конфліктів на регіональному й глобальному рівнях. Утім

упродовж усіх років незалежності відбувалося постійне уточнення його практики: то мало місце надмірне розширення кола наших «стратегічних партнерів», кількість яких сягала 30 держав, то їх залишалося 3–5, що було обумовлено як внутрішньополітичними, так і зовнішніми чинниками, але насамперед свідчило про стрімкий динамізм і непередбачуваність сучасних міжнародних відносин, значне ускладнення системи міжнародних зв'язків та змінність зовнішньополітичних пріоритетів окремих держав світу, в т. ч. й України. Однак найменування стратегічним партнерством взаємин із сусідніми та іншими державами, на думку експертів-міжнародників, у більшості випадків було безпідставним та передчасним і зумовлювалося насамперед прагненням вітчизняної дипломатії якомога швидше утвердити Україну як повноправного й впливового суб'єкта світового співтовариства.

Загалом, співпраця України з європейськими державам, незважаючи на існуючі проблеми двосторонніх міждержавних відносин, дозволяє здійснювати т. зв. «м'яке входження» України до європейських інтеграційних процесів.

Щодо побудови фундаменту партнерства з Європейським Союзом, то його важливою передумовою слід вважати першу Угоду про торговельне та економічне співробітництво між ЄЕС і СРСР від 18 грудня 1989 р., договірні рамки якої у галузі економічної співпраці застосовувалися Україною до набрання чинності Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами в 1998 р. У серпні 1991 р. було укладено також Протокол про технічну, юридичну та адміністративну допомогу в рамках програми технічного сприяння Європейського Союзу СРСР (програма TACIS), яка продовжувала діяти щодо всіх незалежних держав, що утворилися на території СРСР після його розпаду. А загалом, у хронології безпосередніх відносин України і ЄС можна виділити принаймні 5 етапів:

- 1991–1994 рр. — період ініціативно-динамічних зовнішньополітичних зусиль з боку України щодо налагодження співробітництва з Європейським Союзом і байдужості та нейтральної пасивності з боку ЄС;
- 1995–1998 рр. — т. зв. «інерційний період», але із започаткуванням постійного партнерського діалогу між Україною і ЄС;
- 1999–2004 рр. — т. зв. «смутний час», коли, з одного боку, Президентом України Л. Кучмою були зроблені організаційно-законодавчі кроки щодо визначення євроінтеграційного стратегічного зовнішньополітичного курсу, а з іншого — посилилась залежність (переважно негативна) зовнішньої політики України від серйозних внутрішньополітичних випробувань (корупція, тіньова економіка,

придушення свободи слова тощо), що викликало розчарування з боку західних партнерів;

- 2005–2013 рр. — т. зв. «переговорний період», який, незважаючи на насиченість подіями у відносинах України з Європейським Союзом, можна назвати «часом нереалізованих можливостей», адже наближення нашої держави до ЄС переважно тільки декларувалося й імітувалося, а реальних результатів практично не було;

- від 2014 р. — сучасний період, пов'язаний із підписанням, ратифікацією й реалізацією Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом в умовах воєнного протистояння на сході України й кризи української державності та системної кризи й початку реформування самого ЄС.

А щодо хронології знакових подій у взаємовідносинах України і ЄС, які визначають перспективу членства нашої країни у Євросоюзі, то серед них слід відзначити наступні.

2 березня 1992 р. Рада ЄС запропонувала укласти угоди про партнерство і співробітництво з усіма республіками пострадянського простору, за винятком країн Балтії. Україна стала першою країною СНД, стосовно якої було вироблено Стратегію відносин ЄС у квітні 1994 р.

14 вересня 1992 р. у Брюсселі відбулася перша зустріч Україна-ЄС на найвищому рівні між Президентом України Л. Кравчуком та Головою Комісії Європейських Співтовариств Ж. Делором, який, зокрема, наголосив, що ЄС буде співпрацювати з Україною, якщо вона підтвердить свій без'ядерний статус.

Від початку 1993 р. Україну включено в систему загальних преференцій, завдяки чому більшість українських товарів отримала безмитний доступ на ринок ЄС або для них встановлювалося мінімальне мито.

У жовтні 1993 р. у Києві відкрито Представництво Комісії Європейських Співтовариств, а в липні 1995 р. у Брюсселі — Представництво України при ЄС.

14 червня 1994 р. Україна першою серед пострадянських країн підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами (УПС), яка заклала правові основи для інтеграції України до європейських структур. Щоправда, УПС, розрахована на 10 років, не передбачала євроінтеграційних перспектив у вигляді членства України в ЄС. Переговори щодо укладення УПС (тоді ще з 12 країнами-членами ЄС) тривали з 23 березня 1993 р., Україна ратифікувала УПС 10 листопада 1994 р., і вона набула чинності 1 березня 1998 р. після її ратифікації усіма 15 тодішніми членами ЄС (першою ратифікувала Велика Британія, останньою — Португалія), а торговельні положення

УПС почали діяти з 1 червня 1995 р. на основі відповідної Тимчасової угоди.

У 1994 р. розпочалися регулярні зустрічі-консультації міністрів закордонних справ України і Трійки ЄС (країни колишнього, нинішнього і наступного головування). І вже в липні 1995 р. під час виступу в Німецькому товаристві зовнішньої політики Президент України Л. Кучма наголосив: «Одним зі стратегічних пріоритетів зовнішньополітичного курсу України є європейський напрям, під яким ми розуміємо свою активну участь як у виробленні майбутньої загальноєвропейської архітектури, так і активне співробітництво з діючими європейськими структурами — ОБСЄ, НАТО, ЄС, ЗЄС»²².

У листопаді 1995 р. Україна набула членства в Раді Європи, а вже в січні 1996 р. Президентом України Л. Кучмою в його першому виступі на засіданні РЄ було вперше проголошено про бажання України стати повноправним членом Європейського Союзу.

У червні 1996 р. ЄС визнав за Україною статус країни з перехідною економікою.

Важливу роль у процесі зближення України з ЄС відіграють консультації на найвищому політичному рівні — саміти Україна-ЄС, результати яких можна розглядати як індикатор рівня взаємовідносин між ними, тому зупинимося на них дещо конкретніше. Отже, перший саміт Україна-ЄС відбувся 5 вересня 1997 р. у Києві. Президент України Л. Кучма, голова Європейської комісії Ж. Сантер і прем'єр-міністр Люксембургу, країни-головуючої в ЄС, Ж.-К. Юнкер обговорили процес виконання УПС. Євросоюз вітав укладення базових договорів України з РФ та Румунією 1997 р., що було розцінено українським керівництвом як заохочення до активних дій у напрямку євроінтеграції.

Уже 8 червня 1998 р. на першому засіданні передбаченої УПС Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС українською стороною було офіційно заявлено про бажання України набути асоційованого членства в ЄС, а 11 червня того ж року Указом Президента України затверджено «Стратегію інтеграції України до ЄС», яка складалася з 140 розділів і визначала основні напрями роботи органів виконавчої влади з метою отримання Україною 2007 р. статусу асоційованого члена Європейського Союзу, що визначалось «головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі». Тобто цей документ можна розглядати як офіційне проголошення й закріплення євроінтеграційного курсу України. Тоді на хвилі українського європейського романтизму здавалось, що Україна не набагато відстане від відмінників-абітурієнтів з інших країн Центральної Європи в просуванні до асоційованого та повноправного членства в ЄС (країни Вишеградської групи йшли від угод

про партнерство і співпрацю з ЄС до асоціації 3-5 років, а від асоціації до членства — 10 років).

Тому вже на другому саміті Україна-ЄС у Відні в жовтні 1998 р. українська сторона запропонувала розпочати переговори про надання Україні статусу асоційованого члена. Це змусило ЄС погодитися на розробку перспективної стратегії відносин з Україною. Проте під час третього саміту Україна-ЄС 22 липня 1999 р. цей документ так і не був презентований, і лише 10 грудня 1999 р. на Гельсінській сесії Ради Європейського Союзу схвалено Спільну стратегію ЄС щодо України, пріоритетами якої були: допомога в реформах, стимулювання демократії, зміцнення правової держави, інтеграція України у європейський соціально-економічний простір, співпраця в питаннях безпеки, зміцнення громадянських інститутів, розвиток регіонального і транскордонного співробітництва, пошук спільних рішень щодо загальних викликів у Європі тощо. У відповідь Україна активізувала свої євроінтеграційні зусилля. 14 квітня 2000 р. Указом Президента України була затверджена детальна Програма інтеграції України до ЄС, відповідно до якої український уряд почав розробляти щорічні Плани дій щодо її реалізації, а діяльність усіх органів виконавчої влади мала будуватись і розглядатись крізь призму європейської інтеграції.

Тоді здавалося, що настав час прагматичної європейської політики України в процесі наближення до Копенгагенських критеріїв членства в ЄС 1993 р. Це підтвердив і виступ Президента України на нараді українських послів у державах Європи 26–27 серпня 2000 р., де Л. Кучма об'єктивно оцінив стан євроінтеграційних справ України: «Намагання перестрибувати через етапи цього процесу виявилися контрпродуктивними і викликають зовсім протилежну реакцію, ніж ту, на яку ми розраховуємо. Інакше з такими підходами і не може бути. Так, вступ до Євросоюзу був і залишається нашою метою, але разом з тим пора вже й збагнути, що двері цієї організації не відчиняться перед Україною тільки від того, що ми без кінця повторюватимемо слово “інтеграція”»²³. Не випадковим було й те, що саме напередодні четвертого саміту Україна-ЄС, який відбувався в Парижі 15 вересня 2000 р., Президент Л. Кучма своїм указом створив й очолив Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Стартували й інші позитивні зрушення в цьому напрямі. Наприклад, вперше на державному рівні в Україні розпочалася робота зі створення позитивного інформаційного поля навколо цього питання, аби кожний громадянин України відчув реальну вигоду від співробітництва з ЄС загалом та з кожною із країн-членів окремо. Була прийнята Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції

України. І вже наприкінці 2000 р. соціологічне опитування Центру соціальних і маркетингових досліджень засвідчило, що на запитання «Чи потрібно Україні вступати до ЄС?» «так» відповіли 57%, «ні» — 14%, а третина опитаних не визначилась. У квітні 2002 р. указом Президента була створена Державна рада з питань євроатлантичної та європейської інтеграції України, а 18 червня 2002 р. Л. Кучма виступив у новообраній, проєвропейсько орієнтованій Верховній Раді України з Посланням «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», в якому були визначені практичні кроки в напрямі європейської інтеграції для створення необхідних передумов з метою набуття повноправного членства в ЄС. Проте через різні обставини всі терміни інтегрування в процесі новітнього українського державотворення значно змінювалися (наприклад, членство у Світовій організації торгівлі передбачалось у 2003, а сталося це лише в травні 2008 р.).

20 червня 2002 р. Верховна Рада України прийняла Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав-членів Європейського Союзу, в якому закликала їх підтримати курс нашої держави на європейську інтеграцію шляхом виведення взаємин із Україною на новий рівень розвитку. З подібним посланням до глав держав і урядів держав-членів ЄС звернувся 17 вересня того ж року Президент України Л. Кучма, а 20 листопада 2002 р. ВРУ провела парламентські слухання «Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом» і невдовзі — «круглий стіл» на тему «Проблеми адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу», учасники якого, щоправда, дійшли висновку, що «суттєвих зрушень у напрямі реалізації Україною двосторонніх домовленостей з ЄС так і не відбулося»²⁴.

Звичайно, Євросоюз не міг не реагувати на таку активність України у євроінтеграційному напрямі. 12 березня 2003 р. представник Єврокомісії в Україні Н. Жюстен оприлюднив нову Спільну стратегію ЄС щодо України, так звану Стратегію «спеціального сусідства», що передбачала відповіді на запитання: «До яких методів вдатись, аби наблизити Україну до ЄС?». Реакцією на запропонований формат взаємовідносин стала заява Президента України Л. Кучми від 19 травня 2003 р. про те, що Україна довела обґрунтованість своєї заявки на членство в ЄС і розраховує на те, що на наступному саміті Україна-ЄС питання про асоційоване членство України може бути переведене в практичну площину. Через декілька днів, нібито на підтвердження цієї заяви, вперше спочатку в Києві, а потім і в інших містах України відзначався День Європи. До громадян України звернувся Президент, який у черговий раз наголосив на безальтернативності залучення України до процесу європейської інтеграції,

але із жалем змушений був констатувати, що натомість поки що Україна має в ЄС статус «конструктивної невизначеності». Одразу ж надійшов лист від Голови Єврокомісії Р. Проді про готовність ЄС до активного діалогу.

На сьомому саміті Україна-ЄС, що відбувся у жовтні 2003 р. в Ялті, Євросоюз запропонував Україні свій План дій, розрахований на 3–5 років, в якому містилися переважно вимоги до України і знову не передбачалося очікуваного надання їй статусу асоційованого членства в ЄС у разі його виконання. Це викликало насторожену реакцію офіційного Києва, тим більше, що це був час гострої політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів. Національно-демократична українська опозиція (зокрема «Наша Україна» В. Ющенко) намагалася налагодити контакти з лідерами посткомуністичних європейських країн — Литви, Польщі та ін.: йшлося про створення українсько-польсько-литовської Парламентської Асамблеї, тощо. Втім влада пристала до проекту т. зв. Єдиного економічного простору, ініційованого Росією, що ще більше загострило політичну ситуацію в Україні, чому сприяла і заява Л. Кучми на сторінках книги «Україна — не Росія» про те, що «Україна йде в Європу разом з Росією»²⁵.

Після вступу до Європейського Союзу 1 травня 2004 р. 10 нових країн-членів там сформувався проукраїнське лобі в складі насамперед Польщі й країн Балтії, але загалом взаємини між Україною та ЄС ще більше ускладнилися після чергового, восьмого саміту Україна-ЄС у липні 2004 р., що пояснювалося початком бурхливої президентської кампанії в Україні. Однак для цього були й більш глибокі причини.

Багаторічна профанація європейського вибору українською владою, що продовжувала проводити т. зв. багатовекторну, а по суті двовекторну, зовнішню політику (Росія-ЄС), мала своїм результатом не тільки втрату дорогоцінного часу, а й серйозне погіршення умов повернення до Європи. По-перше, сталася часткова дискредитація європейської ідеї та демократичних цінностей, накопичився європесимізм, розчарування результатами співпраці із західними партнерами та Євросоюзом загалом. Наприклад, дані соціологічних опитувань 2003 р. щодо зовнішньополітичної орієнтації українських громадян свідчили, що за вступ України до ЄС висловлювались позитивно лише 47% опитаних. Мабуть не випадковими були заява Президента Л. Кучми від 15 червня 2004 р. про те, що на цьому етапі Україна не готова вступити до НАТО і перебуває на такій самій відстані від нього, як від Євросоюзу, і вилучення ним у липні того ж року із Закону України «Про національну безпеку України» 2003 р. положення про членство України в НАТО й інтеграцію до ЄС як стратегічних цілей держави.

Отже, як справедливо відзначали експерти, «в останні роки правління Кучми політична ситуація в Україні не виглядала спрямованою на виконання задекларованих заяв і введення євростандартів. Цілком логічним і зрозумілим було небажання ЄС посилювати відносини з державою, де владну вертикаль пронизує корупція, де економіка країни працювала на окремі клани, а свободу слова всіляко придушували». Водночас не менш слушною є думка про те, що «у тому, що до подій помаранчевої революції нашу державу фактично ігнорували країни ЄС, — провина не лише внутрішньої та зовнішньої політики України, невиконання нею копенгагенських критеріїв. Зворотна сторона медалі — це політика провідних держав ЄС щодо України. Йдеться насамперед про політику Франції та Німеччини». Експерти німецького та французького міністерств закордонних справ, наприклад, вже тоді дійшли висновку, що Україна ніколи не буде прийнятою до ЄС, оскільки це призводило до ізоляції... Росії. Власне проросійськість західної політики, на думку багатьох фахівців-міжнародників, є основною причиною того, що Європа не зацікавлена у прийнятті України в члени ЄС. А причина на поверхні: 50% російського експорту нафти й газу призначені саме для Європейського Союзу, зокрема для країн ЄС це 15% відсотків спожитих ними енергоносіїв, а для Німеччини — понад 40%²⁶.

Надії на покращення відносин України з Євросоюзом з'явилися після президентських виборів 2004 р. і перемоги представника опозиційних сил В. Ющенка, яку вітали європейські лідери. У своєму Зверненні до Верховної Ради України новообраний Президент визначив приєднання до ЄС головним стратегічним завданням України. У його численних публічних виступах 2005 р. наводились аргументи на користь саме європейської орієнтації України: «Вступ України до Євросоюзу — це подолання поділів Європи, це нова потужність нової цивілізації»²⁷; «Ми не просто бачимо своє майбутнє в Об'єднаній Європі. Успіх України здатен відкрити нові горизонти для всього нашого континенту. Вірю, що вже скоро без України не можна буде уявити ні нового обличчя Європи, ні її кордонів, ні ролі у сьогоdnішньому світі»²⁸.

На тлі європейської ейфорії, яка панувала в українському суспільстві після Помаранчевої революції, а також позитивного ставлення більшості європейців до європерспектив України, а отже — визнання ними європейської ідентичності українців, що засвідчили результати опитування громадської думки в семи провідних країнах ЄС на початку 2005 р.²⁹, 21 лютого 2005 р. Президент України В. Ющенко підписав у Брюсселі «План дій Україна — Європейський Союз», розрахований на 2005–2008 рр. (згодом продовжений на 2009 р.), а 25 лютого ЄС затвердив для України статус «Спеціального сусідства». Нова програма передбачала

інтенсифікацію діалогу з питань економічної, політичної, енергетичної, освітньої і культурної співпраці та була розрахована на 3 роки. Залежно від результату трансформації економічних і соціально-політичних структур в Україні ЄС мав визначитися із подальшою стратегією відносин. Кінцевою політичною метою Плану дій мало стати укладення нової угоди про політичну асоціацію та економічну інтеграцію (ЗВТ) з ЄС, яка повинна була замінити чинну УПС після 2008 р. Не випадково саме в цей час в українському уряді Ю. Тимошенко вперше з'явилася посада віцепрем'єр-міністра з питань євроінтеграції. 22 квітня 2005 р. уряд України затвердив «Заходи щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна-ЄС», 1 вересня скасував візовий режим для громадян ЄС, а в листопаді 2005 р. розпочався вирішальний етап переговорів про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів) та спрощення візового режиму для окремих категорій громадян України.

1 грудня 2005 р. на дев'ятому саміті Україна-ЄС у Києві було оголошено про політичне рішення визнати Україну країною з ринковою економікою, а десятий саміт у Гельсінкі 27 жовтня 2006 р. констатував значний прогрес, досягнутий Україною у виконанні Плану дій. Одинадцятий саміт Україна-ЄС, який відбувся у вересні 2007 р. у Києві, підтвердив двосторонній інтерес до створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом й укладення нової посиленої угоди про політичну асоціацію та економічну інтеграцію, перший раунд переговорів щодо якої відбувся 5 березня 2007 р.

Проте вже наступний, дванадцятий саміт Україна-ЄС, що мав відбутися 9 вересня 2008 р. у Парижі, був безцеремонно перенесений до невеликого французького міста Евіан, куди Президент Франції Н. Саркозі — країни-головуючої в ЄС — прилетів із Москви, де вів перемовини з керівництвом РФ щодо російсько-грузинської війни. ЗМІ оцінили цей саміт для України, де загострилася політична боротьба, як провал щодо її намірів здобути статус асоційованого члена ЄС.

Загалом, говорячи про цей період, експерти цілком слушно зазначають, що європейська еліта не спромоглася адекватно оцінити можливості нової ситуації, створеної Помаранчевою революцією. Політичні лідери й бюрократія Євросоюзу діяли за стандартною схемою, так, нібито в Україні нічого не відбувалося, хоча момент потребував зовсім іншої динаміки, зокрема значно потужніших сигналів Україні щодо перспектив членства в ЄС. Європейський Союз, керівництво якого аплодувало Помаранчевій революції та її лідерам, продовжував дотримуватися щодо України політики стримування і фактично ігнорував заклики Києва заявити про наближення перспектив європейської інтеграції України. Замість цього нам, європейській країні, запропонували «Європейську

політику сусідства» (ЄПС), тобто формат відносин того ж рівня, на якому перебувають середземноморські сусіди Європи у Північній Африці й на Близькому Сході, що багатьма фахівцями розглядалося як намір створити альтернативу статті 49 консолідованого Договору ЄС, яка надає всім європейським державам право на звернення із заявою про членство в ЄС. Не набагато краще виглядала і запропонована нам Євросоюзом у 2009 р. програма «Східного партнерства» — оновлена версія ЄПС, де також була відсутня перспектива членства України в ЄС.

Нагадаємо, що в грудні 2008 р. Європейська Рада дала принципову згоду розпочати ініційований Польщею та Швецією проект під назвою «Східне партнерство», спрямований на поліпшення відносин з ЄС шести країн колишнього СРСР — Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України. 20 березня 2009 р. лідери країн ЄС затвердили політику «Східного партнерства», виділивши на реалізацію цієї програми на 2009–2013 рр. (5 років) 600 млн. євро. 7 травня 2009 р. у Празі відбувся інавгураційний саміт «Східного партнерства» за участю керівників держав-членів ЄС і країн-партнерів. Ця компромісна на той час ініціатива (проти якої різко виступала Росія), у разі успішного проведення реформ, все ж давала можливість Україні стати регіональним лідером у рамках «Східного партнерства» щодо наближення до стандартів ЄС. Проте через 5 років, як відомо, результати Вільнюського саміту ЄС «Східне партнерство» 28–29 листопада 2013 р. фактично спростували ці надії. Адже на ньому Молдова й Грузія наздогнали Україну і парафували свої угоди про асоціацію з ЄС, а перша отримала також право на безвізовий режим з ЄС. А щодо загальної оцінки політики «Східного партнерства», то важко не погодитися із заявою в січні 2016 р. новопризначеного міністра закордонних справ Польщі В. Вашиковського про те, що вона завершилася катастрофою, адже створювала в країнах-учасницях ілюзію, натомість не давала їм перспективу членства у Євросоюзі, і тому ця міфічна політика була фактично відкинута.

Наступні саміти Україна–ЄС, зокрема чотирнадцятий, що відбувся 22 листопада 2010 р. у Брюсселі, і п'ятнадцятий (грудень 2011 р., Київ), теж можна оцінити як безрезультатні щодо реалізації євроінтеграційного курсу нашої держави. І це пояснюється не в останню чергу тим, що підписані 21 квітня 2010 р. новообраним Президентом України В. Януковичем т. зв. «Харківські угоди» щодо продовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території нашої держави фактично розвернули Україну від ЄС назад в обійми Росії.

А шістнадцятий саміт Україна–ЄС у 2012 р. взагалі не відбувся: Брюссель після парламентських виборів в Україні не знайшов часу для його проведення (відбувся суто формально лише в березні 2013 р.), хоча, наприклад, з Росією у 2012 р. було проведено два саміти. І все ж,

головним питанням у відносинах України з ЄС у цей період була підготовка Угоди про асоціацію.

Різні аспекти підготовки, підписання, ратифікації, змісту й реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом вже стали і ще стануть предметами глибокого наукового аналізу. Тому нагадаємо лише основні етапи підготовки угоди, що супроводжувалися запеклою політичною боротьбою між Україною та Євросоюзом, з одного боку, й Росією, з іншого, за її підписання. У трагічності процесу підготовки до підписання цього документу яскраво проявилася, зокрема, єдність внутрішньої і зовнішньої політики України.

Отже, переговори про підготовку тексту Угоди про асоціацію розпочалися 5 березня 2007 р. 22 липня 2008 р. за пропозицією Франції було визначено саме цю назву майбутньої угоди. Протягом 2007–2012 рр. проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у рамках 3 робочих груп: з політичного діалогу, зовнішньої і безпекової політики, з юстиції, свободи та безпеки, з економічних, секторальних питань та розвитку людського потенціалу. Також відбулося 18 раундів переговорів щодо умов створення зони вільної торгівлі. Тобто, загалом понад шість років над Угодою працювали команди шести міністрів закордонних справ України (Б. Тарасюка, В. Огризка, А. Яценюка, П. Порошенка, К. Грищенко і Л. Кожари). 30 березня 2012 р. повний текст Угоди про асоціацію було парафровано сторонами, перекладено 24-ма мовами країн-членів ЄС. Текст угоди українською мовою опубліковано 20 червня 2013 р. на сайті Комітету з європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційне підписання Угоди про асоціацію було заплановано на 28 листопада 2013 р. у Вільнюсі.

Слід зазначити, що змістовно Угода про асоціацію з Україною відрізняється від угод про асоціацію, які Європейський Союз на початку 1990-х рр. підписував із державами Центральної Європи, та угод про стабілізацію й асоціацію другої половини 2000-х рр. з балканськими країнами, які готувалися до вступу в ЄС, або з країнами Близького Сходу, Північної Африки та Латинської Америки, які не мають жодних шансів на вступ до ЄС. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом — найбільша серед коли-небудь укладених ЄС. Вона складається з преамбули, 7 частин, 43 додатків та 3 протоколів (понад 1 тис. стор.). Зокрема, у преамбулі закріплюються принципи асоціації, передусім забезпечення прав людини та основних свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету й територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. І хоча в Угоді прямо зафіксовано, що «Україна як європейська країна поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу і налаштована

підтримувати ці цінності», але водночас наголошується, що «ця Угода не визначатиме наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин Україна — ЄС»³⁰. І все ж, Угода про асоціацію апріорі стала фактом і чинником вирішального цивілізаційного вибору України.

Це й обумовило з боку Російської Федерації геополітичну, військову й політичну конфронтацію навколо її остаточного підписання та імплементації. Особливо посилилася ця конфронтація з літа 2013 р., до неї долучилися й антиєвропейські, проросійські сили в самій Україні, зокрема КПУ і т.зв. «Український вибір» В. Медведчука. 21 листопада 2013 р. у неконституційний спосіб Кабінет Міністрів України, який 18 вересня одногосно схвалив текст Угоди про асоціацію з Євросоюзом, прийняв рішення призупинити підготовку до її підписання. Щоби змінити це рішення, уряд М. Азарова вимагав від Євросоюзу то 100, то 20 млрд. євро фінансової допомоги. До самого вільнюського саміту політики ЄС сподівалися, що угода буде підписана. Адже на їхню думку, всі виграють, якщо «житимуть на інтегрованому континенті, на якому не буде ліній поділу». Однак Президент України В. Янукович угоду так і не підписав, а розгін учасників протесту проти цього рішення 30 листопада 2013 р. стимулював активну фазу прямої демократії у вигляді Євромайдану, який згодом переріс у справжню революцію, яку спочатку гордо назвали «Революцією Гідності», а сьогодні вже іноді називають «революцією втрачених можливостей», яка, по суті, продовжується й нині в умовах війни.

На наш погляд, події кінця 2013 р., зокрема провальні для українського народу результати Вільнюського саміту ЄС «Східне партнерство», продемонстрували повну неспроможність і непередбачуваність т.зв. «багатовекторної» зовнішньої політики тодішньої влади в Україні, яка завела нашу країну, за влучним висловом Президента Литви Д. Грибаускайте, «в нікуди». Саме відмова від Угоди стала першим поштовхом до масових громадських протестів і подальшої політичної кризи в Україні, адже влада відмовила українцям у європейській перспективі та втратила значну частину легітимності й занурилась у безпрецедентний конфлікт із власним суспільством. Але водночас вони принесли надію, що саме європейські цінності все більше стають консолідуючою національною ідеєю всього українського народу, а європейська інтеграція — найбільш прийнятною перспективою для всіх регіонів і різних суспільних груп населення країни, реалізація якої на практиці рано чи пізно приведе Україну до об'єданого, демократичного європейського співтовариства. Про це красномовно говорилося, зокрема, у т.зв. Новорічному зверненні народу України до президента України наприкінці грудня 2013 р., яке закінчувалося словами: «Ми — європейці. Ми будемо в Євросоюзі. З вами, чи без вас!».

Вже 19 грудня 2013 року Рада Європейського Союзу на рівні глав держав і урядів розглянула українське питання. У «Висновках Ради» в розділі VI (Міжнародні відносини) пункт 48 постулює: «Європейський Союз підтримує волю підписання з Україною угоди про асоціацію, що включає поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі, як тільки Україна буде готова. Європейська Рада закликає до поміркованості, дотримання прав людини й базових прав, а також до демократичного розв'язання політичної кризи, що реалізувало б прагнення громадян країни. Європейська Рада підкреслює право всіх суверенних держав на прийняття власних рішень у сфері закордонної політики без зовнішнього тиску»³¹. Проте вже 20 лютого 2014 р. Євросоюз, наляканий і глибоко стурбований погіршенням ситуації в Україні в результаті прийняття Верховною Радою т. зв. «диктаторських законів» 16 січня, які «відкинули Україну від світу цивілізованих держав до клубу євразійських диктатур», запровадив санкції проти властей України. А після зміни влади в Україні й анексії РФ АРК Європейський Союз виявив готовність надати Україні морально-політичну підтримку. 20 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Обрання 25 травня 2014 р. в першому ж турі нового, проєвропейські налаштованого Президента України Петра Порошенка свідчило про певну консолідацію волі українського суспільства чинити спротив російській агресії і активізувати зусилля в реалізації європейського вибору України. Тому цілком очікувано й закономірно вже 27 червня 2014 р. у Брюсселі Президент України П. Порошенко разом із лідерами Грузії і Молдови підписав економічну частину Угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р., у розпал боїв на Донбасі, зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, РФ, ФРН і Франції, яка започаткувала т. зв. нормандський формат переговорів щодо ситуації в Україні, а згодом привела до т. зв. мінського переговорного процесу.

16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. З українського боку «за» було 355 голосів. У Заяві «Про європейський вибір України» стверджувалося, що «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, але й як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети європейської інтеграції — набуття повноправного членства в Європейському Союзі»³². Політична складова Угоди про асоціацію набула чинності 1 листопада 2014 р., а економічна — після

1 січня 2016 року (це була поступка ЄС Росії). Тодішній Президент Європейської Ради Герман ван Ромпей, коментуючи цю подію, зазначав: «Наша мета — мати вільну, по-європейському мислячу демократичну та заможну Україну, яка має добрі відносини з Росією. З нашого боку, матимемо справу з Росією як із сусідом, але умов для цього ще бракує»³³.

1 листопада 2014 р. розпочалося тимчасове застосування Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Стали де-факто чинними ті положення документа, що належать до компетенції Євросоюзу, а не держав-членів. Тимчасове застосування Угоди триватиме до того часу, коли завершиться процес її ратифікації усіма 28 країнами-членами Європейського Союзу. Тоді ж керівники України та Євросоюзу висловили сподівання на швидке завершення ратифікації Угоди про асоціацію всіма країнами-членами Євросоюзу відповідно до їхніх національних процедур.

Зазначимо, що ця тимчасовість умовна, адже стосується всіх найважливіших положень документа. Зокрема, торговельних, які передбачають створення глибокої і всеосяжної зони вільної торгівлі та за змістом становлять 80% тексту угоди. Хоча через тиск Росії початок ЗВТ було перенесено на 1 січня 2016 р., це жодним чином не применшує того факту, що український бізнес має нагоду скористатися з відкриття ринків ЄС, а українські споживачі — з безмитного імпорту європейських товарів. Українські підприємства з кінця квітня 2014 р. отримали автономні преференції, тобто для них було зменшено митні збори. Однак українській продукції потрібно ще відповідати стандартам безпечності, що є завданням номер один у процесі імплементації угоди. Це вимагає значної роботи від Верховної Ради України восьмого скликання, насамперед, щодо ухвалення закону про технічні регламенти та гармонізації їх із європейськими стандартами. Вироблені відповідно до них українські товари будуть допущені на європейський ринок і матимуть право на маркування позначкою «СЕ», що означатиме відповідність стандартам Євросоюзу. Навіть якщо не всі українські товари будуть конкурентоспроможні на ринку ЄС, але, маючи право маркувати їх позначкою європейської якості, буде набагато легше продавати свою продукцію у всьому світі. Імплементація Угоди про асоціацію обіцяє також зниження цін, удосконалення методів управління, поліпшення якості послуг, розвиток транзитного потенціалу України, покращення іміджу країни та збільшення довіри до неї, появу нових ринків збуту української продукції, причому не лише на ринку ЄС, а й у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, збільшення інвестицій в українську економіку тощо.

Таким чином, фактично Українська Революція Гідності 2013–2014 років за своїми геополітичними наслідками може мати набагато більше

значення, ніж навіть розпад СРСР у 1991 році. Питання в тому, чи залишиться асоціація лише проектом еліт або частини громадянського суспільства, чи стане інтегральною національною ідеєю для всього українського народу. В історичному контексті Угода про асоціацію є функціональним викликом для українського суспільства та еліти на здатність одночасно проводити європейські реформи та реінтеграцію Донбасу й Криму. Тільки вирішення цих стратегічних завдань уможливить повноцінну заявку на вступ до Євросоюзу, що передбачено президентським планом впровадження європейських стандартів життя та забезпечення гідного місця України у світі — «Стратегією 2020». Надто високу ціну Україна заплатила за таку можливість. Як наголосив на 12-й нараді послів України в іноземних державах 24 серпня 2016 р. Президент України П. Порошенко, «ніхто в Європі не платив таку ціну за європейський вибір, як Україна».

А щодо перспектив європейської інтеграції України, то насамперед необхідно позбутися хибного, занадто ідеалізованого уявлення про її змістовне наповнення й часові рамки і чітко окреслити концептуальні засади й стратегію реалізації цього дійсно цивілізаційного вибору України. Адже й останній, сімнадцятий саміт Україна-ЄС, що відбувся у квітні 2015 р., вже після Революції Гідності, за участю новообраного Президента П. Порошенка, теж навряд чи можна вважати успішним щодо євроінтеграційних перспектив України, зокрема щодо надання безвізового режиму для громадян України, а вісімнадцятий саміт був перенесений з травня на листопад 2016 р.

По-друге, щодо євроінтеграційних прагнень України, то йдеться про наявність проблем, складніших, ніж досягнення копенгагенських критеріїв членства в ЄС 1993 р. Їх розв'язання потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечене лише зусиллями української влади. Вона повинна вдатися до інтенсивного, чесного й відвертого діалогу з усіма громадянами країни щодо значення Угоди про асоціацію з ЄС, зокрема, доведення її політичної й економічної доцільності та державотворчої продуктивності з метою подолання світоглядних розходжень українців різних регіонів і досягнення національної єдності української політичної нації. Саме відсутність адекватної презентації глибинного гуманістичного, демократичного й практичного змісту європейської ідеї уможливорює нескінченні політичні й медійні маніпуляції з історичною свідомістю євроналаштованого українського громадянина. Адже головним суб'єктом реалізації цивілізаційного вибору українців, євроінтеграційних прагнень України в умовах демократичного суспільства, як справедливо зазначають відомі

українські вчені — академік НАН України С. Пирожков і професор Н. Хамітов, «є не абстрактна держава, культура чи громадянське суспільство, а вільний самореалізований громадянин, який творить нову державу, нову культуру і нове громадянське суспільство, роблячи свою країну суб'єктом світової історії»³⁴. А для того, щоб це стало реальністю, потрібен час і реальні реформи й трансформація українського суспільства, його європеїзація, а не їх імітація. Зокрема, аби зберегти перспективу реального членства України в ЄС, у найближчі десять років для подолання економічної відсталості й підвищення життєвого рівня населення національна економіка України має розвиватись удвічі швидше, ніж у нинішніх країнах-членах ЄС (за обсягом ВВП на душу населення ми на 140 місці — 7500 дол.).

По-третє, Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних, безпекових, тощо. Ще важливішими є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Особливу увагу слід приділити відомій тріаді: права і свободи людини, демократія, верховенство права, у т. ч. міжнародного. Окрім того, в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко сприяти формуванню позитивної суспільної думки щодо європейського вибору України як безальтернативного шляху до демократичної, правової і процвітаючої європейської держави і водночас розширювати українську присутність у Європі та зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері. Як наголошують С. Пирожков і Н. Хамітов: «Україна не може без Європи. Ні тепер, ні в майбутньому. Україні потрібна Європа як могутній стабілізуючий фактор — економічний, соціальний, політичний. Це на сьогодні стало аксіомою. Але чому б не сказати: Європі сьогодні потрібна Україна? Як джерело оригінальних філософських і психологічних ідей та способів взаємодії, що могли б духовно оживити взаємодію культур і народів західноєвропейської цивілізації, сприяти пошуку нових сенсів у житті особистостей цих культур. На цьому шляху Україна дедалі більше ставатиме цивілізаційним суб'єктом у глобальному світі XXI століття»³⁵.

Ще більш конкретно висловився нещодавно відомий французький філософ і письменник Бернар-Анрі Леві. На запитання щодо кризи проекту Європейського Союзу він відповів, що «є надія все ж зберегти Європу цілою й відродити цей проект. Наприклад, інтегруючи Україну. Це був би дуже добрий спосіб наповнити ЄС новими смислами. В Європі чомусь усі думають, що Україна — це тягар, але я вважаю, що Україна — це благословення для ЄС. З двох причин. Перша причина — ви, українці, вірите в Європу, а ми вже не віримо, або, принаймні, віримо вже менше,

ніж раніше. По-друге, тому що європейська ідея в особі українців набуває нового сенсу. Оскільки для нас об'єднана Європа все частіше стає порожнім звуком. Коли я чую думку про Європу українських інтелектуалів, я бачу, що це життєдайний смисл»³⁶.

До цього можна додати й прорахунки в політиці ЄС щодо України, про які вже зазначалося вище, зокрема йдеться про необхідність розуміння європейською елітою того, що великий проект формування об'єднаної Європи не може вважатися завершеним без України й надання нашій країні чіткої перспективи членства в ЄС згідно з Римським договором 1957 р.

Нарешті, серед об'єктивних і суб'єктивних причин, що гальмують реалізацію європейського вибору України, слід назвати ще один вагомий, чи не найголовніший чинник — російський. Тому нейтралізація або принаймні зменшення російського впливу як на внутрішню, так і на зовнішню політику України, а також на погляди й дії політиків ЄС та суспільно-політичну думку європейської громадськості — принципове завдання української влади та дипломатів.

І все ж, незважаючи на всі проблеми реалізації європейського вибору України, до яких сьогодні додалися ще т. зв. «нідерландський синдром», «Brexit» та криза Європейського Союзу, загалом більшість українців залишаються єврооптимістами, адже у європейській інтеграції України немає альтернативи. Наприклад, якщо у 2008 р. за даними соціологічних опитувань лише 32,4% громадян України тією чи іншою мірою ідентифікували себе як європейці, то протягом останніх 7–8 років ситуація докорінно змінилася: у 2014 р. понад 70% опитаних українських громадян ідентифікували себе прихильниками європейського вибору. А одне з останніх таких опитувань, проведене Центром Разумкова у вересні 2016 р., свідчить, що майже половина громадян України (49,7%) висловлюються за необхідність вступу України до ЄС³⁷. Отже, для все більшої кількості українців аксіомою стає те, що якщо Україна хоче зберегти свою незалежність і відновити територіальну цілісність, зміцнити демократичність національної влади та підвищити добробут громадян, вона має стати повноцінною європейською державою, а не проміжною, євразійською країною.

---

¹ Скуратівський В. Україна — via Європа // Сучасність: Література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя. — 1992. — № 6 (червень). — С. 144.

² Todd Э. После империи. Рах Americana — начало конца. — М.: Международные отношения, 2004. — С. 90.

³ Микроб империализма. Писатель Виктор Ерофеев ставит диагноз российской истории. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kommersant.ru/doc/2314749>

⁴ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 204.

⁵ Див.: Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К.: Критика, 2015. — 376 с.

⁶ Бжезинський З. Великая шахматная доска. — Москва: Международные отношения, 1998. — С. 147.

⁷ Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819–1991). — К.: Либідь, 1994. — С. 246–257.

⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму // Повне зібрання творів, архів, студії. — Київ–Філадельфія, 1995. — Т. 6. — С. XXV.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 9.

¹⁰ Україні немає місця в європейському просторі — экс-президент Франції. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3481052-ukraini-nemaie-mistsia-v-yevropeiskomu-prostori-eks-prezydent-frantsii>

¹¹ Vitkine B. Crise ukrainienne: Nicolas Sarkozy reprend la rhétorique du Kremlin // Le Monde. fr. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lemonde.fr/europe/article/2015/02/09/crise-ukrainienne-nicolas-sarkozy-reprend-la-rhetorique-du-kremlin_4572863_3214.html

¹² Толочко П.П. Украина в огне евроинтеграции. — СПб.: Алетейя, 2015. — С. 171.

¹³ Яневський Д. Зовнішня політика України: цивілізаційний вимір // Зовнішні справи. — 2016. — № 1. — С. 46–47.

¹⁴ Див.: Мартинов А. Зовнішньополітичний менталітет незалежної України: особливості й протиріччя (1990 — поч. XXI ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2011. — Вип. 20. — С. 46.

¹⁵ Декларація про державний суверенітет України (м. Київ, 16 липня 1990 року) // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1990. — № 31 (31 липня). — С. 598.

¹⁶ Мельникова І.М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1995. — Вип. 5. — С. 11–12.

¹⁷ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1986–1990 роки. — К.: Україна, 1993. — С. 34–35; Постанова Верховної Ради Української РСР про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1991. — № 5 (29 січня). — С. 121.

¹⁸ Основні напрями зовнішньої політики України (м. Київ, 2 липня 1993 року) // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 37 (14 вересня). — С. 942.

¹⁹ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (м. Київ, 1 липня 2010 року). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>; Див.: Шевчук Ю. Позаблоковий статус і членство в Європейському Союзі // Голос України. — 2010. — 4 червня. — С. 1–2.

²⁰ Основні напрями зовнішньої політики України (м. Київ, 2 липня 1993 року) // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 37 (14 вересня). — С. 939.

²¹ Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків: Фоліо, 2003. — С. 329.

²² Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: підручник. — К.: Київський університет, 2008. — С. 179.

²³ Ефективно відстоювати національні інтереси. Промова Президента України Л. Кучми на зустрічі з учасниками наради послів України в європейських державах // Політика і час. — 2000. — № 7–8. — С. 5.

²⁴ Проблеми адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу. Виступи учасників круглого столу // Часопис ПАРЛАМЕНТ. — 2002. — № 4. — С. 14.

²⁵ Кучма Л. Україна — не Росія. — Москва: Время, 2003. — С. 490.

²⁶ Розмова з Богданом Гудем, директором Інституту європейської інтеграції: «Україна не повинна втягнутися в гонитву до Євросоюзу» (розмовляв Тарас Бик) // Львівська газета. — 2005. — 27 січня. — С. 7.

²⁷ Україна — США: час реальних кроків назустріч. Виступ Президента України Віктора Ющенка на об'єднаному засіданні палат Конгресу США 6 квітня 2005 р. // Урядовий кур'єр. — 2005. — 8 квітня. — С. 3.

²⁸ Україну буде кожен з нас. Виступ Президента України Віктора Ющенка на Майдані Незалежності 24 серпня 2005 року // Урядовий кур'єр. — 2005. — 26 серпня. — С. 3.

²⁹ Див.: Сушко О., Шуляр О. Європейське визнання з африканським присмаком // Дзеркало тижня. — 2005. — 26 березня. — С. 2.

³⁰ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2014). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page

³¹ European Council. 19/20 december 2013. Conclusions. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/about/council_conclusions_dec_2013.pdf

³² Голос України. — 2014. — 17 вересня. — С. 3.

³³ Урядовий кур'єр. — 2014. — 25 вересня. — С. 1.

³⁴ Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі // Дзеркало тижня. — 2016. — № 28. — 13–19 серпня.

³⁵ Там само.

³⁶ Леви: Інститути ЕС не будут работать, пока не будет политической федерации Европы. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/rus/interview/2016/10/10/7055333/>

³⁷ Шергін С. Геополітична ідентичність України: ретроспектива і реальність // Зовнішні справи. — 2016. — № 4. — С. 12; Почти половина украинцев — за вступление в ЕС, а «безвиз» интересуется меньше. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/09/27/7121887/>

REFERENCES

1. Brzeziński, Z. (1998). *Velikaja shahmatnaja doska [The grand chessboard]*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
2. Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyj i vitchyznianyj vymir*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
3. Deklaratsiia pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy. (1990). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrain's'koi Radians'koi Sotsialistychnoi Respubliky*, 31, 595–598 [in Ukrainian].
4. Efektyvno vidstouivaty natsional'ni interesy. Promova Prezydenta Ukrainy L. Kuchmy na zustrichi z uchasnykamy narady posliv Ukrainy v ievropejs'kykh derzhavakh. (2000). *Polityka i chas*, 7–8, 4–5 [in Ukrainian].

5. European Council. 19-20 december 2013. Conclusions. Retrieved from https://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/about/council_conclusions_dec_2013.pdf [in English].
6. *Holos Ukrainy*. (2014). 17 veresnia [in Ukrainian].
7. Huntington, S.P. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsij ta zmina svitovoho poriadku [The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order]*. L'viv: Kal'variia [in Ukrainian].
8. Kuchma, L. (2003). *Ukraina — ne Rosiia*. Moskva: Vremia [in Ukrainian].
9. Levi: Instituty ES ne budut rabotat', poka ne budet politicheskoy federacii Evropy. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2016/10/10/7055333/> [in Russian].
10. Lypyns'kyj, V. (1995). Lysty do brativ-khliborobiv pro ideiu i orhanizatsiiu ukrains'koho monarkhizmu [Letters to fellow farmers concerning the idea and organization of Ukrainian monarchism]. *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii [Collected works, letters, papers and miscellanea along with analytical studies and reviews]*. (Vol.6). Kyiv–Filadelfiia [in Ukrainian].
11. Lysiak-Rudnyts'kyj, I. (1994). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. *Istorychni ese*. (Vol. 1). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
12. Martynov, A. (2011). Zovnishn'opolitychnyj mentalitet nezaleznoi Ukrainy: osoblyvosti j protyrichchia (1990 — poch. XXI st.) [Foreign policy mentality of independent Ukraine: features and contradictions (1990-s — early 21 centuries)]. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 20, 41–58 [in Ukrainian].
13. Mel'nykova, I.M. (1995). Bilia dzherel formuvannia zovnishn'oi polityky suverennoi Ukrain'skoi derzhavy. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 5, 11–12 [in Ukrainian].
14. Mikrob imperializma. Pisatel' Viktor Erofeev stavit diagnoz rossijskoj istorii. Retrieved from <http://kommersant.ru/doc/2314749> [in Russian].
15. Osnovni napriamy zovnishn'oi polityky Ukrainy. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 37, 935–948 [in Ukrainian].
16. Pochti polovina ukraincev — za vstuplenie v ES, a bezviz interesuet men'she. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/09/27/7121887/> [in Russian].
17. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrain'skoi RSR pro realizatsiiu Deklaratsii pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy v sferi zovnishnikh znosyn. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrain'skoi Radians'koi Sotsialistychnoi Respubliky*, 5, 121 [in Ukrainian].
18. Potul'nyts'kyj, V.A. (1994). *Narysy z ukrains'koi politolohii (1819–1991)*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
19. Problemy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do vymoh Yevropejs'koho Soiuzu. Vystupy uchasyukiv kruhloho stolu. (2002). *Chasopys PARLAMENT*, 4, 2–14 [in Ukrainian].
20. PyrozHKov, S., & Khamitov, N. (2016). Tsyvilizatsijnyj vybir Ukrainy v hlobalizovanomu sviti. *Dzerkalo tyzhnia*, no. 28, 13–19 serpnia [in Ukrainian].
21. Rozмова z Bohdanom Hudem, dyrektorom Instytutu ievropejs'koi intehratsii: Ukraina ne povynna vtiahnutysia v honytvu do Yevrosoiuzu (rozmovliav Taras Byk). (2005). *L'vivs'ka hazeta*, 27 sichnia [in Ukrainian].
22. Sherhin, S. (2016). Heopolitychna identychnist' Ukrainy: retrospektyva i real'nist'. *Zovnishni spravy — Foreign Affairs*, 4, 12 [in Ukrainian].
23. Shevchuk, Yu. (2010). Pozablokovyj status i chlenstvo v Yevropejs'komu Soiuzi. *Holos Ukrainy*, 4 chervnia, 1–2 [in Ukrainian].
24. Skurativs'kyj, V. (1992). Ukraina — via Yevropa. Suchasnist': *Literatura, nauka, mystetstvo, politolohiia, suspil'ne zhyttia*, 6, 144 [in Ukrainian].

25. Sushko, O., Shuliar, O. (2005). Yevropejs'ke vyznannia z afrykans'kym prysmakom. *Dzerkalo tyzhnia*, 25 bereznia [in Ukrainian].
26. Svit pro Ukrainu: tsytaty 2015. Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/world/3610063-svit-pro-ukrainu-tsytyaty-2015> [in Ukrainian].
27. Todd, Je. (2004). *Posle imperii. Pax Americana — nachalo konca*. M.: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
28. Tolochko, P.P. (2015). *Ukraina v ognе evrointegracii*. Sankt-Peterburg: Aletejja [in Russian].
29. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnii storony, ta Yevropejs'kym Soiuzom, Yevropejs'kym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i ikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part]. (2014). Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page [in Ukrainian].
30. *Ukraina na mizhnarodnij areni. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. 1986–1990 roky*. (1993). Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
31. Ukraina — SShA: chas real'nykh krokiv nazustrich. Vystup Prezydenta Ukrainy Viktora Yuschenka na ob'iednanomu zasidanni palat Konhresu SShA 6 kvitnia 2005 r. (2005). *Uriadovyj kur'ier*, 8 kvitnia [in Ukrainian].
32. Ukraini nemaie mistisia v ievropejs'komu prostori — eks-prezydent Frantsii. Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3481052-ukraini-nemaie-mistsia-v-yevropejskomu-prostori-eks-prezydent-frantsii> [in Ukrainian].
33. Ukrainu buduie kozhen z nas. Vystup Prezydenta Ukrainy Viktora Yuschenka na Majdani Nezalezhnosti 24 serpnia 2005 roku. (2005). *Uriadovyj kur'ier*, 26 serpnia [in Ukrainian].
34. *Uriadovyj kur'ier*. (2014). 25 veresnia [in Ukrainian].
35. Vitkine, B. Crise ukrainienne: Nicolas Sarkozy reprend la rhétorique du Kremlin. *Le Monde. fr*. Retrieved from http://www.lemonde.fr/europe/article/2015/02/09/crise-ukrainienne-nicolas-sarkozy-reprend-la-rhetorique-du-kremlin_4572863_3214.html [in French].
36. Yanev'skyj, D. (2016). Zovnishnia polityka Ukrainy: tsyvilizatsijnyj vymir. *Zovnishni spravy — Foreign Affairs*, 1, 46–47 [in Ukrainian].
37. Zakon Ukrainy Pro zasady vnutrishn'oi i zovnishn'oi polityky (Kyiv, 1 lypnia 2010 roku). Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> [in Ukrainian].
38. Zlenko, A. (2003). *Dyplomatiia i polityka. Ukraina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
39. Zlenko, A. (2008). *Zovnishn'opolitychna stratehiia i dyplomatiia Ukrainy: pidruchnyk*. Kyiv: Kyivs'kyj universytet [in Ukrainian].

Наталія Чорна

д-р. іст. наук, проф.

Вінницький торговельно-економічний
інститут Київського національного
торговельно-економічного університету
21050, Україна, Вінниця, вул. Соборна, 87
E-mail: chornanm26@gmail.com

УКРАЇНА–ПОЛЬЩА: ГЕНЕЗА СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ЧИННИКА

У двадцять п'яту річницю Незалежності України, даючи оцінку державотворчим процесам, пов'язаним, у тому числі, з утвердженням України як суб'єкта міжнародних відносин, привертають увагу її відносини з Польщею, зусиллями якої успіхи нашої держави суттєво примножені. Увагу зосереджено на становленні між Україною та Республікою Польща взаємин стратегічного партнерства, їхньому розвитку впродовж майже двадцятирічного періоду. Стаття підготовлена на новітніх теоретико-методологічних засадах із застосуванням відповідного понятійно-категоріального інструментарію. Міждисциплінарний характер дослідження погоджений з інтеграційними процесами в сучасній українській гуманітаристиці. Висвітлено концептуальні засади українсько-польських відносин. Означено передумови їх генези на рівень стратегічного партнерства. Обґрунтовуючи зумовленість взаємин сторін президентським чинником, з урахуванням зміни в кожній із держав президентської влади, в українсько-польських відносинах означено окремі етапи й охарактеризовано їх. Здійснено спробу виявити специфіку міждержавних відносин періодів президентства Л. Кучми — А. Квасневського, В. Ющенка — Л. Качинського, В. Януковича — Б. Коморовського та дати кожному з них виважену оцінку, а також спрогнозувати зміст і спрямованість співробітництва між двома державами періоду президентства П. Порошенка — А. Дуди. У висновках зроблено порівняльний аналіз українського та польського підходів до розбудови між двома державами взаємин стратегічного партнерства.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, взаємини, стратегічне партнерство.

Nataliia Chorna

Dr. of Sciences (History), Prof.
Vinnytsia Institute of Trade and Economics
of Kyiv National University of Trade and Economics
87, Soborna Street, Vinnitsa, 21050, Ukraine
E-mail: chornanm26@gmail.com

UKRAINE–POLAND: STRATEGIC PARTNERSHIP GENESIS IN VIEW OF PRESIDENTIAL FACTOR

In view of the twenty-fifth anniversary of Ukraine's independence, assessing the state-building processes, including the assertion of the state as a subject of international relations, attention is drawn to Ukraine's relations with Poland, the efforts of which have substantially increased the advances of our state. The attention is focused on the development of strategic partnership relations between Ukraine and Poland as well as their progress over almost twenty years. The article was drawn on a novel theoretical and methodological basis using appropriate conceptual and categorical tools. The interdisciplinary nature of the study is well agreed with the integration processes in modern Ukrainian humanities. The author highlighted the conceptual basis of Ukrainian-Polish relations; the conditions of their genesis to the level of strategic partnership were determined. Asserting the fact that relationships of the parties are being conditioned by the presidential factor, given the changes in both states presidential power, particular stages in Ukrainian–Polish relations have been defined and characterized. An attempt was made to reveal the specificity of interstate relations during the presidency of L. Kuchma — A. Kwasniewski, V. Yushchenko — L. Kaczynski, V. Yanukovych — B. Komorowski and to attribute each of them a balanced assessment, and to forecast the content and direction of cooperation between the two countries for the period of P. Poroshenko — A. Duda's presidency. The findings are inclusive of the comparative analysis of Ukrainian and Polish approaches to the development of relations of strategic partnership between the two countries.

Keywords: *Ukraine, Poland, relations, strategic partnership.*

Зі здобуттям політичної незалежності Польщею й проголошенням незалежності Україною у взаєминах між двома державами, позначених тривалою традицією спільного історичного минулого, не позбавленого конфліктів, гострих суперечностей та взаємного неприйняття українцями й поляками один одного, розпочався якісно новий етап. Безперечно, визнання Польщею 2 грудня 1991 р. першою серед держав світового

співтовариства державної незалежності України, започаткування 4 січня 1992 р. дипломатичних відносин і підписання 18 травня 1992 р. Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво значною мірою зумовлювалося трансформацією системи міжнародних відносин, оформленої по завершенні Другої світової війни. Водночас, кроки офіційної Варшави на підтримку незалежності України, схвалені польським суспільством, відображали генезу концепції взаємин Польської держави з сусідами на Сході. Започаткована правлячою у середні віки династією Ягеллонів, розвинута в міжвоєнний період Ю. Пілсудським й обґрунтована з урахуванням реалій повоєнної Європи фундатором опозиційного до польського комуністичного режиму паризького часопису «Культура» Є. Гедройцем, у 1980-х рр. концепція східної політики була взята на озброєння очолюваною Л. Валенсою «Солідарністю». З падінням у державах «соціалістичного табору» комуністичних режимів, ліквідацією РЕВ та ОВД, розпадом СРСР і проголошенням колишніми його учасниками державної незалежності концепція отримала підстави бути реалізованою, ставши, таким чином, для Польщі дороговказом у розбудові зовнішньої політики щодо держав на східному кордоні. Принагідно відзначимо той факт, що політика України щодо РП досі позбавлена виразного концептуального підґрунтя, а бачення офіційним Києвом засад розбудови взаємин із Польською державою залишається нечітким.

Із кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст., коли під впливом низки взаємопов'язаних внутрішніх і зовнішніх чинників розпочалося становлення якісно нової моделі українсько-польських взаємин, орієнтованої на поєднання зусиль задля взаємовигідного використання політичного, економічного, соціального потенціалу, посилення безпеки та стабільності, зміцнення позиції у регіоні Центрально-Східної Європи, на континенті й у світі загалом, відносини по лінії Київ — Варшава еволюціонували на рівень стратегічного партнерства й на сьогодні визначаються для України чи не найбільш значимими в мозаїці міждержавних відносин.

Своєчасність наукового дискурсу навколо сьогоденних українсько-польських взаємин зумовлюється розвитком зв'язків у різних сферах міждержавної взаємодії, представленням офіційною Варшавою українських інтересів у колі європейсько-атлантичного політикуму, з одного боку, й триваючою російською агресією проти України, анексією Російською Федерацією Криму та, як наслідок, зростаючою загрозою європейській безпеці, з іншого. З приходом до влади в Україні Президента П. Порошенка (2014) та обранням на посаду Президента РП А. Дуди (2015) взаємини між двома державами отримали підстави для наповнення новим змістом. У світлі глобальних геополітичних викликів, аби не втратити високий накопичений потенціал, відносини України та Польщі приречені на зміцнення й наступне еволюціонування по висхідній.

Відносини між Києвом та Варшавою формують одну з провідних тем української історіографії останнього двадцятип'ятиріччя, викликають підвищений інтерес у зарубіжних, насамперед польських учених. Спершу поодинокі, з виходом міждержавних взаємин на стратегічний рівень, дослідження з цієї проблеми набули масового характеру. Окрім масиву наукових статей, матеріалів конференцій і круглих столів, популярних і науково-популярних студій, упродовж майже двох десятиліть стратегічної співпраці вітчизняна й зарубіжна історіографія поповнилася ґрунтовними монографіями Л. Алексієвець, В. Борщевського, К. Єндрачик, Л. Стрільчук, К. Федоровича, М. Янкова та ін., було захищено ряд дисертаційних праць. Зосереджуючись на вивченні магістральних напрямів двосторонніх взаємин, дослідники дедалі частіше демонструють схильність розглядати їх у світлі глобальних геополітичних викликів. Наскрізною ідеєю багатьох розвідок є обґрунтування змісту й динаміки розвитку відносин двох держав перебігом процесів європейської та євроатлантичної інтеграції, успіхами співпраці з ЄС і НАТО. Все більше уваги науковці приділяють осмисленню місця України та Польщі в геополітичному просторі Європи, їхньої ролі у забезпеченні на континенті стабільності й безпеки.

Як засвідчує компаративний аналіз української і зарубіжної (польської) історіографії, у працях науковців аспекти стратегічного партнерства України і Польщі отримують не завжди однакові, часто контрверсійні оцінки. Так, якщо, наприклад, у викладі теоретичних аспектів стратегічного партнерства, передумов генези українсько-польських зв'язків та наступного їхнього розвитку дослідники демонструють відносну однаковість, то в оцінці фактичної відповідності міждержавних відносин заявленому формату їхні погляди часто поляризуються¹. І, що показово, категоричних оцінок щодо українсько-польської співпраці відчутно побільшало в опублікованих упродовж останнього десятиріччя працях польських науковців². Послугуючись низкою аргументів, вони, як правило, наполягають на неспроможності України скористатися кредитом довіри, наданим їй Польщею, та виправдати пов'язані з нею сподівання.

Варто зазначити, що, обґрунтовуючи еволюційність українсько-польського партнерства, як українські, так і зарубіжні (польські) автори його зміст та спрямованість пояснюють низкою взаємопов'язаних чинників, помітне місце серед яких цілком виправдано, на нашу думку, відводять суб'єктивному чиннику президентської особистості. Погоджуючись із обумовленістю взаємин України та Польщі (чи будь-яких інших держав) президентським чинником, а також з огляду на відсутність в історіографії студій, в яких би означений аспект проблеми зазнав предметного аналізу, його вивчення є, безперечно, на часі.

Метою дослідження є аналіз процесу становлення між Україною та Республікою Польща взаємин стратегічного партнерства й наступного їхнього розвитку впродовж майже двадцятирічного періоду з урахуванням впливу на них президентського чинника.

Звернення до проблеми стратегічного партнерства в українсько-польських взаєминах зумовлює необхідність з'ясування сутності такого формату взаємодії. Справа в тому, що на сьогодні ні в Україні, ні у світі загалом термін «стратегічне партнерство» не має єдиного трактування. Аналіз основних складових означеного формату відносин з урахуванням сформованих у науковій думці підходів дає підстави стверджувати, що стратегічне партнерство — це особливий тип міждержавних взаємин, який передбачає реалізацію спільних стратегічних завдань, інтересів і цілей двох або більше держав шляхом поєднання зусиль у визначених сферах, демонстрацію взаємної зовнішньополітичної підтримки, зокрема на рівні міжнародних організацій, узгодження позицій у випадку настання кризових ситуацій, конфліктів на регіональному чи глобальному рівні. Позначене більш високою, порівняно з традиційними міждержавними відносинами, якістю взаємодії, стратегічне партнерство характеризується обоюсторонньою зацікавленістю сторін у плідній співпраці в різних сферах; урахуванням партнерами національних інтересів один одного; взаємним визнанням стратегічного характеру взаємин; рівноправністю та довготривалістю співпраці.

Згідно з офіційними заявами та документами, на сьогодні стратегічними партнерами України визначаються понад два десятка держав. Водночас, відносини з багатьма із них не виходять за рамки простого партнерства та співробітництва, мають місце часткове, а то й повне неспівпадання національних інтересів, асиметричність взаємодії, підпорядкованість інтересів однієї сторони потребам іншої. Найменування стратегічним партнерством взаємин із сусідніми та іншими державами у більшості випадків було передчасним та безпідставним і зумовлювалося нічим іншим, як прагненням вітчизняної дипломатії якомога швидше утвердити Україну як повноправного суб'єкта світового співтовариства. Як наслідок, наша держава отримала безпрецедентну кількість стратегічних партнерів, серед яких лише Республіка Польща, переконані експерти, на сьогодні є такою де-факто.

Ідея українсько-польського стратегічного партнерства, яка має досить давню історію, остаточного оформлення почала набувати наприкінці ХХ ст. Водночас питання про те, яким конкретно часом варто датувати вихід взаємин між Україною та Польщею на рівень стратегічного партнерства, досі залишається дискусійним. Вперше офіційно про стратегічний вимір двосторонніх відносин було заявлено в Декларації Міністрів

закордонних справ України і Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства, підписаній 21 березня 1994 р. Головним меседжем документа було декларування того факту, що існування самостійної України має стратегічне значення для Польщі, водночас існування самостійної Польщі є стратегічно важливим для України. Проте, з огляду на відсутність належного нормативно-правового та інституційного підґрунтя, твердження про відповідність тогочасних взаємин рівню стратегічного партнерства виглядає дещо передчасним. Теза про стратегічний характер відносин між двома державами зазнала розвитку в Спільній декларації Президента України і Президента Республіки Польща та Спільній заяві Президентів України й Республіки Польща «До порозуміння і єднання», скріплених підписами Л. Кучми та А. Квасневського 25 червня 1996 р. та 25 травня 1997 р. відповідно. І хоча остання так і не набула юридичної сили, її моральне значення сумніву не викликає. На той час сторонам вдалося досягти серйозних зрушень у наповненні взаємин конкретним змістом, унаслідок чого формула «стратегічне партнерство» постала абсолютною в офіційному політичному дискурсі. Попри те, що окремого документа, в якому би чітко визначалися мета, сфери та засоби реалізації між Україною і Польщею відносин стратегічного партнерства, так і не було підписано, договірно-правова база та інституційна структура співпраці, механізми реалізації і координації стратегічних інтересів у різних сферах міждержавної взаємодії, сформовані зусиллями сторін упродовж кін. 1980-х — сер. 1990-х рр., заклали надійний фундамент для розбудови взаємин між ними, їхнього розвитку на перспективу.

Вихід відносин України та Польщі на рівень стратегічного партнерства був зумовлений кількома чинниками. Так, обидві держави володіли тотожним потенціалом в економічній, військовій та гуманітарній сферах, відігравали провідну роль у Центрально-Східній Європі та прагнули шляхом поєднання зусиль зміцнити геополітичний вплив у цій частині Європейського континенту, а також реалізувати зовнішньополітичні цілі, пов'язані з розвитком регіонального та транскордонного співробітництва, інтеграцією до європейсько-атлантичних структур. На користь розбудові зв'язків, окрім того, позначилися географічне сусідство, історична, культурна та етнічна спільність, а головне — налаштованість держав-партнерів на взаємовигідне співробітництво, усвідомлення наявності взаємозв'язку між розбудовою тісних міждержавних взаємин, з одного боку, та забезпеченням національних інтересів, з іншого. Не варто забувати також і про зовнішні по відношенню до України та Польщі чинники, зокрема політику «великих держав» (насамперед Російської Федерації та США), яка традиційно справляє потужний вплив на події у регіоні Центрально-Східної Європи.

Українсько-польським відносинам, подібно до будь-яких інших, притаманна етапність розвитку. Згідно зі сформованою в історичній науці традицією, виокремлення у взаєминах держав окремих етапів відбувається з огляду на якісні та кількісні зміни в них. Наразі у відносинах України та Польщі найбільш показовими видаються зрушення у політичній сфері, відтак з огляду на них у взаєминах сторін варто вирізнити окремі етапи. Залишаючись прихильними ідеї тривалої історичної зумовленості стратегічного характеру українсько-польських відносин, яка з переходом двох держав до незалежного державотворення отримала підстави бути реалізованою, період, що розпочався на межі 1980–1990-х рр. і тривав до середини 1990-х рр., вважаємо за доцільне означити як підготовчий. Як свідчить перебіг подій, ознакою міждержавної взаємодії був нелінійний її розвиток, і на зміну прогресуючим успіхам 1991 — сер. 1993 рр. прийшов період «стагнації», позначений сповільненням співпраці упродовж др. пол. 1993–1995 рр. Позитивна динаміка, започаткована наприкінці 1995 р. і характерна для багатьох наступних років, з-поміж іншого зумовлювалася унікальним рівнем довіри та співробітництва між Президентами обох держав — Л. Кучмою та А. Квасневським. У випадку України та Польщі обумовленість змісту й характеру міждержавної взаємодії президентським фактором є більше, ніж очевидно. У цьому зв'язку доцільно згадати періодизацію українсько-польських взаємин, обґрунтовану відомим львівським істориком Б. Гудем³. Так, в українсько-польських відносинах з урахуванням впливу на них президентського чинника ним було виокремлено три етапи: «романтичний» (за часів Л. Кравчука та Л. Валенсі), «прагматичний» (за президентства Л. Кучми й А. Квасневського) та «історичний» (за каденції В. Ющенко та Л. Качинського). З приходом до влади В. Януковича та Б. Коморовського у відносинах держав дослідник розпочав відлік нового етапу, спрогнозувати зміст та характер якого (думка була оприлюднена під час виступу на конференції 2010 р.) він не наважився.

Осмилення процесу становлення українсько-польського стратегічного партнерства, безумовно, потребує урахування міжнародних реалій того часу. Так, серед факторів, що зумовили «гальмування» взаємин сторін упродовж др. пол. 1993–1995 рр., були категорична налаштованість Заходу щодо України, спричинена нерозв'язаністю проблеми ядерного потенціалу, набутого нашою державою у спадок від СРСР, а також протест офіційного Києва проти розширення на Схід кордонів НАТО. Для Польщі, ключовою зовнішньополітичною метою якої визначався вступ до НАТО і ЄС, вкрай важливою була підтримка з боку «великих держав», а тому, аби не ставити під сумнів перспективи інтеграції, офіційна Варшава, демонструючи солідарність з Європою та США, пішла на збіль-

шення дистанції у відносинах з Україною. Відповідно відмова нашої держави від ядерної зброї, приєднання до Програми НАТО «Партнерство заради миру» та офіційне проголошення згоди на «східне розширення» Альянсу виявилися своєрідним каталізатором активізації взаємин між сусідами.

Серед здобутків президентської влади періоду Л. Кравчука — Л. Валенси, якими у взаєминах між двома державами закладався фундамент стратегічного партнерства, чільне місце займає створення 13 квітня 1993 р. Консультаційного Комітету Президентів України та Республіки Польща. Сформований із провідних фахівців, «які мали вивчити, проаналізувати й дати відповіді-поради главам держав на непрості питання спільних проблем, що постали в історичному, економічному й політичному вимірі», Комітет виявився безпрецедентною формою взаєморозуміння, обопільного тяжіння і співробітництва України та Польщі⁴. З моменту створення і по сьогодні на його засіданнях обговорювалися наріжні для взаємин двох держав питання: від створення центрально-східноєвропейської зони безпеки, співпраці в рамках Програми НАТО «Партнерство заради миру», участі в миротворчій діяльності Альянсу до співробітництва у паливно-енергетичній, економічній, гуманітарній сферах, захисту прав національних меншин, боротьби з міжнародним тероризмом, узгодження позицій щодо геополітичних викликів тощо.

З приходом до влади в Республіці Польща Президента А. Квасневського офіційна Варшава остаточно утвердилася як представник/захисник/лобіст українських інтересів у колі європейського політикуму. Зокрема, зустрічі, які впродовж першого року перебування на посаді А. Квасневський мав з українським колегою, пройшли під знаком виняткової його зацікавленості у наближенні України до Європи. На користь останнього свідчило також запрошення Президентом РП українського колеги Л. Кучми до участі в неофіційній зустрічі глав держав європейського регіону, що відбулася 7–8 червня 1996 р. у Ланьцуті. У жодному випадку не ставлячи під сумнів значимість для нашої держави практики адвокатування Польщею українських інтересів, принагідно відзначимо прагматичність її природи: посередництвом наближення України до Європи Польща прагнула посилити геополітичну вагу, утвердитися як лідер регіону Центрально-Східної Європи та остаточно дистанціюватися від Росії. У протегуванні Польщею євроінтеграційних успіхів України офіційна Варшава, таким чином, вбачає передумови зміцнення своєї позиції на Заході. Водночас для України вигода від співпраці з Польщею з-поміж іншого зумовлюється слугуванням останньої моделлю політико-економічних посттоталітарних трансформацій та успішної інтеграції у європейсько-атлантичний простір. Зокрема, за сприяння А. Квасневського

Україна набула членства у Центральноєвропейській ініціативі (1996 р.), підписала Хартію про особливе партнерство з НАТО (1997).

Найбільші здобутки Польської держави періоду перебування при владі А. Квасневського — вступ до НАТО (1999) та ЄС (2004) — обернулися серйозним випробуванням для українсько-польських взаємин. Так, із набуттям Польщею членства у них відносини сторін перетворилися із взаємин між державами з однаковим міжнародно-правовим статусом на відносини за особливим регіональним напрямом — між НАТО/ЄС та їх сусідами на Сході. Відтепер, співпрацюючи з Польщею, Україна змушена враховувати факт її членства в Альянсі/Євроспільноті та спричинену ним необхідність для офіційної Варшави узгоджувати свої дії з союзною політикою і грати за не завжди нею встановленими правилами. Прикметно, що напередодні вступу РП до НАТО, а згодом до ЄС у середовищі української політико-інтелектуальної еліти набули поширення песимістичні прогнози й відверті побоювання щодо негативних наслідків цих подій для українсько-польських відносин. Та, як показав час, співпраця по лінії Варшава — Київ не лише не сповільнилася, а навпаки, навіть дещо активізувалася. Взаємини між обома державами набули виразного європейсько-атлантичного контексту, водночас Польща дедалі більше утверджувалася як посередник у відносинах по лінії Україна — НАТО, Україна — ЄС.

«Тестом на міцність» для взаємин між нашими двома державами виявилися «касетний скандал» та «кольчужна справа», які спричинили внутрішньополітичну кризу в Україні та міжнародну її ізоляцію на поч. ХХІ ст. Як наслідок, у кулуарах урядової Варшави почали лунати антиукраїнські голоси: зацікавленість Польщі у відносинах з Україною все частіше називалася «політичним романтизмом та ірраціоналізмом»⁵. Відповіддю МЗС РП на події в Україні стала відсутність у зовнішньополітичній програмі, представлений 6 червня 2001 р. на розгляд Сейму міністром В. Бартошевським, згадки про неї як партнера Польської держави. Водночас Президент РП А. Квасневський, демонструючи цілковиту підтримку Україні, і надалі повторював, що її ізоляція — це найгірше, що може бути в ситуації, яка склалася⁶. З ініціативи А. Квасневського в березні та червні 2001 р. відбулися зустрічі з Президентом Л. Кучмою у Казімежі Дольному та Ланьцуті, під час яких глава РП продемонстрував свою підтримку Україні та її політичного курсу, ставши, таким чином, за словами наукового директора Інституту Євро-Атлантичного співробітництва О. Сушка, «вікном комунікації»⁷. Відповіддю України на дії глави РП стало схвалення 27 липня 2001 р. Концепції відносин стратегічного партнерства з Республікою Польща. Кроком назустріч виявилася міжнародна конференція «Україна в Європі», проведена за ініціативи

А. Кваснеївського напередодні Празького саміту НАТО (2002 р.). І хоча запрошення на саміт українська сторона не отримала, конференція, участь у якій взяли високопосадовці з НАТО та ЄС, певною мірою знизилася напруження по лінії Україна — Захід.

Черговим випробуванням для українсько-польського партнерства стали події Помаранчевої революції в Україні. На загальне переконання, завдяки участі діючого Президента А. Кваснеївського, а також інших польських високопосадовців, що представляли найрізноманітніші політичні сили (від правих до соціал-демократів), революційні події вдалося врегулювати мирним шляхом. Присутність глави Польської держави на Майдані, його конструктивна позиція та участь як міжнародного посередника в роботі круглого столу 26 листопада, 1 та 6 грудня 2004 р., завзята агітаційна робота на рівні євросоюзних інституцій своїми наслідками, окрім того, мали відновлення міжнародного авторитету України, перетворення її на важливого актора європейської політики, а водночас, активізацію міждержавної взаємодії. Дивідендами, що їх від підтримки демократичних сил в Україні отримала Польща, були зміцнення її позиції в ЄС та регіоні ЦСЄ, піднесення престижу на Заході. Як слушно зазначила з цього приводу К. Чорнік, заангажованість офіційної Варшави у подіях в Україні виявилася апогеєм реалізації Польщею стратегії «романтичного прагматизму»⁸.

Водночас «помаранчевій команді» на чолі з Президентом В. Ющенком, як стало очевидно дещо згодом, не вдалося скористатися «кредитом довіри», наданим Україні у європейських столицях. Далися взнаки незрозумілість пріоритетів нової влади, непослідовність та непрогнозованість її дій, а також відсутність успіхів у реалізації реформ⁹. Як зауважив з цього приводу відомий польський європарламентар П. Залевський, «... безумовна підтримка міжнародних прагнень помаранчевого Києва не призвела до жодного розвитку в стосунках України з Євросоюзом і НАТО, як і не вирішила жодної проблеми польсько-українських відносин»¹⁰. Попри те, що взаємини сторін «були найбільш динамічними з усього спектру двосторонніх відносин України й характеризувалися значною кількістю візитів на найвищому рівні — 15 робочих візитів Президента України до Польщі та 6 візитів Президента Польщі в Україну» (упродовж 2006–2010 рр.), політичний діалог між двома державами виявився поверховим та асиметричним¹¹. Так, активні на рівні глав держав, взаємини між Києвом та Варшавою були здебільшого не підкріплені повсякденним співробітництвом між урядовцями, парламентарями та бюрократами середньої ланки.

Випробуванням для українсько-польського партнерства стали позачергові парламентські вибори у Польщі в жовтні 2007 р. Як засвідчили

перші кроки польського прем'єра Д. Туска, вибираючи між прихильністю до України та Росії, урядова Варшава все частіше почала звертати погляд на Москву. І хоча Президент Л. Качинський і надалі продовжував надавати Україні дієву підтримку, зацікавленість Польщі в Україні опинилася під питанням¹². Обґрунтовуючи політику сприяння, що її по відношенню до України незмінно демонстрував Л. Качинський, експерти вказують на переконаність Президента в тому, що співпраця Польщі та України є ключовою умовою зміцнення їхньої незалежності й посилення позиції на міжнародній арені, а водночас запорукою недопущення факту посилення регіональних позицій Росії. Успіхи, яких після 2005 р. у співробітництві з українськими колегами вдалося досягти польським дипломатам, — йдеться у публікації А. Шептицького, — були нічим іншим, як особистим успіхом Президента Л. Качинського¹³.

Прикметно, що виняткову зацікавленість Л. Качинського, як свого часу й А. Квасневського, подіями у державах на польському східному кордоні експерти пояснюють його прихильністю до ідей Ю. Пілсудського. І хоча такого роду міркування Президент всіляко спростовував, ознакою його зовнішньополітичної доктрини була неприхована антиросійська спрямованість, що ґрунтувалася на протидії Росії у її прагненні зберегти свій вплив на територіях, які раніше входили до складу Речі Посполитої. У цьому контексті доцільно згадати про ініціювання 2008 р. Польщею (за підтримки Швеції) «Східного партнерства», покликаного забезпечити прискорення процесу долучення України (поряд з іншими східноєвропейськими державами) до ЄС. Окрім того, залучивши до розв'язання існуючих в Україні політичних, економічних та деяких інших проблем, урядова Варшава намагалася інтенсифікувати відносини з Україною, вивести їх за межі політичних декларацій та символічних ініціатив. Режимом максимального сприяння була позначена позиція Л. Качинського щодо взаємин нашої держави з НАТО. Успіхів, зокрема, вдалося досягти в утилізації ракетного палива, розміщеного на території України, та створенні литовсько-польсько-української бригади.

У ситуації максимального сприяння, що його по відношенню до України демонструвала офіційна Варшава, більше, ніж неочікуваним, для польського суспільства виявилася підписання Президентом В. Ющенком указу про присвоєння звання Героя України С. Бандері (2010). З огляду на неоднозначність для поляків постаті Степана Бандери, а також неодноразові в розмовах з українськими партнерами заперечення польських високопосадовців щодо надання йому та членам УПА пошани, дії Президента викликали резонанс та спричинили до активізації у Польщі антиукраїнських настроїв¹⁴. Чимало різких заяв з цього приводу було зроблено також у вищих владних ешелонах. Зокрема, в офіційній заяві

Л. Качинського, розміщеній на сайті глави держави, зазначалося, що «останні дії Президента України спрямовані проти процесу історичного діалогу та примирення. Поточні політичні інтереси перемогли над історичною правдою»¹⁵. І хоча Президентом і надалі продовжувала рухати віра в те, що «міцне і ефективне партнерство суверенних, вільних і демократичних держав — Польщі та України — відповідає національним інтересам двох країн», як з цього приводу зауважив экс-прем'єр-міністр РП Л. Міллер, цей крок В. Ющенка, а пізніше і його поразка у першому турі президентських виборів, ознаменували «похорон східної політики Президента Леха Качинського»¹⁶.

Трагічна загибель Л. Качинського і майже одночасний 2010 р. прихід до влади в Україні та Польщі прагматично орієнтованих Президентів В. Януковича і Б. Коморовського започаткували у міждержавних взаєминах «нову сторінку», позначену поступовою втратою ними своєї значущості для кожної з держав, поглибленням Україною співпраці з Кремлем. У політичному дискурсі РП того часу відчутно почастишали сумнівні заяви щодо відповідності взаємин з Україною формату стратегічного партнерства. З апеляцією до факту визнання нашою державою стратегічними відносин із низкою держав, багато з яких не відіграють істотної ролі ні для її безпеки, ні для зовнішньої політики, подібна тактика все частіше трактувалася у Польщі як пропагандистські гасла, а позиція стратегічності — як така, що перестала що-небудь означати¹⁷. Серед звинувачень, які найчастіше звучали на адресу України з боку так званих «прагматиків», були неспроможність української влади виправдати сподівання, покладені на неї урядовою Варшавою, і віддячити за зусилля, вкладені в лобіювання українських інтересів на рівні ЄС та НАТО. Щодо останньої, то з прийняттям 1 липня 2010 р. Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», що проголошував позаблоковий статус держави, перспективи взаємин по лінії Україна — НАТО виявилися, як ніколи, непевними.

Нові акценти у відносинах України та Польщі з'явилися наприкінці 2013 р. і були спричинені провалом нашою державою Вільнюського саміту «Східного партнерства». Відмова української делегації на чолі з Президентом В. Януковичем від підписання Угоди про асоціацію з ЄС не лише засвідчила появу в офіційного Києва більш пріоритетних, ніж інтеграція до Євроспільноти, зовнішньополітичних устремлінь, але й поставила під питання успішність Польщі як модератора взаємин Європейського Союзу з сусідами на Сході. Принагідно зауважимо, що, працюючи над реалізацією «історичної місії» щодо повернення України до кола європейських народів, урядова Варшава не зважала на антидемократичні дії режиму В. Януковича і всупереч ним упродовж одного лише

2013 р. Президент Б. Коморовський шість разів зустрічався зі своїм українським колегою. Як наслідок, дії В. Януковича у Вільнюсі були сприйняті польською стороною не інакше, як «банальне ошуканство партнера», а міждержавні взаємини на найвищому рівні дали глибоку тріщину й опинилися в найгіршій за багато років фазі. Попри це, аби не допустити повернення України до сфери впливу Кремля, не без участі якого офіційним Києвом на невизначений термін було відкладено вирішення питання про асоціацію з ЄС, урядова Варшава прийняла рішення не йти на повне дистанціювання від подій у нашій державі. А тому, коли у відповідь на дії влади в Україні почали розгортатися революційні події, Польща з уже відомим ентузіазмом виступила на підтримку європейського вибору українського народу. Задля сприяння мирному врегулюванню конфлікту до Києва в складі делегації Європарламенту приїздив экс-Президент РП А. Квасневський. Події в Україні неодноразово ставали предметом розмов у владних кулуарах Польщі, висвітлювалися на перших шпальтах польських газет та не без участі польських дипломатів виносилися на обговорення в головних інституціях ЄС. Політична криза в Україні, ставши черговим «лакмусовим папірцем» для взаємин між двома державами, попри сумніви, засвідчила збереження в офіційної Варшави інтересу до співпраці з Україною, її готовність і надалі підтримувати нашу державу, сприяти їй у реалізації євроінтеграційних намірів.

Відображенням крайньої зацікавленості України у співробітництві з Польщею, а водночас гарним жестом на знак «визнання внеску Польщі в демократичні зміни в Україні і зусиль Польщі, аби Україна знайшла своє місце в родині європейських демократичних народів»¹⁸, став візит до Варшави новообраного Президента П. Порошенка (3–4 червня 2014 р.), здійснений на запрошення глави Польської держави Б. Коморовського незадовго до інавгурації. 4 червня під час урочистостей, присвячених відзначенню 25-ої річниці перших в історії посткомуністичної Польщі демократичних виборів, Б. Коморовський, демонструючи свою підтримку нашій державі, заявив: «Не може бути свободи без солідарності з Україною»¹⁹. З великою надією та сподіваннями на позитивні зрушення у сфері міждержавної взаємодії, а також співпрацю з ЄС політико-дипломатичні кола Польщі зустріли переформатування у жовтні–грудні 2014 р. парламенту та уряду України. Під час чергового (17–18 грудня 2014 р.) офіційного візиту Президента П. Порошенка до Варшави, який відбувся у знаковий для європейського майбутнього України час — підписання Б. Коморовським ратифікованої Сеймом та Сенатом Республіки Польща Угоди про асоціацію України з ЄС, ознакою зустрічей на найвищому рівні була повсюдна демонстрація безпрецедентно позитивного ставлення до України, готовності розвивати й поглиблювати вже

встановлений високий рівень співпраці. І попри очевидність того факту, що динаміка взаємин на майбутнє значною мірою залежатиме від здатності нашої держави швидко проводити реформи й доводити небезпідставність претензій на членство у Європейському Союзі, Б. Коморовський пообіцяв, що Республіка Польща і надалі підтримуватиме євроінтеграційні устремління України й надаватиме їй допомогу.

Подібними заявами був пройнятий виступ Б. Коморовського у Верховній Раді України 9 квітня 2015 р., який і в Києві, і у Варшаві одразу був визнаний історичним. Проголошуючи відкритість Польської держави для України, він наголосив на продовженні по відношенню до неї політики максимального сприяння, а також висловив надію, що конфлікти, якими багате минуле українців та поляків, не будуть впливати на сучасні відносини між двома країнами. Проте, як засвідчує майже двадцятип'ятирічний досвід якісно нових між незалежними Україною та Польщею міждержавних взаємин, серед проблем, які утруднюють їхній розвиток, проблема історичної пам'яті залишається однією з найбільш складних. І хоча впродовж аналізованого періоду у подоланні тягаря історичної пам'яті сторонам вдалося досягти чималих успіхів (на території двох держав було вшановано місця, пам'ятні для українського і польського народів, у Львові відкрито Цвинтар орлят, у Явожні — пам'ятник українським жертвам концтабору, ін.), взаємини між двома державами продовжують випробовуватися на міцність, тим більше, що приводів до цього не бракує. Так, доволі показовим у контексті зазначеного видається прийняття Верховною Радою України закону «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України в ХХ ст.» (9.04.2015 р.), відомого в Польщі як «закон про героїзацію УПА». Абсолютно правильна з погляду вшанування пам'яті борців за незалежність України та неправильна з позиції польської сторони, на переконання якої, справою рук УПА є вбивство десятків тисяч поляків у 1940-х рр., подія, з огляду на те, що схвалення закону відбулося не колинебудь, а в день виступу Президента РП Б. Коморовського у Верховній Раді України, цілком прогнозовано, спричинила резонанс. У Польщі такий крок української влади багато ким був сприйнятий як демонстрація неповаги до минулого польського народу.

Із приходом до влади у Польщі Президента А. Дуди й перемогою на виборах до парламенту консервативної партії «Право і справедливість» перспективи польської політики щодо України впродовж тривалого часу залишалися сумнівними. На відміну від попередників, ні Президент в інавгураційній промові, ні прем'єр Б. Шидло в програмі уряду не фокусувалися на Україні. Водночас експерти зі зростаючою впевненістю прогнозували зміни у взаєминах двох держав. Констатуючи сформова-

ність у тепер уже колишніх Президентів України переконаності в тому, що у відносини з Польщею можна не вкладатися, оскільки Польща і так підтримуватиме Україну, фахівці констатували завершення у взаєминах сторін «героїчно-сентиментально-романтичного» періоду й пророкували їм прагматизацію. Обґрунтовуючи характер міждержавних відносин на майбутнє, професор Студій Східної Європи Варшавського університету Я. Маліцький, зокрема, зауважив: «Минув час, коли Україна могла абсолютно і автоматично розраховувати на позитивну реакцію Польщі у будь-якій справі... Приходить час міцніших, твердіших взаємовідносин, які не виключають дружби і союзів, однак заснованих на принципі: ти щось даєш і чогось вимагаєш»²⁰. У цьому світлі цілком очевидним є інтерес, яким супроводжувався перший візит 14–15 грудня 2015 р. до України Президента РП А. Дуди, що відбувся через п'ять місяців після його обрання. Усупереч побоюванням, зустріч із П. Порошенком спростувала перестороги на рахунок того, що Польща та Україна віддаляться одна від одної. Водночас поведінка глави РП, який «вперше дав Києву конкретні обіцянки, а не просто вів порожні балачки про підтримку України»²¹, не лише отримала високі оцінки у фахівців, але й породила сподівання на продовження позитивних змін. Природно, аби теза «Польща ламає ліниву політику щодо України», яка вже встигла зайняти місце в дискурсі по обидві сторони кордону, отримала підстави бути реалізованою, Україна має виправдати сподівання адміністрації над Віслою. У Польщі наразі очікують від України глибоких реформ, які, за підтримки Заходу, забезпечать їй зміцнення як незалежної суверенної держави й наблизять перспективи інтеграції до європейсько-атлантичного простору.

Упродовж майже двадцятирічного періоду, а саме такою є тривалість досвіду стратегічного партнерства між Україною та Республікою Польща, відносини сторін розвивалися по висхідній. Попри те, що, згідно з Конституцією РП, зовнішньою політикою держави займається уряд, у Польщі сформувалася традиція — відносини з Україною є прерогативою Президента. Як наслідок, зі зміною глав держав у взаєминах сторін, обумовлених суб'єктивним впливом президентського чинника, з'являлися нові акценти, водночас генеральна лінія політики Польщі щодо України залишалася незмінною. Давалися взнаки наявності історично сформованої концепції відносин із сусідами на Сході та однозначність в оцінці місця Польської держави на геополітичній мапі Європи. Найбільшими успіхами взаємини сторін були позначені за часів президентства А. Квасневського та Л. Качинського, палких прихильників ідей Ю. Пілсудського. І хоча з приходом до влади в РП Б. Коморовського, а пізніше — А. Дуди, політика Польщі щодо України виявилася більш прагматичною, від «історичної місії», покликаної не допустити повторного перетворення

нашої держави на сателіта Кремля й забезпечити їй повернення у сім'ю європейських народів, у Варшаві не відмовилися.

Принципово по-іншому виглядають відносини сторін крізь призму політики українських керманічів. Априорі зумовлена неоднозначністю зовнішньополітичних пріоритетів, часто балансуванням України між Європою та Росією, вона виявилася порівняно непослідовною, позначеною часто резонансними, насамперед з погляду польської сторони, кроками. А тому на сьогодні, коли взаємини з Польщею як стратегічним партнером і провайдером українських інтересів на Заході є особливо значимими для нашої держави, украй важливим видається збереження на рівні президентської влади нормального робочого режиму співпраці як запоруки примноження успіхів у площині узгодження підходів до оцінки історичного минулого українського і польського народів і реалізації парадигми співпраці на перспективу.

¹ *Алексієвця Л., Гльницький І.* Українсько-польські відносини на етапі стратегічного партнерства та європейської інтеграції // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. — Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2005. — Вип. 2. — С. 319–325; *Зеленько Г.* Проблема українсько-польського партнерства в контексті членства Польщі в НАТО та ЄС // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. — Тернопіль : Вид-во ТДПУ, 2002. — Вип. 5. — С. 162–164; *Жовква І.І.* Виклики українсько-польському стратегічному партнерству // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 2003. — Вип. 42.1. — С. 130–138.

² *Bieleń S.* Paradoksy polskiej polityki zagranicznej // *Studia Europejskie*. — 2004. — № 2. — S. 9–30; *Górny G.* Rozdarta Ukraina. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PS/ukraina_rozdarta.html; *Łysek W.* Trudne partnerstwo: stosunki polsko-ukraińskie w swietle traumatycznych doswiadczen obu narodów. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.profuturo.agh.edu.pl/pliki/Referaty_VI_KKMU/NSiH/P_125_AGH-VI_KKMU.pdf; *Osińska L.* Polskie a ukraińskie pojmowanie partnerstwa strategicznego pomiędzy Warszawą a Kijowem // *Dialogi polityczne*. — 2007. — № 8. — S. 25–42.

³ Українсько-польські відносини: потреба перезавантаження чи продовження? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html>

⁴ *Чекаленко Л.Д.* Без незалежної України не було б незалежної Польщі // Науковий вісник Дипломатичної академії України / За заг. ред. Б.І. Гуменюка, В.Г. Ціватого. — К., 2009. — Вип. 15. — С. 141.

⁵ Там само. — С. 143.

⁶ *Знахоренко О.* Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспекти // *Людина і політика*. — 2004. — № 3. — С. 39.

⁷ Коморовський і Янукович: дружба в минулому? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.de/коморовський-і-янукович-дружба-в-минулому/a-17264906>

⁸ Czornik K. Miejsce Ukrainy w polskiej polityce zagranicznej po «pomarańczowej rewolucji». Próba bilansu // *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku* / red. M. Stolarczyk. — Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011. — S. 126.

⁹ Osińska L. Ibid. — S. 41–42.

¹⁰ Залевські П. Тривожний сигнал лунає для Києва. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pawelzalewski.eu/ua/publikacje/202_.html

¹¹ Медвідь Ф.М. Стратегічне партнерство України і Польщі в умовах багатопольярного світу // *Наукові праці МАУП*. — 2011. — Вип. 1 (28). — С. 36.

¹² Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики // *Чорноморський літопис*. Науковий журнал. — 2010. — Вип. 1. — С. 39.

¹³ Шенцицький А. Наскільки позиція Польщі зумовлена бажанням підтримати Україну, а наскільки — прагненням насолити Росії? // *Український журнал*. — 2008. — № 5. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/214/>

¹⁴ Łysek W. Ibid.

¹⁵ Качинський осудил героїзацію Бандери. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://grani.ru/Politics/World/Europe/Ukraine/m.174367.html>

¹⁶ Экс-премьер Польши осудил присвоение Бандере звания героя // *Корреспондент*. — 2010. — 24 января. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premer-polshi-osudil-prisvoenie-bandere-zvaniya-geroia>

¹⁷ Górny G. Ibid.

¹⁸ Киридон А., Троян С. Сучасний етап українсько-польських відносин: дискурс взаємодії (2013–2014 рр.) // *Зовнішні справи*. — 2015. — № 1. — С. 50.

¹⁹ Там само.

²⁰ Хоменко С. Дуда у Києві: «найважливіший візит» польського президента. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151214_duda_preview_sx

²¹ Дуда здивував Порошенка конкретикою під час зустрічі у Києві. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/duda-zdivuvav-poroshenka-konkretikoju-pid-chas-zustrichi-v-kiyevi-newsweek-pl-194232_.html

REFERENCES

1. Aleksiiievets, L., & Pnytskyi, I. (2005). Ukrainsko-polski vidnosyny na etapi stratehichnoho partnerstva ta yevropeiskoi intehratsii [The Ukrainian-Polish relations in a phase of strategic partnership and European integration]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2, 319–325 [in Ukrainian].

2. Bieleń, S. (2004). Paradoxy polskiej polityki zagranicznej. *Studia Europejskie*, 2, 9–30 [in Polish].

3. Chekalenko, L.D. (2009). Bez nezalezhnoi Ukrainy ne bulo b nezalezhnoi Polshchi [Independent Ukraine would be impossible without the independent Poland]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 15, 139–146 [in Ukrainian].

4. Czornik, K. (2011). Miejsce Ukrainy w polskiej polityce zagranicznej po pomarańczowej rewolucji. Próba bilansu. *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku*. M. Stolarczyk (Ed.). (pp. 113–160.). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].

5. Draus, Ya. (2010). Doslidzhennia polsko-ukrainskykh stosunkiv u 1991–2008 rokakh: narys problematyky [The research of Polish-Ukrainian relations in 1991–2008: an account of problematic issues]. *Chornomorskyi litopys. Naukovyi zhurnal*, 1, 32–41 [in Ukrainian].

6. Duda zdyyuvav Poroshenka konkretykoiu pid chas zustrichi u Kyievi. Retrieved from http://dt.ua/POLITICS/duda-zdivuvav-poroshenka-konkretikoju-pid-chas-zustrichi-v-kyievi-newsweek-pl-194232_.html [in Ukrainian].

7. Eks-premer Polshi osudil prisvoenie Bandere zvaniya geroya [Former Prime Minister of Poland condemned awarding the title of Hero to Bandera]. *Korrespondent*, 2010, 24 yanvaria. Retrieved from <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1039287-eks-premer-polshi-osudil-prisvoenie-bandere-zvaniya-geroya> [in Russian].

8. Górný, G. *Rozdarta Ukraina*. Retrieved from http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PS/ukraina_rozdarta.html [in Polish].

9. Kachinskiy osudil geroizatsiyu Banderyi [Kaczynski condemned glorification of Bandera]. Retrieved from <http://grani.ru/Politics/World/Europe/Ukraine/m.174367.html> [in Russian].

10. Khomenko, S. *Duda u Kyievi: naivazhlyvshyi vizyt polskoho prezydenta [Duda in Kiev: the most important visit of the Polish President]*. Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151214_duda_preview_sx [in Ukrainian].

11. *Komorovskiy i Yanukovych: druzhba v mynulomu? [Komorowski and Yanukovych: is a friendship over?]*. Retrieved from <http://www.dw.de/коморовський-і-янукович-дружба-в-минулому/a-17264906> [in Ukrainian].

12. Kyrydon, A., & Troian, S. (2015). Suchasnyi etap ukraïnsko-polskykh vidnosyn: dyskurs vzaiemodii (2013–2014 rr.) [The current stage of Ukrainian–Polish relations: a discourse of interaction (2013–2014)]. *Zovnishni spravy*, 2015, 1, 48–53. [in Ukrainian].

13. Łysek, W. *Trudne partnerstwo: stosunki polsko-ukraïnskie w swietle traumatycznych doswiadczen obu narodów*. Retrieved from http://www.profuturo.agh.edu.pl/pliki/Referaty_VI_KKMU/NSiH/P_125_AGH-VI_KKMU.pdf [in Polish].

14. Medvid, F.M. (2011). Stratehichne partnerstvo Ukrainy i Polshchi v umovakh bahatopoliarnoho svitu [The strategic partnership of Ukraine and Poland in a multipolar world]. *Naukovi pratsi MAUP*, 1 (28), 33–38 [in Ukrainian].

15. Osińska, L. (2007). Polskie a ukraïnskie pojmovanie partnerstwa strategicznego: pomiędzy Warszawą a Kijowem. *Dialogi polityczne*, 8, 25–42 [in Polish].

16. Sheptytskyi, A. (2008). Naskilky pozytsiia Polshchi zumovlena bazhanniam pidtrymaty Ukrainu, a naskilky — prahnniam nasolyty Rosii? [To what extent the Polish position is preconditioned by the desire to support Ukraine, and to what extent — to annoy Russia?]. *Ukraiïnskyi zhurnal*, 5. Retrieved from <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/214/> [in Ukrainian].

17. Ukraïnsko-polski vidnosyny: potreba perezavantazhennia chy prodovzhennia? [Ukrainian–Polish relations: a reboot or continuation is needed?]. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html> [in Ukrainian].

18. Zalevski, P. *Tryvozhyi syhnal lunaie dlia Kyieva*. Retrieved from http://www.pawelzalewski.eu/ua/publikacje/202_.html [in Ukrainian].

19. Zelenko, H. (2002). Problema ukraïnsko-polskoho partnerstva v konteksti chlenstva Polshchi v NATO ta YeS [The issue of Ukrainian–Polish partnership in the context of Poland's membership in NATO and the EU]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia*, 5, 162–164 [in Ukrainian].

20. Zhovkva, I.I. (2003). Vyklyky ukraïnsko-polskomu stratehichnomu partnerstvu [Challenges for the Ukrainian–Polish strategic partnership]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 42.1, 130–138 [in Ukrainian].

21. Znakhorenko, O. (2004). Stratehichne partnerstvo v ukraïnsko-polskykh vidnosynakh: derzhavno-politychnyi ta viiskovi aspekty [Strategic partnership in the Ukrainian–Polish relations: state-political and military aspects]. *Liudyna i polityka*, 3, 29–40 [in Ukrainian].

УДК 327(477):341.231(56)

Юлія Гергель

аспірант

Київський славістичний університет

04211, Україна, вул. Мате Залки, 10Г

E-mail: gergel_yulia@ukr.net

УКРАЇНА ТА АРАБСЬКІ ДЕРЖАВИ ЛЕВАНТУ (СИРІЯ, ЛІВАН, ЙОРДАНІЯ): ПЕРЕДУМОВИ ТА ОБСТАВИНИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН

У статті висвітлюються передумови й обставини встановлення дипломатичних відносин та обміну дипломатичними місіями між Україною й арабськими державами Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія). Характеризуючи зусилля молодого незалежної Української держави, спрямовані на розбудову відносин із зазначеними країнами, автор розкриває як об'єктивні, так і суб'єктивні причини досить тривалого періоду оформлення дипломатичної присутності держав Леванту в Україні. Водночас, на основі аналізу широкого кола вперше запроваджених до наукового обігу архівних матеріалів посольств України в зазначених країнах, авторові вдалося розкрити непрості умови, в яких доводилося працювати українським дипломатам, охарактеризувати процес відкриття дипустанов, невдачі української дипломатії й офіційну позицію лідерів держав Леванту стосовно незалежної України на той період. Попри наявність значної кількості публікацій щодо близькосхідної політики нашої держави та її перспектив, у статті вперше розкрито історію становлення двосторонніх відносин України з державами Леванту саме від моменту проголошення незалежності нашої держави.

Ключові слова: Україна, Левант, дипломатичні відносини, посольство, консульство, Міністерство закордонних справ, Башар Асад, Рафік Харірі, конфесіоналізм.

Yuliia Gergel

Postgraduate Student

Kyiv Slavonic University

10G, M. Zalka Street, Kyiv, 04211, Ukraine

E-mail: gergel_yulia@ukr.net

UKRAINE AND THE ARAB STATES OF THE LEVANT (SYRIA, LEBANON, JORDAN): PRECONDITIONS AND CIRCUMSTANCES OF THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS

The article sheds the light on preconditions and circumstances of the establishment of diplomatic relations and the exchange of diplomatic missions between Ukraine and the Arab states of the Levant (Syria, Lebanon, Jordan). Characterizing the efforts of the young independent Ukrainian state, aimed at building relations with these countries, the author discovers both objective and subjective reasons of protracted establishment of the Levant states' diplomatic presence in Ukraine. At the same time, using a wide range of first published sources from Ukraine embassies in these countries, the author shows difficult conditions of the Ukrainian diplomats work, describes the process of opening diplomatic missions, defines the failures of Ukrainian diplomacy and the Levant leaders' official position toward Ukraine at that time. Despite a large number of publications on the Ukrainian Middle East policy and its perspectives, this article for the first time shows the history of formation of bilateral relations between Ukraine and the Levant states from the very beginning — the declaration of the Ukrainian independence.

Keywords: *Ukraine, Levant, diplomatic relations, embassy, consulate, the Ministry of Foreign Affairs, Bashar Assad, Rafik Hariri, confessionalism.*

На зламі 90-х рр. ХХ ст. у політичному житті України (тоді ще — Української Радянської Соціалістичної Республіки) відбувалися радикальні трансформації. Зміни полягали у тому, що у вкрай складний та до певної міри суперечливий час, коли на фоні неспроможності тогочасної влади вирішити нагальні питання економічного розвитку країни, здійснити системну модернізацію суспільства, український народ все ж зробив свій вирішальний вибір на шляху до незалежності. Одним із найбільш складних і контроверсійних завдань процесу державотворення стала розробка концептуальних засад зовнішньої політики та здійснення міжнародної діяльності, яка б адекватно відповідала національним інтересам держави.

Новий історичний етап у розвитку української дипломатії, зокрема на близькосхідному напрямі, розпочався 16 липня 1990 р. з ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України¹. У документі відзначалося, що «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торго-

вельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній та спортивній сферах»².

Незважаючи на історичну обумовленість проголошення незалежності у серпні 1991 р., останній відрізок тернистого шляху до власної державності, який торувала наша країна від ухвалення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. до Акта проголошення незалежності України, був вкрай нелегким. Реалізація положень Декларації вимагала від влади рішучих кроків, тому в умовах титанічних зусиль і напруженого режиму український парламент продовжив роботу з розбудови молодої Української держави, яка полягала в ухваленні низки постанов, указів і законів, які мали стати нормативною базою подальшого функціонування України як самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Результатом ретельної і копіткої, але водночас динамічної і стрімкої роботи стало те, що 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР конституційною більшістю голосів — 346 народних депутатів «за», 4 — «проти», при незначній групі тих, що утрималися, ухвалила Постанову «Про проголошення незалежності України» й «Акт проголошення незалежності України»³.

Як пригадує знаний український дипломат К. Грищенко (міністр закордонних справ України у 2003–2005 рр. та 2010–2012 рр.), після проголошення незалежності міжнародна спільнота, у тому числі й давні опоненти Радянського Союзу, зайняла вичікувальну позицію, боячись зіпсувати відносини з Москвою, а надто завдати шкоди «улюбленцеві Заходу» М. Горбачову⁴. Втім, після Всенародного референдуму 1 грудня будь-які сумніви відпали: Україна — незалежна держава, а час Радянської імперії добіг кінця. Для України ж настав час першого великого зовнішньополітичного тріумфу — вона приймала парад визнань. Уже 2 грудня нас визнали Польща й Канада, а всього протягом місяця це зробили 75 (!) країн, у тому числі й держави Леванту — Сирійська Арабська Республіка, Ліванська Республіка та Йорданське Хашимітське Королівство.

Держави Леванту є своєрідними воротами на Арабський Схід та до країн Перської затоки, що визначає їх геостратегічне положення, а також являють собою важливий транзитний коридор, транспортний і комунікаційний вузол. Історична ж роль субрегіону обумовлена тим, що країни Леванту понад півстоліття перебувають в епіцентрі ізраїльсько-палестинського протистояння та є важливими учасниками близькосхідного мирного процесу, від яких залежать перспективи досягнення миру на Близькому Сході загалом та розв'язання палестинської проблеми

зокрема. Ці країни відіграють важливу роль як у міжарабській політиці, так і у близькосхідній стратегії США та Європейського Союзу.

Стратегічне значення держав Леванту для України в контексті її близькосхідної політики обумовлюється, на додаток до вищезазначених чинників, тим, що Левант — це перспективний ринок для українських товарів, послуг і технологій, у тому числі військового призначення, потенційне джерело інвестицій, важливий транспортний коридор, це своєрідні «ворота» для просування українських товарів і послуг на ринки інших близькосхідних країн, передусім до Іраку. Своєю чергою країни Леванту співробітництво з Україною приваблює з огляду на вигідне геополітичне положення нашої держави, її унікальні транзитні можливості, значний промисловий і науково-технічний потенціал, місткий і перспективний ринок збуту продукції.

На сьогодні в українській історіографії присутній досить вагомий масив праць, в яких розглядається роль і місце держав Близького Сходу у зовнішній політиці загалом, а також, поряд із двосторонніми взаєминами з іншими арабськими країнами, містяться згадки й про відносини України з державами Леванту. Серед таких досліджень необхідно відзначити статті О.О. Воловича, Д.І. Серова, Р.К. Петюра, В. Макуха, Ж.Б. Ігошиної, С.С. Нагорного та ін.⁵

Першу спробу здійснити комплексний огляд розвитку відносин України саме з державами Леванту зробив Д.І. Серов, який приділив особливу увагу цьому питанню в розділі своєї дисертації «Україна й арабські країни Леванту: політичне та торговельне співробітництво»⁶. Заслужують також на увагу праці арабських учених, які свого часу навчалися та працювали в Україні, а саме Хареса Юсефа, Саліма Сухейль Хамаде, Аммар Хусні Мехді⁷.

Водночас, історія встановлення дипломатичних відносин й обміну дипломатичними місіями, що було реперною точкою подальшої розбудови двосторонніх відносин, залишається поза увагою дослідників зовнішньої політики України. Завдяки аналізу матеріалів і документів Фонду міжнародних договорів (Фонд 2) та Фонду закордонних установ (Фонд 8) Галузевого державного архіву МЗС України, які вперше запроваджуються до наукового обігу, авторові в межах заявленої теми вдалося висвітлити такі питання, як визнання країнами Леванту державної незалежності України, способи та шляхи встановлення дипломатичних відносин, процес підготовки та відкриття дипломатичних установ, робота українських дипломатів із налагодження контактів з вищим керівництвом країн Леванту, обставини, за яких відбувалося оформлення відносин незалежної Української держави з Сирією, Ліваном та Йорданією, прорахунки та невдачі української дипломатії, гальмівні чинники розвитку

відносин на початковому етапі, ставлення лідерів зазначених держав до нової незалежної держави — України.

Із проголошенням державної незалежності перед Міністерством закордонних справ України постала низка нових і непростих завдань. Йшлося, передусім, про визнання нашої держави міжнародним співтовариством, установа дипломатичних відносин і створення ефективної мережі власних дипломатичних і консульських представництв, а у перспективі — про розбудову повноцінних двосторонніх відносин із зарубіжними країнами. Однак на той момент нашій державі зрештою пощастило, бо Українська РСР мала своє Міністерство закордонних справ, хоча функції його і були вкрай обмеженими. Як згадує К. Грищенко, у відомстві працювало менше сотні дипломатів, але це були справжні професіонали, і саме вони стали тим «ударним загоном, який виніс на своїх плечах неймовірно навантаження перших самостійних кроків України. Вони ж були тим ядром, навколо якого швидко сформувалася зовнішньополітична служба нової держави»⁸.

Однією з перших арабських країн державну незалежність України 28 грудня 1991 р. визнала Сирійська Арабська Республіка (САР)⁹. Дипломатичні відносини між державами були встановлені 31 березня 1992 р. під час візиту до Кієва міністра закордонних справ Сирії Фарука Аш-Шараа¹⁰. У ході візиту глави зовнішньополітичних відомств України А. Зленко й Сирії Фарук Аш-Шараа підписали Угоду про встановлення дипломатичних відносин між Україною та САР й Угоду про співробітництво та координацію між МЗС України та МЗС Сирії.

Відповідно до першого документа, уряд України й уряд Сирійської Арабської Республіки, «виходячи з почуття спільності їхніх історичних і суспільних зв'язків, прагнучи розвивати двосторонні відносини на основі принципів і цілей Статуту ООН і Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., висловлюючи свою впевненість у тому, що встановлення дипломатичних відносин між ними служить справі зміцнення миру і безпеки на Близькому Сході й в усьому світі, висловлюючи бажання розвивати дружні стосунки і співробітництво в політичній, економічній, торговельній, науково-технічній і культурній галузях, ухвалили рішення встановити дипломатичні відносини на рівні посольств»¹¹.

1993 р. Верховна Рада України, усвідомлюючи необхідність нормативного оформлення дипломатичної присутності України в Сирії для подальшої розбудови двосторонніх відносин, ухвалила рішення про відкриття Посольства України в САР, яке почало функціонувати лише за сім років. Подібна затримка пояснювалася певною недовірою сирійського керівництва до молоді Української держави та, водночас, традиційною прорадянською, а згодом проросійською орієнтацією Сирії¹².

Водночас, варто зауважити, що двосторонній діалог за різними напрямками у зазначений період не припинявся. Так, у лютому 1993 р. у Сирії з робочим візитом перебував голова Держводгоспу України В. Хорєв, який обговорив питання співробітництва в галузі проектування будівництва й експлуатації меліоративних систем у Сирії; у жовтні 1993 р. Україну відвідав міністр іригації САР Абдул Рахман Мадані.

Підтримання контактів саме на рівні галузевих міністрів і відомств не було випадковим й обумовлено тим, що співпраця в науково-технічній галузі успішно розвивалася ще з радянських часів. Так, українські спеціалісти брали участь у спорудженні та подальшій експлуатації гребель й електростанцій на річках Єфрат і Нагр Кабір, у створенні великих штучних озер Асад, Катина, у проектах меліорації й іригації, будівництві теплоелектростанції «Тишрін» і низки промислових об'єктів. Окрім того, українські інститути й підприємства брали участь у будівництві залізничної мережі в Сирії¹³.

Згодом 1994 р. на розгляд сирійській стороні були передані проекти низки угод, серед яких — про співробітництво в галузі охорони здоров'я, торговельно-економічну та міжбанківську співпрацю. Вищезазначені документи передбачали: у галузі охорони здоров'я — розвиток і розширення співробітництва в галузі охорони здоров'я та медичних наук за всіма основними напрямками (кардіохірургія, нейрохірургія, мікрохірургія ока, неонатологія, ортопедія і травматологія, експорт-імпорт медикаментів тощо), обмін спеціалістами з метою навчання та консультацій, прямі контакти між медичними установами й організаціями, обмін інформацією щодо новітнього обладнання¹⁴; у торговельно-економічній сфері — зміцнення, розвиток і заохочення торговельних зв'язків, економічного й технічного співробітництва, забезпечення технічної допомоги для інвестиційних проектів, передача технологій і ноу-хау, створення спільних підприємств, співробітництво між організаціями та компаніями двох держав, режим найбільшого сприяння щодо мит, податків й інших зборів, які застосовуються до імпорту й експорту, правил та адміністративних процедур стосовно митного очищення товарів¹⁵; у міжбанківській галузі — розвиток і зміцнення співробітництва в банківській сфері на основі рівноправності та взаємної вигоди, обмін останнім досвідом й інформацією з питань монетарної, кредитної і банківської політики, а також розвитку банківських систем обох країн¹⁶.

У результаті попередньої роботи із налагодження взаємодії із профільними сирійськими відомствами 1996 р. намітилась тенденція до активізації двосторонніх політичних й економічних контактів між Україною та Сирією, а першим кроком у цьому напрямку був візит 21–24 грудня делегації МЗС України на чолі із заступником міністра закордонних справ

К. Грищенком. Наступним кроком став візит в Україну 1–4 червня 1997 р. делегації САР у складі заступника глави МЗС Сирії Руслана Аллюша та начальника Департаменту країн східної Європи МЗС Хаміда Хасана¹⁷.

Врешті решт, офіційний візит до Сирії заступника міністра закордонних справ України О. Майданника в лютому 1999 р. став справжнім проривом на шляху розбудови українсько-сирійських відносин. Заступник глави українського МЗС був прийнятий віце-президентом Сирії Абдель Халімом Хаддамом і міністром закордонних справ Сирії Фаруком Аш-Шараа. Під час перемовин віце-президент САР виявив надзвичайно прихильне ставлення до ідеї активізації українсько-сирійського співробітництва в усіх галузях, при цьому Абдель Халім Хаддам наголосив, що Україна і Сирія «історично, економічно та географічно приречені до тісного і всебічного та стратегічного партнерства»¹⁸. Ця теза є небезпідставною, оскільки за радянських часів близько 80% усього товарообігу між Сирією та СРСР здійснювалось через морські порти України¹⁹.

На думку автора, активізація двостороннього діалогу створила додаткові підстави розглянути можливість оформлення повноцінної української дипломатичної присутності в Сирії, що сприяло би просуванню національних інтересів нашої держави в регіоні. Так, 20 грудня 1999 р. Президент України Л. Кучма підписав указ № 1600 / 99 «Про призначення Є. Микитенка Надзвичайним і Повноважним Послом України в Сирійській Арабській Республіці»²⁰. 7 лютого 2000 р. Є. Микитенко прибув до Дамаска, а вже 23 лютого був прийнятий міністром закордонних справ Сирії Фаруком Аш-Шараа, якому вручив копії вірчих грамот²¹. Під час бесіди очільник сирійського зовнішньополітичного відомства відзначив, що Сирія й Україна є «дружніми державами, і їх поєднують міцні історичні, торговельно-економічні та гуманітарні зв'язки». Він висловив задоволення з приводу того, що протягом останніх років відбулося кілька візитів високих посадових осіб України до Дамаска, зазначив важливість своєї зустрічі восени 1999 р. з міністром закордонних справ Б. Тарасюком у Нью-Йорку під час роботи сесії Генасамблеї ООН та висловив сподівання, що Україна як непостійний член Ради Безпеки ООН у 2000–2001 рр. сприятиме встановленню справедливого миру на Близькому Сході. Фарук Аш-Шараа зазначив, що заснування посольства України в Дамаску є важливою історичною подією та запевнив, що Сирія готова розвивати з Україною багатопланову взаємовигідну співпрацю, а також побажав успіхів нашій державі на шляху політичних й економічних реформ.

Можна вважати, що 2000 р. став визначальним для українсько-сирійських відносин, оскільки саме цього року розпочало свою роботу Посольство України в Дамаску. 26 травня 2000 р. біля будинку посоль-

ства було урочисто піднято прапор України, а поблизу входу встановлено дошку з гербом нашої держави і назвою установи українською, арабською й англійською мовами²². Незабаром, 17 серпня 2000 р. посол України Є. Микитенко вручив вірчі грамоти Президенту Сирії Башару Асаду. Під час бесіди, що відбулася після церемонії вручення, Башар Асад висловив готовність офіційного Дамаска й надалі розвивати взаємовигідну співпрацю з Україною в усіх галузях — торговельно-економічній, політичній, науково-технічній, гуманітарній та ін.²³

Під час перебування в Сирії урядової делегації України на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Ю. Єхануровим 7–11 жовтня 2000 р. відбулося офіційне відкриття посольства нашої держави в САР²⁴.

Однак, як уже зазначалося, де-факто диппредставництво України в Дамаску розпочало свою роботу в лютому 2000 р. із прибуттям до сирійської столиці посла Є. Микитенка. 10 жовтня глава української делегації провів зустріч з Президентом Сирії Башаром Асадом, який наголосив, що в Сирії надають дуже великого значення зміцненню традиційних дружніх зв'язків з Україною та розширенню взаємовигідної співпраці в різноманітних галузях, як уже зазначалося вище. При цьому сирійський лідер запевнив, що візьме під особистий контроль розвиток українсько-сирійських відносин²⁵. Президент Сирії під час переговорів також запевнив Ю. Єханурова, що впродовж найближчого часу буде засновано посольство САР в Києві, що повинно сприяти подальшому розширенню двостороннього співробітництва в усіх сферах²⁶.

Зі свого боку, перший віце-прем'єр-міністр Ю. Єхануров зазначив, що в Україні високо цінують і добре пам'ятають той факт, що Сирія була однією з перших арабських держав, яка де-юре визнала незалежність нашої держави та встановила з нею дипломатичні відносини. Він зазначив, що керівництво України виходить з того, що для нашої держави Сирія є одним із головних перспективних партнерів на Близькому Сході, про що свідчать значні обсяги нашого торговельно-економічного співробітництва (товарообіг між країнами у 1999 р. склав 124,5 млн. доларів США, з яких експорт становив 122,5 млн., а імпорт — 2 млн.²⁷) та відкриття української дипмісії у Дамаску. Ю. Єхануров наголосив, що враховуючи позитивну динаміку двосторонніх відносин та значну (близько 8 тис. осіб²⁸) сирійську діаспору в Україні, офіційний Київ з радістю вітає відкриття сирійського посольства в українській столиці. Під час переговорів з Президентом Сирії також було наголошено, що сприяння просуванню мирного процесу в регіоні Близького Сходу — один із ключових напрямів зовнішньої політики України, яка протягом 2000–2001 рр. є непостійним членом РБ ООН. При цьому позиція України з питань близькосхідного врегулювання, наголосив український високопосадовець,

залишається незмінною — Україна закликає сторони до відновлення переговорного процесу, виконання резолюцій РБ ООН № 242 від 22 листопада 1967 р. (передбачала виведення ізраїльських військ із територій, окупованих під час другої арабо-ізраїльської війни 5–10 червня 1967 р. (Синайський півострів, Сектор Газа, Західний берег р. Йордан, Голанські висоти), припинення війни на Близькому Сході, визнання права на суверенітет усіх держав регіону) і № 338 від 22 жовтня (містила заклик до Ізраїлю та Сирії, Єгипту, Іраку, інших арабських країн припинити бойові дії у рамках четвертої арабо-ізраїльської війни та розпочати практичне виконання положень вищезазначеної Резолюції № 242) з метою досягнення всеохоплюючого миру²⁹. У відповідь на це Башар Асад зазначив, що протягом останніх років США вдаються до політичного тиску в процесі мирного врегулювання в регіоні³⁰.

Рік заснування посольства України в Дамаску був визначальним для Сирії, оскільки 10 червня 2000 р. помер незмінний впродовж майже 30 років Президент Сирії Хафіз Асад, після чого в липні того ж року його наступником став син — Башар Асад³¹. На думку автора, фактично відразу після приходу до влади Башар Асад опинився у вкрай непростій ситуації. З одного боку, старій гвардії соратників свого батька він був певною мірою зобов'язаний обранням на найвищий пост у державі, з іншого — сирійська громадськість перебувала в очікуванні великих економічних і політичних свобод, котрі пов'язували з особистістю молодого Президента найрізноманітніші соціальні прошарки. Крім того, сам Башар Асад був переконаний у необхідності проведення докорінних соціально-економічних реформ, неможливих без демократичних перетворень³².

12 лютого 2002 р. у сирійському місті Алеппо почало функціонувати Почесне консульство України в Сирії на чолі з громадянином Сирії бізнесменом Тамером Аль-Тунсі. Присутність консульської установи України в Алеппо, другому за значенням місті Сирії, розширило можливості для ефективного забезпечення захисту прав й інтересів українських громадян. У листопаді 2004 р. статус Почесного консульства України в м. Алеппо було підвищено до Почесного Генерального консульства, а Тамера Аль-Тунсі, відповідно, було призначено на посаду Почесного Генерального консула України в Алеппо³³. Внесок почесного генконсула в розбудову українсько-сирійських відносин був з часом оцінений керівництвом нашої держави, зокрема, Указом Президента України № 623/2009 від 18 серпня 2009 р. «Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав» Тамер Аль-Тунсі був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня «за вагомий особистий внесок у зміцнення міжнародного авторитету України, популяризацію її

історичної спадщини і сучасних досягнень та з нагоди 18-ї річниці незалежності України»³⁴.

Щодо Посольства САР в Україні, то воно почало функціонувати в Києві лише у серпні 2004 р., а його офіційне відкриття відбулось у квітні 2005 р. Відтоді Сирію в Україні представляв Тимчасовий Повірений у справах Сирійської Арабської Республіки Сулейман Абудіяб, котрого у квітні 2011 р. замінив професор і відомий сирійський державний діяч Мухаммад Саїд Акіль³⁵.

Варто привернути окрему увагу саме до особи згаданого дипломата, оскільки він став першим Надзвичайним і Повноважним послом Сирії в Україні. Це пов'язано із тим, що в грудні 2010 р. під час зустрічі Президентів Сирії Башара Асада й України В. Януковича, що відбулася в рамках офіційного візиту до нашої держави очільника САР, було порушено питання про необхідність підвищення ступеня дипломатичної присутності Сирійської арабської Республіки в Україні. За результатами перемовин, Президент Башар Асад, виходячи з тривалих, міцних і дружніх відносин між Сирією й Україною, ухвалив рішення про призначення впродовж найближчого часу посла, і вже 23 січня 2011 р. сирійський лідер підписав Указ про призначення Послом Сирії в Україні Мухаммада Саїд Акіля. Новопризначений дипломат приступив до виконання своїх обов'язків 25 лютого 2011 р., а 6 квітня вручив вірчі грамоти³⁶.

Необхідно зауважити, що перший надзвичайний та повноважний посол Сирії в Україні був людиною, яка вже мала досвід взаємодії з країнами колишнього Радянського Союзу, оскільки отримав освіту в Москві — закінчив підготовчий факультет Московського автодорожнього інституту 1972 р., електротехнічний факультет Московського енергетичного інституту (МЕІ) 1978 р. та докторантуру МЕІ 1980 р.³⁷.

Автор погоджується із думкою українські дипломатів, які, аналізуючи досить тривалий процес оформлення дипломатичної присутності Сирії в Україні, відзначають, що відносна пасивність сирійської сторони щодо розбудови двосторонніх взаємин з Україною пояснюється низкою факторів, як об'єктивного так і суб'єктивного характеру. Зокрема, до них можна віднести внутрішні економічні проблеми України, зовнішньополітичну орієнтацію Сирії на Росію, яка стала правонаступницею СРСР, що був традиційною й основною опорою сирійського режиму на світовій арені та ін.³⁸.

30 грудня 1991 р. державну незалежність України визнала Ліванська Республіка³⁹. Дипломатичні відносини між двома країнами, на відміну від України та Сирії, були встановлені шляхом обміну нотами між міністерствами закордонних справ України та Лівану. 31 серпня 1992 р. МЗС України надіслало ноту на адресу зовнішньополітичного відомства Лі-

вану, в якій говорилося таке: «Уряд України, бажаючи розвивати всебічне співробітництво з Ліванською Республікою відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і будучи впевненим, що це співробітництво сприяє розвитку дружніх відносин між нашими двома державами, пропонує встановити дипломатичні відносини між Україною і Ліванською Республікою на рівні посольств на основі Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. і Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. Міністерство Закордонних Справ України вважатиме, що у випадку, якщо ця пропозиція є прийнятною для Ліванської Республіки, дата отримання ноти-відповіді Міністерства Закордонних Справ Ліванської Республіки становитиме офіційну дату встановлення дипломатичних відносин між Україною і Ліванською Республікою»⁴⁰.

У ноті-відповіді Міністерства закордонних справ ЛР № 2020 / 5 від 26 жовтня 1992 р. відзначалося, що уряд Ліванської Республіки вітає пропозицію встановити дипломатичні відносини з Україною і погоджується зі змістом ноти, надісланої українською стороною⁴¹. Відповідно до ноти українського МЗС, дата отримання ноти-відповіді (14 грудня 1992 р.) стала датою встановлення дипломатичних відносин між Україною та Ліваном.

Йдучи апробованим шляхом, що відповідав загальноприйнятій дипломатичній практиці, Україна почала оформлення своєї дипломатичної присутності в Лівані з призначення консула. Так, у лютому 1994 р. ліванський бізнесмен Самір Тавіле був призначений Почесним консулом України у Ліванській Республіці, що на той час, за відсутності нашого дипломатичного представництва, було вкрай важливим і корисним кроком для розвитку двосторонніх контактів⁴².

Вищезазначене вимагало від МЗС України прискорити процес започаткування посольства, й у січні 1995 р. у Лівані з робочим візитом перебувала група українських дипломатів, яка провела переговори з широкого кола питань активізації двостороннього співробітництва, зокрема, стосовно заснування 1995 р. українського посольства у Ліванській Республіці. Так, 22 травня до Бейруту прибула передова група посольства України на чолі з першим секретарем В. Новиковим, яка розпочала роботу 7 червня 1995 р. Вже 19 червня посольство України офіційно розпочало свою роботу, про що були поінформовані відповідною нотою МЗС Лівану й акредитовані в країні диппредставництва⁴³.

12 червня 1995 р. до ліванської столиці прибув Тимчасово повірений у справах України в Ліванській Республіці В. Шибко, вже наступного дня розпочавши виконання покладених на нього обов'язків⁴⁴. Український дипломат, насамперед, провів ретельну та копітку роботу із започаткування контактів із владними структурами — був прийнятий Президентом

Лівану Ільясом Храуї, спікером парламенту Набігом Беррі, прем'єр-міністром Рафіком Аль-Харірі та міністром закордонних справ Фуадом Буейзом, якому передано лист глави МЗС України Г. Удовенка про його призначення Тимчасово повіреним у справах⁴⁵.

Невдовзі 18 серпня 1995 р. відбулася церемонія офіційного відкриття української дипломатичної установи у ліванській столиці — місті Бейрут⁴⁶. З ліванської сторони в офіційній церемонії відкриття диппредставництва взяли участь міністр закордонних справ Фуад Буейз, депутати парламенту та співробітники МЗС, з української сторони — заступник голови ВР України О. Дьомін, депутати Верховної Ради та начальник Управління МЗС України І. Литвин. Відкриття українського посольства широко висвітлювали ліванські засоби масової інформації⁴⁷. Прем'єр-міністр Лівану Рафік Аль-Харірі охарактеризував започаткування діяльності посольства України в Бейруті як крок, що свідчить про рішучість України проводити незалежну політику на Близькому Сході з урахуванням своїх національних інтересів. У цьому плані Ліван як складова і невід'ємна частка арабського світу, на переконання глави ліванського уряду, зможе стати для України «вікном» на Близький Схід⁴⁸.

Автор звертає особливу увагу на те, що, розпочинаючи політичний діалог з вищим керівництвом країни, посольству України довелося з особливою пильністю поставитися до такого аспекту внутрішньополітичного життя Лівану як глибокий міжконфесійний розкол ліванського суспільства⁴⁹. Вказаний розкол спричинений тим, що свого часу в основу державного устрою країни було покладено принцип конфесіоналізму, відповідно до якого посада Президента закріплена за християнином-маронітом, прем'єр-міністра — за сунітом, голови парламенту — за шіїтом⁵⁰.

Конфесіоналізм як невід'ємна частина політичного життя Лівану мав наслідком прагнення конфліктуючих угруповань поставити вже на початковому етапі під свій контроль або вплив діяльність української дипмісії з метою подальшої монополізації двосторонніх українсько-ліванських відносин, як це сталося з деякими іноземними місіями в Лівані. У зв'язку з цим диппредставництво, незважаючи на пропозиції окремих груп впливу, які позиціонували себе як «друзі України», сприяти організації негайних зустрічей з президентом, прем'єр-міністром або головою парламенту, почало встановлювати робочі контакти з представниками політичної еліти країни виключно через МЗС Лівану, що в подальшому було схвально сприйнято як з боку зовнішньополітичного відомства, так й інших державних органів країни.

Враховувалася наявність у чисельних прошарків ліванського суспільства, навіть серед панівної верхівки, почуття ностальгії за СРСР,

існування якого дозволяло ліванцям досить вдало грати на протиріччях по осі Москва–Вашингтон, Дамаск–Тель-Авів, отримуючи при цьому як політичний капітал, так й економічні дивіденди⁵¹.

Водночас, варто відзначити й існування недовіри до молодого Української держави, оскільки країни Леванту, що звикли до багаторічної взаємодії з Радянським Союзом, зайняли вичікувальну позицію, побоюючись викликати невдоволення «старшого брата». Враховуючи зазначене, Росія, прагнучи попередити послаблення власного впливу в країні, доклала максимум зусиль для втримання позицій, зокрема вдавалася до активної підтримки спеціальних служб. У даному випадку показовими є свідчення Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В. Шибка, який у Звіті про роботу ПУ в Лівані за 1995 р. відзначав, що значна активність у країні різних політичних угруповань й інформаційна відкритість Лівану створює сприятливий ґрунт для діяльності спецслужб як країн Заходу, так і Росії⁵².

Беручи до уваги викладене вище, зокрема й приклад Сирії, необхідно констатувати, що суттєва затримка у процесі оформлення дипломатичної присутності як України в зазначених країнах, так і САР та Лівану в нашій державі була явищем тенденційного характеру, спричиненого низкою внутрішніх та зовнішніх обставин.

Необхідно звернути особливу увагу й на те, що саме у час відкриття українського диппредставництва Ліван опинився у стані важкої політичної кризи, яка була спричинена такими обставинами. Головною політичною подією року в Лівані стало подовження 19 жовтня 1995 р. терміну президентства Ільєса Храуї шляхом внесення змін до конституції Лівану. Такий розвиток подій став можливим завдяки сильному тиску політичного керівництва Сирії на лідерів християнської громади, парламентарів й особисто голову парламенту Набіга Беррі. Головним чинником, який примусив Сирію наполегливо вимагати збереження президентства за Ільєсом Храуї, незважаючи на його незгоду, було прагнення до закріплення існуючого статусу-кво в Лівані, забезпечення його стабільності та прогнозованості.

Однак подальші кроки ліванського Президента (спроби відродити політичну роль християнської громади Лівану та розвиток традиційних відносин із Францією як колишньою країною-домініоном) були вкрай негативно сприйняті Дамаском, викликали значне напруження у стосунках Президента Ільєса Храуї та просирійськи налаштованого прем'єр-міністра Рафіка Аль-Харірі й лідера друзів Валіда Джумבלата. До того ж, загострилися відносини між Президентом і главою парламенту Набігом Беррі, оскільки Ільєс Храуї, всупереч своїм обіцянкам не проводити вибори до парламенту 1996 р., виступив з ідеєю їхньої необхідності⁵³.

Українські дипломати, які були першопрохідцями формування близькосхідної політики незалежної України, констатували, що вплив Росії на Близькому Сході після розпаду СРСР помітно зменшився, а на зустрічі з Президентом Лівану Ільясом Храуї з його боку лунав негативізм щодо Росії. У зв'язку із цим, Тимчасово повірений у справах України В. Шибко наголошував під час зустрічей з керівництвом Лівану, що, по перше, Україна не має у минулому нічого, що негативно характеризувало б її на міжнародній арені, по-друге, як одна із засновниць ООН, Україна має багатий досвід міждержавних відносин, що могло б бути використано при врегулюванні конфліктів, зокрема близькосхідного, по-третє, Україна як індустріально розвинена країна зі значним науково-технічним й економічним потенціалом могла б вести торгівлю з Ліваном безпосередньо, а не через треті країни⁵⁴.

Домінуючим фактором, який впливав на внутрішньополітичний та до певної міри й економічний стан країни, протягом 1995 р. залишався комплекс проблем врегулювання ліванського треку арабо-ізраїльського конфлікту та спроби ліванського керівництва привернути увагу світового загалу до необхідності дотримання Ізраїлем виконання резолюції РБ ООН № 425 від 19 березня 1978 р. (передбачала створення Тимчасових сил ООН на території Лівану). У зв'язку з цим, як повідомляє Тимчасово повірений у справах України в Лівані у звіті про діяльність посольства за 1995 р., під час бесід з ліванським керівництвом неодноразово висловлювалось прохання до України підтримати позицію Лівану стосовно безумовного виконання Ізраїлем вищезазначеної резолюції щодо відновлення повного суверенітету на півдні Лівану.

З проханням сприяти активізації ролі нашої держави на близькосхідному напрямку, особливо з урахуванням фактору поступового послаблення Росії на Близькому Сході, звертався під час зустрічей Президент Лівану Ільяс Храуї. Він виклав позицію Лівану щодо перспектив близькосхідного врегулювання і виказав свою занепокоєність стосовно односторонньої проізраїльської позиції США, яка повністю ігнорує інтереси Лівану в постконфліктному регіональному процесі⁵⁵.

Водночас, що стосується ліванської дипломатичної присутності в Україні, то із самого початку інтереси Ліванської Республіки у нашій державі представляв за сумісництвом посол Лівану в Польщі. Згодом під час візиту до Києва в липні 2003 р. Президент Лівану Еміль Лахуд заявив, що Бейрут з метою активізації двостороннього політичного діалогу й торговельно-економічної співпраці має намір відкрити своє дипломатичне представництво в українській столиці. На виконання вищезазначеного 2004 р. було започатковано діяльність Почесного консульства Лівану в Україні, а в лютому 2006 р. розпочало свою роботу Посольство

Лівану в Києві⁵⁶. У березні 2006 р. вірчі грамоти Президенту України В. Ющенку вручив надзвичайний та повноважний посол Лівану в Україні Юссеф Садака, каденція якого завершилася в 2013 р.⁵⁷.

Аналізуючи причини значного відтермінування відкриття посольства Лівану в Україні, автор звертає увагу на те, що період після 1990 р. був для Ліванської Республіки вкрай складним і суперечливим з погляду соціально-економічного розвитку. Це було спричинено тяжкими наслідками 15-річної громадянської війни у Лівані, внаслідок якої у 1975–1990 рр. загинуло майже 100 тис. осіб, 300 тис. — поранено, при цьому 80% з них були мирними жителями. Окрім того, внаслідок масової внутрішньої міграції докорінно змінився конфесійний та етнічний баланс у країні⁵⁸.

Найбільших збитків зазнало сільське господарство та промисловість, була практично зруйнована інфраструктура та сфера послуг, через що на початку 1990-х рр. Ліван вступив у період тяжкої економічної кризи. Економічне відродження країни суттєво ускладнювалося критичною нестачею висококваліфікованих кадрів. Це було спричинено масштабною еміграцією ліванців (за роки війни Ліван покинули 650 тис. осіб, тобто 30% від кількості населення до війни, зокрема 135 тис. інженерів, лікарів, адвокатів, викладачів, кваліфікованих спеціалістів)⁵⁹.

У зв'язку з цим, автор вважає, що період соціально-економічних та політичних перетворень, що супроводжувався політичною турбулентністю, жодним чином не сприяв та почасти унеможлилював відкриття нових дипломатичних представництв через виключно матеріальні труднощі, що поряд із недовірою до України як молодій державі й спричиняло суттєве зволікання з відкриттям посольства Лівану в Україні.

Йорданське Хашимітське Королівство визнало державну незалежність України 28 грудня 1991 р. У ноті на адресу Міністерства закордонних справ України від 2 січня 1992 р. посольство Йорданії в Російській Федерації повідомляло про ухвалене урядом Йорданії рішення стосовно визнання незалежності нашої держави та бажання йорданської сторони розвивати й зміцнювати двосторонні відносини в усіх сферах. Саме йорданське дипломатичне представництво в Москві згодом взяло на себе функції проміжної ланки у справі встановлення дипломатичних відносин між двома державами⁶⁰. Очевидно, що, перебуваючи у фарватері російського впливу, Йорданія, як й інші країни Леванту, з певною недовірою поставилася до Української держави та перші контакти здійснювала через посольство в Росії, яке стало правонаступником диппредставництва Королівства в СРСР.

У ноті-відповіді українського МЗС від 19 лютого 1992 р. на адресу посольства Йорданії у Росії повідомлялося про пропозицію уряду України

встановити дипломатичні відносини на рівні посольств. Відповідно до вказаної ноти, 19 квітня 1992 р. (дата отримання відповіді від МЗС Йорданії) стало датою встановлення дипломатичних відносини між нашою державою та Королівством⁶¹.

1997 р. у місті Амман було започатковано діяльність Почесного консульства України на чолі з почесним консулом — підданим Йорданії бізнесменом Мухаммадом Аль-Хувейді. На посаду Почесного консула України він був призначений за рекомендацією ряду українських ділових структур та МЗС Йорданії. Згідно з даними Фонду закордонних Установ МЗС України, установчі дані почесного консула були такими: повне ім'я — Мухаммад Атеф Ахмед Ельян Аль-Хувейді, народився 1 січня 1951 р. в Аммані, йорданець, одружений, має 8 дітей; сфера діяльності — власник декількох фірм і компаній, зокрема з 1973 р. — президент підприємної компанії «Аль-Хадж Ахмед Ельян Аль-Хувейді і сини — підприємні роботи» зі статутним фондом 1,2 млн. доларів США.

Відповідно до угоди, укладеної між зовнішньополітичним відомством України та Мухаммад Аль-Хувейді, на його прохання до консульства відряджалися консульські співробітники Міністерства для здійснення консульського обслуговування громадян (видачі віз, легалізації документів, вчинення нотаріальних дій тощо)⁶².

Утім, як свідчать архівні дані, діяльність почесного консула у випадку з Йорданією мала для української сторони сумні наслідки. Згідно з домовленостями, досягнутими між МЗС України та Мухаммад Аль-Хувейді, у зв'язку з відсутністю на той час штатної установи України в Йорданії, консульське мито за вчинення співробітниками міністерства консульських дій на території Королівства в 1997–2001 рр. акумулювалося на рахунку почесного консула, який мав переказати гроші на рахунок, запропонований МЗС України. Ця домовленість неодноразово підтверджувалась самим Мухаммад Аль-Хувейді, який надавав відповідні письмові зобов'язання із зазначенням конкретних сум, що підлягають перерахуванню до держбюджету України. Однак, порушуючи зобов'язання, Мухаммад аль-Хувейді державні кошти України не повернув та обірвав будь-яких контакти з її офіційними представниками. Як наслідок, сума боргу Україні склала 249 989,13 доларів США, а загальний борг Мухаммад Аль-Хувейді перед йорданськими державними органами, банками та приватними компаніям склав 5,7 млн. доларів США⁶³.

Одночасно з невдалою спробою започаткування української дипприсутності в Йорданії у форматі почесного консульства, Королівство 1997 р. ухвалило рішення про організацію роботи відділу посольства Йорданії в Україні при посольстві Королівства у Російській Федерації на чолі з радником диппредставництва з питань культури. Вже у лютому 1997 р.

вірчі грамоти Президенту України Л. Кучмі вручив посол ЙХК за сумісництвом Хасан Аль-Дахіра. Згодом його змінив на посаді надзвичайний та повноважний посол Йорданії в Україні з резиденцією в Москві Ахмед Алі Мубайдін та 4 березня 2002 р. вручив копії вірчих грамот заступнику держсекретаря МЗС України І. Харченку, який висловив сподівання, що його діяльність на посаді надзвичайного та уповноваженого посла слугуватиме подальшій активізації двостороннього співробітництва⁶⁴. У грудні 2000 р. у Києві розпочало роботу Почесне Консульство Йорданського Хашимітського Королівства в Україні, яке очолював спочатку громадянин Йорданії Мохаммед Аль-Раваджих, а згодом цю посаду обійняв йорданський підприємець Мохаммед Абураджих⁶⁵.

Значне затягування з оформленням дипломатичної присутності Йорданії в Україні також пояснюється внутрішньополітичною кон'юнктурою, що склалася в Королівстві після підписання 1994 р. мирного договору з Ізраїлем, оскільки реалізація його положень стикалася зі значними труднощами. Зокрема, він викликав негативну реакцію частини населення, яке називало договір «миром палаців, а не людей». Своєю чергою навіть помірковані депутати парламенту, які загалом підтримували мирні зусилля короля Хусейна, все ж критикували керівництво країни за надмірний «ідеалізм» і вимагали зайняти більш жорстку позицію стосовно Ізраїлю.

На додачу до цього обстановка в країні ускладнювалася економічними негараздами другої половини 1990-х рр. (незважаючи на списання та рефінансування міжнародними кредиторами частини боргів, розмір зовнішньої заборгованості на кінець 1998 р склав 6,5 млрд. доларів США з тенденцією до зростання; надходження до держскарбниці скоротилися на 11,3% при зростанні бюджетних витрат на 3,6%; знизився загальний обсяг інвестицій, а рівень безробіття склав 27%)⁶⁶.

Усвідомлюючи необхідність повноцінної дипломатичної присутності в Йорданії для захисту прав й інтересів українських громадян та з метою просування національних інтересів України, а також беручи до уваги вкрай негативний досвід використання інституту почесного консульства у Йорданії, у липні 2001 р. керівництво України ухвалило рішення про започаткування діяльності в Йорданії штатної консульської одиниці України в класі Консульства. У зв'язку з цим, 26 листопада 2001 р. був підписаний консульський патент № 74 про призначення Р. Горяйнова Консулом України в Аммані з консульським округом, який охоплював усю Йорданію. Консульство фактично розпочало виконання консульських функцій 23 січня 2002 р.⁶⁷, а в лютому 2003 р. було перетворене на Посольство України в Йорданії⁶⁸.

Під час візиту заступника міністра закордонних справ України В. Кириченка 1–2 грудня 2003 р. до Йорданії відбулася урочиста церемонія

відкриття посольства України в Королівстві. Над новим будинком дипломії було піднято державний прапор України. У церемонії офіційного відкриття 2 грудня взяли участь посол України в Аммані В. Нагайчук, посол України в Сирії В.О. Коваль, акредитовані в Аммані глави дипломатичних місій, йорданські високопосадовці та дипломати, численні представники ділових і громадських кіл Йорданії, виконавач обов'язків директора Департаменту Європи й Америки МЗС Йорданії Валід Ріфаї.

Під час урочистостей В. Кириченко заявив, що заснування українського представництва в Аммані на рівні посольства є складовою покращання українсько-йорданських відносин та їх розвитку, красномовним свідченням щирого бажання та готовності нашої держави до всебічної розбудови, дружніх і взаємовигідних відносин з Йорданським Хашимітським Королівством. Сторони погодились, що відкриття повномасштабної української дипломатичної місії в Йорданії сприятиме активізації двостороннього співробітництва.

В. Кириченко підкреслив, що Україна вітала б заснування, на основі взаємності, посольства Йорданії у Києві, та висловив сподівання, що Королівство прийме рішення про відкриття своєї дипломії заради подальшого поглиблення українсько-йорданських відносин. У відповідь в.о. генерального секретаря МЗС Йорданії Ахмад Мадатха зазначив, що відкриття посольства Королівства в Україні розглядається йорданською стороною як «пріоритетне завдання», і що єдиним стримуючим фактором у цьому питанні є фінансовий чинник. Він висловив сподівання, що в «близькому майбутньому» це питання буде позитивно вирішено⁶⁹.

Окрім того, заступник міністра закордонних справ України В. Кириченко під час контактів з керівництвом МЗС Йорданії, доносячи позицію нашої держави щодо процесу близькосхідного врегулювання, підкреслював, що Україна як держава послідовно виступає за вирішення всіх спірних питань у процесі врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту на основі вищезгаданих резолюцій Ради Безпеки ООН та раніше досягнутих домовленостей, а також принципу «земля в обмін на мир», який передбачає відмову Ізраїлю від територій, захоплених під час Шестиденної війни 5–10 жовтня 1967 р., в обмін на мирні угоди, які гарантуватимуть кордони Ізраїлю та його безпеку.

При цьому наголошувалось, що Україна підтримує розроблений «квartetом» із близькосхідного врегулювання (міжнародний формат за участю РФ, США, ООН та ЄС) план мирного врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту, виконання якого дозволить реалізувати принцип двох суверенних держав — Ізраїлю та Палестини, що мирно співіснують у безпечних і визнаних міжнародним співтовариством кордонах. В. Кириченко також наголосив, що Україна прагне зробити свій практичний внесок у процес розв'язання комплексу близькосхідних проблем,

свідченням чого є активна робота української дипломатії в ООН й участь з липня 2000 р. по серпень 2006 р. 3-го окремого інженерного батальйону Збройних сил України у миротворчій місії у складі Тимчасових сил ООН у Лівані⁷⁰.

Водночас, поряд із низкою факторів внутрішньополітичного та внутрішньоекономічного життя держав Леванту, варто зауважити, що зовнішня політика України також завжди є продовженням політики внутрішньої і залежить від неї безпосередньо. Пробуксовування реформ, економічна криза 1990-х рр., «касетний» і «кольчужний» скандали, глибоко вкорінена корупція, пізніше політичний хаос, що прийшов на зміну «помаранчевим» надіям, — усе це завдавало шкоди міжнародному іміджеві нашої держави та сковувало зовнішньополітичний маневр⁷¹. Як слушно зауважив із цього приводу знаний український історик С.В. Віднянський, очевидно, що, на превеликий жаль, зовнішня політика України впродовж майже всього періоду незалежності залишалася заручницею складних внутрішньополітичних процесів⁷².

Однак, по завершенні досить тривалого та непростого періоду обміну дипломатичними місіями українські диппредставництва все ж змогли зосередити увагу й зусилля на виконанні низки завдань, покликаних сприяти успішній реалізації, активної, збалансованої і прагматичної політики України в країнах Леванту. Серед таких завдань: встановлення та поглиблення контактів посольств із політичним керівництвом країн перебування, лідерами конфесій, автохтонних і релігійних громад, впливовими громадськими діячами, а у випадку з Ліваном — із керівництвом сирійського військового контингенту в країні і через нього з політичним керівництвом Сирії; участь у формуванні договірно-правової бази відносин; забезпечення, просування та захист економічних інтересів України в субрегіоні, вивчення напрямків розвитку двостороннього співробітництва та можливостей залучення інвестицій в економіку України; сприяння виходу українських виробників на ринок країн Леванту й ринки сусідніх держав; започаткування аналітично-прогностичної роботи з метою інформування державних установ України про стан і перспективи розвитку ситуації у країнах Леванту та регіоні загалом, а також проведення спеціальних заходів впливу й акцій реагування; формування позитивного іміджу нашої держави шляхом цілеспрямованої інформаційно-пропагандистської діяльності, розвитку культурних зв'язків, роботи з випускниками українських вишів і вихідцями з України; забезпечення виходу в інформаційний простір країн Леванту й інших країн регіону з метою оперативного надання об'єктивної інформації щодо ситуації в Україні, її зовнішньої і внутрішньої політики, формування відповідного впливу на громадську думку; збір, первинна обробка та

узагальнення інформації стосовно політичної та економічної ситуації у регіоні з урахуванням перспективи можливості майбутньої участі України в процесі близькосхідного врегулювання.

Отже, дипломатичні відносини між Україною та арабськими державами Леванту були встановлені майже відразу після проголошення Україною незалежності, що свідчило про взаємну зацікавленість країн і їхнє прагнення до розбудови конструктивного співробітництва. Незважаючи на те, що домовленості між Україною та країнами Леванту щодо обміну дипломатичними місіями залишаються не до кінця реалізованими (наразі відсутнє посольство Йорданського Хашимітського Королівства в Києві), наявний рівень дипломатичних відносин дозволяє досить ефективно використовувати існуючий потенціал двосторонньої співпраці та вживати заходів з метою інтенсифікації співробітництва.

В умовах розпаду СРСР та переходу від біполярної моделі світоустрою до однополярної країни Леванту, прагнучи послабити свою залежність від великих держав, взяли курс на пошук нових політичних й економічних партнерів, у тому числі серед посткомуністичних держав — колишніх республік СРСР, чільне місце серед яких посідала Україна з її багатим природно-ресурсним, природно-виробничим, людським і науково-технічним потенціалом.

Строки, обставини та процес започаткування диппредставництв різночюче відрізнялися, що було спричинено низкою як об'єктивних моментів, притаманних специфічним політичним процесам, характерним для країн Леванту, так і суто суб'єктивних. Зокрема, варто виокремити такі чинники: недовіра до молодого Української держави на тлі багаторічних зв'язків із Радянським Союзом; вичікувальна позиція з метою зрозуміти настрої Росії у нових геополітичних реаліях, соціально-економічні негаразди як у державах Леванту, особливо після громадянської війни у Лівані, так і в Україні; політичні пертурбації та протистояння, спричинені проблемами конфесіоналізму в Лівані, зміна влади в Сирії та Йорданії; суто фінансовий чинник тощо. Зволікання та значне відтермінування відкриття дипломатичних представництв мало тенденційний характер у зв'язку із вищевикладеними чинниками, тому часто вимагало ухвалення політичного рішення країнами на найвищому рівні, як це засвідчив приклад Лівану та Сирії.

Українські дипломати, розпочинаючи реалізацію близькосхідної стратегії зовнішньої політики незалежної Української держави, докладали максимум зусиль для встановлення необхідних контактів із вищим політичним керівництвом Сирії, Лівану та Йорданії з метою донести до нього основні складові української зовнішньої і внутрішньої політики того часу, засвідчити рішучий намір до інтенсифікації двосторонньої співпраці за

всіма напрямками та поінформувати про позицію України щодо процесу близькосхідного врегулювання. Своєю чергою, вище керівництво країн Леванту, доносячи до українських дипломатів своє бачення процесу врегулювання близькосхідного конфлікту, щораз висловлювало сподівання на те, що наша держава всіляко сприятиме цьому процесу, та закликала підтримати у просуванні їхньої позиції.

---

¹ *Маковська Н.В.* Унікальний документ: Декларація про державний суверенітет України // Архіви України. Науково-практичний журнал. — К., 2010. — № 3–4 (269). — С. 167.

² Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). — К., 1990. — № 31. — С. 429.

³ *Маковська Н.В.* Акт проголошення незалежності України — унікальний документ Національного архівного фонду // Архіви України. Науково-практичний журнал. — К., 2011. — № 4 (274). — С. 5–9; Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — К., 1991. — № 38. — С. 502.

⁴ *Грищенко К.* Незалежна Україна. 20 років на світовій сцені // Україна дипломатична. — К., 2011. — Вип. 12. — С. 12.

⁵ *Волович О.О.* Близькосхідний напрямок зовнішньої політики України // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка О. Прицака. — К., 1999. — С. 56–59; *Серов Д.І.* Стан і перспективи співпраці України з країнами Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія) [Електронний ресурс] // НІСД. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/18.htm> (дата звернення 8.03.2016). — Назва з екрану; *Серов Д.І.* Становлення та розвиток політичних і економічних відносин України з країнами Арабського Сходу (1990-ті рр. — початок XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — О., 2006. — 20 с.; *Петюр Р.* Військово-технічне співробітництво з державами Близького та Середнього Сходу як складова політики України в регіоні // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наукових праць. — К.: КНУ ім. Тараса Шевченка; ІМВ, 2005. — Вип. 55. Част. II. — С. 60–67; *Ігошина Ж.Б.* Близькосхідний вектор зовнішньої політики України: перспективи розвитку // Науковий вісник Львівського нац. університету ім. Івана Франка. Серія «Міжнародні відносини». — 2008. — Вип. 23. — С. 25–29; *Макух В.В.* Проекти альтернативної енергетики у країнах Близького Сходу // Стратегічна панорама. — 2009. — № 3. — С. 125–131; *Нагорний С., Нагорний Д.* Пріоритетні питання зовнішньої політики України на Близькому і Середньому Сході // Україна дипломатична. — К., 2010. — Вип. 11. — С. 538–567.

⁶ *Серов Д. І.* Становлення та розвиток політичних і економічних відносин України з країнами Арабського Сходу (1990-ті рр. — початок XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — О., 2006. — 20 с.

⁷ *Хамаде, Салим Сухейль.* Ливан — южный сосед Украины. — Харьков, 1993 г. — 79 с.; *Юссеф Харес.* Сирийско-украинские экономические отношения на современном этапе: особенности и перспективы развития: Дис. ... канд. экон. наук: 08.05.01 / НАН Украины. — К., 1998. — 182 л.; *Юссеф Харес.* Економічне співробітництво України з державами Близького Сходу: проблеми та перспективи // Збірник праць вчених. — Вип. 15. — Київ: Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, 1998. — С. 22–25.

⁸ Грищенко К. Вказ. праця. — С. 11.

⁹ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі — ГДА МЗС України), ф. 8, оп. 176 (Сирія), спр. 4, арк. 37 (Українсько-сирійські відносини: довідка).

¹⁰ Там само, спр. 12, арк. 54 (Українсько-сирійські відносини: довідка).

¹¹ ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6 (Сирія), спр. 81, арк. 1 (Угода про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Сирійською Арабською Республікою).

¹² *Махлюф, Вафик*. Сирия первых лет независимости: роль Советского Союза в становлении и укреплении суверенной государственности // Страны Ближнего Востока (актуальные проблемы современности и истории). — М., 1998. — С. 215.

¹³ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 176 (Сирія), спр. 4, арк. 20 (Тези до бесіди першого віце-прем'єр-міністра України Ю.І. Єханурова з керівниками САР).

¹⁴ ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6, спр. 3180, арк. 1–3 (Угода між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я Сирійської Арабської Республіки про співробітництво в галузі охорони здоров'я та медичних наук (дата підписання: 5 червня 2003 р.).

¹⁵ ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6, спр. 2878, арк. 1–5. (Угода між Урядом України та Урядом Сирійської Арабської Республіки про торговельне, економічне і технічне співробітництво від 21.04.2002 р.).

¹⁶ ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6, спр. 3852, арк. 1–2. (Банківська угода між Національним банком України та Центральним банком Сирії від 8.06.2004 р.).

¹⁷ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 176 (Сирія), спр. 4, арк. 37 (Українсько-сирійські відносини: довідка).

¹⁸ Там само, арк. 38.

¹⁹ Там само, арк. 18–19.

²⁰ Указ Президента України № 1600/99 від 20 грудня 1999 р. «Про призначення Є. Микитенка Надзвичайним і Повноважним Послом України в Сирії» // Урядовий кур'єр. — № 27 (22.12.1999). — С. 7.

²¹ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 176 (Сирія), спр. 12, арк. 54 (Українсько-сирійські відносини: довідка).

²² Там само, спр. 4, арк. 18 (Інформація щодо поточного стану українсько-сирійських двосторонніх відносин). (Українсько-сирійські відносини: довідка).

²³ Там само, арк. 19 (Українсько-сирійські відносини: довідка).

²⁴ Там само, арк. 54 (Інформація про робочий візит до САР урядової делегації України на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Ю.І. Єхануровим).

²⁵ Там само, арк. 53.

²⁶ Там само, арк. 55.

²⁷ Зовнішня торгівля товарами та послугами за 1999 рік (в 2-х томах). — Т. 2. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000. — С. 112.

²⁸ *Шкода О.* «Ливийский сценарий» в нашей стране не пройдет (Интервью с послом Сирии в Украине М.С. Акилем) [Электронный ресурс] // Фраза. — 2012. — Режим доступа: http://faza.ua/interview/22.10.12/152513/posol_sirii_v_ukraine_mohamed_said_akil_livijskij_stsenarij_v_nashej_strane_ne_projdet.html (дата обращения 25.02.2016). — Загл. с экрана.

²⁹ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 176 (Сирія), спр. 4, арк. 20 (Тези до бесіди першого віце-прем'єр-міністра України Ю.І. Єханурова з керівниками Сирійської Арабської Республіки).

³⁰ Там само, арк. 54 (Інформація про робочий візит до Сирійської Арабської Республіки урядової делегації України на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Ю.І. Єхануровим).

³¹ Шапке Р. Лев Дамаска. Хафез Асад и современная Сирия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nb-info.ru/asad.htm> (дата обращения 25.02.2016). — Загл. с экрана.

³² Ахмедов В. Сирия на рубеже столетий: некоторые итоги и перспективы развития. [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. — Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2002/21-10-02.htm> (дата обращения 13.12.2015). — Загл. с экрана.

³³ Гергель Ю.В. Обставини встановлення дипломатичних відносин та обміну дипломатичними місіями між Україною та арабськими державами Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія) // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні та політологічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27–28 вересня 2013 р., м. Херсон) / Херсонський державний університет. — Херсон, 2013. — С. 12.

³⁴ Указ президента України № 623 / 2009 від 18 серпня 2009 р. «Про відзначення державними нагородами України громадян іноземних держав» // Офіційний вісник Президента України. — № 26 (05.09.2009). — С. 60.

³⁵ Юрченко А. Сирия — Украина: мы станем ближе (Интервью с послом Сирии в Украине М.С. Акилем) [Электронный ресурс] // Фаворит. — 2011. — № 4 (57). — Режим доступа: <http://favorit.od.ua/2011/06/27/1304> (дата обращения: 13.12.2015). — Загл. с экрана.

³⁶ Акіль М.С. Україна — моя доля // Україна дипломатична. — К., 2013. — Вип. 14. — С. 222.

³⁷ Надзвичайні і Повноважні Посли іноземних держав в Україні. Сирійська Арабська Республіка. Мохамед Саїд Акіль // Україна дипломатична. — К., 2011. — Вип. 12. — С. 331.

³⁸ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 176 (Сирія), спр. 4, арк. 37–38 (Українсько-сирійські відносини: довідка).

³⁹ Аммар Хусни Мехди. Украина — Ливан: Развитие отношений и перспективы сотрудничества // Вісник Київського університету. Міжнародні відносини. — 1997. — Вип. 7. Ч. I. — С. 116.

⁴⁰ ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6 (Ліван), спр. 2841, арк. 1 (Угода про встановлення дипломатичних відносин у вигляді обміну нотами. Нота МЗС України від 31 серпня 1992 р.).

⁴¹ Там само, арк. 2.

⁴² Гергель Ю.В. Вказ. праця. — С. 12.

⁴³ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 146 (Ліван), спр. 1, арк. 1. (Повідомлення першого секретаря ПУ в Ліванській Республіці В.А. Новикова начальнику Управління АТР, БСС та Африки МЗС України О.М. Никоненку від 7 червня 1995 р.).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само, арк. 11 (Лист Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка Президенту України Л. Д. Кучмі від 31 серпня 1995 року).

⁴⁶ Там само, арк. 10 (Повідомлення Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка міністру закордонних справ України Г.Й. Удовенку від 3 серпня 1995 р.).

⁴⁷ Там само, арк. 11–12 (Лист Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка Президенту України Л.Д. Кучмі від 31 серпня 1995 року).

⁴⁸ Там само, арк. 26 (Лист Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка міністру закордонних справ України Г.Й. Удовенку від 25 грудня 1995 року. Звіт про роботу ПУ в Лівані за 1995 р.).

⁴⁹ *Мохов Н.* Непреодолимый конфессионализм Ливана // Азия и Африка сегодня. — М., 2009. — № 6. — С. 26.

⁵⁰ *Harb Imad.* Lebanon's Confessionalism: Problems and Prospects [Electronic resource] // United States Institute of Peace. — March 30, 2006. — Mode of access: <http://www.usip.org/publications/lebanons-confessionalism-problems-and-prospects> (viewed on November 20, 2015). — Title from the screen.

⁵¹ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 146 (Ліван), спр. 1, арк. 25 (Лист Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка міністру закордонних справ України Г.Й. Удовенку від 25 грудня 1995 року. Звіт про роботу Посольства України в Лівані за 1995 р.).

⁵² Там само, арк. 24.

⁵³ Там само, арк. 21–22.

⁵⁴ Там само, арк. 12 (Лист Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка Президенту України Л.Д. Кучмі від 31 серпня 1995 року).

⁵⁵ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 146 (Ліван), спр. 1, арк. 25 (Лист Тимчасово повіреного у справах України в Ліванській Республіці В.Я. Шибка міністру закордонних справ України Г.Й. Удовенку від 25 грудня 1995 року. Звіт про роботу Посольства України в Лівані за 1995 р.).

⁵⁶ Ливан часто становиться заложником противостояния Израиля с арабским миром (Интервью с послом Ливана Ю. Садака) // Киевский телеграф. — № 15 (13–19.04.2007). — С. 5.

⁵⁷ Надзвичайні і Повноважні Посли іноземних держав в Україні. Республіка Ліван. Юсеф Садака // Україна дипломатична. — 2011. — Вип. 12. — С. 311.

⁵⁸ *Шевченко В.С.* Посткризисный период развития Ливана (1990–2012 гг.) // Ближний восток и современность. — М., 2012. — № 46. — С. 250.

⁵⁹ *Nisreen Salti.* The Economic Cost Instability [Electronic resource] // The Lebanese Center for Policy Studies. LCPS Policy Paper. — 2012. — Mode of access: http://www.lcps-lebanon.org/publications/1368539116-the_economic_cost.pdf (viewed on November 20, 2015). — Title from the screen.

⁶⁰ *Гергель Ю.В.* Вказ. праця. — С. 12.

⁶¹ ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6, спр. 2839, арк. 1 (Нота-відповідь українського МЗС від 19 лютого 1992 р. на адресу посольства Йорданії у Росії із пропозицією Уряду України установити дипломатичні відносини).

⁶² ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 131 (Йорданія), спр. 8, арк. 13 (Українсько-йорданські відносини: довідка).

⁶³ Там само, арк. 16.

⁶⁴ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 131 (Йорданія), спр. 1, арк. 23 (Запис бесіди з надзвичайним та повноважним послом Хашимідського королівства Йорданія в Україні з резиденцією в Москві А. Алі Мубайдіном).

⁶⁵ Там само, спр. 8, арк. 43 (Тези до бесіди заступника міністра ЗС України В.М. Кириченка в рамках українсько-йорданських політичних консультацій. Амман, 2 грудня 2003 р.).

⁶⁶ *Акжигитов А.Д.* Иордано-израильский договор о мире: результаты реализации // Востоковедный сборник. — М., 2001. — Вып. 2. — С. 13.

⁶⁷ ГДА МЗС України, ф. 8, оп. 131 (Йорданія), спр. 8, арк. 21 (Українсько-йорданські відносини: довідка).

⁶⁸ Там само, арк. 43 (Тези до бесіди заступника міністра ЗС України В.М. Кириченка в рамках українсько-йорданських політичних консультацій. Амман, 2 грудня 2003 р.).

⁶⁹ Там само, арк. 68 (Щодо висвітлення йорданською пресою візиту заступника міністра закордонних справ України В. Кириченка до Йорданії 1–2 грудня); Там само,

арк. 79–80 (Звіт про робочий візит до Йорданії делегації МЗС України на чолі із заступником міністра В.М. Кириченком).

⁷⁰ Там само, арк. 51–53 (Тези до бесіди заступника міністра ЗС України В.М. Кириченка в рамках українсько-йорданських політичних консультацій. Амман, 2 грудня 2003 року); Голик М. Українські миротворці як приклад мужності, відваги та героїзму // Військово-науковий вісник. — 2012. — Вип. 18. — С. 15–25.

⁷¹ Грищенко К. Вказ. праця. — С. 13.

⁷² Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації // Український історичний журнал. — К., 2011. — Вип. 4 (499). — С. 55.

REFERENCES

1. Akil, M.S. (2013). *Ukraina — moia dolia. Ukraina dyplomatychna*, 14, 220–231 [in Ukrainian].
2. Akzhigitov, A.D. (2001). *Iordano-izrail'skij dogovor o mire: rezul'taty realizacii. Vostokovednyj sbornik*, 2, 12–24 [in Russian].
3. Ammar, Husni Mehdi (1997). *Ukraina — Livan: Razvitie otnoshenij i perspektivy sotrudnichestva. Visnik Kiivs'kogo universitetu. Mizhnarodni vidnosini*, 7 (1), 116–119 [in Russian].
4. Ahmedov, V. (2000). *Sirija na rubezhe stoletij: nekotorye itogi i perspektivy razvitija*. Institut Blizhnego Vostoka. Retrieved from <http://www.iimes.ru/rus/stat/2002/21-10-02.htm> [in Russian].
5. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy. (1990). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (VVR)*, 31, 429 [in Ukrainian].
6. Hamade, Salim Suhejl'. (1993). *Livan - juzhnyj sosed Ukrainy*. Har'kov [in Russian].
7. Harb, Imad. *Lebanon's Confessionalism: Problems and Prospects. United States Institute of Peace*. (March 30, 2006). Retrieved from <http://www.usip.org/publications/lebanons-confessionalism-problems-and-prospects> [in English].
8. Herhel, Iu.V. (2013). *Obstavyny vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn ta obminu dyplomatychnymy misiiamy mizh Ukrainoiu ta arabskymy derzhavamy Levantu (Syriia, Livan, Yordaniia). Proceedings from Aktualni pytannia ta problemy rozvytku suchasnoi tsyvilizatsii: istorychni, sotsiologichni ta politologichni aspekty: Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsia (27–28 veresnia 2013 r.)*. (pp. 12–13). Kherson: Khersonskiy derzhavnyi universytet [in Ukrainian].
9. Holyk, M. (2012). *Ukrainski myrotvortsy yak pryklad muzhnosti, vidvahy ta heroizmu. Viiskovo-naukovyi visnyk*, 18, 15–25 [in Ukrainian].
10. Hryshchenko, K. (2011). *Nezalezhna Ukraina. 20 rokiv na svitovii steni. Ukraina dyplomatychna*, 12, 11–21 [in Ukrainian].
11. Ihoshyna, Zh.B. (2008). *Blyzkoskhidnyi vektor zovnishnoi polityky Ukrainy: perspektvy rozvytku. Naukovyi visnyk Lvivskoho nats. universytetu im. Ivana Franka. Seriia Mizhnarodni vidnosyny*, 23, 25–29 [in Ukrainian].
12. Jussef, Hares. (1998). *Sirijsko-ukrainskie jekonomicheskie otnosheniya na sovremennom jetape: osobennosti i perspektivy razvitija. Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Russian].
13. Jussef, Khares. (1998). *Ekonomichne spivrobotnytstvo Ukrainy z derzhavamy Blyzkoho Skhodu: problemy ta perspektivy. Zbirnyk prats vchenykh*, 15, 22–25 [in Ukrainian].
14. Jurchenko, A. (2011). *Sirija — Ukraina: my stanem blizhe (Interv'ju s poslom Sirii v Ukraine M.S. Akilem). Favorit*, 4 (57). Retrieved from <http://favorit.od.ua/2011/06/27/1304> [in Russian].

15. Livan chasto stanovitsja zalozhnikom protivostojanija Izrailja s arabskim mirom (Interv'ju s poslom Livana Ju. Sadaka). (13–19.04.2007). *Kievskij telegraf*, 5, 5 [in Russian].
16. Mahljuf, Vafik. (1998). Sirija pervyh let nezavisimosti: rol' Sovetskogo Sojuza v stanovlenii i ukreplenii suverennoj gosudarstvennosti. *Strany Blizhnego Vostoka: aktual'nye problemy sovremennosti i istorii* (pp. 215–227). Moskva [in Russian].
17. Mohov, N. (2009). Nepreodolimyj konfessionalizm Livana. *Azija i Afrika segodnja*, 6, 25–31 [in Russian].
18. Makovska, N.V. (2010). Unikalnyi dokument: Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy. *Arkhivy Ukrainy. Naukovo-praktychnyi zhurnal*, 3–4 (269), 167–179 [in Ukrainian].
19. Makovska, N.V. (2011). Akt proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy — unikalnyi dokument Natsionalnogo arkhivnogo fondu. *Arkhivy Ukrainy. Naukovo-praktychnyi zhurnal*, 4 (274), 5–9 [in Ukrainian].
20. Makukh, V.V. (2009). Proekty alternatyvnoi enerhetyky u krainakh Blyzkoho Skhodu. *Stratehichna panorama*, 3, 125–131 [in Ukrainian].
21. Nadzvychaini i Povnovazhni Posly inozemnykh derzhav v Ukraini. Respublika Livan. Yusef Sadaka. (2011). *Ukraina dyplomatychna*, 12, 311 [in Ukrainian].
22. Nadzvychaini i Povnovazhni Posly inozemnykh derzhav v Ukraini. Syriiska Arabska Respublika. Mokhamed Said Akil. (2011). *Ukraina dyplomatychna*, 12, 331 [in Ukrainian].
23. Nahornyi, S., & Nahornyi, D. (2010). Priorityetni pytannia zovnishnoi polityky Ukrainy na Blyzkomu i Serednomu Skhodi. *Ukraina dyplomatychna*, 11, 538–567 [in Ukrainian].
24. Nisreen, Salti. (2012). The Economic Cost Instability. *The Lebanese Center for Policy Studies. LCPS Policy Paper*. Retrieved from http://www.lcps-lebanon.org/publications/1368539116-the_economic_cost.pdf [in English].
25. Petiur, R. (2005). Viiskovo-tekhniche spivrobitnytstvo z derzhavamy Blyzkoho ta Serednogo Skhodu yak skladova polityky Ukrainy v rehioni. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zb. naukovykh prats*, 55 (II), 60–67 [in Ukrainian].
26. Pochemu imenno Siriju rugajut i za chto? (Interv'ju s poslom Sirii v Ukraine M.S. Akilem). (2014). *Telegraf*. Retrieved from <http://telegrafua.com/world/12024/> [in Russian].
27. Postanova Verkhovnoi Rady URSS Pro proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 38, 502 [in Ukrainian].
28. Shapke, R. Lev Damaska. Hafez Asad i sovremennaja Sirija (n.d.). Retrieved from <http://www.nb-info.ru/asad.htm> [in Russian].
29. Shevchenko, V.S. (2012). Postkrizisnyj period razvitija Livana (1990–2012 gg.). *Blizhnij vostok i sovremennost'*, 46, 250–274 [in Russian].
30. Shkoda, O. (2012). Livijiskij scenarij v nashej strane ne projdet (Interv'ju z poslom Sirii v Ukraine M.S. Akilem). *Fraza*. Retrieved from http://frazua.com/interview/22.10.12/152513/posol_sirii_v_ukraine_mohamed_said_akil_livijiskij_stsenarij_v_nashej_strane_ne_projdet.html [in Russian].
31. Sierov, D.I. (2005). Stan i perspektyvy spivpratsi Ukrainy z krainamy Levantu (Syriia, Livan, Yordaniia). *NISD*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/18.htm> [in Ukrainian].
32. Sierov, D.I. (2006). Stanovlennia ta rozvytok politychnykh i ekonomichnykh vidnosyn Ukrainy z krainamy Arabskoho Skhodu (1990-ti rr. — pochatok 21 st.). *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
33. Ukaz prezidenta Ukrainy № 1600-99 vid 20 hrudnia 1999 r. Pro pryznachennia Ie. Mykytenka Nadzvychainym i Povnovazhnym Poslom Ukrainy v Syriiskii Arabskii Respublitsi. (22.12.1999). *Uriadovyi kurier*, 27, 7 [in Ukrainian].

34. Ukaz prezidenta Ukrainy № 623-2009 vid 18 serpnia 2009 r. Pro vidznachennia derzhavnymy nahorodamy Ukrainy hromadian inozemnykh derzhav. (05.09.2009). *Ofitsiinyi visnyk Prezidenta Ukrainy*, 26, 60 [in Ukrainian].

35. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Iu. (2011). Zovnishnia polityka Ukrainy: evoliutsiia kontseptualnykh zasad ta problemy realizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4 (499), 55–76 [in Ukrainian].

36. Volovych, O.O. (1999). Blyzkoskhidnyi napriamok zovnishnoi polityky Ukrainy. Proceedings from *the Mizhnarodna naukova konferentsia, prysviachena 80-richchiiu vid dnia narodzhennia akademika O. Pritsaka* (pp. 56–59). Kyiv [in Ukrainian].

37. *Zovnishnia torhivlia tovaramy ta posluhamy za 1999 rik.* (2000), vol. 2, 112 [in Ukrainian].

УДК 94(430):(477+571)“2005/2015”

Ганна Харлан

канд. іст. наук, мол. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: annaharlan@ukr.net

УКРАЇНА В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА (2005–2015 рр.)

Статтю присвячено розвитку українсько-німецьких відносин періоду врядування другої «великої», християнсько-ліберальної, та третьої «великої» коаліцій на чолі з федеральним канцлером А. Меркель. З метою кращого розуміння еволюції східноєвропейської політики ФРН 2005–2015 рр. використано теоретичні розробки теорії міжнародних відносин, зокрема інтеграційні теорії. Проаналізовано трансформацію основних зовнішньополітичних пріоритетів Німеччини та України впродовж зазначеного періоду. Розкрито механізм узгодження східної політики Німеччини зі східною політикою Європейського Союзу. Показано процес визначення ієрархії пріоритетів ФРН щодо вирішення завдань загальноєвропейської політики і її важливої складової східноєвропейської політики. У висновках зазначається, що події 2013–2016 рр. довели хибність проросійського ухилу східноєвропейської політики ФРН. Тому Німеччина намагається відновити сформований після завершення «холодної війни» європейський порядок, порушений агресивними діями Росії проти України.

Ключові слова: Україна, ФРН, Східна Європа, Європейський Союз, Європейська політика сусідства, «Східне партнерство».

Anna Kharlan

PhD in History, Research Assistant

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: annaharlan@ukr.net

UKRAINE IN EASTERN EUROPEAN POLICY OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY (2005–2015)

This article is devoted to the development of Ukrainian-German relations of the governance period of the «great» Christian-liberal and third «great»

coalition, headed by Federal Chancellor Merkel. In order to understand better the evolution of Eastern European policy of Germany 2005–2015, the theories of international relations, including the integration theories were used. The transformation of the main foreign policy priorities of Germany and Ukraine during the given period was analyzed. The mechanism of coordination of the Eastern Policy of Germany with the Eastern policy of the European Union was uncovered. The process of defining a hierarchy of priorities of Germany to address the problems of European politics and its important component Eastern European politics was described. The conclusions indicate that the events of 2013–2016 proved the fallacy of the pro-Russian incline of the Eastern European policy of Germany. Therefore, Germany is trying to restore the European order, formed after the «Cold War», which was violated by the aggressive actions of Russia against Ukraine.

Keywords: *Ukraine, Germany, Eastern Europe, European Union, European Neighbourhood Policy, «Eastern Partnership».*

Україна традиційно посідає одне з центральних місць у східноєвропейській зовнішньополітичній стратегії ФРН. Курс щодо України в контексті східноєвропейської політики Німеччини суттєво змінювався від політики визнання особливого характеру німецько-російських відносин, але з важливим значенням німецько-українських взаємин, як це було за часів Г. Коля, до одновекторної пріоритетності відносин із Росією в період урядування Г. Шредера і врешті-решт до вимушеної корекції німецько-російських та німецько-українських відносин, особливо після російської агресії проти України, за часів канцлерства А. Меркель.

Представники німецької державної еліти задовго до 3 жовтня 1990 р. зрозуміли, що досягнення державної єдності Німеччини, а згодом і об'єднання Європи неможливо реалізувати без забезпечення стабільності і процвітання на Сході континенту. Доказом на користь цього твердження є започаткована В. Брандтом «нова східна політика», яка мала вирішальний вплив на формування позицій щодо Східної Європи його наступників на посаді федерального канцлера. Однак після завершення «холодної війни» та воз'єднання ФРН з НДР відносини Німеччини із східноєвропейськими державами тривалий час перебували в тіні її загальноєвропейської політики. Німеччина зосередила свої зусилля на кількісному розширенні ЄС та якісному поглибленні процесів європейської інтеграції. Натомість політика щодо держав Східної Європи підпорядковувалася необхідності забезпечення стабільності на власних кордонах, адже надмірна кількість мігрантів із східноєвропейських країн могла негативно вплинути на економічну ситуацію в ФРН.

Найбільше за всю історію розширення Європейського Союзу 2004 р., одним із ініціаторів та головним провідником якого стала Німеччина, довело необхідність розробки принципово нових форм взаємодії з країнами Східної Європи. Наслідком цього стало формування та впровадження Європейської політики сусідства, а згодом і програми «Східне партнерство». Тому на 2005–2015 рр. припали не лише кардинальні зміни у східноєвропейській політиці ФРН, а й важливі трансформації всередині Європейського Союзу та за його межами. Фактично на долю федерального канцлера А. Меркель випала місія виправлення фатальних помилок своїх попередників у питаннях другорядності східноєвропейської політики. Особливого значення обрана проблематика набуває з огляду на Революцію Гідності, анексію Криму та гібридну агресію Росії щодо України. Німеччина взяла на себе роль посередника у вирішенні російсько-українського конфлікту. Зважаючи на давні традиції німецько-російських особливих відносин, А. Меркель продемонструвала готовність ФРН захищати власні фундаментальні цінності демократичного устрою навіть ціною збитків для власної економіки.

Українсько-німецькі відносини є одним із важливих напрямів наукових пошуків вітчизняних і зарубіжних дослідників. Упродовж останніх років в Україні з'явилася низка праць, автори яких досліджують питання взаємодії двох держав у контексті європейської інтеграції. Зокрема, варто згадати монографії, присвячені різноманітним питанням відносин держав-членів ЄС з Україною¹, а також ґрунтовні напрацювання провідних українських германістів А.Ю. Мартинова, В.В. Солошенко, С.В. Кондратюка². Роль Німеччини в формуванні спільної позиції ЄС щодо врегулювання російсько-українського конфлікту стала предметом дослідження вченої Т.В. Сидорук³. Німецькі історики та політологи також виявляють значну зацікавленість у вивченні взаємин між Україною та Німеччиною. Особливо цей інтерес посилюється після східного розширення ЄС 2004 р., одним із безпосередніх наслідків якого виявилось певне корегування традиційної концепції німецької зовнішньополітичної стратегії. Крім того, важливу роль у процесі зацікавлення Україною відіграли Помаранчева революція та Революція Гідності, які продемонстрували світовій спільноті прагнення нашої держави долучитися до процесу європейської інтеграції. З огляду на це німецький політолог, колишній керівник Фонду імені Фрідріха Еберта В. Шнайдер-Детерс охарактеризував Україну як своєрідний тимчасовий «вакуум влади» між ЄС та Російською Федерацією. Дослідник обґрунтував твердження про необхідність створення Західною і Східною Європою спільної структури безпеки і зони вільної торгівлі, в якій Росія зможе посісти легітимне місце⁴. Важливими для більш глибокого осмислення особливостей спри-

йняття зарубіжними дослідниками сутності російсько-українського конфлікту є матеріали збірника наукових статей під назвою «Стратегічне становище на Сході», виданого у травні 2014 р. Міжнародним інститутом ліберальної політики у Відні. Причиною підготовки та основною темою переважної більшості розвідок стало розгортання гібридної агресії Росії щодо України⁵.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки відносин між Україною та Німеччиною впродовж 2005–2015 рр. з урахуванням реалізації зовнішньополітичних ініціатив Європейського Союзу щодо держав Східної Європи та кризи європейської системи безпеки 2013–2016 рр.

Помаранчева революція дала шанс на «перезавантаження» українсько-німецьких відносин. Майже одночасно до влади в Україні та Німеччині прийшли нові лідери, які мали всі шанси вивести співробітництво між двома державами на новий рівень. Уже 28 грудня 2004 р. новообраний Президент України В. Ющенко отримав привітання від федерального канцлера Г. Шредера та Президента ФРН Х. Келлера. Вони висловили сподівання на те, що новий глава української держави сприятиме розвитку українсько-німецьких відносин, зважаючи на євроінтеграційні прагнення України. На церемонії інавгурації новообраного Президента України, що відбулася 23 січня 2005 р., Німеччину представляв Президент Бундестагу В. Тірзе.

Представники української політичної еліти сподівалися на те, що ФРН стане адвокатом України в Європейському Союзі та забезпечить більш активну участь нашої держави в процесі європейської інтеграції. Тому 28 січня 2005 р. у Давосі Президент України В. Ющенко та канцлер ФРН Г. Шредер провели переговори, на яких українська сторона висловила за партнерство України з ЄС та спрощення візового режиму. При цьому німецькими високопосадовцями була схвалена лише перша позиція, другу ж вони рішуче відхилили.

Перший візит 8–9 березня 2005 р. у статусі Президента України В. Ющенко здійснив саме до Німеччини, що є черговим свідченням важливості співпраці ФРН з нашою державою. У перший день цього візиту фракція ХДС/ХСС зробила депутатський запит із вимогою до федерального уряду активізувати німецько-українські відносини з метою надання Україні «зрозумілої європейської перспективи», яка, за переконанням християнських демократів, полягала у створенні зони вільної торгівлі, підтримці Німеччиною вступу України до СОТ, тісному партнерстві та ін. Депутати закликали українське керівництво координувати зовнішню політику з Євросоюзом, зокрема у сфері розв'язання конфліктів, а також здійснювати суворий контроль на кордоні з Молдовою, включно з Придністров'ям. Пропонувалося розширити і полегшити куль-

турний і науковий обмін між обома країнами і тісно співпрацювати у сфері фінансування досліджень⁶.

Виступаючи з промовою в Бундестазі, новообраний український Президент наголосив на важливості підтримки Німеччиною демократії в Україні. Він зазначив, що розраховує на допомогу ФРН у прагненні України до європейської інтеграції. В. Ющенко акцентував увагу на ролі німецько-української парламентської групи в налагодженні політичного діалогу та висловив сподівання на активізацію економічного співробітництва між Україною та Німеччиною. Росія була названа стратегічним українським партнером, констатовалося, що інтеграція України в ЄС і НАТО не спрямована проти інтересів інших держав. Крім того, В. Ющенко пообіцяв ініціювати проведення якісно нових переговорів щодо створення газотранспортного консорціуму⁷.

Під час того ж візиту Президент України поспілкувався з лідером опозиційної фракції ХДС/ХСС А. Меркель і провів переговори з керівником концерну «Даймлер-Крайслер» Н. Йоганінгом щодо встановлення зв'язків між галузевими профспілками України та Німеччини. Невдовзі після цього, 21 березня 2005 р., до Києва прибув міністр закордонних справ ФРН Й. Фішер. Разом зі своїм польським колегою А. Ротфельдом та керівницею українського уряду Ю. Тимошенко, він взяв участь в обговоренні плану дій ЄС — Україна та оцінці його перспектив. Український прем'єр-міністр на цій зустрічі закликала Німеччину підтримати євроінтеграційний курс України.

Ще один важливий для українсько-німецьких відносин захід, що мав назву «Україна після виборів. 120 днів Уряду Ющенко: підсумки та перспективи», відбувся 3 травня 2005 р. у Бундестазі. Ініціаторами його проведення виступили німецько-українська парламентська група, фонд Конрада Аденауера та Німецьке товариство досліджень Східної Європи. Його програмою було заплановано три тематичні блоки, покликані обговорити наступні нагальні питання: 1) економічна програма уряду і подальші перспективи економічного розвитку в Україні; 2) вплив конституційної реформи на політичну систему України; 3) євроінтеграційні очікування України та перспективи їх реалізації.

Захід став своєрідним дискусійним майданчиком для німецьких та українських експертів, які отримали змогу обговорити нові політичні та економічні реалії в Україні після Помаранчевої революції. Тематика, що стосувалася подальших перспектив розвитку України, викликала чималий інтерес у суспільстві та політичних колах Німеччини⁸.

30 травня 2005 р. у Бундестазі відбувся День України, організований Оленою Гофман. На ньому нашу державу представляли лідер Соціалістичної партії О. Мороз та віце-прем'єр-міністр з питань європейської

інтеграції О. Рибачук. Уже 18–19 липня 2005 р. у Берліні відбулося перше засідання Українсько-німецької робочої Групи високого рівня з питань економічного співробітництва.

8 вересня 2005 р. між Росією та Німеччиною був підписаний контракт про побудову газопроводу в обхід території України та Польщі, який мав пролягати через Балтійське море. Лідер ХДС/ХСС А. Меркель, яка мала високі шанси перемогти на дострокових виборах, що були заплановані у ФРН на початку осені, заявила про намір втілити цей проект у життя. Одночасно були проведені переговори щодо проблем та перспектив українсько-німецьких відносин між заступником міністра закордонних справ України В. Огризко та головою Комітету у закордонних справах Бундестагу Ф. Рює.

Восени 2005 р. в Німеччині відбулися дострокові вибори до Бундестагу, причиною яких стала поразка правлячої червоно-зеленої коаліції на земельних виборах до ландтагу Північної Рейн-Вестфалії у травні 2005 р. ХДС/ХСС здобула незначну перевагу над соціал-демократами — різниця складала лише три мандати. 10 жовтня стало відомо, що «велику» коаліцію очолить представник християнських демократів А. Меркель.

Міністром закордонних справ у новому уряді став Ф.-В. Штайнмайер, який відвідав Україну вже 28 лютого 2006 р. У центрі переговорів між ним та українськими високопосадовцями перебували питання підготовки до чергового етапу українсько-німецьких урядових консультацій. За переконанням української дослідниці В.В. Солошенко, цей візит «засвідчив підтримку реформаторського курсу нашої держави з боку нового уряду Німеччини»⁹. Черговий візит до Берліна український Президент здійснив 3–4 жовтня 2006 р. В. Ющенко провів переговори з Президентом ФРН Х. Келлером, під час яких просив підтримати Україну в питанні підписання Угоди про асоціацію під час головування Німеччини в структурах ЄС упродовж першого півріччя 2007 р. Тоді ж голова нашої держави отримав премію «Квадрига» за участь у демократичних перетвореннях в українському суспільстві.

Однак Німеччина під час свого головування в ЄС протягом перших шести місяців 2007 р. визначила пріоритетним завданням реалізацію Європейської політики сусідства, яка стала ініціативою Європейської комісії, спрямованою на інституціоналізацію різних напрямків співробітництва Європейського Союзу, сприяння більш інтенсивним зв'язкам між партнерами, проте не передбачала можливостей для повноцінного членства. Причому формулювання МЗС ФРН «зближення через переплетення» нагадувало «зміни через зближення» часів «нової східної політики» В. Брандта. Вадою Європейської політики сусідства стала відсутність диференціації «сусідів Європи» і «європейських сусідів», до кола яких належать Україна, Білорусь і Молдова.

Спробою Євросоюзу виправити недоліки цього курсу, пов'язані з відсутністю чітких інтеграційних перспектив, стала програма «Східне партнерство», розробка та впровадження якої припали на період 2008-2009 рр. Оскільки зазначені ініціативи ЄС ніколи не позиціонувалися як перший крок на шляху приєднання до спільноти, більшість «європейських сусідів» виявилися недостатньо зацікавленими у виконанні умов, які поставив перед ними Євросоюз. У той час німецькі експерти наголошували на появі в країнах «Східного партнерства» фрустрації, зумовленої незрозумілою позицією ЄС у політиці розширення, а також невідповідністю конкретних пропозицій Євросоюзу їхнім очікуванням¹⁰.

Отже, «Східне партнерство» запропонувало Україні, Молдові й, у перспективі після скасування режиму санкцій, Білорусі асоціацію, тобто максимально близькі відносини без гарантій їхнього членства в Євросоюзі. Саме така політична настанова й ускладнила процес адаптації програми ЄС «Східне партнерство» до реалій, які склались у Європі після російської агресії 2014–2016 рр. проти України.

На початку лютого 2007 р. В. Ющенко був присутній на Мюнхенській конференції з питань безпеки. Лише тоді український Президент вперше зустрівся з німецьким канцлером, що свідчить про невідповідність прагнень української політичної еліти щодо участі України в європейській інтеграції позиціям лідерів провідних європейських держав, а також ситуації, що склалася в ЄС після найбільшого за всю історію розширення. На тому етапі для Німеччини ключовими питаннями була адаптація країн Центральної Європи, а також частково Західних Балкан та забезпечення тіснішої європейської інтеграції завдяки запровадженню спільної європейської грошової одиниці — євро. За цих умов пострадянські країни Східної Європи, а саме Україна, Молдова та Білорусь об'єктивно перебували на узбіччі цього процесу. Реально східноєвропейська політика Німеччини цього часу була підпорядкована більшій важливості одночасного забезпечення кількісного розширення Євросоюзу та якісного поглиблення процесу європейської інтеграції.

Тому цілком природнім виглядає той факт, що 26 травня 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО А. Меркель виступила проти надання Україні та Грузії перспектив для членства в НАТО. Через декілька місяців, 21 липня 2008 р. федеральний канцлер вперше від початку свого урядування здійснила робочий візит до України. Під час переговорів із тодішнім українським Президентом В. Ющенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко А. Меркель підтвердила свою позицію щодо перспектив інтеграції України до ЄС і НАТО. Власне, це був другий візит А. Меркель до України. Вперше вона відвідала нашу державу як міністр екології та ядерної безпеки у квітні 1996 р. з нагоди 10-річчя аварії на ЧАЕС.

На тому етапі, як і в 1990-х рр., Україна у свідомості представників німецької державної еліти залишалася державою з масштабними екологічними і соціальними проблемами, дуже далекою від європейських стандартів¹¹.

Отже, висока інтенсивність політичних контактів на міждержавному рівні підтверджувала значимість українського чинника в східноєвропейській політиці ФРН. Проте за часів «великої» коаліції (2005–2009 рр.) суттєвий вплив на цю політику мали соціал-демократи як рівноправні коаліційні партнери християнських демократів на чолі з А. Меркель. Натомість у 2009–2013 рр. за часів християнсько-ліберальної коаліції більш помітним був проукраїнський курс лідера вільних демократів і міністра закордонних справ у цьому складі уряду А. Меркель — Г. Вестервелле. Однак, йому також не вдалося перетворити Україну на системоутворюючий чинник східноєвропейської політики ФРН цього часу.

Упродовж 2009–2013 рр. головним на порядку денному відносин між Україною та ЄС залишалося питання підготовки до підписання Угоди про асоціацію. Німецькі високопосадовці наголошували на низці завдань, виконання яких не тільки проголошувалося необхідною умовою підписання документа, але й часто вважалося значно важливішим, ніж офіційне приєднання до ЄС. Німеччина зі свого боку намагалася координувати цей процес. Наприклад, 10 жовтня 2013 р. Німецько-український форум очолив експерт із східноєвропейських досліджень Р. Лінднер. В інтерв'ю виданню «Голос України» він наголосив на своєму намірі «одночасно агітувати за підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і апелювати до українського уряду щодо вирішення тих проблем, які ще існують»¹². На тому етапі Україні не обіцяли навіть віддаленої перспективи вступу до Євросоюзу. Адже після того, як 1 липня 2013 р. 28-м членом Євросоюзу стала Хорватія, було накладено мораторій на подальше розширення спільноти щонайменше до 2025 р. Таке рішення цілком узгоджується з позицією ХДС/ХСС щодо необхідності періоду консолідації Європейського Союзу та обмеженості його можливостей у прийнятті нових членів. Єдиною з парламентських політичних сил ФРН, яка безпосередньо підтримала ідею вступу нашої держави до ЄС, стала Вільна демократична партія, що зафіксовано в положеннях її програмних документів 2009 та 2013 рр. Проте в результаті чергових федеральних виборів 2013 р. вільні демократи не змогли подолати 5% бар'єр і тому ВДП більше не входить до Бундестагу.

10–11 жовтня 2013 р. міністр закордонних справ ФРН Г. Вестервелле взяв участь у київській конференції «Східного партнерства», на якій обговорювалися актуальні питання українсько-німецьких відносин та

європейської інтеграції України, насамперед у контексті підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС під час Вільнюського саміту «Східного партнерства». Високопосадовець досить позитивно оцінив досягнутий Україною прогрес у здійсненні внутрішніх реформ та підтвердив підтримку Німеччиною європейської інтеграції України, «успіх якої має важливе значення для всієї Європи». За підсумками круглого столу було підписано Спільну заяву, в якій зазначалося, що Угода є «ключовим інструментом модернізації України відповідно до європейської моделі, посилення спільних цінностей демократії та верховенства права, досягнення найвищих європейських стандартів життя українських громадян»¹³.

На тому етапі Німеччина продовжувала узгоджувати власну східну політику із зовнішньополітичним курсом ЄС щодо Східної Європи. Дипломатичні механізми такого погодження були різноманітними. Насамперед, використовувався потенціал «Веймарського трикутника» (Німеччина, Польща, Франція плюс Україна) та апарат Верховного представника Євросоюзу з питань спільної зовнішньої і безпекової політики. Утім, навіть до російської агресії в Україні 2014 р. ці заходи були недосконалими та недостатніми для ефективного забезпечення системного підходу до східноєвропейської політики як ФРН, так і ЄС.

29 листопада 2013 р. відбувся Вільнюський саміт «Східного партнерства», під час якого не було підписано заплановану Угоду про асоціацію і зону вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Федеральний канцлер А. Меркель особисто висловила Президенту В. Януковичу своє розчарування його позицією. Проте тоді найважливішою проблемою для німецького лідера залишалося повернення до формату «великої» коаліції та підписання договору з соціал-демократами, які увійшли до складу федерального уряду за результатами чергових виборів.

Події в Україні сколихнули світову спільноту, примусивши замислитись над посиленням контролю за безпекою у світі. На початку 2014 р. відбулася 50-та щорічна конференція з питань безпеки у Мюнхені (31 січня — 2 лютого), на якій Німеччина прийняла рішення щодо розширення участі у військових операціях за кордоном. Намагаючись сприяти владнанню протистояння на українських теренах, спричиненого політичною кризою, федеральний канцлер А. Меркель 17 лютого 2014 р. у Берліні провела зустріч з лідерами української опозиції В. Кличком та А. Яценюком, обговоривши з ними шляхи врегулювання ситуації. Подібну зустріч також можна розцінювати як один з проявів легітимізації української опозиції європейськими політиками вищого рангу, визнання її одним із носіїв влади в умовах, що склалися на той час в Україні. Два дні по тому в Парижі відбулася зустріч А. Меркель з Президентом Франції

Ф. Олландом, де ключовою темою обговорення також було українське питання.

6 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради канцлер ФРН підтримала рішення про запровадження трьох рівнів санкцій щодо Російської Федерації, спричиненого анексією Криму. Перш за все було оголошено про перенесення саміту «Великої сімки» до Брюсселю замість проведення запланованого саміту «Великої вісімки» в Сочі і призупинення лібералізації візового режиму між Євросоюзом та Росією. Третій рівень передбачав застосування економічних санкцій. Унаслідок цього уряд канцлера А. Меркель опинився під потужним тиском бізнес-еліт ФРН, зацікавлених у торговельно-економічних відносинах із Росією.

Важливою віхою у спробах врегулювати ситуацію в Україні стало підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Оскільки фактична українська влада, з метою стабілізації ситуації у державі, наполягала на швидкому укладенні Угоди, а західноєвропейські лідери вказували на необхідність обрання легітимного президента, підписання цього документу було розділене на дві частини — політичну та економічну. Перша частина, що складається з Преамбули, Статті 1 та Розділів I, II і VII, була підписана 21 березня 2014 р. прем'єр-міністром України А. Яценюком. З боку Євросоюзу її підписали Президент Ради ЄС Г. ван Ромпей, Президент Європейської комісії Ж.-М. Баррозу і голови 28 держав, що входять до ЄС. Другу частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 27 червня 2014 р. у Брюсселі підписав новообраний Президент України П. Порошенко. Вона включає Розділи III, IV, V, VI, додатки та протоколи¹⁴.

Паралельно з підписанням політичної частини Угоди з ЄС німецькі високопосадовці активно намагалися врегулювати російсько-український конфлікт. Так, 22–23 березня 2014 р. міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмайер здійснив візит у Донецьк, де обговорив варіанти мирного розв'язання цього протистояння. Ситуація, що склалася в Україні, спричинила встановлення більш прохолодних відносин між Німеччиною та Росією. Зокрема, у зв'язку із запровадженням санкцій проти останньої в Лейпцигу не відбувся німецько-російський «Петербурзький форум», проведення якого було заплановане на 23–24 квітня 2014 р.

Водночас «українська криза» активно обговорювалася представниками фракцій Бундестагу. Так, 8 квітня 2014 р. «Ліві» направили запит до федерального уряду з вимогою надати роз'яснення щодо перспектив укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом¹⁵. Розгорнуту відповідь на вказаний депутатський запит федеральний уряд надав тільки 24 квітня¹⁶. Натомість українська влада в цей час

намагалася заручитися підтримкою Німеччини, щоб змусити Росію виконувати досягнуті домовленості. Зокрема, це стосувалося положень Женевської угоди від 17 квітня 2014 р., спрямованої на деескалацію конфлікту. Під час візиту до Відня 6 травня 2014 р. в. о. міністра закордонних справ України А. Дециця під час переговорів з міністром закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайером піднімав питання щодо покарання Російської Федерації за грубе порушення вказаної угоди. Бойові дії на Сході України перебували в центрі обговорення під час зустрічі федерального канцлера А. Меркель і Президента Франції Ф. Олланда 10 травня 2014 р. Декілька днів по тому, 13 травня 2014 р. до Києва прибув міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер, який виступив посередником у переговорах з проросійськими сепаратистами, намагаючись примусити їх скласти зброю.

Напередодні президентських виборів в Україні Німеччина зажадала від Росії визнання їх результатів, про що було повідомлено 20 травня 2014 р. під час візиту до Берліна в.о. міністра закордонних справ України А. Дециці. Крім того, ФРН взяла на себе організацію переговорів про долю газових боргів Києва перед Москвою, які пройшли в Берліні 26 травня 2014 р. між представниками Росії, ЄС та України. Тоді розмова зайшла у «глухий кут». Згодом, 30 травня 2014 р. у Берліні відбулися також переговори між канцлером А. Меркель та прем'єр-міністром України А. Яценюком щодо справедливої ціни на газ для України.

У червні–липні 2014 р. продовжилися переговори щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Зокрема, з цього приводу 26 червня відбулася зустріч Президента України П. Порошенка та міністра закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєра. Учасники обговорили деталі мирного плану. А 2 липня збройний конфлікт на Сході України став предметом обговорення на рівні міністрів закордонних справ України, Росії і ФРН у Берліні.

1 липня 2014 р. депутати від фракції «Лівих» направили до федерального уряду запит під назвою «Вплив Української кризи на НАТО і майбутнє його відносин із Російською Федерацією». За переконанням представників партії, «українська криза» спричинила в НАТО обговорення реакції Альянсу на незаконну анексію Криму Російською Федерацією та дестабілізацію в регіоні. Також зазначалося, що анексія Криму порушила Будапештський меморандум, яким 1994 р. Росія, Велика Британія і США гарантували територіальну цілісність України. Подальші дії РФ вкрай дестабілізували ситуацію в Україні¹⁷.

Чергові консультації міністрів закордонних справ ФРН, Франції, Росії і України щодо врегулювання конфлікту на Сході України, які проходили 17 серпня 2014 р., не дали результатів. 23 серпня 2014 р. А. Меркель

вперше після 2008 р. відвідала Україну. У центрі переговорів з українським керівництвом перебували питання політичного вирішення «української кризи». На думку експерта Німецького товариства зовнішньої політики Ш. Майстра, цей візит свідчить про зміни в німецькій східній політиці¹⁸.

Переговори у «нормандському форматі» відбулись у Мінську 5 вересня 2014 р. За їх підсумками було підписано угоду про двостороннє припинення вогню, звільнення всіх заручників, покращення гуманітарної ситуації на Сході України, відведення збройних формувань. У рамках сприяння забезпеченню економічної стабільності України, 8 січня 2015 р., під час візиту до Берліна прем'єр-міністра України А. Яценюка, федеральний канцлер А. Меркель пообіцяла виділити кредит у 500 млн. євро. Невдовзі, 12 січня 2015 р., у Берліні пройшли переговори міністра закордонних ФРН Ф.-В. Штайнмайера, міністра закордонних справ Франції Л. Фабіуса, міністра закордонних справ Росії С. Лаврова та міністра закордонних справ України П. Клімкіна, на яких обговорювалися умови врегулювання конфлікту на Донбасі.

19 січня 2015 р. фракція «Лівих» направила черговий запит до федерального уряду. Цього разу депутатів цікавили питання захоплення землі в Україні. У тексті документу зазначено, що конфлікт в Україні використовується з метою розпродажу родючих земель, в якому беруть участь закордонні концерни і фірми. За переконанням депутатів, українські землі використовуватимуться для вирощування ГМО, заборонених в ЄС. Депутати наголошують на тому, що в Україні здійснюється активна купівля земель іноземними, в тому числі німецькими, юридичними особами. Хоча в Україні діє мораторій на продаж землі до 1 січня 2016 р., проте його обходять за допомогою лізингової системи за підтримки українського уряду, який натомість отримує кредити від міжнародних фінансових інститутів. У фінансуванні цих купівель прямо або опосередковано міг брати участь і федеральний уряд Німеччини, зокрема, через деякі міністерства, які надають підтримку низці спільних українсько-німецьких та українсько-європейських проектів у сфері сільського господарства¹⁹.

Таким чином, у 2014–2015 рр. українська проблематика, як і під час Помаранчевої революції 2004 р., викликала інтерес серед різних фракцій Бундестагу. Найбільшими активними виявилися посткомуністи, які неодноразово демонстрували свою підтримку російської політики. Так, упродовж зазначеного періоду представники фракції «Лівих» направили федеральному уряду понад 13 запитів, які так чи інакше стосувалися подій в Україні. Серед них варто виділити звернення щодо збройної активності на Сході України, підтримки федеральним урядом заплано-

ваної поліцейської місії на українській території, з приводу політики ФРН, ЄС, США і НАТО щодо «української кризи», щодо дій МЗС ФРН у розв'язанні конфлікту в Україні, перспектив розвитку Інституту російських і східноєвропейських досліджень.

Чергове засідання міністрів закордонних справ країн «нормандської четвірки» щодо Мінських угод відбулося 21 січня 2015 р. у Берліні. Незважаючи на це, ситуація на Донбасі продовжувала загострюватися. Умови відновлення мирного процесу на Сході України також обговорювалися 6 лютого 2015 р. у Києві під час візиту федерального канцлера А. Меркель та Президента Франції Ф. Олланда.

7 лютого 2015 р. А. Меркель, виступаючи на 51-й Мюнхенській конференції з безпеки, наголосила, що прагне «безпеки в Європі разом з Росією, а не проти Росії. Вона повинна зробити внесок для розв'язання Української кризи. Росія продемонструвала неповагу не тільки до територіальної цілісності і суверенності України, але і до основ міжнародного права. Не можна допустити нового поділу Європи. Водночас федеральний уряд виключає ідею поставок зброї Україні. Розв'язати конфлікт на Сході України воєнним шляхом неможливо, у регіоні надто багато зброї. Таким чином, необхідно здійснити дипломатичні кроки для реалізації Мінських домовленостей»²⁰.

12 лютого 2015 р. в Мінську за участю ФРН, Франції, України та Росії відбулися 17-годинні переговори. У результаті «Мінська-2» затверджено комплекс заходів, спрямованих на виконання минулорічних вересневих Мінських домовленостей, та прийнято спільну декларацію на підтримку цих заходів. Як виявилось впродовж наступних днів, підписані домовленості та декларація не стали запорукою миру на Сході України. Усупереч неодноразовим порушенням бойовиками режиму припинення вогню, запровадження якого планувалося з 15 лютого, А. Меркель продовжує наполягати на виконанні Мінських домовленостей. На думку федерального канцлера, бої за Дебальцево означають не повну поразку Мінська-2, а лише підтвердження тези про неможливість розв'язання конфлікту на Сході України воєнним шляхом.

У врегулюванні конфлікту на Сході України канцлер ФРН А. Меркель дотримується «подвійної стратегії»: не виключаючи запровадження нових санкцій щодо Росії, наголошує на необхідності продовжувати діалог: «Німецький уряд, європейський уряд, Німеччина та Франція спільно не залишать зусиль здійснити все можливе для того, щоб Україна могла розвиватися власним шляхом, зберегла територіальну цілісність, але також ми зробимо все для того, щоб мати підстави повторювати: ми хочемо, щоб Росія стала нашим партнером, ми хочемо робити це разом з Росією, а не проти Росії», — заявила А. Меркель, виступаючи 18 лютого 2015 р. на партійному з'їзді Християнсько-демократичного союзу²¹.

Однак про повернення Росії до участі в самітах провідних індустріальних держав не йдеться. Про це федеральний канцлер заявила ще 15 січня 2015 р. в інтерв'ю «Frankfurter Allgemeine Zeitung». За словами А. Меркель, «Велика сімка», а раніше «Велика вісімка», завжди були ціннісними співтовариствами. Анексія Криму та події на Сході України є серйозними порушеннями спільних цінностей. Європа не може скасувати санкції щодо Росії, поки не будуть усунені їхні причини. Водночас федеральний канцлер підкреслила, що «економічна дестабілізація Росії — не в інтересах ФРН. Вона не є метою Німеччини»²².

6 березня 2015 р. відбулися переговори «нормандської четвірки» в Берліні. Центральними темами обговорень стали відведення важких озброєнь зі Сходу України та реалізація Мінських домовленостей. У контексті врегулювання конфлікту на Сході України відбувався активний обмін візитами між Україною та ФРН на рівні міністрів закордонних справ. Так, активну позицію у розв'язанні конфлікту на Сході України від самого початку зайняв глава німецького МЗС Ф.-В. Штайнмаєр. В інтерв'ю «Handelsblatt», опублікованому 5 березня, міністр заявив: «Я не розраховую на тривалу ізоляцію Росії від Європи. Навіть якщо на досягнення політичного розв'язання конфлікту підуть довгі роки і навіть десятиліття, ми повинні зробити все, що в наших силах, щоб його врегулювати»²³. Політик підкреслив, що економічні санкції необхідні для того, щоб підштовхнути Росію за стіл переговорів, однак перемир'я, а особливо мир, не можна наблизити просто шляхом виявлення побажань або запровадження санкцій²⁴.

Таким чином, представники федерального уряду все більше схилилися до думки, що найкращим із найгірших сценаріїв розвитку подій може стати заморожування конфлікту на Сході України за прикладом Придністров'я. Однак необхідно враховувати той факт, що будь-який заморожений конфлікт все одно потребуватиме врегулювання, а багаторічні зусилля, спрямовані на розв'язання Придністровського конфлікту, досі не увінчалися успіхом.

Період з березня по жовтень 2015 р. ознаменувався низкою важливих заходів та переговорів між представниками вищих ешелонів влади України та Німеччини, у центрі яких перебувала проблема врегулювання збройного конфлікту, а також процес реформування українського законодавства в контексті стабілізації політичної та економічної ситуації у країні й наближення до вимог ЄС.

Так, під час голосування за ратифікацію Угод про асоціацію ЄС з Україною, Грузією і Молдовою в німецькому Бундестазі, яке відбувалося 26 березня 2015 р., був присутній голова Верховної Ради України В. Гройсман. Переважною більшістю голосів угоди було ратифіковано.

Показово, що за прийняття такого рішення проголосували не лише представники правлячої коаліції (СДПН і ХДС/ХСС), але й опозиційна фракція «Союз 90/Зелені». Проти висловилися лише посткомуністи з Лівой партії²⁵. У той же день голова Верховної Ради України зустрівся з міністром закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайером, головою комітету Бундестагу у справах ЄС Г. Кріхбаумом та керівником українсько-німецької міжпарламентської групи дружби К.-Г. Вельманном.

Під час загострення ситуації на Донбасі, 13 квітня 2015 р. у Берліні відбулася зустріч міністрів закордонних справ Німеччини, Франції, Росії та України. Невдовзі, 14–15 квітня 2015 р., у Любеку міністри закордонних справ країн «Великої сімки» (Німеччини, Франції, Італії, Великої Британії, Канади, США, Японії) оголосили про підтримку зусиль Німеччини і Франції щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Під час візиту до Москви, що відбувся 10 травня 2015 р. і був приурочений до заходів із вшанування пам'яті загиблих у Другій світовій війні, А. Меркель констатувала, що між Німеччиною та Росією існують глибокі розбіжності в оцінках політики останньої щодо подій в Україні. Три дні по тому, 13 травня 2015 р. у Берліні німецький канцлер провела зустріч з Президентом України П. Порошенком, на якій сторони обговорили проблеми виконання тринадцяти умов Мінських домовленостей.

Крім активної участі у переговорному процесі, Німеччина дбала про фінансову підтримку для України і розвивала співпрацю в освітньо-культурній сфері. Зокрема, 29 травня 2015 р. міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер, під час візиту в Україну, підтвердив намір виділити 500 млн. євро кредиту. А 3 червня 2015 р. в Берліні відбулась перша конференція Німецько-української комісії істориків. У черговий раз проблема санкцій проти Росії була обговорена в Берліні 4 червня 2015 р. під час візиту міністра закордонних справ України П. Клімкіна, де українська сторона виступила ініціатором їх пролонгації.

У червні–липні 2015 р. продовжилася подальша ратифікація Німеччиною Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, досягнувши свого завершення 22 липня, коли ФРН передала документи про ратифікацію угод між ЄС та Грузією, Молдовою і Україною на зберігання до депозитарію при Генеральному секретареві Ради ЄС²⁶. Упродовж цього періоду заступниця голови Верховної Ради України О. Сироїд виступила в Бундестазі зі знаковою промовою, в якій зацентувала увагу німецьких парламентарів на тому, що події на Донбасі є не лише українською кризою, а справжньою війною проти цивілізованого світу, яка відбувається на східному кордоні України.

Переговори за участю Німеччини, які відбулися впродовж серпня–жовтня 2015 р., були зосереджені навколо проблеми дотримання поло-

жень мінських угод. Зокрема, 24 серпня 2015 р. у Берліні відбулася зустріч канцлера ФРН А. Меркель, Президента Франції Ф. Олланда і Президента України П. Порошенка щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Проблема виконання Мінських угод також стала предметом обговорення під час зустрічі міністрів закордонних справ Німеччини, України, Франції, Росії 12 вересня 2015 р. у Берліні. Крім того, розглядалася можливість проведення 2 жовтня засідання глав держав. Воно відбулося в Парижі у «нормандському форматі» за присутності федерального канцлера А. Меркель, Президента Франції Ф. Олланда, Президента Росії В. Путіна, Президента України П. Порошенка.

6 жовтня 2015 р. Київ відвідала делегація бундестагу ФРН, яку очолював голова німецько-української міжпарламентської групи, член комітету в закордонних справах Бундестагу, член фракції ХДС/ХСС К.-Г. Вельманн. Напередодні фракція ХДС/ХСС оприлюднила документ під назвою «За активну європейську політику щодо України», зміст якого переконливо свідчить про підтримку України з боку німецької правлячої партії²⁷. Метою візиту було обговорення особливостей участі Верховної Ради України у процесі законодавчого забезпечення реалізації Мінських угод.

Після Революції Гідності потреба радикального перегляду інерційних традицій східноєвропейської політики ФРН 1990–2013 рр. стала ще більш нагальною. Ставка на особливі німецько-російські відносини, як це переконливо довела російська агресія на Донбасі та анексія Криму, себе не виправдала з огляду на забезпечення миру і стабільності в Європі. Санкційний інструмент, який ФРН, як й інші країни ЄС і США, аби не втратити авторитет, були вимушені вжити щодо РФ, можна вважати асиметричним застосуванням відносно «м'якого» впливу на жорсткі силові дії Кремля. У 2014–2015 рр. А. Меркель мала підтримку німецького суспільства в питанні санкцій проти РФ, хоча проти цього кроку були німецькі підприємці, орієнтовані на торговельно-економічні зв'язки з Росією. Тому санкційний режим є швидше тактичним, аніж стратегічним способом впливу на Росію. Попри це, в 2014–2015 рр. східноєвропейська політика ФРН і ЄС була доповнена більш активною політикою не лише щодо України, а й щодо Білорусі й Молдови. Поки що це лише тенденція, яка залежить від динаміки змін популярності А. Меркель, адже Німеччина зазнала збитків від кризи з мігрантами та неоднозначних рішень щодо використання Туреччини в ролі «дверей», які мають захищати ЄС і ФРН від біженців. Пряме втручання РФ шляхом «гібридної агресії» у справи України додатково ускладнило процес європейської інтеграції нашої держави. Натомість Білорусь, запропонувавши Мінськ як місце зосередження дипломатичних зусиль з врегулювання

конфлікту на Донбасі, поліпшила політичні відносини з ЄС. Проте, Молдова також має територіальні проблеми з Придністров'ям, що ускладнює реалізацію європейської інтеграції цієї держави.

На нашу думку, однією з ключових проблем східноєвропейської політики ФРН і Євросоюзу залишається неспроможність надати країнам «нової Східної Європи», насамперед Україні, реальну перспективу вступу до ЄС. Натомість увага зосереджується на виконанні низки завдань, які мають політично та економічно наблизити країни «Східного партнерства» до спільноти. Зрозуміло, що така обмежена участь у процесі європейської інтеграції не відповідає українським інтересам. На вересень 2017 р. у ФРН заплановані чергові федеральні вибори, тому «велика коаліція» поки що не готова до рішучих змін своєї східноєвропейської політики, зокрема, щодо максимально можливої підтримки України. Зважаючи на це, тема переосмислення концептуальних засад східноєвропейської політики ФРН є предметом подальших досліджень.

¹ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / А.І. Кудряченко (ред.). — К.: Фенікс, 2011. — 632 с.; Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / А.І. Кудряченко (ред.). — К.: Фенікс, 2009. — 544 с.

² *Мартинов А.Ю.* Зовнішньополітичні пріоритети християнсько-ліберальної коаліції Федеративної Республіки Німеччини (2009-2013 роки) // Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць. — 2013. — Вип. 11. — С. 161–168; *Його ж.* Зовнішня політика ФРН за часів другої «великої коаліції»: основні напрями і результати (2005–2009 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / С.В. Віднянський (відп. ред.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — Вип. 23. — С. 192–209; *Його ж.* Німецька громадська думка щодо політичної трансформації в Україні (2012–2015 рр.) // Україна — Європа — Світ. — 2015. — Вип. 15. — С. 169–177; *Солошенко В.В.* Політика зближення України з Європейським Союзом (погляд з Німеччини) // Віче. — 2009. — № 22. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1743/>; *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини. — К.: Профі, 2008. — 264 с.

³ *Сидорук Т.В.* Позичії держав-членів ЄС щодо російсько-українського конфлікту // Вісник Львівського університету. Серія: «Міжнародні відносини». — 2015. — Вип. 36. — Ч. 3. — С. 13–19; *Її ж.* Роль Німеччини у формуванні спільної позиції ЄС щодо російсько-українського конфлікту // Стратегічні пріоритети. — 2015. — Вип. № 3(36). — С. 33–37.

⁴ *Schneider-Deters W.* Die Ukraine: Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union. — Berlin: BWV Verlag, 2. Auflage, 2014. — 649 s.

⁵ *Reiter E.* (Hrsg). Die Strategische Lage im Osten der EU. — Wien: Internationales Institut für Liberale Politik Wien Semmering, 2014. — 267 s.

⁶ Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Für eine klare europäische Perspektive der Ukraine. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/5021. — 08.03.2005. — 4 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/15/050/1505021.pdf>

⁷ Виступ Президента України Віктора Ющенка у німецькому Бундестазі // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/481.html>.

⁸ Дні України в німецькому Бундестазі. Українсько-німецький форум // ГО «Українсько-Німецький Форум». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://unf.org.ua/ua/cms/achievements/dates/2008_ua_days.

⁹ Солошенко В.В. Політика зближення України з Європейським Союзом (погляд з Німеччини) // Віче. — 2009. — № 22. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1743/>.

¹⁰ Deutsche Außenpolitik und Östliche Partnerschaft. Positionspapier der Expertengruppe Östliche Partnerschaft // DGAPStandpunkt. — 2012. — № 1. — 4 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dgap.org/de/article/getFullPDF/20492>.

¹¹ Merkel A. Erklärung der Bundesregierung — Zehn Jahre Tschernobyl, abgegeben von Bundesministerin Dr. Merkel vor dem Deutschen Bundestag. 02. Mai 1996. Bulletin der Bundesregierung // Die Bundesregierung. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Bulletin/1990-1999/1996/34-96_Merkel.html.

¹² Райнер Лінднер: «Ми активно агітуватимемо за підписання угоди про асоціацію» // Голос України. — 10 жовтня 2013. — № 189 (5689). — С. 20.

¹³ Спільна заява за підсумками круглого столу з обговорення стану готовності до підписання Угоди про асоціацію та поглиблену всеохоплюючу зону вільної торгівлі з ЄС, а також першочергових завдань на шляху Європейської інтеграції України // Голос України. — 16 жовтня 2013. — № 193 (5693). — С. 2.

¹⁴ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

¹⁵ Kleine Anfrage der Abgeordneten Dr. Alexander S. Neu... und der Fraktion DIE LINKE. Assoziierungsabkommen zwischen der Ukraine und der Europäischen Union. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/1083. — 08.04.2014. — 2 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/010/1801083.pdf>

¹⁶ Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Dr. Alexander S. Neu... und der Fraktion DIE LINKE. Assoziierungsabkommen zwischen der Ukraine und der Europäischen Union. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/1221. — 24.04.2014. — 8 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/012/1801221.pdf>

¹⁷ Kleine Anfrage der Abgeordneten Jürgen Trittin... und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Implikationen der Ukraine-Krise auf die NATO und deren künftige Beziehungen zur Russischen Föderation. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/2029. — 01.07.2014. — 8 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/18/021/1802198.pdf>

¹⁸ Німеччина прокидається — краще пізно, ніж ніколи // День. kyiv.ua. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/nimechchina-prokidaietsya-krashche-pizno-nizh-nikoli>.

¹⁹ Kleine Anfrage der Abgeordneten Niema Movassat... und der Fraktion DIE LINKE. Landgrabbing in der Ukraine. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/3774. — 19.01.2015. — 8 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/037/1803774.pdf>

²⁰ Merkel A. Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel anlässlich der 51. Münchner Sicherheitskonferenz // Die Bundesregierung. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

<http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2015/02/2015-02-07-merkel-sicherheitskonferenz.html;jsessionid=1F82EEF4BF4319489ECB45B68B6B6294.s1t2>.

²¹ Merkel: Russland soll wieder unser Partner werden // Europa Objektiv. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://europaobjektiv.com/nachrichten/nachrichten_703.html.

²² Merkel gibt Russland keine Chance auf G7-Teilnahme // Handelsblatt. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.handelsblatt.com/politik/international/keine-wertegemeinschaft-merkel-gibt-russland-keine-chance-auf-g7-teilnahme/11236820.html>.

²³ Steinmeier setzt auf Verhandlungen mit Russland // Handelsblatt. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.handelsblatt.com/politik/international/ukraine-konflikt-steinmeier-setzt-auf-verhandlungen-mit-russland/11459016.html>.

²⁴ Там само.

²⁵ Як у Бундестазі обговорювали асоціацію України з ЄС // Deutsche Welle. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk>.

²⁶ Німеччина депонувала ратифікаційні грамоти щодо угод про асоціацію між ЄС та Грузією, Україною і Молдовою // День. www.day.kiev.ua/uk/news/240715-nimechchyna-deponuvala-ratyfikaciyu-gramotu-pro-asociaciyu-ukrayiny-z-yes.

²⁷ Für eine aktive Europäische Ukraine-politik. CDU CSU. Fraktion im deutschen Bundestag. 30. September 2015. — 4 s. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cdusu.de/en/download/file/fid/47345>

REFERENCES

1. Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Für eine klare europäische Perspektive der Ukraine. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15-5021, 08.03.2005. Retrieved from <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/15/050/1505021.pdf> [in German].

2. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Dr. Alexander S. Neu... und der Fraktion DIE LINKE. Assoziierungsabkommen zwischen der Ukraine und der Europäischen Union. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18-1221, 24.04.2014. Retrieved from <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/012/1801221.pdf> [in German].

3. Deutsche Außenpolitik und Östliche Partnerschaft. Positionspapier der Expertengruppe Östliche Partnerschaft. (2012). *DGAPstandpunkt*, no.1. Retrieved from <https://dgap.org/de/article/getFullPDF/20492> [in German].

4. Dni Ukrainy v nimets'komu Bundestazi. Ukrains'ko-nimets'kyj forum. Retrieved from http://unf.org.ua/ua/cms/achievements/dates/2008_ua_days [in Ukrainian].

5. Für eine aktive Europäische Ukraine-politik. CDU CSU. Fraktion im deutschen Bundestag. 30. September 2015. Retrieved from <http://www.cdusu.de/en/download/file/fid/47345> [in German].

6. Kleine Anfrage der Abgeordneten Dr. Alexander S. Neu... und der Fraktion DIE LINKE. Assoziierungsabkommen zwischen der Ukraine und der Europäischen Union. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18-1083, 08.04.2014. Retrieved from <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/010/1801083.pdf> [in German].

7. Kleine Anfrage der Abgeordneten Niema Movassat... und der Fraktion DIE LINKE. Landgrabbing in der Ukraine. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18-3774., 19.01.2015. Retrieved from <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/037/1803774.pdf> [in German].

8. Kleine Anfrage der Abgeordneten Jürgen Trittin... und der Fraktion BÜNDNIS 90-DIE GRÜNEN. Implikationen der Ukraine-Krise auf die NATO und deren künftige Beziehungen zur Russischen Föderation. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18-2029, 01.07.2014. Retrieved from <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/18/021/1802198.pdf> [in German].

9. Kondratiuk, S.V. (2008). *Yevropejs'ka polityka ob'iednanoi Nimechchyny*. Kyiv: Profi [in Ukrainian].

10. Martynov, A.Yu. (2013). Zovnishn'opolitychni priorytety khrystians'ko-liberal'noi koalitsii Federatyvnoi Respubliky Nimechchyny (2009–2013 roky) [Foreign Policy Priorities of Christian-Liberal Coalition of the Federal Republic of Germany (2009–2013)]. *Ukraina-Yevropa-Svit*, 11, 161–168 [in Ukrainian].

11. Martynov, A.Yu. (2014). Zovnishnia polityka FRN za chasiv druhoi «velykoi koalitsii»: osnovni napriamy i rezul'taty (2005–2009 rr.) [The Foreign Policy of Germany during the Second Big Coalition: Main Trends and Results (2005–2009)]. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky - International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 23, 192–209 [in Ukrainian].

12. Martynov, A.Yu. (2015). Nimets'ka hromads'ka dumka schodo politychnoi transformatsii v Ukraini (2012–2015 rr.) [German Public Opinion on Political Transformation in Ukraine (2012–2015)]. *Ukraina — Yevropa — Svit*, 15, 169–177 [in Ukrainian].

13. Merkel, A. Erklärung der Bundesregierung - Zehn Jahre Tschernobyl, abgegeben von Bundesministerin Dr. Merkel vor dem Deutschen Bundestag. 02. Mai 1996. Bulletin der Bundesregierung. Retrieved from http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Bulletin/1990-1999/1996/34-96_Merkel.html [in German].

14. Merkel, A. Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel anlässlich der 51. Münchner Sicherheitskonferenz. Retrieved from <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2015/02/2015-02-07-merkel-sicherheitskonferenz.html;jsessionid=1F82EEF4BF4319489ECB45B68B6B6294.s1t2> [in German].

15. Merkel gibt Russland keine Chance auf G7-Teilnahme. Retrieved from <http://www.handelsblatt.com/politik/international/keine-wertegemeinschaft-merkel-gibt-russland-keine-chance-auf-g7-teilnahme/11236820.html> [in German].

16. Merkel: Russland soll wieder unser Partner werden. Retrieved from http://europaobjektiv.com/nachrichten/nachrichten_703.html [in German].

17. Nimechchyna deponovala ratyfikatsijni hramoty schodo uhod pro asotsiatsiiu mizh YeS ta Hruziieiu, Ukrainoiu i Moldovoiu. Retrieved from <http://www.day.kiev.ua/uk/news/240715-nimechchyna-deponovala-ratyfikaciyu-gramotu-pro-asociaciyu-ukrayiny-z-yes> [in Ukrainian].

18. Nimechchyna prokydaiet'sia — krasche pizno, nizh nikoly. Retrieved from <http://m.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/nimechchina-prokidaietsya-krashche-pizno-nizh-nikoli> [in Ukrainian].

19. Rajner Lindner: My aktyvno ahituvatymemo za pidpysannia uhody pro asotsiatsiiu. (2013). *Holos Ukrainy*, 189 (5689), 20 [in Ukrainian].

20. Reiter, E. (Hrsg). (2014). *Die Strategische Lage im Osten der EU*. Wien: Internationales Institut für Liberale Politik Wien Semmering [in German].

21. Schneider-Deters, W. (2014). *Die Ukraine: Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union*. Berlin: BWV Verlag, 2. Auflage [in German].

22. Soloshenko, V.V. (2009). Polityka zblyzhennia Ukrainy z Yevropejs'kym Soюзom (pohliad z Nimechchyny). *Viche*, no.22. Retrieved from <http://www.viche.info/journal/1743/> [in Ukrainian].

23. Spil'na zaiava za pidsumkamy kruhloho stolu z obhovorennia stanu hotovnosti do pidpysannia Uhody pro asotsiatsiiu ta pohlyblenu vseokhopliuiuchu zonu vil'noi torhivli z YeS,

a takozh pershocherhovykh zavdan' na shliakhu Yevropejs'koi intehratsii Ukrainy. (2013). *Holos Ukrainy*, 193 (5693), 2 [in Ukrainian].

24. Steinmeier setzt auf Verhandlungen mit Russland. Retrieved from <http://www.handelsblatt.com/politik/international/ukraine-konflikt-steinmeier-setzt-auf-verhandlungen-mit-russland/11459016.html> [in German].

25. Sydoruk, T.V. (2015). Pozytsii derzhav-chleniv YeS schodo rosij's'ko-ukrains'koho konfliktu [The Positions of the EU's Member States Concerning the Russian-Ukrainian Conflict]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriia mizhnarodni vidnosyny*, 36, 13–19 [in Ukrainian].

26. Sydoruk, T.V. (2015). Rol' Nimechchyny u formuvanni spil'noi pozytsii YeS schodo rosij's'ko-ukrains'koho konfliktu [The Role of Germany in Shaping the EU Common Position on the Russian-Ukrainian Conflict]. *Stratehichni priorityty*, 3(36), 33–37 [in Ukrainian].

27. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropejs'kym Soiuzom, Yevropejs'kym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i ikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony vid 27.06.2014. Retrieved from http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].

28. *Ukraina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn*. (2011). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

29. *Ukraina v Yevropi: poshuky spil'noho majbutn'oho*. (2009). Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

30. Vystup Prezydenta Ukrainy Viktora Yuschenka u nimets'komu Bundestazi. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/news/481.html> [in Ukrainian].

31. Yak u Bundestazi obhovoriuvaly asotsiatsiiu Ukrainy z YeS. Retrieved from <http://www.dw.com/uk> [in Ukrainian].

Євгеній Сафар'янс

аспірант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: yevhenijsafarians@gmail.com

КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ 2014 р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКО-АВСТРІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

У статті розглядаються проблеми кризи європейської системи безпеки 2014 р. та її впливу на українсько-австрійські відносини. Пояснюються причини того, чому після проголошення Україною незалежності українсько-австрійські взаємини були не такими успішними, як більші тісні партнерські відносини між Росією та Австрійською Республікою. Доводиться, що нейтральна Австрія, зважаючи на брутальність порушень норм міжнародного права Росією, привела свою політику щодо Російської Федерації у відповідність до режиму санкцій, введених Європейським Союзом. Зазначається, що саме міжнародно-правовий аспект порушень Росією норм і принципів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) щодо України став стимулом для перегляду особливих австрійсько-російських відносин, фундамент яких традиційно складали принципи «бізнес передусім» та «дружба з усіма». Австрія підтримала підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Ключові слова: Австрія, Україна, українсько-австрійські відносини, криза європейської системи безпеки, агресія Росії проти України, Європейський Союз, ОБСЄ.

Yevhenij Safarians

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: yevhenijsafarians@gmail.com

THE CRISIS OF THE EUROPEAN SECURITY SYSTEM IN 2014 AND ITS INFLUENCE ON UKRAINIAN-AUSTRIAN RELATIONS

The paper deals with the crisis of European security system in 2014 and its impact on Ukrainian-Austrian relations. After Ukraine's independence Ukrai-

nian-Austrian relations were not as successful as a closer partnership between Russia and the Republic of Austria. This publication argues that a neutral Austria, considering the brutality of violations of international law by Russia, brought its policy towards the Russian Federation into line with the sanctions regime imposed by the European Union. The author notes that the international legal aspect of Russia's violation of norms and principles of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) regarding Ukraine became the impetus for revision of special Austrian-Russian relations, traditionally based on principles «business first of all» and «friendship with all». Austria supported the Association Agreement between Ukraine and the EU.

Keywords: *Austria, Ukraine, Ukrainian-Austrian relations, the crisis of European security, Russia's aggression against Ukraine, the European Union and the OSCE.*

Історичний період від розпаду СРСР і до кризи європейської системи безпеки 2013–2014 рр. був пов'язаний із декількома хвилями розширення Європейського Союзу. Австрія вступила до ЄС 1 січня 1995 р., зберігши свій офіційний нейтральний зовнішньополітичний курс. А отже, особливий інтерес становить з'ясування того, яким чином, чому і з якими наслідками Австрія приєдналась до режиму санкцій Євросоюзу проти Росії.

Актуальність обраної теми зумовлена недостатнім рівнем дослідження процесу співробітництва Австрії та України в період з 2014 по 2016 рр. Вивчення цього питання сприятиме пошуку шляхів розв'язання однієї з найважливіших міжнародних проблем на сучасному етапі всесвітньої історії. Значимість згаданого дослідження визначається потребою показати механізми прийняття зовнішньополітичних рішень нейтральною Австрією щодо України й дій Росії. Упродовж усього існування незалежної України основні геополітичні гравці продовжували сприймати нашу державу як «сіру зону», а то й напівзалежну колоніальну територію Росії. Саме криза колективної системи безпеки 2014 р. нагадала країнам Заходу про те, що існує ще одна європейська нація — українська, яка не бажає залишатися частиною «русского мира». Іншим важливим аспектом є той факт, що Республіка Австрія була змушена запровадити санкції проти Російської Федерації — одного з найважливіших торговельних партнерів (до 2014 р.). Австрія ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, що особливо важливо в контексті перетворення Австрії на послідовного прихильника європейської інтеграції України.

Резонансні події 2013–2014 рр. в Україні стимулювали появу монографічних досліджень, спрямованих на осмислення цих процесів. У моно-

графії відомих істориків Юрія Фельштинського (США) та Михайла Станчева (Україна) «Третя світова: битва за Україну»¹ російсько-український конфлікт 2013–2014 рр. розглядається як прелюдія до Третьої світової війни, стрижнем якої є боротьба за вплив на Україну. Війна проти України, на думку авторів, є першим етапом стратегії президента В. Путіна, націленої на відновлення Російської імперії, що неминуче веде світ до нової війни.

У монографії доктора історичних наук Василя Ткаченка «Росія: ідентичність агресора»² здійснено ретельний аналіз сутності «путінізму», показано його соціальні та ідейні витоки, еволюцію від ідеї європейського вибору до євразійства, плекання психотипу «радянської людини» як соціального агента існуючої системи російської влади, дискредитацію нового світового порядку і нав'язування «русского мира». У цій монографії також висвітлено агресивну сутність ідеологічної війни Росії проти України, яка спирається на зневагу до загальнолюдських цінностей. Проблематика російської експансіоністської політики щодо Криму розкривається в монографії Тараса Березовця «Анексія: острів Крим. Хроніки “гібридної війни”»³. Цей відомий політичний експерт, кримчанин, проаналізував механізми й технології гібридної війни, розв'язаної військами РФ на території українського Криму. Історичний, енергетичний та інформаційно-психологічний аспекти гібридної війни Росії проти України розглянуто в книзі кандидата політичних наук Євгена Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти»⁴. Автор аналізує причини послаблення України та пояснює, чому вона стала жертвою російської агресії. Значення нейтралітету (зокрема і австрійського) для європейської системи безпеки досліджено в кандидатській дисертації Вікторії Вдовенко «Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки»⁵.

Джерельну базу нашого дослідження складають матеріали періодичної преси, а також важливі міжнародні документи, які є основою світової колективної системи безпеки: Будапештський меморандум⁶, Статут ООН⁷, Декларація щодо неприпустимості втручання у внутрішні справи держав, про захист незалежності та суверенітету 1965 року⁸, Декларація про принципи міжнародного права 1970 року⁹, Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ)¹⁰, Декларація про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держави 1981 року¹¹.

Метою цієї статті є висвітлення процесу адаптації політики Австрії до викликів і ризиків, які виникли у європейській системі безпеки внаслідок агресії РФ проти України, та їхніх наслідків для українсько-австрійських відносин.

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. США залишились єдиною наддержавою. Було порушено хитку рівновагу сил, яка існувала протягом

45 років у рамках Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Гарантами нової колективної системи безпеки в 1990-ті рр. стали США, Велика Британія, Франція, Китай та правонаступниця СРСР — Російська Федерація. Цю оновлену систему деякі історики пропонують називати Пост-ялтинською. Після зникнення Організації Варшавського Договору та Ради Економічної Взаємодопомоги найбільш важливим питанням глобальної безпеки, яким були стурбовані західні держави, стала проблема ядерного роззброєння. Уряди США та Великої Британії з острахом спостерігали за Україною, Казахстаном та Білоруссю — державами, яким дісталася частина ядерного арсеналу СРСР. У ті часи на Заході побутувала думка, що ці країни здатні продати зброю терористам, а тому за будь-яку ціну необхідно примусити колишні радянські республіки відмовитися від тактичного та стратегічного озброєння. Казахстан і Білорусь вдалося умовити досить швидко, а ось з Україною велися тривалі переговори й досягти консенсусу сторони змогли лише 1994 р.: Росія, США та Велика Британія погодилися підписати з Україною Будапештський меморандум. Протягом наступних років була де-факто створена нова європейська система безпеки, але події 2014 р. показали, що країни Європейського Союзу неспроможні протидіяти прямій військовій агресії. Саме тому 2014 став роком кардинальних змін.

СРСР, а пізніше Росія, не раз порушували міжнародні угоди, а тому європейські країни очікували чогось подібного від Кремля. Протягом останніх 25 років Російська Федерація придушила національно-визвольне повстання в Ічкерії, брала участь у воєнних конфліктах у Молдові та Грузії, фінансувала громадянську війну в Таджикистані, а також Карабахський конфлікт між Вірменією та Азербайджаном. Упродовж 1990-х років тривала кровопролитна війна в Югославії, яка також сколихнула європейські країни. Саме в 90-ті рр. відбувався процес формування пост-біполярної системи колективної безпеки, яка проіснувала майже без змін до 2014 р. Західні країни виявилися неготовими до того, що російське керівництво поверне із забуття такий спосіб вирішення територіальних суперечок як «анексія» — принцип, від якого провідні держави відмовилися наприкінці Другої світової війни. Кремль прийняв рішення переглянути домовленості, закріплені Ялтинсько-Потсдамською системою міжнародних відносин. Гіпотетично це може підштовхнути й інші держави до практики перегляду повоєнних кордонів, що спричинить нові конфлікти. Саме цього бояться країни Європейського Союзу, тому вони будуть намагатися вирішити це питання за будь-яку ціну.

1994 р. між США, Великою Британією, Росією та Україною в Будапешті було укладено Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з відмовою України від ядерної зброї та приєднанням до Договору про її

нерозповсюдження. Держави взяли на себе зобов'язання поважати незалежність, суверенітет й існуючі кордони України, що було узгоджено відповідно до принципів Заключного акта НБСЄ.

Упродовж 2000–2001 рр. російська влада з допомогою підконтрольних ЗМІ розпочала інформаційну пропаганду¹², що підривала авторитет України як транзитера газу до Європи. Російська Федерація організувала економічний тиск на Україну, а з 2005 р. розпочала вводити ще й систематичні економічні санкції¹³.

Все це було фактами порушення пункту 3 Меморандуму: «Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги...»¹⁴.

Відповідно до умов Меморандуму, у ситуації, коли Україна стає жертвою агресії, країни-підписанти зобов'язані вимагати негайних дій Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Росія порушила взяті на себе зобов'язання щодо цього меморандуму¹⁵. Проте ні в 2005, ні в 2006 рр. ніхто з двох інших країн-гарантів (США і Велика Британія) не звернув на ці порушення уваги. Зовсім інакше постало питання в 2014 році.

У ситуації, коли міжнародні домовленості були віроломно порушені Росією, інші держави-гаранти — Сполучені Штати та Велика Британія — повинні дотриматись своїх зобов'язань та відстояти територіальну цілісність України. Проте Будапештський меморандум не є зобов'язуючим військово-політичним договором.

Унаслідок анексії Криму Російська Федерація порушила Угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України (1997), зокрема, положення статті 6, відповідно до якої військові формування Росії діють у місцях дислокації, дотримуються українського законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи України¹⁶. Також не було дотримано положень статей 8 і 15 зазначеної угоди, згідно з якими встановлюється необхідність узгодження пересувань поза межами місць дислокації Чорноморського флоту РФ з компетентними органами України (Міністерством оборони)¹⁷.

Відповідно до статті 51 Статуту ООН Україна має право на індивідуальну та колективну самооборону, а також можливість зупинити виконання будь-яких своїх зобов'язань за двосторонніми договорами з Росією.

Реакція європейських держав на агресію Російської Федерації проти України була досить неоднозначною: з одного боку вони засудили такі

злочинні дії РФ, а з іншого — не поспішали запобігати подальшій ескалації конфлікту. Причиною цього була значна економічна та фінансова залежність багатьох країн Європейського Союзу від РФ. Важливою частиною двосторонньої взаємодії з Росією була та залишається торгівля вуглеводнями. Україна могла б в односторонньому порядку припинити виконувати роль транзитера, але це може негативно позначитись на відносинах з Європейським Союзом. З іншого боку, європейські партнери, особливо Австрія, мають сумніви стосовно надійності України як посередника між Європою та Росією. Причиною цього була багаторічна російська інформаційна пропаганда в країнах Європи, на фінансування якої уряд РФ виділяв величезні кошти, особлива увага акцентувалася на «ненадійності» України як торговельного партнера. Найбільшу роль у цій справі відіграють «агенти російського впливу». В цьому контексті варто згадати слова відомого шахіста та російського політика-опозиціонера Гаррі Каспарова про лобістів Кремля: «Почнемо з колишнього німецького канцлера Герхарда Шредера та фінського прем'єр-міністра Пааво Ліппонена. Обидва працюють на газпромівські структури. Проросійськими можна також назвати Сільвіо Берлусконі й Ніколя Саркозі. Сюди ж належать экс-прем'єр Угорщини Віктор Орбан, новий уряд Греції, чеський Президент Мілош Земан. Не забуваймо і про колишнього держсекретаря США Генрі Кіссінджера. В руках Путіна — величезні фінансові ресурси. Їх успішно використовували для створення лобістської мережі, яка сьогодні всіляко заважає кардинальній зміні західної позиції в українському питанні»¹⁸. Така стратегія В. Путіна багато в чому пояснює «глибоку стурбованість» західних політиків щодо ситуації в Україні¹⁹.

Проте не варто забувати, що нехтування Росією основними принципами міжнародного права неминуче призвело до серйозних політичних та економічних втрат в умовах сучасного глобального світу. Країни Східної Європи чудово зрозуміли той меседж, який був розісланий В. Путіним усьому світу в березні 2014 р.: Україна — це лише початок; наступними будуть країни Балтії, Польща, а пізніше — уся Європа. Політика Російської Федерації почала загрожувати діючій системі міжнародного права. Руйнується надія усього світового співтовариства на можливість мирного вирішення суперечок між окремими державами. Для країн Європейського Союзу стало зрозуміло, що політика роззброєння та позаблоковий статус не можуть забезпечити мирного існування, яскравим прикладом такої ситуації стали події в Україні.

Для характеристики сучасної ситуації в австрійсько-українських відносинах необхідно здійснити короткий історичний екскурс. 1955 р. саме завдяки рішення прийняти статус нейтральної держави Австрійській Республіці вдалося здобути незалежність²⁰. У подальшому нейтралітет

став визначальним чинником у зовнішній політиці Австрії та залишається таким у наш час. Саме тому австрійські урядові кола 2014 р. запропонували своє бачення щодо можливого виходу з кризової ситуації, в якій опинилась Україна. Хоча канцлер Австрії Вернер Файнманн виступив 2014 р. з пропозицією прийняття нейтралітету Україною за зразком Австрії²¹, інші європейські держави розпочали активне посилення власної військової боєздатності. Деякі нейтральні держави, наприклад Фінляндія, організували дебати стосовно скасування нейтрального статусу та входу до НАТО, а Президент Саулі Нііністе засвідчив, що таке рішення може бути прийняте тільки на референдумі²².

Слушною є думка українського історика Андрія Кудряченка стосовно того, чи варто Україні користуватися австрійським досвідом: «Суттєвою засадою зовнішньої політики України є добровільно взятий курс на позаблоковість і досягнення нейтрального статусу. Проте, на наш погляд, нейтралітет як зовнішньополітичний принцип в даний конкретно-історичний період не може бути повністю виправданим. Помилкою буде проведення прямої аналогії з добровільно взятим нейтралітетом Австрійської Республіки в повоєнний період. Адже то був зовсім інший розклад геополітичних реалій»²³. Зауважимо, що ця думка була висловлена ще в далекому 1995 р.

Австрійська зовнішня політика протягом останніх десятиліть керується і тісно переплітається з активними економічними інтересами. Найважливішим для австрійського бізнесу регіоном є Західні Балкани, саме тому Австрія найбільше сприяла вступу Словенії та Хорватії до ЄС. Також одним з головних стратегічних партнерів для Республіки Австрія є Російська Федерація. Варто навести статистику, щоб було зрозуміло, що в найближчій перспективі Австрія буде докладати всіх зусиль у процесі скасування санкцій проти РФ: австрійські інвестиції у Росії нараховують близько 8,5 млрд євро, своєю ж чергою російські інвестиції у Австрії сягають 10,15 млрд євро. Для порівняння: австрійські інвестиції в Україну — це близько 2,5 млрд євро²⁴.

Австрійські бізнесмени вбачають у нашій державі значний потенціал, а тому за певних умов готові вкладати інвестиції. Для цього українцям необхідно скоротити громіздку бюрократичну систему, що в подальшому дозволить побороти корупцію. Попри таку відкриту підтримку Росії, Австрія зацікавлена в налагодженні економічних відносин і з Україною. В інтересах Австрії примирити обидві сторони конфлікту будь-якою ціною, навіть і за рахунок інтересів «слабшої», тобто України. Така дивна політична позиція продиктована домінуючим австрійським принципом «дружити з усіма». Ця прагматична політика є наслідком австрійського нейтралітету. В результаті більша частина австрійців негативно ставиться

до НАТО, а також до ідеї розширення Альянсу на Схід. Саме тому співпрацю Києва з НАТО вони сприймають у негативному ключі і вважають це «помилкою, яка спровокувала Росію»²⁵.

Для самої Австрії нейтральний статус продовжує залишатися ефективним засобом політики в умовах нестабільності міжнародної системи. Можна з упевненістю стверджувати, що нейтралітет може використовуватися новоствореними державами, яким необхідно визначитися з власними орієнтирами у внутрішній і зовнішній політиці, оскільки нейтральність за своєю сутністю передбачає рівновіддалення від конфліктних відносин²⁶.

Внутрішньополітичними чинниками австрійського нейтралітету залишаються потужні національні збройні сили та інтегрований через систему коопераційних зв'язків з іншими європейськими виробниками австрійський військово-промисловий комплекс. Нейтральний статус дає можливість Австрії, використовуючи інструменти членства в Євросоюзі, ООН, ОБСЄ, ЦЄІ, підтримувати стабільність у Центральній Європі та забезпечувати безпеку. Нейтралітет забезпечується за умов дотримання всіма гарантами норм міжнародного права²⁷.

Нейтральний статус справив вплив на формування в Австрії особливої політичної позиції. Австрійський прагматизм активно впливає на зовнішню політику: в лютому 2016 р. австрійський віце-канцлер і голова Народної партії Райнгольд Міттерленер відвідав Москву, де заявив, що своєю санкційною політикою ЄС не досягнув політичного прогресу, натомість обидві сторони страждають від економічних збитків. Глава Федеральної палати економіки Австрії Крістоф Ляйтль під час зустрічі з Путіним відкрито наголосив, що економічні питання важливіші за політичні розбіжності²⁸. Ці факти можуть свідчити про те, що окремі представники австрійського істеблішменту цілком спокійно поставилися до анексії Криму. Серед причин, які можуть спонукати австрійських політиків до такої поведінки, варто назвати енергетичний чинник: понад 70% газу Австрія імпортує з Росії. Не варто забувати і про австрійський концерн OMV, який спільно з «Газпромом» вклав кошти в будівництво «Південного потоку»²⁹. Угода між компаніями була підписана 24 червня 2014 р. — у час, коли інші країни Заходу вже почали вводити санкції проти РФ. Причини, з яких австрійський уряд пішов на це, далекі від газових потреб: у Австрії зосереджено дуже багато російського бізнесу та капіталу³⁰.

Погляньмо також і на результати соціологічних опитувань 2014 р. в Австрії: відповідаючи на питання, кого слід звинувачувати за кризу в Україні, 44% австрійців обрали варіант спільної відповідальності України й Росії. Майже третина респондентів (28%) поклали відповідальність на

керівництво Росії, 7% — на керівництво України, а 21% не змогли визначитися з варіантом. Велика частина населення Австрійської Республіки відкрито симпатизує Росії. Про це свідчать результати президентських виборів 2016 р. у Австрії: хоча в другому турі переміг Александер Ван дер Беллен, проте майже 49,7% виборців віддали свій голос за популістського та проросійського кандидата від Австрійської партії свободи — Норберта Гофера³¹.

Таку ситуацію можна вважати успіхом для проросійського лобі у Австрії. Проте причини такої успішної політики Росії криються не стільки у високій якості роботи пропагандистської машини, скільки в загальній системній кризі, яка спіткала не тільки Австрію, але й усі інші держави ЄС. Продовженням кризи 2014 р. стала криза з мігрантами в ЄС. Лише за липень 2015 р. до ЄС приїхало близько 100 тисяч мігрантів. Усього лише за 7 місяців минулого року до Європи прибуло близько 300 тисяч біженців з Сирії та Іраку — саме в цих двох державах упродовж декількох останніх років тривають найбільш кровопролитні військові конфлікти. У пошуках кращого життя жителі цих країн долають неймовірні перешкоди, зокрема й водні простори: за перших 5 місяців минулого року в Середземному морі потонуло понад 1800 біженців, що у 20 разів перевищило відповідні показники 2014 р.³².

Хоча територія Австрії не є кінцевою метою для мігрантів, проте лише за період з 20 по 21 вересня 2015 р. до країни в'їхало понад 20 тисяч біженців³³.

Це досить велика кількість мігрантів для восьмимільйонної Австрійської Республіки. Саме тому цілком закономірним був наступний крок австрійського уряду: близько 5 тис. мігрантів повернули до Болгарії та Румунії, тобто країн, які першими надали притулок біженцям³⁴. Прогноз на цей рік — близько 1 мільйона біженців³⁵.

Це вплинуло на авторитет уряду: 9 травня 2016 р. Канцлер Австрії Вернер Файнман оголосив про відставку³⁶. За версією вітчизняних ЗМІ, Канцлер Австрії — жертва міграційної кризи³⁷. Протягом тижня обов'язки канцлера виконував уже згадуваний Райнгольд Міттерленер. 17 травня 2016 р. присягу склав новий канцлер — Крістіан Керн³⁸.

Мігрантська криза також негативно впливає на українсько-австрійські відносини: велика частина австрійців отримує інформацію з російських та проросійських новин про «потенційних біженців», що готові приїхати з України до ЄС. Відповідно сформована думка та досвід контактів із біженцями з Сирії стимулює середньостатистичного жителя Австрійської Республіки негативно сприймати українців, саме тому багато австрійців виступають проти введення безвізового режиму з Україною.

Варто відзначити, що Австрія намагається використати свою роль нейтральної держави і в цій ситуації продовжити шлях міждержавного

конструктивного діалогу. Угода про асоціацію між ЄС та Україною була підписана главами держав Європейського Союзу та Президентом України Петром Порошенко у Брюсселі ще 27 червня 2014 р., а 16 вересня вона була ратифікована одночасно Верховною Радою та Європейським парламентом³⁹.

Угода мала бути затверджена парламентами кожної з 28 країн ЄС. Варто зазначити, що попри небажання деяких впливових австрійських політиків затверджувати цю угоду з Україною, вже 8 липня 2015 р. нижня палата парламенту Австрії (Національна рада), а 24 липня 2015 р. — верхня палата парламенту Австрії (Федеральна рада) ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Євросоюзом⁴⁰.

Особливу увагу слід приділити питанню санкцій щодо Російської Федерації. Попри вже згадуваний принцип «дружити з усіма», політику «бізнес передусім» та великий обсяг австрійських інвестицій у Росії уряд Республіки Австрія під тиском інших країн ЄС (зокрема Німеччини) був змушений ввести санкції проти РФ. 2014 р. Австрія не визнала референдуми та вибори на окупованих українських територіях, однак виступила проти посилення санкцій щодо Росії. Тодішній австрійський канцлер Вернер Файманн підтримав переговори в Мінську: «Ми переконані, що переговори з залученням Росії є правильним шляхом»⁴¹. Австрійський бізнес у результаті запровадження санкцій проти Росії зазнав досить відчутних фінансових втрат. Попри заяви впливових австрійських політиків про якнайшвидше скасування санкцій, офіційні представники залишаються непохитними, зокрема й посол Австрії в Україні Герміне Поппеллер: «Австрія підтримує нові санкції проти Росії. Немає сумнівів щодо причин введення цих санкцій. Австрія не визнає незаконну анексію Криму. Австрія також хоче бачити припинення війни на Донбасі, яка підтримується Росією. Австрія повністю підтримує територіальну цілісність України»⁴².

Активну підтримку австрійці надають постраждалим у результаті воєнного конфлікту на Сході України, зокрема і біженцям. Важливим є також внесок Австрії у процес мирного врегулювання конфлікту місією ОБСЄ.

Республіка Австрія у своїх відносинах з Україною, Російською Федерацією та іншими державами завжди керувалася двома принципами: «бізнес передусім» та «дружба з усіма». Австрійський бізнес має високий рівень залежності від Російської Федерації. Саме тому після кризи 2014 р. відносини між Україною та Австрією значно погіршились. У зв'язку з цим ми можемо стверджувати, що процес розростання військового конфлікту між Україною та Росією негативно впливає і на українсько-австрійські взаємини. Цьому сприяє низка чинників: економічна важливість

Російської Федерації для Австрійської Республіки, сильна енергетична залежність Австрії від російських нафти та газу, активна пропаганда ЗМІ й резидентів РФ на всіх теренах ЄС, зокрема у Австрії. Негативно впливають на австрійсько-українські відносини і внутрішні українські проблеми: недосконале законодавство та громіздка бюрократична система. Проте 2014 р. погіршились і австрійсько-російські відносини: спочатку австрійський уряд відреагував на порушення Росією міжнародно-правових норм, а тому був змушений запровадити санкції. У питанні санкційної політики щодо РФ Республіка Австрія повністю орієнтується на позицію свого головного партнера — Німеччини — попри протести представників проросійської частини австрійського бізнесу. Австрія безпосередньо не залучалася до процесу мирного врегулювання на Донбасі, хоча Відень декілька разів був місцем проведення переговорів у «нормандському форматі». Загалом роль Австрії, як і ЄС загалом, є визначальною для остаточного подолання кризи європейської системи безпеки.

---

¹ Фельштинский Ю., Станчев М. Третья мировая: битва за Украину. — К., 2015. — 456 с.

² Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. — К., 2016. — 256 с.

³ Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». — К., 2015. — 392 с.

⁴ Магда Е.В. Гібридна війна: вижить и победить. — Х.: Виват, 2015. — 320 с.

⁵ Вдовенко В.М. Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2006. — 22 с.

⁶ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_158

⁷ Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010

⁸ Декларация о недопустимости вмешательства во внутренние дела государств, об ограждении их независимости и суверенитета. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_818

⁹ Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569

¹⁰ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055

¹¹ Декларация о недопустимости интервенции и вмешательства во внутренние дела государств. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MU81313.html

¹² Ольга Соловьяненко. Украина обещает воровать российский газ и впредь. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/politics/2001-07-12/1_ukraina.html

¹³ Запрет на ввоз в Россию продукции животноводства из Украины. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.analitik.org.ua/currentcomment/economy/43d6176b5b017/pagedoc1108_62/

¹⁴ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_158

¹⁵ *Парубій І.* Росія–Україна: аналіз порушень норм міжнародного права. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://7days-ua.com/news/rosiya-ukrajina-analiz-porushen-norm-mizhnarodnoho-prava/>

¹⁶ *Маляр Г.* Які домовленості порушила Росія своїми діями в Криму. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1366453-yaki-domovlenosti-porushila-rosiya-svoyimi-diyami-v-krimu>

¹⁷ *Парубій І.* Росія–Україна: аналіз порушень норм міжнародного права. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://7days-ua.com/news/rosiya-ukrajina-analiz-porushen-norm-mizhnarodnoho-prava/>

¹⁸ *Горбач Р.* «Доля Путіна вже визначена: він помре в Кремлі. Погана новина — ми не знаємо, коли це станеться. Хороша — Путін теж цього не знає». Інтерв'ю з Гаррі Каспаровим. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_dolya-putina-vzhe-viznachena-vin-pomre-v-kreml-i-pogana-novina-mi-ne-znayemo-koli-ce-stanetsya-horosha-putin-tezh-cogo-ne-znaye/611527

¹⁹ *Магда Е.В.* Гибридная война: выжить и победить. — Х.: Виват, 2015. — С. 62.

²⁰ *Сафар'янос Є.* Австрійський шлях до європейської інтеграції // Європейські історичні студії. — 2015. — № 1. — С. 94.

²¹ Канцлер Австрії: Україні варто розглянути австрійську модель нейтралітету / газета «Тиждень» від 21 березня 2014 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/105495>.

²² Рішення про вступ Фінляндії до НАТО може бути прийнято тільки на референдумі — президент. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/05/1/7048676/>

²³ *Кудряченко А.І.* Зовнішньополітичні засади незалежної України // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України / Доповіді і реферати двостороннього політологічного симпозиуму у приміщенні Австрійського Посольства в Києві 16–18 листопада 1995 р. — Львів, 1996. — С. 265.

²⁴ *Гайдай Д.* Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

²⁵ *Гайдай Д.* Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

²⁶ *Вдовенко В.М.* Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки: Автореф. дис. ... канд.політ.наук. — К., 2006. — 22 с.

²⁷ *Сафар'янос Є.* Трансформація австрійського нейтралітету в умовах змін європейської системи безпеки (1990-ті — поч. ХХІ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — Вип. 24. — С. 273–283.

²⁸ *Гайдай Д.* Австрія: слабка ланка Європи чи історичний союзник України? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/>

²⁹ Каплюк К. Австрія виступає проти подальших санкцій щодо Росії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/австрія-виступає-проти-подальших-санкцій-щодо-росії/a-18038422>

³⁰ Ефективність санкцій Заходу зростає, якщо вони охоплюють усі галузі економіки РФ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1130

³¹ Дубенський В. Александер Ван дер Беллен переміг на президентських виборах в Австрії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/александрер-ван-дер-беллен-переміг-на-президентських-виборах-в-австрії/a-19278217>

³² Дорогами біженців: як мігранти потрапляють до Європи. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150603_migrants_vj_europe_journeys_it

³³ Жолдак О. Протягом останніх двох днів кордони Австрії перетнуло 20 тис. біженців. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1502796-protiyagom-dvokh-dniv-kordoni-avstriyi-peretnulo-20-tis-bizhentsiv>

³⁴ Австрія повернула 5 тис. мігрантів назад в країни ЄС. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/1888689-avstriya_povernula_5_tis_migrantiv_nazad_v_kraїni_e_s_2099388.html

³⁵ Закінчення бойових дій в Сирії може сприяти значному скороченню потоку біженців. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/WORLD/do-yevropi-pribudut-do-milyona-bizhenciv-u-2016-roci-199087_.html

³⁶ Канцлер Австрії йде у відставку. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_kancler-avstriyi-jde-u-vidstavku/696782

³⁷ Газета «День». — 11 травня 2016 р. — С. 3.

³⁸ Сидоржевський М. Крістіан Керн став новим канцлером Австрії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/крістіан-керт-став-новим-канцлером-австрії/a-19263894>

³⁹ Угода про асоціацію. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/association_agreement/index_uk.htm

⁴⁰ Парламент Австрії завершив ратифікацію асоціації Україна-ЄС. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/news/2015/07/24/7036252/>

⁴¹ Австрія виступає проти подальших санкцій щодо Росії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/австрія-виступає-проти-подальших-санкцій-щодо-росії/a-18038422>

⁴² Австрія підтримує санкції проти РФ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://i-army.org/avstriya-pidtrymuye-sanktsiyi-proty-rf/>

REFERENCES

1. Avstriya pidtrymuye sanktsiyi proty RF. (2016, April 28). Retrieved from <http://i-army.org/avstriya-pidtrymuye-sanktsiyi-proty-rf/> [in Ukrainian].
2. Avstriya povernula 5 tys. migrantiv nazad v krayiny YeS. (2015, September 25). Retrieved from http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/1888689-avstriya_povernula_5_tis_migrantiv_nazad_v_kraїni_e_s_2099388.html [in Ukrainian].
3. Berezovets, T. (2015). *Aneksiya: ostriv Krym. Chroniky gibrydnoyi vijny [The annexation: Island of the Crimea. The chronicles of hybrid warfare]*. Kyiv: Bright books [in Ukrainian].

4. Deklaraciya o nedopustimosti intervencii i vmeshatelstva vo vnutrennie dela gosudarstv (1981, December 9). Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU81313.html [in Russian].
5. Deklaraciya o nedopustimosti vmeshatelstva vo vnutrennie dela gosudarstv, ob ograzhdenii ih nezavisimosti i suvereniteta (1965, December 21). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_818 [in Russian].
6. Deklaraciya o principah mezhdunarodnogo prava, kasayushchihsya druzhestvennyh otnoshenij i sotrudnichestva mezhdru gosudarstvami v sootvetstvii s Ustavom Organizacii Obedinennyh Nacij (1970, October 24). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569 [in Russian].
7. Dorogamy bizhenciv: yak migranty potraplyayut do Yevropy. (2015, June 9). Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150603_migrants_vj_europe_journeys_it [in Ukrainian].
8. Dubenskij, V. (2016). *Aleksander Van der Bellen peremig na prezidentskyx vyborax v Avstriji*. May 23. Retrieved from <http://www.dw.com/uk/александер-ван-дер-беллен-переміг-на-президентських-виборах-в-австрії/a-19278217> [in Ukrainian].
9. Efektyvnist sankcij Zakhodu zroste, yakshho vony oxoplyat usi galuzi ekonomiky RF. (2014, July 7). Retrieved from http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1130 [in Ukrainian].
10. Felshtynskiy, Y. & Stanchev, M. (2015). *Tretia mirovaia: Bitva za Ukrainu [The Third World War: Battle for Ukraine]*. Kyiv: Nash Format [in Russian].
11. Gajdaj, D. (2016). Avstriya: slabka lanka Yevropy chy istorychnyj soyuznyk Ukrayiny? May 6. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/05/6/7048512/> [in Ukrainian].
12. Gorbach, R. (2015). Dolya Putina vzhe vyznachena, vin pomre v Kremli. Pogana novyna my ne znayemo, koly ce stanetsya. Chorosha Putin tezh czogo ne znaye. February 24. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_dolya-putina-vzhe-viznachena-vin-pomre-v-kremli-pogana-novina-mi-ne-znayemo-koli-ce-stanetsya-horosha-putin-tezh-cogo-ne-znaye/611527 [in Ukrainian].
13. Kanczler Avstriji jde u vidstavku. (2016, May 9). Retrieved from http://gazeta.ua/articles/life/_kanczler-avstriji-jde-u-vidstavku/696782 [in Ukrainian].
14. Kanczler Avstriji: Ukrayini varto rozglyanuty avstrijsku model nejtralitetu. (2014, March 21). Retrieved from <http://tyzhden.ua/News/105495> [in Ukrainian].
15. Kapluk, K. (2014). *Avstriya vystupaye proty podalshyx sankcij shhodo Rosiyi*. November 4. Retrieved from <http://www.dw.com/uk/австрія-виступає-проти-подальших-санкцій-щодо-росії/a-18038422> [in Ukrainian].
16. Magda, Y. (2015). *Gybrydnaya vojna: vyzhyt y pobedyt [Hybrid Warfare: Survive and Win]*. Charkiv: Vivat [in Russian].
17. Maliar, H. (2014). *Yaki domovlenosti porushyla Rosiya svoymy diyamy v Krymu*. March 3. Retrieved from <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1366453-yaki-domovlenosti-porushila-rosiya-svoymy-diyami-v-krimu> [in Ukrainian].
18. Memorandum pro garantiyi bezpeky u zvyazku z pryednannyam Ukrayiny do Dogovoru pro nerozpovsyudzhennya yadernoyi zbroyi. (1994, December 5). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_158 [in Ukrainian].
19. Parlament Avstriji zavershyv ratyfikaciyu asociaciyi Ukrayina-Yes. (2015, July 24). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/07/24/7036252/> [in Ukrainian].
20. Parubij, I. (2014). *Rosiya-Ukrayina: analiz porushen norm mizhnarodnogo prava*. March 7. Retrieved from <http://7days-ua.com/news/rosiya-ukrajina-analiz-porushen-norm-mizhnarodnoho-prava/> [in Ukrainian].

21. Porivnyalnyj analiz politychnyx struktur Avstriyi ta Ukrayiny: Dopovidi i referaty dvostoronnoho politologichnogo sympoziumu u prymishhenni Avstrijskogo Posolstva. (1996). Lviv [in Ukrainian].

22. Rishennya pro vstup Finlyandiyyi do NATO mozhe buty pryjnyato tilky na referendum, prezident. (2016, May 1). Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/05/1/7048676/> [in Ukrainian].

23. Safarians, Y. (2015). Avstrijskij shlyax do yevropejskoyi integraciyi. *Yevropejski istorychni studiyi-European Historical Studies*, 1, 92–101. Kyiv: Taras Shevchenko National University [in Ukrainian].

24. Safarians, Y. (2015). Transformaciya avstrijskogo nejtralitetu v umovax zmin yevropejskoyi systemy bezpeky (1990-ti — poch. XXI st.). *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. S.V. Vidnyanskyj (Ed.)*, 24, 273–283 [in Ukrainian].

25. Sidorzhevskij, M. (2016). *Kristian Kern stav novym kanczlerom Avstriyi*. May 17. Retrieved from <http://www.dw.com/uk/крістіан-керн-став-новим-канцлером-австрії/a-19263894> [in Ukrainian].

26. Solovianenko, O. (2001). *Ukraina obeshchaet vorovat rossijskij gaz i vpred*. July 12. Retrieved from http://www.ng.ru/politics/2001-07-12/1_ukraina.html [in Russian].

27. Tkachenko, V. (2016). *Rosiya: identychnist agresora*. Kyiv: PC Academia [in Ukrainian].

28. Ustav Organizacii Obedinyonnyh Nacij i Ustav Mezhdunarodnogo Suda (2005, September 16). Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010 [in Russian].

29. Vdovenko, V. (2006). Polityka nejtralitetu i pozablokovosti v suchasnij arkhitekturi ievropejs'koi bezpeky. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

30. Zakinchennya bojovyx dij v Syriji mozhe spryyaty zachnomu skorochennyu potoku bizhenciv. (2016, February 8). Retrieved from http://dt.ua/WORLD/do-yevropi-pribudut-domilyona-bizhenciv-u-2016-roci-199087_.html [in Ukrainian].

31. Zaklyuchitelnyj akt Soveshchaniya po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope (1975, August 1). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_055 [in Russian].

32. Zapret na vvoz v Rossiyu produkcii zhivotnovodstva iz Ukrainy. (2006, January 24). Retrieved from http://www.analitik.org.ua/currentcomment/economy/43d6176b5b017/pagedoc1108_62/ [in Russian].

33. Zholdak, O. (2015). Protyagom ostannix dvox dniv kordony Avstriyi peretnulo 20 tys. Bizhenciv. September 21. Retrieved from <http://www.unn.com.ua/uk/news/1502796-protyagom-dvokh-dniv-kordoni-avstriyi-peretnulo-20-tis-bizhentsiv> [in Ukrainian].

МІЖНАРОДНІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

УДК 930.85:82(477+430)“1800/1914”

Наталія Кривець

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджуються основні напрями українсько-німецьких літературних зв'язків у ХІХ — на початку ХХ ст. Особлива увага приділяється висвітленню впливу українського фольклору на творчість німецьких дослідників, процесу взаємопроникнення літератур, який набув розвитку впродовж ХІХ — початку ХХ ст., налагодження контактів між українськими й німецькими літераторами. Розкривається роль українських письменників у справі активного засвоєння творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін. німецькою літературною громадськістю. Висвітлюється внесок у розвиток українсько-німецьких літературних зв'язків у зазначений період І. Франка. Аналізується перекладацька діяльність письменників двох країн, що значно розширила і зміцнила культурну взаємодію між ними. Зокрема, йдеться про осмислення рецепції спадщини Т. Шевченка, Й. Гете, Г. Гейне тощо.

Ключові слова: Україна, Німеччина, взаємозв'язки, рецепція, література, письменник, перекладач, художній твір.

Nataliya Kryvets

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN-GERMAN LITERARY RELATIONS IN THE NINETEENTH — EARLY TWENTIETH CENTURIES

The article studies the main trends in Ukrainian-German literary connections in the 19th century — the beginning of 20th century. Special attention is paid to the Ukrainian folklore influencing the creative work of German researchers, to the interpenetration of literatures progressing in the 19th century — at the beginning of the 20th century, and to the contacts establishing between the Ukrainian and German men of letters. The role played by the Ukrainian writers in the active assimilation of the works by I. Kotliarevsky, T. Shevchenko, Marko Vovchok and others, by German literary community, is described. The contribution of I. Franko to the development of Ukrainian-German literary connections in the mentioned period is covered. The translation practice of writers in these two countries that considerably expanded and consolidated the cultural interaction between them is analyzed. Particularly, this refers to the understanding the reception of the heritage left by T. Shevchenko, J. Goethe, H. Heine etc.

Keywords: *Ukraine, Germany, mutual connections, reception, literature, writer, translator, artwork.*

На сучасному етапі розвитку міжнародних зв'язків України зростає інтерес до історичного досвіду її взаємин із зарубіжжям у різних сферах суспільного буття. Важливе місце в системі економічної, політичної та культурної співпраці України з країнами Європи на всіх етапах історії традиційно посідала Німеччина. У рамках різнопланової проблеми українсько-німецьких відносин важливого значення набуває всебічне й об'єктивне висвітлення змісту і характеру взаємодії культур двох народів, аналіз різноманітних форм контактів, зокрема у сфері літератури, що органічно ввійшли в процес поступу національних культур двох країн і збагатили світовий культурно-історичний контекст.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю вивчення процесу взаємодії та взаємовпливу культур європейських народів, який у XIX — на початку XX століть набув більш стабільних і диференційованих форм, визначив гуманістичну сутність обміну художнім досвідом. У цей період розширилися контакти в усіх сферах літературно-мистецького життя, зросла роль культурних центрів, що прискорювало процеси взаємозближення. У контексті згаданої проблеми важливого значення й актуальності набувають дослідження особливостей формування української національної культури, зокрема й літератури, яка активно сприймала перспективні

тенденції розвитку культур Заходу і Сходу, впливу української літератури на культуру європейських народів, зокрема німецького, що свідчить про невіддільність і органічну присутність України в загальноєвропейському культурному процесі. Звернення до історичного контексту зв'язків українського й німецького народів у сфері літератури, вивчення питань взаємного ознайомлення із зразками художнього слова, публіцистики, фольклору, їхнього інтерпретаційного розуміння, перекладання й осмислення створює підґрунтя для подальшого збагачення традицій українсько-німецької культурної співпраці.

Починаючи з 1990-х років, коли набула розвитку підготовка досліджень на основі сучасної методології, комплексного опрацювання джерел, критичного засвоєння попередніх здобутків, з'явилася низка праць українських учених, в яких висвітлюються окремі аспекти історії українсько-німецьких літературних зв'язків у XIX — на початку XX ст. Серед них студії Н. Грицюти, Я. Погребенник, М. Зимомрі, В. Полека, Б. Ступарика, Є. Прісовського та ін.¹ Вагомий внесок у розробку цієї теми зробила відома вчена-літературознавець, перекладачка Я.М. Погребенник — дослідниця творчості Т.Г. Шевченка в німецьких перекладах. Із останніх студій ученої слід відзначити працю, присвячену творчості О. Кобилянської німецькою мовою, її творчим контактам з німецькими видавцями, редакторами, текстологічному аналізу двомовних новел письменниці².

Процес входження української літератури в німецькомовний простір на матеріалі художньої спадщини В. Винниченка, Г. Косинки, Б. Лепкого, Олександра Олесья, Миколи Хвильового, О.Грицяя у 1910–30-х роках розглядається у студіях Я.М. Лопушанського. 2000 року на цю тему він захистив кандидатську дисертацію «Рецепція української літератури в німецькомовному світі (перша пол. XX ст.)». Автор зазначає, що в Німеччині міжвоєнного періоду склалися сприятливі умови для популяризації українського письменства і зацікавлення читачів творчістю багатьох майстрів художнього слова³. У сучасному перекладознавстві роль перекладів української класичної прози в розвитку літературних взаємин українського й німецького народів досліджує О.М. Матвіїшин. 2011 року ним захищена кандидатська дисертація на тему «Українська проза початку XX століття в перекладах німецькою мовою: лінгвокультурний вимір», в якій здійснено комплексний аналіз перекладів на лексичному та фразеологічному рівнях, з'ясовано основні стилістичні особливості німецькомовних перекладів відомих перекладачів українського художнього слова В. Горошовського, О. Кобилянської тощо⁴. Окремі питання рецепції художньої спадщини Т. Шевченка в німецькомовному культурному середовищі досліджено в статті М. Зимомрі й І. Зимомрі. Автори аналізують інтерпретаційні оцінки таких німецьких рецепієнтів, як Я.-П. Йордан, Г.-Л. Цунк, Й.-Г. Обріст⁵.

Питанням історії українсько-німецького художнього перекладу від середини XIX ст. до середини другого десятиліття ХХІ ст. присвячена праця М. Іваницької, що побачила світ 2015 р. У монографії висвітлюється роль особистості перекладача як чинника міжлітературних взаємин. Авторка зазначає, що історія українсько-німецьких літературних контактів чітко доводить вагомість ролі перекладача як культурного посередника у взаєминах між країнами. Адже перекладач репрезентує іншомовній аудиторії не тільки літературний твір, а й країну його походження і її культуру⁶.

Мета дослідження полягає у висвітленні українсько-німецьких літературних взаємин XIX — початку ХХ ст., розкритті динаміки їхнього розвитку, аналізі основних форм рецепції національного письменства в німецькому літературному процесі, сприйняття, вивчення, перекладання німецької літератури в Україні.

Важливим чинником літературного процесу є духовні взаємозв'язки між народами, обмін культурними цінностями між ними. XIX ст. знаменує початок поглибленого ознайомлення німецьких письменників з українською літературою. І першоджерелом стала героїчна історія українського народу, його багатий фольклор. Саме на історичному ґрунті виникає інтерес німецьких дослідників до української тематики, яка була досить поширеною у європейських літературах XVIII–XIX ст. Зацікавлення українською літературою зростало з появою визначних художніх творів.

На початку XIX ст. українська література синтезувала в собі здобутки народної словесності, прислів'їв, приказок, духовно-релігійної лірики тощо. Початком нового розвитку української словесності став вихід у світ 1798 р. перших трьох частин поеми І. Котляревського «Енеїда». Вона розпочинає період «нової української літератури». «Енеїда» стала першим друкованим твором, написаним простонародною українською мовою, яка мала живе джерело саморозвитку. І. Котляревський у поемі відображає, переважно в плані гумористичному, різні сторони життя українців у широкому контексті історії, звичаїв, традицій і національного побуту. Цей твір приніс авторові великий успіх серед сучасників. 1821 р. його було обрано почесним членом петербурзького «Вільного товариства аматорів російської словесності»⁷.

У першій половині XIX ст. у працях німецьких дослідників почали з'являтися перші згадки про І. Котляревського як письменника, про його твори. Німецький мандрівник і письменник Й.Г. Коль, який 1838 р. подорожував південними районами Російської імперії і на основі своїх вражень і записів видав 1841 р. у Німеччині книгу «Подорож до Південної Росії», зазначав, що «одним з найвдаліших і найоригінальніших

нових творів малоросійської літератури є «Енеїда» Котляревського». Й. Коль у своїй книзі подає багато відомостей про природні умови, економіку, історію та культуру України. Велику увагу він приділив опису окремих регіонів України, подав відомості про Харків, Кременчук, Миколаїв, Одесу, Білгород, Ялту, Сімферополь та інші міста, їх адміністративні, навчальні, торговельні заклади, церкви. Розповідаючи про Полтаву, батьківщину українського письменника, театрального діяча І. Котляревського, німецький дослідник згадував також про Полтавську битву (1709), її значення в історії Росії, України і Європи⁸.

Про творчість І. Котляревського і її роль в історії українського письменства йдеться і в працях Г. Адама. Німецький дослідник і перекладач, який був знайомий з О. Кобилянською й О. Маковеєм, став автором низки статей про українську літературу, в яких інформував німецьку громадськість про кращих її представників, зокрема І. Котляревського. Німецький критик називав автора «Енеїди» будителем національної свідомості рідного народу. Він дав високу оцінку твору українського поета. Г. Адам виявив особливе зацікавлення мовою «Енеїди», вказував на її народність, багатство, різноманітність. Він також писав про І. Котляревського як про драматурга, автора перших українських п'єс — «Наталка Полтавка» (1838) та «Москаль-чарівник» (1841), що ставилися у Полтавському театрі й поклали початок нової української драматургії. Із статтями про І. Котляревського в німецькій пресі виступали й українські письменники. 1898 р. у журналі «Die Gesellschaft» («Товариство»), що виходив у Лейпцигу, була опублікована розвідка О. Маковея «До питання про дослідження української літератури», в якій він дав позитивну характеристику його творам, зокрема «Енеїди». Саме творчість І. Котляревського була добрим прикладом для багатьох українських письменників: І. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та ін.

Велике значення для поступу літератури перших десятиліть ХІХ ст. мала наукова фольклористична діяльність. Окремі зразки української народнопісенної творчості були перекладені німецькою мовою та видані 1829 р. у збірці «Ruthenische Volkslieder» В. Поля. Українська пісня завжди справляла глибоке враження на мандрівників, знавців цієї справи. Так, німецький письменник, перекладач Ф. Боденштедт, який подорожував у 1840–1845 рр. Російською імперією, видав 1845 р. у Штутгарті в німецькомовному перекладі збірку українських народних пісень під назвою «Поетична Україна». У вступі до неї він зазначав, що його завданням було ознайомити своїх співвітчизників з історією України, розкрити поетичне народне багатство. До «Поетичної України» було включено понад сорок фольклорних творів. Серед них — «Стоїть явір над водою» Г. Сковороди, «Віють вітри, віють буйні» І. Котляревського та ін.

пісні й думи. Більшість із них і досі вважаються найкращими зразками українського пісенного фольклору. «Поетична Україна» була позитивно сприйнята німецькими вченими й літературними критиками. Вони зазначали, що Боденштедтові вдалося вірно відтворити українські народні пісні в усій їхній простоті, метричній своєрідності. Збірка відкривала німецькому читачеві шлях до пізнання української народної культури.

Для долі українського письменства та забезпечення його розвитку мали значення авторитетні наукові узагальнюючі праці, що з'являлися того часу. Серед них — «История славянских литератур» російських учених О. Пипіна та В. Спасовича (1879), один із розділів якої був присвячений українській літературі, «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» М. Петрова (1884). Німецькою мовою «История славянских литератур» вийшла 1880 р. у Лейпцигу. 1891 у Берліні з'явилася двохтомна «Загальна історія літератури» німецького літературознавця і критика Г. Карпелеса. У ній він розглянув у контексті світової літератури розвиток української від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. Г. Карпелес зазначав, що новий період розвитку української літератури започаткував І. Котляревський, який у своїх творах «вдало передав характерні риси життя рідного народу». Він також зазначав, що «творчість найвидатнішого українського поета Тараса Шевченка виросла з його любові до народу. Уже в перших поезіях виявляється глибоке поетичне відчуття національного життя своєї батьківщини з її великим історичним минулим...»⁹. Праця Г. Карпелеса користувалася великою популярністю в Німеччині, була перекладена багатьма мовами світу. Деякі відомості про українське письменство містяться в «Історії світової літератури» німецького літературознавця Ю. Гарта, що у двох томах вийшла впродовж 1893–1896 рр. у Берліні. Поряд із ознайомленням німців з українською народною творчістю зростало їхнє зацікавлення творчим доробком окремих вітчизняних письменників.

Упродовж ХІХ ст. набуло розвитку осягнення Т. Шевченка як поета світового рівня, з'являлися нові переклади в літературах російській, польській, а також німецькій. Німці зацікавилися творчістю Т. Шевченка ще у 40-ві роки ХІХ ст. Спочатку на сторінках німецьких часописів з'являлися коротенькі замітки про вихід у світ його творів, пізніше почали друкуватися переклади окремих, переважно ліричних, поезій поета, статті про нього. Так наприклад, 1843 р. у «Щорічнику слов'янських літератур, мистецтва і науки», що виходив у Лейпцигу, була опублікована замітка Я.-П. Йордана щодо поеми «Гайдамаки». У «Науковому додатку до Лейпцизької газети» від 10 червня 1860 р. з'явилася стаття «Російський митець», яка містила автобіографію Т. Шевченка у німецькомовному перекладі й вступне слово Г.-Л. Цунка. Він є також

автором статті про Т. Шевченка «Життя російського поета», що побачила світ 1862 р. у лейпцизькому журналі «Альтанка»¹⁰.

Перешкоди, що чинив російський уряд розвитку української національної культури, змушували її діячів використовувати видавничі можливості в Німеччині. 1859 р. у Лейпцигу вийшло нелегальне видання «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», де було вміщено політично гострі Шевченкові твори «Кавказ», «Холодний Яр», «Як умру, то поховайте», «За думою дума», «І мертвим, і живим, і ненародженим»¹¹. Так, в останньому, кидаючи погляд і в минуле, і в сучасне, Т. Шевченко з боєм констатує роз'єднаність з рідним народом української культурної і політичної еліти, якій і адресоване послання.

Важливе значення для глибшого засвоєння творчості Т. Шевченка в німецькій літературі мала праця австрійського поета, перекладача Й.-Г. Обріста «Тарас Григорович Шевченко — український поет», що вийшла німецькою мовою 1870 р. у Чернівцях. У ній вміщено біографічний нарис про Т. Шевченка і переклади низки його поезій. Автор зазначав, що «переклади свої я вирішив відкрити нарисом про життя Шевченка, щоб звернути увагу німецьких перекладачів на його своєрідну, справді національну поезію, яка за межами батьківщини поета мало відома або й зовсім невідома...». Далі він писав, що коли б цією працею йому вдалося зацікавити лише одного або кілька істориків літератури чи перекладачів, то цим була б зроблена велика послуга як німецькій, так і українській літературі, і самотній поетичний талант Шевченка знайшов би заслужене визнання¹². З виходом у світ праці Й. Обріста німецький читач дістав можливість ознайомитися з творами великого українського поета й оцінити красу його художнього генія. Й. Обріст декілька років працював учителем Чернівецької греко-католицької вищої реальної школи і був знайомий з українськими письменниками, зокрема з С. Воробкевичем, Л. Кириловичем, С. Мартиновичем. Він визначив фольклорні джерела творчості Т. Шевченка, високо оцінив її соціальні мотиви. Й. Обріст зіставляв українського поета з видатними німецькими письменниками XIX ст., намагався визначити його місце у світовому літературному процесі того часу. Він, зокрема, порівнював Т. Шевченка з німецьким поетом Г.А. Бюргером¹³. «Шевченкова муза багато в чому подібна до музи нашого прославленого Бюргера. Як поезію останнього не можна належно зрозуміти, не знаючи характеру німецької народної пісні, не збагнувши її внутрішньої сили, так само не можна проникнути і в поезію Шевченка, не знаючи української народної пісні...» — писав Й. Обріст¹⁴. Німецький дослідник високо оцінював твори геніального поета за те, що він, збагатившись надбаннями передової суспільної думки, зумів висловити у своїй творчості інтереси і прагнення народу.

Й. Обрістові належать переклади ліро-епічних творів Т. Шевченка «Гайдамаки», «Гамалія», «Гарасова ніч», де основним історичним матеріалом стають, звичайно, події доби козацьких воєн, у літературній інтерпретації яких представлено національний характер. Слід зазначити, що в перекладача виникали і певні труднощі. Справа в тому, що Т. Шевченко і в ліричній, і полемічній частинах цих творів, користуючись народними формами мови (прислів'я, сентенції і т.д.), надає їм нового іронічного осмислення. І цей суб'єктивний елемент, внесений у прості формули народного афоризму, дуже тяжко передати засобами чужої мови. Й. Обріст зокрема зазначав: «Переклад «Гамалії» був справою дуже важкою через її метричну будову. За винятком кількох місць, майже кожна частина цього твору написана іншим віршовим розміром»¹⁵. Він переклав також поезії Т. Шевченка «Іван Підкова», «Лілея», «Русалка», «Утоплена» та ін.¹⁶ Незважаючи на те, що переклади Й. Обріста мали чимало недоліків інтерпретаційного характеру, вони справили суттєвий вплив на подальше вивчення художньої спадщини поета німецьким письменством. Й.-Г.Обріст, як зазначають у своїй статті М. Зимомря й І. Зимомря, «підготував у 70–90-х рр. ХІХ ст. плідний ґрунт для глибшого сприйняття ідейно-тематичних аспектів Шевченкового художнього письма, його національної специфіки, історичної та естетичної колористики»¹⁷.

Після Й. Обріста з'явилися переклади з Т. Шевченка К. Климковича, П. Скобельського, О. Грицяя та ін. українських авторів. Так, К. Климкович переклав з української мови німецькою низку ліричних віршів, написаних Т. Шевченком у засланні, а також основні історичні твори українського поета «Гайдамаки», «Гамалія» тощо. Перекладацька майстерність дозволяє К. Климковичу надзвичайно точно зберегти ритміку оригіналу, і це при глибокій і образній передачі змісту твору підсилює враження від перекладу. Частина перекладів К. Климковича не була опублікована. Серед них: «Закувала зозуленька», «Зацвіла в долині червона калина», «Ой чого ти почорніло», «Не женися на багатій», «Самому чудно. А де ж дітись», «По вулиці вітер віє», «І небо невмите і заспані хвили»¹⁸. Вони зберігаються у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України у фонді І. Франка. П. Скобельський у 1872–1874 рр. переклав німецькою мовою близько двадцяти віршів Т. Шевченка, але надруковано лише два (вже після смерті перекладача) «І широкою долину» та уривок з поеми «Гайдамаки». У німецькому журналі «Ukrainische Nachrichten» були опубліковані переклади О. Грицяя. Він прекрасно володів німецькою літературною мовою, особливу увагу приділяв змістові поезій Т. Шевченка, намагаючись донести до німецького читача революційні ідеї, втілені в них, відтворити

настрій і мелодійне звучання його лірики. У своїх перекладах він вміло передає глибоко народну й надзвичайно поетичну мову Т. Шевченка.

Розвиткові українсько-німецьких літературних зв'язків у ХІХ ст. сприяв австрійський письменник, критик і публіцист К.Е. Француз. Він народився в Україні, закінчив Чернівецьку німецьку гімназію, від 1867 р. навчався у Віденському університеті. У Чернівцях зблизився з Й. Обрістом й українським поетом С. Воробкевичем. Це знайомство пробудило глибоку зацікавленість К. Францоza культурою українського народу, його легендами та піснями. Подорожуючи Україною, ознайомився з особливостями української народної поезії. Він зробив низку перекладів прикарпатських народних пісень німецькою мовою, що були опубліковані на сторінках німецьких періодичних видань. Серед них «Ой на горі ялина зелена», «Щоденно він до лісу ходить», «Полюбила миленького», «Ой куди ж його забрали, та бідного Василя», «Ой піду я до Відня», тощо.

За прикладом Й. Обріста К. Француз вивчав життя і творчість Т. Шевченка, захоплювався його багатограним талантом, віддаючи йому належне як загальнослов'янському генію. Велике значення мала його діяльність щодо ознайомлення німецького читача з творчістю Т. Шевченка. У його збірці нарисів «Від Дону до Дунаю», виданій 1878 р. німецькою мовою, К. Француз опублікував статтю «Українці та їх співець», в якій особливу увагу приділено українському Кобзареві. Автор показав глибоко національний характер Шевченкових віршів, їхній органічний зв'язок із народною творчістю¹⁹. Т. Шевченко, який виріс на ґрунті національної фольклорної традиції, постійно звертався до численних пісень, легенд, дум. К. Француз звернув увагу читачів на універсальність таланту Т. Шевченка, який володів різними літературними жанрами — балада, романс, ода, сатира, віршова новела, памфлет тощо. В іншому нарисі «Тарас Шевченко» К. Француз передав зміст «Долі», «Не додому вночі йдучи», «Тарасової ночі» тощо. Детально проаналізував поеми «Утоплена», «Лілея», «Гайдамаки». У нарисах письменник розповідає також про творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, Л. Глібова та ін., що вказує на обізнаність К. Францоza з українською літературою²⁰.

К. Француз спробував класифікувати Шевченкову художню спадщину за тематикою і жанровими особливостями. Він зазначав, що коли заглибитись у двотомник творів Кобзаря, то його творчість можна поділити на чотири групи: політична лірика, безтенденційні ідилічні пісні про природу й кохання, соціальні жанрові картини і нарешті історичні балади й епічні твори²¹. Найвище серед інших він ставив поему «Гайдамаки», найоб'ємніший поетичний твір Т. Шевченка, присвячений історичному минулому. Окремою книгою поему було видано 1841 р. Вона сприй-

мається як глибоко народний твір, і ця народність виявляється не тільки у змалюванні народу, його дум і почуттів, але значною мірою також у народності форми, у використанні мовних скарбів народу. К. Францоз називав поему «Гайдамаки» одним із видатних досягнень слов'янської літератури. З великим захопленням він розповідав про поеми Т. Шевченка «Кавказ», «Єретик», «Сон», «Холодний яр», «І мертвим, і живим», «До Основ'яненка», про лірику Кобзаря²². Без сумніву, найбільшим здобутком поезії першого періоду заслання 1847–1850 рр. є його лірика особистісного звучання. З перекладів К. Францоza творів Т. Шевченка був опублікований лише один вірш «Минули літа молодії» 1870 р. у Чернівецькому німецькомовному збірнику «Книжні листки».

У своїй творчій діяльності К. Францоз значну увагу приділяв українській тематиці, написав низку прозаїчних творів німецькою мовою, таких як «Воловецьке повстання» (1874), «Староста з Білої» (1875), «Боротьба за правду» (1882) тощо, в яких змалював тяжке життя буковинців, нестерпне становище прикарпатського селянства, їхню боротьбу за соціальне визволення, намагався розкрити діяльність загонів опришків, що діяли на Прикарпатті та Буковині, симпатизував ідеям українського національно-визвольного руху²³. Оповідання, повісті К. Францоza були джерелом інформації про Україну, її історію і культуру. У них автор розкрив національно виражений колорит народного побуту і звичаї різних соціальних прошарків Галичини й Буковини у ХІХ ст., подав правдиве зображення прикарпатських сіл і міст. На працях К. Францоza позначився вплив Т. Шевченка. Це відчувається в загальному колориті повістей, у поетизації трагічної долі дівчини-кріпачки, у змалюванні стихійного гніву й помсти, у використанні фольклорного матеріалу.

1886 р. К. Францоз переїхав до Берліна, де видавав літературний журнал «Deutsche Dichtung», на сторінках якого друкувалися художні твори сучасних німецьких письменників, а також переклади із зарубіжної літератури. 1889 р. у берлінському журналі «Die Nation» була опублікована стаття К. Францоza «Українські поети», в якій він зазначав, що Т. Шевченко належить до кола найвизначніших поетів слов'янського світу: «Шевченко наскрізь національний народний поет, в його піснях відчутний вплив народної поезії»²⁴. У цій статті, а також у нарисі «Література українців», який побачив світ у другому виданні двотомника «Від Дону до Дунаю» (1889), австрійський літературознавець зробив загальний огляд української літератури, відзначив роль у її розвитку таких майстрів художнього слова, як Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Ю. Федькович, І. Франко, І. Нечуй-Левицький та ін.

1878 р. у «Журналі іноземної літератури», що виходив у Берліні, німецький критик В. Каверау опублікував статтю «Тарас Шевченко».

Йому також належить переклад поеми «Кавказ», що заслужив на високу оцінку І. Франка.

Серед німецьких перекладачів творів Т. Шевченка була також поетеса і скульпторка із Франкфурта, відома під псевдонімом «Юлія Вергінія». Вперше її переклади поезій Т. Шевченка «Заповіт», «Сонце заходить, гори чорніють», «Тече вода в синє море» за сприяння професора А. Зеліба було опубліковано 1910 р. у міжнародному німецькомовному журналі «Праця і свобода», що виходив у Лозанні. А. Зеліб, німець за походженням, народився на Львівщині, потім жив і працював у Швейцарії, був великим прихильником української літератури, зокрема Т. Шевченка та І. Франка. Він познайомив Ю. Віргінію з творчістю Т. Шевченка і допоміг їй видати 1911 р. у Лейпцигу збірку її перекладів німецькою мовою під назвою «Вибрані вірші Тараса Шевченка» з передмовою і коротким біографічним нарисом про поета. Цю збірку німецька поетеса присвятила А. Зелібу, на ній вона написала такі слова німецькою мовою: «Пану професору Артуру Зелібу на знак дружби». До збірки ввійшли переклади «Гамалії», «Кавказу», «Івана Підкови», ліричних віршів. У деяких перекладах віршів Т. Шевченка авторка наслідувала форму німецьких народних пісень. У передмові до збірки Ю. Віргінія наголошувала, що Т. Шевченко є великим і самобутнім талантом і посідає визначне місце у світовій літературі. Далі вона писала: «І коли своїми перекладами, які я намагалася виконати якнайкраще, наважуюся щось зробити для Шевченкової музи, то це пояснюється щирим захопленням цим справжнім поетом, який вийшов із простого закріпаченого люду, дуже глибоко відчував соціальне горе не тільки свого народу, але й усього людства»²⁵. Видана збірка перекладів широко обговорювалася в німецькій пресі. Так, німецький поет і літературний критик Т. Герольд у своїй рецензії на збірку віршів Т. Шевченка в перекладі Ю. Віргінії писав, що заслуга франкфуртської поетеси полягає в тому, що вона своїми перекладами ознайомила німецьких читачів із творчістю Т. Шевченка. Німецька письменниця А. Гейне у рецензії на цей збірник, надрукованій у газеті «Berliner Tageblatt», зауважувала, що Ю. Віргінія познайомила нас із незвичайною людиною: національним поетом України Тарасом Шевченком. І. Франко зазначав у своїй рецензії: «Книжка присвячена нашому землякові професору Зелібові, якого авторка називає своїм приятелем, і якому, певно, треба завдячити те, що він звернув її увагу на нашого поета і поміг їй зрозуміти та відчути його поезію»²⁶.

Пізніше Ю. Віргінія у своєму листі від 18 березня 1927 р. до редакції львівського жіночого журналу «Нова хата», яка звернулася до неї з проханням розповісти, яким чином вона ознайомила з творчістю Т. Шевченка, що спонукало її до перекладання його поезій, зазначала:

«Щораз більше я заглиблювалася в цю наскрізь самобутню поезію, в цілісну особистість поета, трагедія життя якого мене зворушила, поета, який став символом усього народу. Саме його співчуття до всіх слабих, пригнічених вразило мою жіночу душу. Можливо також його талант художника-маляра промовив до мого мистецького відчуття, адже ж я сама, власне малярка. І коли я до п'ятдесятиріччя з дня смерті Шевченка видала свої переклади, вони здобули в німецькій пресі загальне визнання. Це був 1911 рік»²⁷.

Важливе значення для поширення творчого доробку Т. Шевченка в Німеччині мав переклад А. Зеліба повісті «Художник», що з'явився 1912 р. у Лейпцигу. Вступну статтю до німецького видання цієї повісті написала редактор Ю. Вірґінія. У ній вона, зокрема, зазначала, що після того, як минулого року видала вибрані вірші Т. Шевченка в німецькому перекладі з біографічними відомостями про життя і творчість поета, вона хоче познайомити німецьких читачів з його повістю «Художник». Згадані переклади не вичерпують усієї кількості публікацій творів Т. Шевченка в Німеччині впродовж другої половини XIX — початку XX ст. Проте вони яскраво ілюструють великий інтерес і любов німецького читача до творчості українського поета.

Важливий внесок у справу розвитку українсько-німецьких літературних зв'язків зробила Марко Вовчок. Однією з цікавих сторінок творчості письменниці є її перекладацька діяльність. Як високоосвічена жінка, чудово володіючи кількома європейськими мовами, вона захоплено перекладала з французької, німецької, англійської, польської, датської, чеської та ін. мов. За свою майже півстолітню діяльність Марко Вовчок переклала близько шістдесяти романів, повістей, оповідань і казок видатних зарубіжних письменників російською мовою. Звичайно, перекладала вона насамперед тих поетів і прозаїків, яких любила, чиї погляди поділяла й високо цінувала.

За роки життя в Україні (1853–1858 рр.) Марко Вовчок збирала й вивчала український фольклор, опанувала українську мову. Впродовж 1856–1857 рр. написала декілька художніх творів українською мовою, які вийшли 1857 р. в Санкт-Петербурзі під назвою «Народні оповідання Марка Вовчка». Загальною темою «Народних оповідань» є селянське життя, герої цих творів та оповідачі — представники народу, простого люду. Це високомистецький твір, де в художньо вільний спосіб розгорнуто складну проблематику життєвого шляху людини. Збірку «Народних оповідань» Марка Вовчка із захопленням вітав Т. Шевченко.

Під час перебування за кордоном (1859–1867 рр.), зокрема в Німеччині, Марко Вовчок досконало вивчила німецьку мову і читала німецьких класиків в оригіналі²⁸. Після повернення до Санкт-Петербурга 1867 р.

вона разом із Д.І. Писарєвим переклала велику за обсягом працю німецького вченого-зоолога А.Е. Брема «Життя тварин (1863–1869)»²⁹. В основу шеститомної праці А. Брема лягли його спостереження, зроблені під час подорожей Африкою, Європою, Західним Сибіром тощо. Ця книга для багатьох поколінь стала кращим посібником із зоології. У Санкт-Петербурзі Марко Вовчок очолювала журнал «Переводы лучших иностранных писателей»³⁰. Від 1868 до 1875 рр. разом із Д. Писарєвим, М. Некрасовим, М. Салтиковим-Щедріним вона брала участь у виданні журналу «Отечественные записки». 1869 р. у Санкт-Петербурзі вийшов у її перекладі роман німецько-чеського письменника А. Майснера «Чорножовтий прапор», в якому автор розглядає суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Австрії після революції 1848 р. Слід наголосити, що переклади Марка Вовчка відповідали вимогам свого часу й відіграли значну роль у збагаченні вітчизняної культури.

На рубежі 60–70-х рр. розпочинається новий етап розвитку української прози. На цей час основу прозового набутку національного письменства становить доробок Марка Вовчка та ін. авторів³¹. Чимало її україномовних творів до кінця 60-х рр. XIX ст. було перекладено багатьма мовами, у тому числі німецькою. Одну з перших спроб ознайомити німецьких читачів із творчістю Марка Вовчка зробив редактор журналу «Вечерниці» (Львів, 1862–1863 рр.) поет К. Климкович. Автор низки публіцистичних творів, він виступав як перекладач з багатьох мов. 1869 р. у журналі «Бабка», який виходив німецькою мовою в Ризі, було опубліковано чотири оповідання Марка Вовчка «Отець Андрій», «Сестра», «Данило Гурч» і «Козачка»³². 1873 р. у Відні побачив світ переклад її оповідання «Два сини». У 1870-ті роки в Нюрнберзі вперше була видана німецькою мовою повість «Маруся».

Важлива роль у популяризації української літератури, зокрема й творчості Марка Вовчка на початку XX ст., належить віденському журналу «Ruthenische Revue», в якому, крім українських авторів, друкувалися й німецькі критики та літературознавці. 1903 р. на сторінках цього видання з німецькомовними перекладами оповідань Марка Вовчка «Два сини» та «Максим Гримач» виступила вже відома на той час українська письменниця О. Кобилянська. До перекладів вона написала передмову під назвою «Марко Вовчок та її оповідання», в якій ознайомила читачів із життям і творчістю письменниці, відзначила її велику роль в історії української літератури. О. Кобилянська як представник новітньої літературної хвилі з висоти досвіду всього XIX ст. вважала за необхідне наголосити, що твори Марка Вовчка «відзначаються реалістичною правдою, простим, глибоко захоплюючим способом зображення, силою почуття і мистецькою красою форми і мови; вони з повним правом стали в ряд з найкращими творами світової літератури про селянство»³³.

Свою творчість О. Кобилянська починала німецькою мовою. Її твори головним своїм стрижнем мають ідею свободи жіночої особистості, що багатьма дослідниками кваліфікована як вияв неоромантизму. Крім творів Марка Вовчка О. Кобилянська переклала німецькою мовою оповідання, новели В. Стефаніка «Сама-саміська», «Катруся», «Лист», А. Мартовича «Мужицька смерть», Н. Кобринської «Чудовище», Олени Пчілки «Соловйовий спів», Лесі Українки «Голосні струни» тощо. Її переклади з українських письменників, як зазначає Я. Погребенник, «допомогли німецьким читачам відкрити для себе нових, невідомих авторів, сприйняти нові ідеї оригінальної літератури»³⁴. О. Кобилянська підтримувала творчі контакти з німецькими письменниками, видавцями, редакторами, зокрема з Л. Якобовським, Г. Адамом та ін., активно публікувалася на сторінках німецької періодики.

Німецькі читачі мали можливість ознайомитися з українською літературою, і зокрема з ранньою творчістю Марка Вовчка, завдяки праці О.М. Пипіна і В.Д. Спасовича «История славянских литератур», яка, як уже зазначалося, була перекладена німецькою мовою. Популяризації творчості Марка Вовчка серед німецьких читачів сприяла також уже згадувана вище стаття О. Маковея «До питання про дослідження української літератури», яка була надрукована в німецькому журналі «Die Gesellschaft», де він стисло охарактеризував творчість письменниці та її місце в історії української літератури³⁵. В особистій бібліотеці Марка Вовчка, як згадував у своїх спогадах її син Б.О. Маркович, «з німецьких книжок виділявся невеликий, але для свого часу розкішний, примірник «Фауста» Й. Гете, подарований їй І. Тургенєвим 1859 р. У такій же зеленій оправі з позолоченим обрізом зберігався у неї томик улюблених пісень Гейне..., були ще окремі томи А. Вебера, Ф. Шлоссера, Ф. Шпільгагена, П. Гейзе...»³⁶. Це свідчить про широку обізнаність Марка Вовчка з німецькою літературою.

Особливу роль в історії українсько-німецьких літературних зв'язків кінця XIX — початку XX ст. відіграла наукова й перекладацька діяльність письменника, публіциста, літературознавця І. Франка. Історико-культурологічні сюжети складають значну частину його студій. Майже в кожній історичній праці проглядається широкий європейський або й світовий контекст. І. Франко спирався на європейський досвід, докладав зусиль, щоб ознайомити українського читача з ідеями, визначальними в політичному й культурному житті тогочасної Європи, плекав рідну літературу. Літературний розвиток в Україні І. Франко повсякчас розглядав на тлі явищ інших літератур, передусім тих, з якими українське письменство мало реальний зв'язок — російської, польської, німецької тощо. Діяльність І. Франка у сфері українсько-німецьких культурних взаємодій

надзвичайно багата й різноманітна. Зупинимось лише на деяких її аспектах.

Добре володіючи німецькою мовою, І. Франко постійно виступав із статтями про українську літературу в німецькій пресі. Він вів активне листування німецькою мовою з перекладачами його творів, редакторами та видавцями німецькомовних газет і журналів, зокрема головним редактором двотижневика «*Ruthenische Revue*» Р. Сембратовичем, відомим ученим В. Ягичем, близькими людьми і знайомими, серед яких була О. Рошкевич. І. Франко написав низку оповідань німецькою мовою. Серед них: «Вівчар», «Острий преострий староста», «Історія однієї конфіскати», «Розбійник і піп», «Із галицької Книги Битія», «Терен у нозі» та ін. Упродовж усього життя І. Франко віддавав багато часу і сил перекладацькій діяльності, справедливо вважаючи її одним із найважливіших засобів розвитку української літературної мови, та й самої літератури. Німецькою мовою він переклав кілька народних українських пісень і низку віршових творів Т. Шевченка. Слід наголосити, що переклади І. Франка відзначаються високою майстерністю. Так, перекладаючи вірші Т. Шевченка, він досить точно відтворює форму й зміст твору, при цьому в перекладі не губиться неповторний голос поета.

Особливий інтерес ученого викликала справа перекладу творів Т. Шевченка німецькою мовою як зарубіжними, так і українськими авторами. Слід зазначити, що не всі переклади були вдалими, адже нелегко передати своєрідні образи поета, органічно зв'язані з народною творчістю. Недостатньо лише добре знати українську й німецьку мови, потрібно проникнути в глибину світогляду автора, вірно відчутти дух його творчості. Не всім перекладачам вдавалося відтворити ритмічний рисунок, багатство рим і пафос Шевченкових поезій. Справедливо відзначаючи не завжди високий рівень частини перекладів, що друкувались у тогочасній періодиці, І. Франко як рецензент в одній зі своїх статей писав, що особливо це стосується таких наскрізь національних і своєрідних творів, як Шевченкові: «Незвичайна простота вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але разом доводять його до розпачу, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значення українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, враження, яке робить оригінал»³⁷.

У 1879–1880 рр. І. Франко у серії «Дрібна бібліотека» опублікував збірку перекладів українською мовою «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів», до якої увійшли 18 творів з німецької, англійської та російської поезій, серед них кілька віршів Г. Гейне, інші зразки німецької лірики³⁸. У перекладах І. Франка широко представлена література кінця XVIII–XIX ст., зокрема, німецькомовна — Й.-В. Гете, Ф.-К.-С. Шиллер,

Г.-Е. Лессінг, Г. Гейне, Н. Ленау, К.-Ф. Мейєр, Д. фон Мілієнкрон та ін. Чудовий знавець німецької мови й літератури, він не обмежувався лише одними перекладами, а у вступних статтях подавав біографічні дані німецьких письменників, зупинявся на характеристиці їхнього світогляду, висловлював свої думки-погляди з багатьох питань суспільно-політичного та історико-літературного характеру. Л. Рудницький у своїй праці про І. Франка зазначав, що у Франковій прозі, поезії, листах і статтях є численні згадки про німецьких поетів, письменників, філософів і культурних діячів. Багатьох із них І. Франко цитує у своїх творах і оцінює їхню творчість³⁹.

1882 р. у Львові у видавництві «Світ» вийшов друком переклад І. Франка українською мовою першої частини «Фауста» Й. Гете. Українці отримали можливість ознайомитися з цим шедевром німецької і світової літератури. До перекладу першої частини «Фауста» І. Франко написав дві передмови. У першій редакції він охарактеризував значення твору Й. Гете для політично-культурного й літературного відродження Німеччини, а в другій глибоко перейнявся роздумами Й. Гете щодо майбутнього Німеччини і всього світу⁴⁰. Переклад третього акту другої частини під назвою «Гелена і Фавст» побачив світ спочатку в «Літературно-науковому віснику» (1899, кн. 10), на сторінках якого І. Франко активно виступав як учений-філолог, перекладач, уміщував цілу низку своїх нових, передусім поетичних творів. Того ж року у Львові був опублікований окремим виданням переклад І. Франка третього акту другої частини «Фауста» Й. Гете, присвячений 150-літтю від дня народження німецького поета⁴¹. Серед перекладених І. Франком творів Й. Гете українською мовою — вірші «Прометей» (1879), «Переміна рослин» (1879), «Бог і баядера» (1882), «Рибак» (1912), «Наречена з Корінфа» (1932), поема «Герман і Доротія (1917)»⁴². 1913 р. І. Франко зі своїми «Вступними увагами» й поясненнями видав книгу «Найстаріші пам'ятки німецької поезії IX–XI вв.».

І. Франко був не лише перекладачем творів Й. Гете, але й дослідником його творчості, знавцем критичних праць про німецького письменника. Різноманітність поетичної спадщини Й. Гете, складність і суперечність його творчого шляху, за якими не відразу відкривалась єдність його художньої особистості, пояснюють ту обставину, що творчість німецького митця, особливо лірична, різними аспектами сприймалась і входила в історію української поезії. Й. Гете бачив свій ідеал у культурі особистості, в гармонійному розвитку всіх фізичних і духовних сил людини, в її гармонії з навколишньою природою і у творчій діяльності. У творчості Й. Гете ліриці належить визначне місце. Панування лірики й ліричних жанрів вирізняє загалом німецьку літературу часів Й. Гете, а також епохи романтизму, аж до Г. Гейне (1797–1856). У 1770–1775 рр. під

впливом німецького філософа, критика Й.Г. Гердера і народної пісні, ідей епохи літературної революції Й. Гете створив новий жанр ліричного вірша: мить переживання, щирого, яскравого і пристрасного, почуття природи і любові виражаються безпосередньо в емоційно-дійовій пісенній формі. Це зокрема такі вірші, як «Зустріч і розлука», «Травнева пісня» (1771), «Нова любов — нове життя», «Белінде», «На озері» (1775). Новий етап у розвитку лірики Й. Гете намітився уже з самого початку перебування його у Веймарі (1775–1786). Вірші перших веймарських років просякнуті прагненням до заспокоєння схвильованого, пристрасного почуття поета, до душевної гармонії і ясності.

1827 р. поет П. Гулак-Артемівський, ховаючи ім'я за криптонімами, надрукував на сторінках московського журналу «Вестник Европы» свій переклад українською мовою балади Й. Гете «Рибак» (1778) під заголовком «Рибалка». Ця балада, так само як і «Лісовий цар» Й. Гете (1782), уже дещо віддаляється від простоти композиції народно-пісенного стилю, але зберігає загальний ліричний характер, її тематика почерпнута з фольклору, але використана для вираження сучасного, романтично забарвленого відчуття природи. П. Гулак-Артемівський переклав фольклорну за темою баладу Й. Гете мовою українського пісенного фольклору. Цей переклад належить до раннього етапу засвоєння поезії Й. Гете нашим письменством.

Багато перекладів з німецької поезії, зокрема з Г. Гейне, у зазначений період зробили Ю. Федькович, І. Нечуй-Левицький, П. Грабовський, Леся Українка тощо. Так, наприклад, Ю. Федьковичу належать переклади чотирьох балад Г. Гейне «Проща до Кевляру», «Валтасар», «Лорелєя», «У тебе алмази і перли»⁴³. Будучи добре обізнаним із німецькою класичною літературою, він перекладав твори Й. Гете, Ф. Шиллера, Л. Уланда, тощо. 1865 р. Ю. Федькович видав у Чернівцях збірку поезій німецькою мовою під назвою «Вірші Ю. Федьковича». Їх високо цинив І. Франко, прихильно відгукувалась на них і австрійська преса. До поетичного доробку письменника належать також переклади німецькою мовою українських народних пісень⁴⁴. Важливе місце в перекладах Лесі Українки займали ліричні пісні Г. Гейне. 1892 р. у Львові вийшла збірка перекладів Лесі Українки і М. Славинського з «Книги пісень» Г. Гейне з циклу «Ліричне інтермеццо»⁴⁵. Лесі Українці належить також переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль» й інших творів німецького поета. Того ж 1892 р. І. Франко видав збірку своїх перекладів, до якої увійшли вірші німецького поета і його поема «Німеччина». 1895 р. у Львові в серії «Дрібна бібліотека» вийшла збірка перекладів П. Грабовського «З чужого поля», де були вміщені також переклади з Гейне.

Отже, ХІХ — початок ХХ ст. стали важливим етапом в українсько-німецьких літературних зв'язках. Німецькі письменники у цей час жваво

цікавилися історією й культурою України. Навіть такі окремі факти, як відгуки німецьких учених на перше видання «Енеїди» І. Котляревського, друкування українських пісень у німецьких збірках, переклади творів Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін. німецькою мовою, свідчать, що німці були досить обізнані з літературним життям в Україні. Цей процес ознайомлення посилювався в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., коли були налагоджені контакти діячів української літератури із зарубіжними виданнями, критиками, що відкрило можливість для взаємобміну й взаємозбагачення культурними цінностями. Німецькі митці, перекладачі підтримували зв'язки з українськими колегами, плідно працювали на ниві популяризації і рецепції їхніх творів у німецькомовному світі. Дослідження німецьких авторів давали досить яскраве уявлення про життя і творчість окремих художників слова, викликали інтерес до української літератури загалом.

У досліджуваній період відбувався процес активного сприйняття, вивчення, інтерпретації і поширення спадщини Т. Шевченка у Німеччині. Його глибинна поезія, що безпосередньо живилася із джерел фольклору, щирі, прості й дохідливі образи, які відтворюють суть суспільних явищ і соціально-психологічний сенс людських характерів, сприяли пізнанню німецькими дослідниками історії і культури українського народу. Його твори надихали на переклад багатьох німецьких письменників. Отже, склалися передумови для більш інтенсивного вивчення творів української літератури та їх інтерпретації німецькою мовою.

Своєю чергою німецькі літературні твори публікувалися в українських виданнях у перекладах вітчизняних письменників. Вони значно розширили стильові можливості української літератури, сприяли становленню романтичного напрямку. На поезію українського романтизму мала вплив, прямий чи опосередкований, німецька поезія, що брала початок у творчості Й. Гете, Ф. Шиллера, А. Кернера, Л. Уланда тощо. Трохи згодом із захопленням була зустрінута творчість пізнього романтика Г. Гейне. Водночас українська поезія зберігала високий ступінь національної самобутності, як у змісті, так і в поетиці.

Важливим етапом у розвитку українсько-німецьких літературних зв'язків була діяльність українського письменника І. Франка. Починаючи зі студентських років, протягом усього життя він не припиняв цікавитись німецькою літературою, історією, сучасним йому суспільно-політичним і культурним життям Німеччини. У своїх статтях, написаних для німецьких періодичних видань, І. Франко висвітлював літературне життя в Україні, популяризував у Німеччині українських письменників. Він здійснив низку перекладів, ознайомлюючи українського читача з кращими творами німецької літератури.

¹ *Грицюта Н.* Художня поезія Т. Шевченка в контексті західноєвропейського роману виховання (типологічний аспект) // Збірник праць 30-ої наукової Шевченкової конференції. — Донецьк, 1994; *Погребенник Я.М.* Іван Франко в українсько-німецьких літературних взаєминах. — К., 1998; *Полек В., Ступарик Б.* Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. — Івано-Франківськ, 1999; *Mykola Zytomrja.* Deutschland und Ukraine: Durch die Abrisse zur Wechselseitigkeit von Kulturen. — Furth / Bayern: Flacius Verlag, 1999; *Прісовський С.* Про типологічну спорідненість поем Шевченка «Сон», «Кавказ» та А. Міцкевича «Поминки» й Г. Гейне «Німеччина» // Збірник праць 33-ої наукової Шевченкової конференції. — Черкаси, 2001.

² *Погребенник Я.* Німецькомовний контекст творчості О. Кобилянської. — Чернівці: «Рута», 2005.

³ *Лопушанський Я.М.* Рецепція української літератури в німецькомовному світі (перша пол. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К.: «Вимір», 2000. — С. 8.

⁴ *Матвійшин О.М.* Українська проза початку ХХ століття в перекладах німецькою мовою: лінгвокультурний вимір. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011.

⁵ *Зимомря М., Зимомря І.* Рецепція поетичної спадщини Тараса Шевченка в німецькомовному культурному просторі // Слово і час. — 2013. — № 7.

⁶ *Іваницька М.* Особистість перекладача в українсько-німецьких літературних взаєминах. — Чернівці: Книги-XXI, 2015. — С. 7, 10.

⁷ Історія української культури: У 5 т. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 4, кн. 2. — С. 9.

⁸ *Брицький П.П., Бочан П.О.* Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVIII–XIX століттях. — Чернівці: Технодрук, 2011. — С. 86.

⁹ *Карпелес Г.* Із праці «Загальна історія літератури» // Світова велич Шевченка. — К.: Держлітвидав, 1964. — Т. 3. — С. 162.

¹⁰ *Зимомря М., Зимомря І.* Вказ. праця. — С. 12–13.

¹¹ Історія української культури. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 4, кн. 2. — С. 51.

¹² *Обріст Й.Г.* Із праці «Український поет Тарас Григорович Шевченко» // Світова велич Шевченка. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. — Т. 3 — С. 17.

¹³ *Гавришиків Б.* Світова слава Т. Шевченка // Жовтень. — 1958. — № 3. — С. 135.

¹⁴ *Обріст Й.Г.* Вказ. праця.

¹⁵ Там само. — С. 19.

¹⁶ Див.: *Погребенник Я.* Шевченко німецькою мовою. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 50.

¹⁷ *Зимомря М., Зимомря І.* Вказ. праця. — С. 15.

¹⁸ *Погребенник Я.* З історії перекладання Т.Г. Шевченка німецькою мовою // Архіви України. — К.: Київська правда, 1971. — № 2. — С. 55.

¹⁹ *Погребенник Я.* Карл Еміль Француз як дослідник і популяризатор Шевченка // Радянське літературознавство. — К., 1969. — № 4. — С. 76.

²⁰ *Попов В.Ж.* З історії українсько-австрійських культурних зв'язків (60–80-ті роки ХІХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 25.

²¹ *Француз К.Е.* Із праці «Тарас Шевченко» // Світова велич Шевченка. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. — Т. 3. — С. 22.

²² Див.: *Погребенник Я.* Шевченко німецькою мовою. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 105.

²³ *Нагірний М.* Співець українського опришківства // Жовтень. — 1972. — № 2. — С. 104.

- ²⁴ Француз К.Е. Из статті «Українські поети» // Світова велич Шевченка. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. — Т. 3. — С. 30.
- ²⁵ Погребенник Я. Листи Юлії Віргінії — перекладачки творів Т. Шевченка // Архіви України. — К.: Київська обласна друкарня. — 1969. — № 4. — С. 60.
- ²⁶ Франко І. Твори: В 20-ти т. — К.: Держлітвидав, 1955. — Т. 17. — С. 144–148.
- ²⁷ Погребенник Я. Листи Юлії Віргінії — перекладачки творів Т. Шевченка // Архіви України. — К.: Київська обласна друкарня. — 1969. — № 4. — С. 63.
- ²⁸ Марко Вовчок. Твори: В 6-ти т. — К.: Держлітвидав, 1956. — Т. 6. — С. 378.
- ²⁹ Зосенко О. Марко Вовчок і зарубіжні літератури. — К.: Видавництво АН УРСР, 1959. — С. 37.
- ³⁰ Там само. — С. 38.
- ³¹ Історія української культури. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 4, кн. 2. — С. 129.
- ³² Зосенко О. Вказ. праця. — С. 96.
- ³³ Кобилянська О. Вибрані твори: В 3-х т. — К.: Держлітвидав, 1952. — Т. III. — С. 300.
- ³⁴ Погребенник Я. Німецькомовний контекст творчості О. Кобилянської. — Чернівці: «Рута», 2005. — С. 61.
- ³⁵ Зосенко О. Вказ. праця. — С. 101.
- ³⁶ Маркович Б.А. Марко Вовчок на Кавказе. — Ставрополь, 1914. — С. 23–25.
- ³⁷ Франко І. Шевченко в німецькій одязі // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1904. — Т. 27, кн. 8. — С. 118.
- ³⁸ Історія української культури. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 4, кн. 2. — С. 156.
- ³⁹ Рудницький Л. Іван Франко і німецька література. — Мюнхен: Logos, 1974. — С. 9.
- ⁴⁰ Полек В., Ступарик Б. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. — Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. — С. 18.
- ⁴¹ Там само. — С. 24.
- ⁴² Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. — К.: Наукова думка, 1976–1986. — Т. 48. — С. 334.
- ⁴³ Гуць Г.Є. Юрій Федькович і західноєвропейська література. — К.: «Вища школа», 1985. — С. 83.
- ⁴⁴ Там само. — С. 23.
- ⁴⁵ Журавська І. Леся Українка та зарубіжні літератури. — К.: Видавництво АН УРСР, 1963. — С. 189.

REFERENCES

1. Bondar, M.P., Zahajkevych, M.P., Pylypchuk, R.Ya., Ruban V.V., Selivachov, M.R., & Tymofiienko, V.I. (2005). *Istoriia ukrains'koi kul'tury*. B.Ye. Paton (Ed.). (Vol.4). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Bryts'kyj, P.P., & Bochan, P.O. (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhlijtsi pro Ukrainu ta ukrains'kyj narod u XVIII–XIX stolittiakh*. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
3. Franko, I. (1904). Shevchenko v nimets'kim odiazi. *Literaturno-naukovyj visnyk*, vol. 27, 8 [in Ukrainian].
4. Franko, I. (1955). *Tvory*. (Vol. 17). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury [in Ukrainian].
5. Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv*. (Vol.48). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Frantsoz, K.E. (1964). Iz pratsi Taras Shevchenko. *Svitova velych Shevchenka*. (Vol. 3). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury [in Ukrainian].

7. Frantsoz, K.E. (1964). Iz statti Ukrain's'ki poety. *Svitova velych Shevchenka*. (Vol. 3). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury [in Ukrainian].
8. Havryshkiv, B. (1958). *Svitova slava T.Shevchenka. Zhovten'*, 3 [in Ukrainian].
9. Hrytsiuta, N. (1994). Khudozhnia poeziia T.Shevchenka v konteksti zakhidnoievropejs'koho romanu vykhovannia (typolohichnyj aspekt). Proceedings from *30-a naukova Shevchenkova konferentsiia (27–30 kvitnia 1993 roku)*. Donetsk [in Ukrainian].
10. Huts', H.Ye. (1985). *Yurij Fed'kovych i zakhidnoievropejs'ka literatura*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
11. Ivanyts'ka, M. (2015). *Osobystist' perekladacha v ukrains'ko-nimets'kykh literaturnykh vzaiemynakh*. Chernivtsi: Knyhy-XXI [in Ukrainian].
12. Karpeles, H. (1964). Iz pratsi Zahal'na istoriia literatury. *Svitova velych Shevchenka*. (Vol.3). Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].
13. Kobylans'ka, O. (1952). *Vybrani tvory*. (Vol. 3). Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].
14. Lopushans'kyj, Ya.M. (2000). Retseptsii ukrains'koi literatury v nimets'komovnomu sviti (persha pol. XX st.). *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Marko Vovchok. (1956). *Tvory*. (Vol. 6). Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].
16. Markovych, B.A. (1914). *Marko Vovchok na Kavkaze*. Stavropol' [in Russian].
17. Matviishyn, O.M. (2011). Ukrain's'ka proza pochatku XX stolittia v perekladakh nimets'koiu movoiu: linhvokul'turnyj vymir. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Kyivs'kyj nats. un-t im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
18. Nahirnyj, M. (1972). Spivets' ukrains'koho opryshkivstva. *Zhovten'*, 2 [in Ukrainian].
19. Obrist, J.H. (1964). Iz pratsi Ukrain's'kyj poet Taras Hryhorovych Shevchenko. *Svitova velych Shevchenka*. (Vol. 3). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury [in Ukrainian].
20. Pohrebennyk, Ya. M. (1998). *Ivan Franko v ukrains'ko-nimets'kykh literaturnykh vzaiemynakh*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Pohrebennyk, Ya. (1969). Lysty Yulii Virhinii — perekladachky tvoriv T. Shevchenka. *Arkhivy Ukrainy*, 4 [in Ukrainian].
22. Pohrebennyk, Ya. (2005). *Nimets'komovnyj kontekst tvorchoosti O. Kobylans'koi*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
23. Pohrebennyk, Ya. (1973). *Shevchenko nimets'koiu movoiu*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
24. Pohrebennyk, Ya. (1971). Z istorii perekladannia T.H.Shevchenka nimets'koiu movoiu. *Arkhivy Ukrainy*, 2 [in Ukrainian].
25. Poliek, V., & Stuparyk, B. (1999). *Storinky ukrains'ko-nimets'kykh istoryko-kul'turnykh vzaiemyn*. Ivano-Frankivs'k: Nova zorya [in Ukrainian].
26. Popov, V.Zh. (1991). Z istorii ukrains'ko-avstrijs'kykh kul'turnykh zv'iazkiv (60–80-ti roky XIX st.). *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 1 [in Ukrainian].
27. Prisovs'kyj, Ye. (2001). Pro typolohichnu sporidnenist' poem Shevchenka Son, Kavkaz ta A.Mitskevycha Pomynky j H.Hejne Nimechchyna. Proceedings from *33-a naukova Shevchenkova konferentsiia (20–22 kvitnia 1999 roku)*. Cherkasy [in Ukrainian].
28. Rudnyts'kyj, L. (1974). *Ivan Franko i nimets'ka literatura*. Miunkhen: Logos [in Ukrainian].
29. Zhuravs'ka, I. (1963). *Lesia Ukrainka ta zarubizhni literatury*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].
30. Zosenko, O. (1959). *Marko Vovchok i zarubizhni literatury*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].

31. Zymomrja, M. (1999) *Deutschland und Ukraine: Durch die Abrisse zur Wechse-
lseitigkeit von Kulturen*. Furth-Bayern: Flacius Verlag [in Deutsch].

32. Zymomria, M., & Zymomria, I. (2013). Retsepsiia poetychnoi spadschyny Tarasa
Shevchenka v nimets'komovnomu kul'turnomu prostori. *Slovo i chas*, 7 [in Ukrainian].

УДК 82-1 Т.Шевченко:116[82(497.2)]“18”

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ДІАЛОГ КУЛЬТУР: РОЛЬ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ НОВОБОЛГАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті розглядаються важливі історико-теоретичні аспекти міжнаціональної взаємодії у царині гуманітаристики на прикладі реценції поезії Тараса Шевченка у новоболгарській літературі другої половини ХІХ ст. Досліджено вплив поезії видатного українського митця на творчість плеяди перших професійних болгарських літераторів, зокрема Райко Жінзіфова, Любена Каравелова, Петко Славейкова та Івана Вазова, які вважали її взірцем для наслідування й основою для вдосконалення власної літературної майстерності. Приділено увагу перекладацькій діяльності цих авторів, завдячуючи якій поетична спадщина Тараса Шевченка стала доступною для широкого загалу тогочасного болгарського читача. Водночас у статті висвітлюються витоки вітчизняного й болгарського шевченкознавства.

Ключові слова: культура, Тарас Шевченко, «Кобзар», творчість, поезія, новоболгарська література.

Vladyslava Piskizhova

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

DIALOGUE OF CULTURES: THE ROLE OF TARAS SHEVCHENKO'S POETRY IN GENESIS OF NEW BULGARIAN LITERATURE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The article is about important historical and theoretical aspects of international interaction in Humanitarian sphere on the example of reception

of Taras Shevchenko's poetry in new Bulgarian literature in the second half of the nineteenth century. The article studies the impact that the poetry by an outstanding Ukrainian author had on the creative works created by a constellation of the first Bulgarian professional men of letters, in particular Rayko Zhinzifov, Lyuben Karavelov, Petko Slaveykov and Ivan Vazov. They considered this poetry as an example to follow and a basis for improving their own literary art. The attention is paid to the translation practice of these authors rendering the poetic heritage of Taras Shevchenko accessible for the wide Bulgarian reading public then. At the same time, the article covers the origins of Shevchenko studies in Ukraine and Bulgaria.

Keywords: *culture, Taras Shevchenko, «Kobzar», creation, poetry, new Bulgarian literature.*

*«... Наші поети могли
знайти в 60–70-х рр.
конгеніального собрата
лише в Україні. Ні де інде».
Іван Шишманов.*

*(«Тарас Шевченко, неговото творчество
и неговото влияние върху българските
писатели пред Освобождението»).*

На тлі розмаїтості питань, які постають у полі зору сучасних дослідників багатомісячної історії українсько-болгарських зв'язків, значної уваги потребує переосмислення місця української культури як такої, і зокрема окремих її персоналій та їхньої творчої спадщини, в процесі розвитку болгарської, зокрема — питання рецепції поетичної спадщини Тараса Шевченка у новоболгарській літературі другої половини XIX ст. — феноменального культурного явища, яке стало наочним прикладом донорства української культури стосовно болгарської.

На сучасному етапі розвитку теорії і практики міжнародних відносин значної ваги набуло питання побудови цивілізованого діалогу народів та культур, що відбувається в умовах їхньої щільної інформаційної, політичної і культурної взаємодії. Саме взаємодія, а не нав'язування світогляду чи спроба насильницького домінування однієї культури над іншою, є нині чи не найгострішим питанням співжиття різних націй, зокрема на європейському континенті. Наміри експансії культурних цінностей часто виступають першопричиною соціально-економічних протистоянь, які під час переростають у збройні конфлікти. Одним із прикладів культурного і світоглядного непорозуміння виступає серед іншого нинішній характер російсько-українських відносин, який, власне, і був спричинений довго-

тривалою спробою всебічного домінування російського над українським. Упродовж століть значимість української культури зумисно зменшувалась зусиллями владних структур Російської імперії та Радянського Союзу — країн, у складі яких перебували етнічні українські території до проголошення незалежності України 1991 р. У суспільній свідомості процес руйнації міфу щодо «другосортності» української культури триває й нині. Як один із яскравих прикладів світового значення української культури слід розглядати і безпрецедентно перманентну рецепцію поезії Тараса Шевченка у новоболгарській літературі другої половини ХІХ ст.

2014 р. в Україні та багатьох інших країнах світу були проведені заходи, присвячені 200-ій річниці з дня народження українського митця Тараса Шевченка. Традиційно урочисто цю подію відзначали в Болгарії, що значною мірою сприяло активізації наукового інтересу до ролі творчості Тараса Шевченка в процесі становлення новоболгарської літератури. Останніми публікаціями із цієї теми стали розвідки саме болгарських науковців, які побачили світ у науковому альманасі «Българска украинистика. Специално издание» (Софія, 2016) — електронному виданні, що є частиною проекту кафедри слов'янського мовознавства факультету слов'янської філології Софійського університету Святого Клімента Охридські під назвою «Българска виртуална украинистика». Варто зауважити, що усі ці розвідки розглядають проблему, точніше різноманітні її аспекти, переважно в літературознавчому контексті. Так, Албена Стаменова у статті «Ролята на твореца в изграждането на книжовния език: П.Р. Славейков и Т.Г. Шевченко» досліджувала питання впливу творчості Тараса Шевченка на становлення літературної мови болгарського літератора Петко Славейкова. Райна Камберова простудіювала переклади творів українського митця болгарською мовою у розвідці «Тарас Шевченко и преводите му на български език». Гергана Колева, Цветан Радулов і Драгомір Томов у співавторстві здійснили дослідження з теми «Документални следи за влиянието на Шевченко върху българската литература. Според материали, съхранявани в Научния архив на БАН», в якому вперше введено до наукового обігу надзвичайно цікаві архівні матеріали із зазначеної проблематики, що зберігаються в Науковому архіві Болгарської Академії Наук. Стефан Узунов у статті «Традициите за отбелязване на годишнината на Т. Шевченко в България» дослідив еволюцію традиції вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Болгарії. Павліна Мартинова вкотре в болгарській історіографії звернула увагу на роль Сімеона Русакієва в болгарському шевченкознавстві у розвідці «Проф. Симеон Русакиев — един виден български изследовател на Т. Шевченко». Антоніна Якімова дослідила питання ролі представників родини Михайла Драгоманова в популяризації творчої спадщини

Тараса Шевченка в Болгарії у статті «Ролята на професор Драгоманов и негово семейство в опазването на паметта и творческото наследство на Тарас Шевченко» тощо.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі поетичної спадщини Тараса Шевченка в процесі становлення новоболгарської літератури зазначеного хронологічного періоду, а також ступеня її впливу на оригінальну творчість болгарських літераторів цієї доби, зокрема Райко Жінзіфова, Любена Каравелова, Петко Славейкова та Івана Вазова.

Українсько-болгарські літературні зв'язки, витоки яких відстежуються істориками та літературознавцями з кінця X ст., переживали різні періоди свого розвитку. Тісні літературні контакти спостерігались у X–XIV ст., а саме за часів існування Київської Русі (IX–XIII ст.), Першого (681–1018 рр.) і Другого (1185–1396 рр.) Болгарських царств. Значною мірою налагодженню такого роду зв'язків сприяла християнізація 865 р. Болгарії і 988 р. Русі. З кінця XIV ст. культурний обмін між народами призупинився через падіння Другого Болгарського царства в результаті завоювання Османською імперією — носієм ісламської культури, що нівелювала будь-які прояви православної болгарської. Період стагнації українсько-болгарських літературних зв'язків тривав майже п'ять століть.

Ряд обставин суспільно-політичного і культурного розвитку обох народів у XIX ст., насамперед завершення формування новочасних української і болгарської націй та посилення національно-визвольної боротьби болгарського народу проти османського панування, сприяли поживленню культурного обміну загалом і літературних контактів зокрема, і динаміка цих процесів невпинно зростала. Якщо на початку століття літературні контакти поволі розпочали налагоджуватися, то вже від 50-х рр. стали дедалі активнішими й набули свого апогею після визволення Болгарії від османського панування у 1878 р. у результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Ці історичні процеси в українській і болгарській культурах ознаменувалися бурхливими літературо- і мовотворчими процесами, а саме: становленням нових (сучасних) української і болгарської літературних мов і літератур.

На думку вітчизняних літературознавців, нова доба в історії українського «красного» письменства розпочалася з виходом у світ 1798 р. у Санкт-Петербурзі перших трьох частин поеми «Енеїда» Івана Котляревського (1769–1838 рр.)¹. Наступні три частини (всього містила шість) були опубліковані 1842 р., вже після смерті автора. Іван Котляревський став основоположником нової (сучасної) української літературної мови й літератури. Також до історії її творення були причетні сучасники Івана Котляревського, літератори: Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843 рр.), Петро Гулак-Артемівський (1790–1865 рр.), Євген Гребінка

(1812–1848 pp.) та ін. Утім, визначальну роль у цьому процесі відіграла творча діяльність Тараса Шевченка (1814–1861 pp.) — чи не найвідомішого в Україні та поза її межами українського митця. Не заперечуючи здобутків на цій ниві його попередників, результати творчості цих літераторів все ж були дещо обмеженими, як у мовному, так і стилістичному контексті. Тарасові Шевченку ж вдалося значною мірою вдосконалити граматичний лад української мови і, відповідно, упорядкувати склад українського словника.

Безумовно подією епохального значення в процесі розвитку української мови й літератури загалом та становленні їх сучасного вигляду стало опублікування 1840 р. в Санкт-Петербурзі поетичної збірки Тараса Шевченка «Кобзарь», в якій було вміщено вісім творів російською транслітерацією української мови (т. зв. «ярижка»), а саме: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка» («Б'ють пороги; місяць сходить...»), «Іван Підкова» і «Тарасова ніч»². Після цього за життя Тараса Шевченка було здійснено ще три перевидання цієї збірки, зокрема 1844 р. під назвою «Чигиринській Кобзарь і Гайдамакы» (увійшло вісім творів із попереднього видання «Кобзаря» і поема «Гайдамаки»), у 1860 р. і 1861 р. — під назвою «Кобзарь»³. Утім останнє видання було опубліковано не окремою книгою, а кількома частинами в санкт-петербурзькому журналі «Основа», і тільки перша із них побачила світ до смерті Тараса Шевченка 9 березня 1861 р.⁴ Також за життя поета вийшли друком окремими виданнями: поема «Гайдамаки» (1841 р.), поема «Тризна» (1844 р.), поема «Тарасова ніч» (1860 р.), балада «Тополя» (1860 р.), «Псалми Давидови» (1860 р.), повість «Наймичка» (1860 р.), а також «Букварь южнорусскій» (1861 р.)⁵.

Вже з публікацією першої збірки творів Тараса Шевченка його поезія отримала значний суспільний резонанс, про що свідчать рецензії сучасників на це видання. Спочатку відгукнувся російський літературний світ з тієї причини, що збірку було надруковано в санкт-петербурзькій типографії Євгена Гребінки — відомого українського видавця, письменника і педагога. Слід зауважити, що всі без виключення автори перших рецензій одностайно позитивно оцінювали поетичний талент Тараса Шевченка. Однак переважна їх більшість заперечувала існування української мови й літератури як таких (йшлося про провінційний діалект та ін. — *Авт.*), і, відповідно, наголошувала на безперспективності їх подальшого розвитку. У цьому контексті типовою є стаття, вміщена в газеті «Северная плела», в якій автор під ініціалами «Л.Л.» писав: «...Если это первые опыты, то мы вправе ожидать весьма многого от таланта Шевченки, и советовали бы ему рассказывать свои прекрасные ощущения по-Русски: тогда цветки

его, как называет он стихи свои, были бы роскошнее, душистие, а главное прочнее»⁶. Схожою була реакція на появу другого видання «Кобзаря», власне як і на решту творів, виданих за життя Тараса Шевченка. Однак, особливий інтерес викликає думка одного із провідних російських літературних критиків Ніколая Чернишевського, який наголошував: «Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську культуру означало б тоді виявляти власну дикість. Маючи такого тепер поета, як Шевченко, малоросійська література також не потребує нічиєї ласки», — а також, — «Малоросійська література набула вже такого розвитку завдяки появі в ній Шевченкового «Кобзаря», що могла б обійтися й без нашого великоруського схвалення»⁷.

На батьківщині Тараса Шевченка підтримали Євген Гребінка, Петро Гулак-Артемівський, Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко та багато інших представників культурної еліти. Зокрема популярний український літературний критик Леонід Блюммер так оцінив друге видання «Кобзаря»: «Эта небольшая, но великолепно изданная книжка украсила бы каждую самую богатую литературу: это истинно гениальные произведения даровитого художника»⁸.

У цьому контексті важливим є факт, описаний Григорієм Квіткою-Основ'яненком: «...Тут накинувся на мене відомий Каразін (йдеться про відомого українського вченого Василя Каразіна, ім'ям якого нині названо один із провідних вишів сучасної незалежної Української держави, а саме: Харківський національний університет. — *Авт.*) і подав на мене доноси, зрозуміло, мною заперечені, але все ж розворушивши мій спокій. Тепер відшукав Кобзаря, де є малоросійські вірші до мене, розбирає їх і хоче довести, що вони шкідливі, намагається піддати їх забороні»⁹.

Свідченням значного інтересу громадськості до творчості Тараса Шевченка стало опублікування 1860 р. «Кобзаря» в перекладі російських поетів (Ніколая Гербеля, Алексея Плещеева, Ніколая Берга, Ніколая Курочкіна, Лева Мея, Всеволода Крестовського), а роком раніше поезії Тараса Шевченка були надруковані за кордоном (у Лейпцизі) у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки», що на той час було нечастим явищем у житті будь-якого митця¹⁰.

Варто зазначити, що специфіка розвитку української літератури першої половини ХІХ ст. полягала в її тісному зв'язку з народною творчістю, і це було унікальним явищем, якого до того часу не знала жодна література світу. Поява «Кобзаря» Тараса Шевченка істотно змінила подобу українського красного письменства зокрема і світового загалом.

Процеси становлення нової української й болгарської літературних мов та літератур відбувалися майже одночасно, з незначними відмін-

ностями в роках періодизації їх основних етапів. Якщо апогей цього процесу в українській культурі припадає на 1840 р. і безпосередньо пов'язаний із виходом у світ «Кобзаря» Тараса Шевченка, то для болгарської він визначається 50-ми рр. XIX ст.

Слід зауважити, що станом на середину XIX ст. в лексиці болгарської мови із 30 тис. болгарських слів близько 5 тис. були турецького походження (у тому числі перського й арабського), що цілком зрозуміло, зважаючи на майже півтисячолітнє перебування країни під владою Османської імперії¹¹. Початок становлення нової болгарської (надалі буде використовуватись більш розповсюджений термін «новоболгарська». — *Авт.*) літературної мови та літератури розпочався наприкінці XVIII ст. на тлі розгортання в Болгарії політико-культурницького руху, який увійшов в історію під назвою «болгарське національне відродження» і став наслідком загострення національно-визвольної боротьби болгар за незалежність від Османської імперії, зростання рівня національної свідомості, формування новочасної політичної болгарської нації тощо. До перших зразків новоболгарської літератури зазвичай відносять твори «Слов'яно-болгарська історія про народи і царів болгарських» (1762 р.) Паісія Хілендарскі і «Житіє і страждання грішного Софронія» (1804 р.) Софронія Врачанскі¹². Варто зауважити, що мова, якою написано твір Паісія Хілендарскі, перенасичена церковнослов'янською лексикою на відміну від доволі виразної новоболгарської Софронія Врачанскі. Однак перший твір ідейно-патріотичного змісту був широко знаний болгарами, переважно в рукописних копіях, задовго до часу своєї першої публікації 1844 р., здійсненої Хрістакі Павлович під назвою «Царственник», і мав вийнятковий вплив на формування ідей болгарського національного відродження. Інший же твір-біографія був маловідомий до часу свого опублікування 1861 р. Георгі Раковскі у власній газеті «Дунавски лебед»¹³.

Як вже зазначалося, від середини XIX ст. процеси становлення новоболгарської літературної мови та літератури набули найбільшого розвитку. На той час у Болгарії сформувались основні мовні школи, представники яких відіграли провідну роль у виробленні літературних норм новоболгарської мови, умовно названі пловдивською (Найден Геров, Йоакім Груев та ін.) і тирновською (Нікола Михайловскі, Іван Момчілов та ін.) й окремо — мова Любена Каравелова та мова Маріна Дрінова тощо. Літературне життя країни переживало свій ренесанс. Вже у другій половині XIX ст. новоболгарська література заявила про себе як така. Її тогочасний розвиток мав певні особливості. Зокрема, становлення новоболгарської літератури відбувалось на основі болгарського фольклору і під безпосереднім впливом російської та української літератур. Вплив

останньої важко переоцінити, зважаючи на те, що представники тогочасної новоболгарської літератури зростали саме як літератори, беручи за зразок поезію Тараса Шевченка, зокрема — це Райко Жинзіфов, Петко Славейков та Любен Каравелов. У цьому контексті варто процитувати Івана Шишманова (1862–1928 рр.) — видатного вченого, одного з провідних громадських і політичних діячів епохи болгарського національного відродження: «Шевченко належить без сумніву до найбільше улюблених поетів у найкращих болгарських письменників перед визвольної епохи. Візьміть хоч би творчість Жинзіфова, Любена Каравелова та Славейкова, а дуже легко відкриєте могутній вплив українського поета, як у виборі мотивів, так і в зверхній формі пісень»¹⁴. Це твердження він пояснив наступним чином: «Жинзіфов, Каравелов, Славейков — патріоти до шпіку костей, сини подвійно поневоленого народу, що відроджував ся, як і український, котрі вийшли з його лона, мусіли тільки замінити «Матір Україну» на «Мати Болгарія» або «Македонія», Дніпро на Дунай або Вардар, широкі степи та самітні могили на Балкан або Пирин, Москаля на Турка, злого пана на злого фанаріюта — й ось Шевченко цілий перенесений на болгарський ґрунт», а також: «Та крім гарячої любові до рідного краю було й інше, що мимохить зблизило наших поетів до українського. Се був їх плебейський демократизм» і «третя важна причина інтимного зближення між Жинзіфовим, Каравеловим і Славейковим та Шевченком се без сумніву їхнє спільне захоплення народною поезією та народними казками»¹⁵.

Той факт, що новоболгарська література створювалась під значним впливом української і насамперед творчості Тараса Шевченка є безумовним і незаперечним. Утім не лише виключно поетичний таланти митця привернув до себе увагу болгарських літераторів, а й сама по собі особистість автора — колишнього кріпака, викупленого з неволі, який став одним із найгеніальніших поетів своєї доби, і особливо приклад його особистого життя — відверте висловлювання своєї громадянської позиції за посередництвом поезії, що призвело до 10 років заслання.

Творча діяльність Тараса Шевченка справила неабияке враження на діячів болгарського національного відродження, серед яких було чимало представників літературних кіл, які, подібно до українського поета, прагнули державної незалежності й відродження власної культури, і відіграла визначну роль в українсько-болгарських літературних зв'язках другої половини XIX ст. Відтоді минуло більше століття, але й сьогодні в Болгарії з вдячністю згадують українського митця. Так, 2014 р., з нагоди 200-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка, в Болгарії було проведено ряд урочистих заходів. Зокрема, 12 березня на базі Болгарської Академії Наук (БАН) у Софії відбулася документальна виставка під

назвою «Шевченко і Болгарія», реалізована Науковим архівом БАН за сприяння Національного музею Тараса Шевченка (Київ). 19 березня в приміщенні Софійського університету імені Святого Клімента Охридські відбулася Міжнародна наукова ювілейна конференція «Шевченківський ранок» (болг. «Шевченково утро»), організована спільними зусиллями кафедри слов'янського мовознавства зазначеного університету й Посольства України в Болгарії. У цьому контексті варто процитувати деякі міркування Надзвичайного і Повноважного Посла України в Болгарії Миколи Балтажі, висловлені ним з нагоди цієї події, і подати їх без перекладу, мовою оригіналу: «Той никогда не е бил у нас, но е имал огромно влияние върху българската възрожденска мисъл, сред творци като Райко Жинзифов, Любен Каравелов, Иван Вазов, Михаил Арнаудов и други», — а також, — «Стихотворенията му в «Кобзар» звучат така, сякаш са писани днес, толкова са актуални. Той е жив съвременник»¹⁶.

Питання впливу творчої діяльності Тараса Шевченка на розвиток новоболгарської літератури неодноразово поставало в полі зору як вітчизняних, так і болгарських учених. Уперше звернув увагу наукової громадськості на необхідність здійснення такого роду досліджень Іван Шишманов, який, власне, і став автором першої розвідки з цієї теми, представленої ним у вигляді доповіді на урочистостях, присвячених 100-річному ювілею з дня народження Тараса Шевченка «Шевченково утро», які відбулися в Софійському університеті 1914 р., та опублікованої того ж року під назвою «Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождение» у невеличкій книзі «Спомен за Тараса Григорієвича Шевченка» із серії «Библиотека на Славянска беседа»¹⁷. Ця наукова розвідка мала значний суспільний резонанс і тому, вже окремими виданнями, з проміжком у два роки, а саме: у 1916 і 1918 роках, була перевидана українською і французькою мовами.

До перших наукових студій із зазначеного питання слід віднести й працю «Тарас Шевченко на българските» 1920 р. Стіліяна Чілінгірова — болгарського письменника й етнографа, громадського діяча, одного із засновників Союзу болгарських письменників та його голови у 1941–1944 рр., якого болгари називали «последния възрожденец», а також — «Любен Каравелов и Украина» Дмитра Шелудька — українського літературознавця, дипломата, співробітника Посольства УНР у Болгарії (1919–1921), відомого популяризатора української літератури в Болгарії, який емігрував туди 1927 р.¹⁸ У першій із них досліджено шляхи проникнення творів Тараса Шевченка в Болгарію і виявлено усі відомі на той час болгарські переклади його творів, яких він виокремив 38 — це станом на початок ХХ ст. У другій — подано матеріали щодо московського оточення Любена Каравелова, саме тих його представників, хто був

особисто знайомий з Тарасом Шевченко. Слід зауважити, що обидва дослідники упродовж свого життя неодноразово поверталися до цієї теми.

Від того часу студіювання впливу творчості Тараса Шевченка на розвиток новоболгарської літератури не припинялося. В українській і болгарській історіографіях можна знайти чимало розвідок, присвячених цій темі, яка й до сьогодні не втратила своєї актуальності. У цьому контексті, однак, варто виокремити кілька фундаментальних досліджень, здійснених упродовж 60–80-х рр. минулого століття. Насамперед — це монографія відомого українського літературознавця Ольги Шпильової «Т.Г. Шевченко і болгарська література» 1963 р., в якій авторкою висвітлено значення творчої спадщини Тараса Шевченка для болгарської літератури на різних етапах її розвитку, але основну увагу акцентовано на післявизвольній добі¹⁹. Наступного року, з нагоди 150-ліття з дня народження Тараса Шевченка, вийшла у світ монографія болгарського шевченкознавця Сімеона Русакієва «Тарас Шевченко и българската литература», в якій автор дослідив біографію українського митця, вплив його творчості на розвиток новоболгарської літератури до 1964 р., простудіював еволюцію розвитку болгарського шевченкознавства, тощо²⁰. Становить інтерес монографія «Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст.» 1987 р. українського науковця Віталія Москаленка, в якій досліджено основні напрями розвитку українсько-болгарських літературних і наукових взаємин зазначеного періоду і, зокрема, питання ролі Івана Франка та Лесі Українки в розвитку болгарської літератури, яким присвячені окремі розділи праці, а також приділено увагу питанню творчості Тараса Шевченка в рецепції болгарських літераторів.

Перше знайомство болгар із творчістю Тараса Шевченка відбулося ще за життя поета. У другій половині XIX ст. значна кількість болгар здобувала освіту в Російській імперії, чому сприяло тогочасне російське законодавство, зокрема указ від 1850 р. про безборонний в'їзд до країни всіх іноземців слов'янського походження, охочих тут навчатися. Переважна більшість болгар здобувала освіту саме на українських теренах, насамперед у навчальних закладах півдня України — Одесі та Миколаєві, а також у Харкові та Києві. Чимало болгар навчалося в Москві та Санкт-Петербурзі. Серед болгарських студентів, що здобували освіту в Російській імперії, виявилось багато майбутніх представників болгарського національного відродження, його провідних діячів, тощо. Зокрема, перші переклади творів Тараса Шевченка болгарською мовою здійснили саме колишні болгарські студенти Райко Жінзіфов і Любен Каравелов — обидва навчалися в Московському імператорському університеті, перший — з 1858 по 1864 рр., другий — упродовж 1857–1859 рр.

Їхній інтерес цілком зрозумілий, адже вихід з друку «Кобзаря» 1840 р., його наступні перевидання, а також публікації окремих творів Тараса Шевченка не могли бути непоміченими для болгарських студентів, оскільки кожне із цих видань стало резонансним у середовищі культурної еліти Російської імперії і миттєво розкуповувалось. Болгарам, які майже півтисячоліття перебували під владою Османської імперії і вели впродовж усього цього часу боротьбу за незалежність, яка особливо загострилась у середині XIX ст., творчість Тараса Шевченка, сповнена ідеєю визволення України з-під влади Російської імперії, стала особливо близькою і зрозумілою. Сучасний дослідник Андрій Будугай зазначає: «По общото мнение на бележити български литературоведи Т. Шевченко принадлежи към най-популярните и любими поети сред българските писатели и читатели пред Освобождението от турко робство и след него»²¹.

Не можна обійти увагою й внесок визначних особистостей у справу популяризації творчості Тараса Шевченка в Болгарії зазначеного періоду. В цьому контексті слід згадати українсько-болгарську родину Драгоманових-Шишманових і насамперед постаті Михайла Драгоманова та Івана Шишманова. Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) — видатний український науковець, публіцист і громадський діяч, один із найвизначніших представників української громадської думки XIX ст. Останні роки свого життя (з 1889 по 1895 рр.) перебував у вимушеній еміграції у Болгарії й увесь цей час працював викладачем Вищої школи в Софії (від 1904 р. — Софійський університет імені Клімента Охридського. — *Авт.*). Позиція Михайла Драгоманова щодо Тараса Шевченка чи не найвиразніше сформульована в його студії «Шевченко, українофіли і соціалізм» 1879 р., а саме: «Шевченко — це Христос і Беліал. Шевченко для посвячених і непосвячених. Так завше з пророками. Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й не українці»²².

Упродовж болгарського періоду своєї еміграції Михайло Драгоманов написав цілий цикл розвідок, присвячених різноманітним аспектам життя і творчості Тараса Шевченка²³. Серед них студія «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини его смерті» (1890 р.), до якої увійшли наступні розвідки: «До історії аресту Шевченка в 1859 р.», «Французький переклад “Катерини”», «Поезії Шевченка в нар. устах» тощо. Спільно з Артуром Ляховицьким він підготував до друку видання «Поезії Т.Г. Шевченка, заборонені в Росії» (1890 р.). 1894 р. опублікував рецензію під назвою «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» на видання «Кобзаря», здійснене 1893 р. Омеляном Огоновським. У відповідь на заборону російським урядом діяльності просвітницького Товариства імені Шевченка опублікував у журналі «Народ» статтю «Нова іграшка з іменем

Шевченка» (1894). Відреагував на урочистості, що відбулися в Санкт-Петербурзі з нагоди 80-ліття з дня народження Тараса Шевченка статтею «Петербурзькі українолюбці» (1894). У 1895 р. було опубліковано рецензію Михайла Драгоманова «Дневник Шевченка — не в оригіналі» на видання щоденника Тараса Шевченка в журналі «Правда» 1893 р. під назвою «Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка». Хоча всі ці студії були надруковані поза межами Болгарії, переважно у Львові та Женеві, все ж їх вихід у світ значною мірою сприяв популяризації творчості Тараса Шевченка і в цій країні також, оскільки всі зацікавлені представники болгарської культурної еліти мали можливість ознайомитись з ними.

Вже йшлося про внесок Івана Шишманова у розвиток болгарського шевченкознавства, зокрема, про те, що він став автором першої у Болгарії наукової студії, в якій досліджував творчість Тараса Шевченка в контексті реценцій новоболгарської літератури. Іван Шишманов став членом родини Михайла Драгоманова, взявши шлюб з його старшою дочкою Лідією, а також був його найкращим учнем і послідовником. Упродовж своєї науково-дослідницької діяльності Іван Шишманов неодноразово звертався до студіювання зазначеної теми, результатом чого стали розвідки «Юбілеят на Т. Шевченко 1814–1914» (1914 р.), «Тарас Шевченко» (1920 р.) та ін.²⁴

Серед постатей, які сприяли ознайомленню болгар із творчістю Тараса Шевченка, дослідники називають Йосипа Бодянського — відомого вченого-славіста, видавця, письменника й перекладача, який був знайомий з митцем особисто. Вперше на цьому наголосив Дмитро Шелудько у вже згадуваній праці «Любен Каравелов и Украина» (1920 р.). Також цьому питанню, але вже більш детально, приділила увагу й болгарська дослідниця Ліляна Мінкова у своїй монографії «Осип Максимович Бодянски и Българско възраждане» (1978 р.)²⁵. Відомо, що Йосип Бодянський познайомився з Тарасом Шевченком у 1844 р. та після цього мав ще кілька зустрічей із ним, а саме у 1845, 1853 і 1859 рр., усіляко підтримував митця під час його перебування в засланні, листувався тощо. Йосип Бодянський належав до палких шанувальників творчості Тараса Шевченка, популяризував її, зокрема, і серед свого болгарського оточення, насамперед студентів.

Першим до перекладання творів Тараса Шевченка болгарською мовою долучився відомий болгарський літератор Райко Жінзіфов (справжнє ім'я — Ксенофонт Дзіндзіфі, 1839–1877 рр.). Це твердження базується на тому, що саме його авторські переклади першими побачили світ. Хоча цілком логічно припустити, що такі переклади могли бути здійснені раніше, зважаючи на значну популярність творів митця вже від появи його першої збірки 1840 р.

1858 р. Райко Жінзіфов приїхав до Одеси і вступив до Херсонської духовної семінарії. Після її закінчення він продовжив свою освіту на історико-філологічному факультеті Московського університету під керівництвом Йосипа Бодянського, де навчався з 1860 по 1864 рр. Після закінчення університету Райко Жінзіфов упродовж двох років учителював на батьківщині. Потому він знову повернувся до Москви і прийняв російське підданство. Відтоді активно займався громадською, публіцистичною, перекладацькою, викладацькою, науковою та літературною діяльністю.

За часів свого навчання в університеті Райко Жінзіфов став членом громадської організації Московська болгарська дружина, метою діяльності якої була популяризація болгарської культури в російському суспільстві, сприяння розвитку болгарської літератури тощо. Упродовж 1860–1862 рр. організація видавала болгарською мовою журнал «Братски трудъ», де Райко Жінзіфов публікував свої перші поезії, в яких вже чітко простежувався безпосередній вплив творчості Тараса Шевченка, насамперед у віршах «Молитва» і «Просяк». Відомо, що він достатньо добре володів українською мовою, тому освоював творчість Тараса Шевченка з оригіналу. В одному із своїх листів до Маріна Дрінова — відомого болгарського науковця й громадського діяча, який більшу частину свого життя проживав у Російській імперії, зокрема у Харкові, Райко Жінзіфов зауважував: «Аз преведох на български поголемата част от съчиненията на Шевченко (мова йде про переклад ним першої частини поеми Тараса Шевченка «Єретик», а саме так званого «Присвячення». — *Авт.*), и това лето мисля да преведа почти что ‘сичките, за изключение прозаических его статей’²⁶. Отже, він мав намір перекласти всі поетичні твори українського митця, що свідчило про неабияке захоплення його творчістю.

Перші переклади поезій Тараса Шевченка Райко Жінзіфов також здійснив ще під час свого навчання в Московському університеті. Слід зауважити, що усі ці переклади, власне як і його оригінальні твори, створювались мовою болгарсько-македонського діалекту (був етнічним македонцем, народився в Македонії, яка разом із Болгарією на той час перебувала в складі Османської імперії. — *Авт.*).

1863 р. вийшла у світ «Новобългарска сбирка» Райко Жінзіфова, в яку окрім авторських поезій митця увійшло кілька перекладених ним творів Тараса Шевченка, розміщених окремим розділом під назвою «Гусляр Шевченка» («Кобзар Шевченка») — це балади «Топола» («Тополя») і «Удавена» («Утоплена»), поема «Катерина», а також «Думки»: «Течить вода въ сино море» («Тече вода в синє море...»), «Вѣтре буйний, вѣтре буйний» («Вітре буйний, вітре буйний!») і «За що ми сеть чърны вежди» («Навіщо мені чорні брови...») ²⁷. Слід зауважити, що деякі з перелічених

творів українського митця Райко Жінзіфов подав не у повному їх обсязі, а фрагментарно, тобто обрані ним уривки. Втім, вони стали першими опублікованими перекладами болгарською мовою поезій Тараса Шевченка. У передмові до цього розділу Райко Жінзіфов стисло переповів біографію Тараса Шевченка та зокрема зауважив: «Но по смерть-тж си Шевченко остави за себе си живо и славно паметуваніє съ свои-те пјсни кои многу и многу време ще останать въ память-тж на Малоруси-те и на друзи любители на народность-та»²⁸. Крім того він наголосив, що здійснював свої переклади з оригіналу.

Як уже зазначалось, Райко Жінзіфов планував перекласти всі твори Тараса Шевченка, але, напевно зважаючи на своє коротке життя (помер у віці тридцяти восьми років), не зміг здійснити цих намірів. Окрім зазначених творів українського митця він переклав іще кілька, які були опубліковані в болгарських періодичних виданнях. Так, 1868 р. у журналі «Обштъ трудъ» Райко Жінзіфов опублікував свій переклад вступу до поеми Тараса Шевченка «Єретик» під назвою «Шафаріку»²⁹. Через два роки по тому у віснику «Свобода» вийшов у світ перекладений ним уривок із поеми «Гамалія», який він назвав «Казашка песен»³⁰. Наступного, 1871 р., у журналі «Читалище» були надруковані переклади поезій «Минають дні, минають ночі...» («Минувать дни, минувать ноци») та «І день іде, і ніч іде» («И день ся мина, и ноць ся мина») ³¹. Того ж року і в тому ж виданні вміщено переклад поеми «Наймичка» («Ратакиня») ³². 1873 р. у журналі «Читалище» опубліковано переклади балади «Причинна» («Магьосана») ³³. Наступного року у віснику «Век» побачили світ переклади віршів «Чого ти ходиш на могилу?...» («Зачто ти ходиш на могила»), «Ой чого ти почорніло...» («Ой, зачто си почърнело») і «Ой три шляхи широкії...» («Ой, три друмови широки»), тощо ³⁴.

Вершиною власної поетичної творчості Райко Жінзіфова стала поема «Кървава кошуля» («Кривава сорочка») 1870 р., яку сам автор охарактеризував як «Присказка изъ съвременыйтъ българскій животъ», в ідеї та змісті якої явно простежується вплив творчості Тараса Шевченка ³⁵.

Загалом Райко Жінзіфов переклав болгарською 15 творів (або уривків із них) Тараса Шевченка. Його інтерес привертали насамперед поезії, тематика яких стосувалася героїчних подій української минувшини, селянського побуту, зміст яких містив слов'янофільські ідеї. Однак більшість болгарських літературознавців наполягають на тому, що ці переклади не передали глибини Шевченкового слова, а тому не мають високої літературної вартості і є доволі примітивними.

Іншим перекладачем творчої спадщини Тараса Шевченка болгарською мовою став Любен Каравелов (1834–1879 рр.), який був сучасником Райко Жінзіфова, разом із ним навчався в Московському універ-

ситеті і став його першим літературним критиком. Відомо, що Любен Каравелов почав перекладати Шевченкові твори в 1864–1865 рр., а саме: поему «Неофіти», роботу над якою він так і не завершив, і з цієї причини її переклад не був опублікований за життя автора. Також варто зазначити, що в цій справі йому допомагав Іван Прижов — відомий російський літератор, історик, етнограф і громадський діяч, який власне і познайомив його з творчістю українського митця.

Захоплення Любена Каравелова творчістю Тараса Шевченка було не меншим, ніж у його співвітчизника Райка Жінзіфова, незважаючи на вдвічі меншу кількість перекладених ним творів. Так, Любен Каравелов, окрім незавершеного ним перекладу поеми «Неофіти», переклав два уривки з поеми «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» («Учете се, братя мої» та «Аз ридая, кога вспомня»), вірші «Думка» або «Нащо мені чорні брови...» («Защо ми са черни вежди»), «Породила мене мати...» («Родила е мене мама»), «Думка» або «Тече вода в синє море...» («Тече вода в синьо море...») і частину поеми «Єретик» («Иван Хус или еретик»). Усі вони були опубліковані впродовж 1869–1871 рр.

Як і Райко Жінзіфов, Любен Каравелов володів українською мовою і тому мав можливість перекладати твори Тараса Шевченка з оригіналу. Це було доведено іще Дмитром Шелудько в студії «Впливи Шевченка на Любена Каравелова», датованій 1928 р., в якій він, зокрема, наголосив: «У болгарській науковій літературі ще донедавна панував був погляд, що Каравелов перекладав Шевченка з російської. Цей погляд і неправдивий і несправедливий через те, що він зменшував значення Шевченкових впливів, вставляючи їх у рамці впливів загальноросійських. Переглянувши матеріали, побачимо без ніяких сумнівів, що Каравелов читав Шевченка тільки в оригіналі і перекладав його звідти-ж»³⁶. Дмитро Шелудько довів, що твори Тараса Шевченка, на той час, коли їх перекладав Любен Каравелов, у переважній своїй більшості (зокрема чотири із шести, а саме: «Неофіти», «Породила мене мати...», «Єретик» та «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє») взагалі не мали російського перекладу, а також те, що незважаючи на наявність російських перекладів (опубліковані у виданнях Миколи Гербеля від 1860 і 1869 рр. «Кобзарь: в переводе русских поэтов») інших двох текстів, так званих «Думок» («Тече вода в синє море...») і «Нащо мені чорні брови...»), він все одно перекладав їх з оригіналу. Дослідник здійснив порівняльний аналіз перекладів Любена Каравелова з оригінальними текстами та існуючими на той час російськими перекладами і зробив висновок, що Любен Каравелов «переказує Шевченка слово до слова, частенько додержується Шевченкових ви-

словів, дарма що суперечать вони болгарському словникові, залишає часом шевченківський порядок слів усупереч болгарській синтаксисі», а також зазначив, що «переклади Гербеля, навпаки, — досить вільні й запроваджують нові лексичні елементи, що їх немає ані в Шевченка ані в Каравелова... Каравелов керувався українським і тільки українським текстом, що він дбаючи за точність перекладу, не зважав часом і на болгарську лексику і на болгарську синтаксису»³⁷.

Слід зауважити, що творчість Тараса Шевченка відіграла провідну роль у процесі становлення літературного таланту Любена Каравелова. Це дало підстави Константину Велічкову — відомому болгарському літератору, політику й громадському діячу стверджувати, що «Всі вірші Каравелова написані в дусі й по формі віршів українського поета Шевченка, тільки без його поетичності. Загалом українські письменники, Шевченко, в віршах, Марко Вовчок, Основяненко в прозі деспотично впливали на белетристичний талант Каравелова і він не міг ніколи увільнитися від своїх українських взорів»³⁸. Натомість Дмитро Шелудько, захищаючи болгарського літератора, пише про те, що він хоча і створював власні поезії на основі Шевченкового матеріалу, але зміст в них вкладав власний і що він наслідував українського митця більше як літературний ремісник, ніж як поет.

У цьому контексті також варто згадати, що за підрахунками Івана Шишманова, із 191 вірша Любена Каравелова «най-малко 113 са написани в любимия размер на Шевченко и на украински народни песни, (четиристъпни и тристъпни хореични стихове с рими на тристъпните)»³⁹. Найбільш яскраво ці впливи простежуються в поезіях Любена Каравелова: «Учете са, мои птички», «Когда умра, на копей ме», «Сбирайте са», «Сърце мое, сърце мое», «Черни очи, бяло лице» та ін. Не менший вплив виявлено літературознавцями і в його прозових творах, зокрема в оповіданнях «Сок», «Стойчо», «Мъченик» та ін. Також він часто використовував поетичні вислови Тараса Шевченка як епіграфи до своїх творів. Сам же Любен Каравелов у студії «Българска книжнина» наступним чином висловив своє ставлення до творчості українського митця: «В историята на литературата (...) има правило, че да превежда човен някое съчинение, то трябва понапред да го проникне, трябва да го изучи и премели в глава та си, но даже и това правило не може да се отнесе към Шевченка. За да изучиш и проникнеш Шевченковите съчинения никак не можеш, а да го разбереш, трябва изпърво да преживееш, да претрадаш това, щото е преживял, претрадал Шевченко (...), трябва всякоя Шевченкова песен да бъде история на една част на твоя живот, трябва да проростеш колото Шевченко»⁴⁰.

У середині 60-х рр. ХІХ ст. до перекладання творів Тараса Шевченка болгарською мовою долучився й відомий болгарський літератор, вида-

вещь, громадсько-політичний діяч Петко Славейков (1827–1895 рр.). На відміну від Райко Жінзіфова та Любена Каравелова він ніколи не перебував на теренах Російської імперії. Крім того він не володів українською мовою, тому твори Тараса Шевченка перекладав з російської. Переклади Петко Славейкова вважаються більш професійними, порівняно з Райко Жінзіфовим і Любеном Каравеловим. Напевно така думка була сформована іще Іваном Шишмановим, який дав наступну оцінку його перекладацькій діяльності: «За П. Славейкова може да се каже същото, което се каза за Шевченка. Истински художник на словото, той първ успя да създаде от простия, естествения, непосредния език на народа един литературен език. Славейковият слог е слогът на народа, но усъвършенствуван и изтънчен. Няма и до днес по-български писател от Славейкова както няма по-украински от Шевченко»⁴¹. У цьому контексті варто зауважити, що Петко Славейков у порівнянні з двома іншими авторами безумовно був більш професійним літератором, і це відобразилося на результатах його діяльності, перекладацької зокрема. Проте, якщо зважити на точність (не йдеться про буквализм. — *Авт.*) у поєднанні з художнім хистом перекладів Петко Славейкова, то тут все ж таки найдовершенішим перекладачем слід назвати Любена Каравелова. Як уже зазначалось, Петко Славейков перекладав твори Тараса Шевченка з російської мови, а ці переклади окрім того, що були суттєво змінені цензурою, відрізнялись надзвичайною довільністю. Зокрема, він інколи навіть дозволяв собі змінювати власні назви, наприклад у поезії «Думи мої, думи мої»:

П. Славейков
...Я йдете в България,
В мойта татковина...

Т. Шевченко
...В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну...

Загалом він долучився до перекладу наступних поезій українського митця: «Перебендя» («Гъдуларят»), «Причинна» («Сирота двойка»), «Думи мої, думи мої» («Мисли мои, мысли мои»), «Тополя», «Минають дні, минають ночі...» тощо. Творча манера Тараса Шевченка значною мірою позначилась і на власній творчості Петко Славейкова, що насамперед знайшло своє відображення у творах «Бойка воєвода», «Изворът на белоногата» та ін.

У цьому контексті варто згадати Івана Вазова, якого вважають «патріархом болгарської літератури». Відомо, що Іван Вазов у 1887–1889 рр. мешкав в Одесі і добре опанував російську мову. Втім немає жодних свідчень про те, чи володів він українською. Ознайомлення Івана Вазова з творчістю Тараса Шевченка відбулося ще в досить юному віці, за років навчання в сопотському училищі, завдячуючи одному з учителів Партенію Белчеву, який запропонував до його уваги поему «Катерина»⁴². Цей

твір вразив Івана Вазова настільки, що роками пізніше він використав його для написання одного з найкращих своїх творів — поеми «Грамада». Стосовно цього він зауважував: «Розмір «Громади» я запозичив у Шевченка, уривки з його поеми «Катерина» нам цитував ще вчитель... у Сопоті»⁴³. Вплив Тараса Шевченка на оригінальну творчість Івана Вазова простежуються в цілому ряді й інших його творів, з яких варто виокремити вірш «Радецьки». Однак, незважаючи на захоплення Івана Вазова творами українського митця, він не долучився до перекладів його поезій.

Необхідно наголосити, що переважна більшість болгарських літераторів другої половини XIX ст. були добре обізнані з творчістю Тараса Шевченка, використовували його здобутки для вдосконалення власної літературної майстерності. Так, наприкінці XIX ст. Христо Цанчов Кесяков переклав «Самому чудно. А де ж дітись?», «Садок вишневий коло хати...», уривки з «І мертвим, і живим...» та «Тополі», Діаманді Іхчиев — «Думку» («Тече вода в синє море...») і «Ой одна я, одна...», Іван Белчев — «Думку» («Вітре буйний, вітре буйний!»), Стоян Дрінов — «Думи мої, думи мої...», «Минають дні, минають ночі...», «Ой гляну я, подивлюся...» та «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), Христо Цанков-Деріжан — «Думи мої, думи мої...», «Ой чого ти почорніло...», а також Стіліян Чілінгіров — «Якби ви знали, паничі...» та «Мені однаково, чи буду...» тощо⁴⁴. Варто зауважити, що на той час у Болгарії твори Тараса Шевченка вже були внесені до навчальних програм шкіл та училищ, а саме увійшли до двотомної «Хрестоматії з вивчення словесності» 1888–1889 рр. Стефана Костова і Дімітра Мішева⁴⁵. Приблизно в цей же період на сторінках болгарських періодичних видань з'являються перші статті публіцистичного характеру про Тараса Шевченка, серед яких слід виокремити публікацію під назвою «Тарас Шевченко», автором якої став румунський літературний критик і публіцист Константін Доброджану-Геря (справжнє ім'я Соломон Кац, уродженець Харківської губернії Російської імперії) і водночас перший популяризатор творчості Тараса Шевченка в Румунії. Згадана публікація вперше вийшла друком у Румунії 1894 р. у виданні «Almanahul social-democrat» і мала значний суспільний резонанс. Того ж року її було надруковано в болгарському виданні «Дело»⁴⁶. У ній автор наголосив на світовому значенні творчої спадщини українського митця.

Тарас Шевченко став одним із найулюбленіших авторів болгарської культурної еліти другої половини XIX ст. Як зазначив Міхаїл Арнаудов: «Шевченко не имал вързки с българи, не е писал за България, не е мислил дори за нея, но все пак е втори голям вдъхновител на българската възрожденция»⁴⁷. Його поезія стала творчим взірцем і, водночас, світоглядним фундаментом для перших професійних болгарських літераторів,

поетів і прозаїків, які стояли у витоків становлення новоболгарської мови і літератури, серед яких Райко Жінзіфов, Любен Каравелов, Петко Славейков, Іван Вазов та ін. На її основі вони зрошували свій літературний хист. Більше того, в багатьох випадках, її наслідували настільки відверто, що це дозволило тогочасним літературним критикам навіть висунути звинувачення в плагіаті. Вплив поетичної творчості Тараса Шевченка на процес становлення новоболгарської літератури був настільки вагомим, що це дало підстави Івану Шишманову, для наступного зауваження: «Збираючи матеріали до моєї більшої праці «Произходъ на съвременна България», не міг я не звернути уваги також на велику участь, яку взяла Україна в національним і культурним відродженню болгарського народу»⁴⁸.

¹ *Кирилюк С.П.* І.П. Котляревський і його значення в історії української літератури. В кн.: Котляревський І.П. Твори. — К., 1960. — С. 3–41; *Кирилюк С.П.* Іван Котляревський: Життя і творчість. — К., 1981. — 287 с.; *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — К., 2004. — 436 с.

² *Шевченко Т.* Кобзарь. — Спб., 1840. — 114 с.

³ *Шевченко Т.* Чигиринській Кобзарь и Гайдамакы. — Спб., 1844. — 131 с.; *Шевченко Т.* Кобзарь. — Спб., 1860. — 244 с.

⁴ *Шевченко Т.* Кобзарь // Основа: южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — 1861. — Январь–Декабрь.

⁵ *Шевченко Т.* Гайдамаки. — Спб., 1841; *Шевченко Т.* Тризна. — Спб., 1844; *Шевченко Т.* Тарасова ніч. — Спб. 1860; *Шевченко Т.* Тополя. — Спб., 1860; *Шевченко Т.* Псалми Давидови. — Спб., 1860; *Шевченко Т.* Наймичка. — Спб., 1860; *Шевченко Т.* Букварь южнорусский. — Спб., 1861.

⁶ Северная пчела. — Спб., 1840. — 7 мая. — С. 403.

⁷ *Чернишевський Г.Г.* Літературно-критичні статті. — К., 1951. — С. 253.

⁸ Северная пчела. — Спб., 1860. — 27 января. — С. 84.

⁹ *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Твори в шести томах. — К., 1957. — Т. VI. — С. 610.

¹⁰ Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. — Спб., 1860; Новые стихотворения Пушкина и Шавченки. — Лейпциг, 1859.

¹¹ Болгарский язык. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https:// ru.wikipedia.org/wiki/Болгарский_язык](https://ru.wikipedia.org/wiki/Болгарский_язык).

¹² *Венелин Ю.* О зародыше новой болгарской литературы. — М., 1838.

¹³ *Сідельніков С.І.* Болгарський революціонер Георгій Раковський. — Харків, 1959.

¹⁴ *Шишманов І.* Роля України в болгарським відродженню. — Відень, 1916. — С. 6.

¹⁵ Там само. — С. 10–12.

¹⁶ Микола Балтажи: Посланията на Шевченко са като на човен на нашето време. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// bulgaria.mfa.gov.ua/.../embassy/...2671-mikol...](http://bulgaria.mfa.gov.ua/.../embassy/...2671-mikol...)

¹⁷ *Шишманов І.* Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели пред Освобождението // Спомен за Тараса Григорьевича Шевченко. — София, 1914. — 64 с.

¹⁸ *Чилингиров С.* Тарас Шевченко на български // Сборник в честь на професор Ив. Д. Шишманов по случай на тридесетгодишната му научна дейност (1889–1919). — С., 1920. — С. 63–73.

¹⁹ *Штильова О.В.* Т.Г. Шевченко і болгарська література. — К., 1963. — 186 с.

²⁰ *Русакієв С.* Тарас Шевченко і болгарська література. — Софія, 1968. — 380 с.

²¹ *Будугай А.* Образът на Тарас Шевченко в рецепцията на българските културни дейци. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.palitrabg.net/55ts.htm.

²² *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // Громада. — Женева, 1879. — Вип. 4.

²³ *Якімова А.* Ролята на професор Драгоманов и негово семейство в опазването на паметта и творческото наследство на Тарас Шевченко // Българска украинистика. — Софія, 2016. — С. 62–69.

²⁴ Там само. — С. 62–69.

²⁵ *Минкова Л.* Осип Максимович Бодянски и Българско възраждане. — Софія, 1978. — 200 с.

²⁶ *Конев И.* Райко Жинзифов // Известия на Института за българска литература. — Софія, 1958. — Кн. VII. — С. 183–184.

²⁷ *Жинзифов Р.* Новобългарска сбирка. — М., 1863. — С. 133–175.

²⁸ Там само.

²⁹ Обштъ трудъ. — 1868. — Кн. III.

³⁰ Свобода. — 1870. — № 35.

³¹ Читалище. — 1871. — Год. 1. — Кн. 15.

³² Там само. — 1871. — Год. 1. — Кн. 23, 24; 1871. — Год. 2. — Кн. 1, 2.

³³ Читалище. — 1873. — Год. 1. — Кн. 12.

³⁴ Век. — 1874. — № 12, 25.

³⁵ *Жинзифов Р.* Кървава кошуля. — Софія. — 1926.

³⁶ *Шелудько Д.* Впливи Шевченка на Любена Каравелова // Записки історично-філологічного відділу. — 1928. — Кн. XVIII. — С. 131.

³⁷ Там само. — С. 131.

³⁸ *Шишманов І.* Роля України в болгарським відродженню. — Відень, 1916. — С. 8.

³⁹ *Шишманов І.* Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели пред Освобождението // Спомен за Тараса Шевченко. — Софія, 1914. — С. 58.

⁴⁰ *Леков Д.* Българска Възрожденска литература: Проблеми, жанрове, творци. — Софія, 1988. — Т. 1. — С. 141.

⁴¹ *Шишманов І.* Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели пред Освобождението // Спомен за Тараса Шевченко. — Софія, 1914. — С. 24.

⁴² *Штильова О.В.* Т.Г. Шевченко і болгарська література. — К., 1963. — С. 66.

⁴³ Там само. — С. 67; *Шишманов Ів.Д.* Иван Вазов, спомени и документи. — Софія, 1930. — С. 234.

⁴⁴ *Якімова А.* До 145-річчя перших перекладів болгарською мовою творів Тараса Шевченка // Українознавство. — 2009. — № 1.

⁴⁵ *Костов Ст., Мишев Д.* Христоматия по изучаване словесността, отредена за горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовите училища. — Пловдив, 1888–1889. — Т. 1–2.

⁴⁶ Дело. — 1894. — № 2.

⁴⁷ *Колева Г., Томов Д., Радулов Ц.Й.* Документални следи за влиянието на Шевченко върху българската литература, според материали, съхранявани в научния архив на БАН // Българска украинистика, специално издание. — Софія, 2016. — С. 40.

⁴⁸ Шишманов І. Роля України в болгарським відродженню. — Відень, 1916. — С. 3.

REFERENCES

1. Baltazhi, M. *Poslaniyata na Shevchenko sa kato na choven na nasheto vreme*. Retrieved from <http://bulgaria.mfa.gov.ua/.../embassy/...2671-mikol...> [in Bulgarian].
2. Bolgarskij yazyk. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Болгарский_язык [in Russian].
3. Budugay, A. *Obrazat na Taras Shevchenko v retseptsiyata na balgarskite kulturni deystsi*. Retrieved from www.palitrabg.net/55ts.htm [in Bulgarian].
4. Chernyshevskiy, H.H. (1951). *Literaturno-krytychni statii*. Kyiv: Derzhlitvydav [in Ukrainian].
5. Chilingirov, S. (1920). Taras Shevchenko na balgarski. *Sbornik v chesty na professor Iv. D. Shishmanov po sluchay na tridesetgodishnata mu nauchna deynost (1889–1919)*. Sofia [in Bulgarian].
6. *Chitalishte*, 1871, (1), 15, 23, 24, (2), 1, 2, 1873, (1) 12 [in Bulgarian].
7. *Delo*, 1894, 2 [in Bulgarian].
8. Drahomanov, M. (1879). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm. *Hromada*, 4 [in Ukrainian].
9. *Kobzar' Tarasa Shevchenka v perevode russkih poehtov*. (1860). Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Koleva, G., Tomov, D. & Radulov, Ts.Y. (2016). Dokumentalni sledi za vliyanieto na Shevchenko varhu balgarskata literatura, spored materiali, sahranyavani v nauchnia arhiv na BAN. *Balgarska ukrainistika, spetsialno izdanie*. Sofia [in Bulgarian].
11. Konev, I. (1958). Rayko Zhinzifov. *Izvestia na Instituta za balgarska literatura*, VII [in Bulgarian].
12. Kostov, St. & Mishev, D. (1888–1889). *Hristomatia po izuchavane slovesnostta, otredena za gornite klasove na gimnaziite, petoklasnite, pedagogicheskite i duhovite uchilishta*. Plovdiv [in Bulgarian].
13. Kvitka-Osnov'ianenko, H.F. (1957). *Tvory v shesty tomakh*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kyryliuk, Ye.P. (1960). I.P. Kotliarevs'kyj i joho znachennia v istorii ukrains'koi literatury. *Kotliarevs'kyj I.P. Tvory*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Kyryliuk, Ye.P. (1981). *Ivan Kotliarevs'kyj: Zhyttia i tvorchist'*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Lekov, D. (1988). *Balgarska Vazrozhdenska literatura: Problemi, zhanrove, tvorsti*. Sofia [in Bulgarian].
17. Minkova, L. (1978). *Osip Maksimovich Bodyanski i Balgarsko vazrazhdane*. Sofia [in Bulgarian].
18. *Novye stihotvoreniya Pushkina i Shavchenki*. (1859). Lejpcig [in Russian, in Ukrainian].
19. *Obshta truda*, 1868, III [in Bulgarian].
20. Ohiienko, I. (2004). *Istoriia ukrains'koi literaturnoi movy*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Rusakiiiev, S. (1968). *Taras Shevchenko i bolhars'ka literatura*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
22. *Severnaya pchela*, 1840, 7 maya, 1860, 27 yanvaryia [in Russian].
23. Sidel'nikov, S.I. (1959). *Bolhars'kyj revoliutsioner Heorhij Rakov'skyj*. Kharkiv: Vydvo Khark. derzh. un-tu [in Ukrainian].
24. Shelud'ko, D. (1928). Vplyvy Shevchenka na Liubena Karavelova. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu*, XVIII [in Ukrainian].

25. Shevchenko, T. (1861). *Bukvar' yuzhnorusskij*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
26. Shevchenko, T. (1841). *Gajdamaki*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
27. Shevchenko, T. (1840). *Kobzar'*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
28. Shevchenko, T. (1840). *Kobzar'*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
29. Shevchenko, T. (1861). *Kobzar'. Osnova: yuzhno-russkij literaturno-uchenyj vestnik, yanvar'-dekabr'* [in Ukrainian].
30. Shevchenko, T. (1844). *Chigirinskij Kobzar' i Gajdamaky*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
31. Shevchenko, T. (1860). *Najmychka*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
32. Shevchenko, T. (1860). *Psalmy Davydovy*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
33. Shevchenko, T. (1860). *Tarasova nich*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
34. Shevchenko, T. (1860). *Topolia*. Sankt-Peterburg [in Ukrainian].
35. Shevchenko T. (1844). *Trizna*. Sankt-Peterburg [in Russian].
36. Shishmanov, I. (1914). Taras Shevchenko, negovoto tvorcestvo i negovoto vliyanie varhu balgarskite pisateli pred Osvobozhdenieto. *Spomen za Tarasa Grigoryevicha Shevchenko*. Sofia [in Bulgarian].
37. Shishmanov, I. (1930). *Yvan Vazov, spomeni i dokumenti*. Sofia [in Bulgarian].
38. Shpyl'ova, O.V. (1963). *T.H. Shevchenko i bolhars'ka literatura*. Kyiv: Derzhlitvydav Ukrainy [in Ukrainian].
39. Shyshmanov, I. (1916). *Rolia Ukrainy v bolhars'kim vidrozhenniu*. Viden' [in Ukrainian].
40. *Svoboda*, 1870, 35 [in Bulgarian].
41. *Vek*, 1874, 12, 25 [in Bulgarian].
42. Venelin, YU. (1838). *O zarodyshe novoj bolgarskoj literatury*. Moskva [in Russian].
43. Yakimova, A. (2009). Do 145-richchia pershykh perekladiv bolhars'koiu movoiu tvoriv Tarasa Shevchenka. *Ukrainoznavstvo*, 1 [in Ukrainian].
44. Yakimova, A. (2016). Rolyata na profesor Dragomanov i negovo semeystvo v opazvaneto na pametta i tvorcheskoto nasledstvo na Taras Shevchenko. *Balgarska ukrainistika, spetsialno izdanie*. Sofia [in Bulgarian].
45. Zhinzifov, R. (1926). *Karvava koshulya*. Sofia [in Bulgarian].
46. Zhinzifov, R. (1863). *Novobalgarska sbirka*. Moskva [in Bulgarian].

УДК 94(4)“1901/1914”:37.013.2(=162.1)+(477.41)

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЯКІВ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Статтю присвячено культурно-освітньому життю поляків у Київській губернії на початку ХХ ст.: діяльності польських шкіл, преси, театру, громадських організацій у контексті збереження національних традицій. Основою джерельної бази дослідження є вперше запроваджені до наукового обігу документи фонду «Канцелярія Київського цивільного губернатора» (ф. 2) Державного архіву Київської області. Особливу увагу приділено вивченню київської періодичної преси, зокрема газет «Dziennik Kijowski», «Głos Kijowski», «Goniec Kijowski», «Киевская мысль». Студіювання внеску поляків у культурно-освітній розвиток Київської губернії сприяє науково-теоретичному осмисленню специфіки польського національно-визвольного руху в Російській імперії, значення «польського питання» в російській державній політиці, процесів взаємодії національних спільнот, міжкультурної комунікації, зрештою — з'ясуванню впливу поляків на національно-політичні процеси, модернізацію суспільних інститутів, становлення громадянського суспільства. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного дослідження громадсько-політичного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. та міжнародних протирічч напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: поляки, Київська губернія, громадсько-культурна діяльність, міжкультурна комунікація.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE POLES IN KYIV GOVERNORATE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The article deals with cultural and educational life of the Poles in Kyiv governorate in the early twentieth century: activities of Polish schools, press, theater, public organizations in the context of national traditions preservation. The documents of fund «Kyiv civilian governor's chancellery» (f. 2) of State Archive of the Kyiv region, introduced for the first time into scientific circulation, are the basis of this study. The article focuses on examining Kyiv periodical press, including the newspapers «Dziennik Kijowski», «Głos Kijowski», «Goniec Kijowski», «Kievskaja mysl'». The study of Poles contribution to Kyiv governorate's cultural and educational development promotes understanding of Polish national liberation movement in the Russian Empire, importance of the «Polish problem» in Russia's state policy, national communities' interactions, intercultural communication, lastly — clarification of Poles influence on national and political processes, modernization of public institutions, building civil society. Analysis of ethnonational factor in political process and interstate relations is particularly relevant within the context of a comprehensive study on social and political development of the Russian Empire in the early twentieth century and international controversies on the eve of World War I.

Keywords: Poles, Kyiv governorate, socio-cultural activities, intercultural communication.

У контексті широкого комплексу проблем польського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, місця й ролі «польського питання» в міжнародних відносинах і російській державній політиці, становища католицької церкви, українсько-польських культурних взаємовпливів особливого значення набуває об'єктивне відтворення історичної долі польської громади на теренах Київської губернії, унікального досвіду збереження національних традицій і розвитку міжкультурного діалогу.

Реконструкція багатогранних процесів історико-культурного взаємопроникнення й взаємозбагачення різних народів відкриває шлях до більш глибокого науково-теоретичного осмислення етнічних проблем історичного розвитку. Необхідною передумовою відтворення цілісної панорами історичного минулого польського й українського народів є вивчення етнокультурного аспекту українсько-польських взаємин, внеску поляків у науково-освітній і мистецький розвиток краю. Конкретно-історичне дослідження просвітницької діяльності польської громади Київської губернії сприяє концептуальному осягненню розвитку й взаємодії націо-

нальних спільнот, проблеми взаємин із панівною нацією на тлі офіційного внутрішньополітичного курсу держави. Аналіз етнонаціонального чинника політичного процесу й міждержавних відносин набуває особливої актуальності в контексті всебічного студіювання громадсько-політичного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. та міжнародних протиріч напередодні Першої світової війни.

Розвиток теоретико-методологічної бази досліджень, запровадження до наукового обігу широкого масиву історичних джерел, поглиблення інтересу до етнонаціональних студій зумовили появу впродовж 1990–2000-х рр. низки важливих праць вітчизняних учених І.Т. Лісевича, В.І. Палієнка, Н.Ю. Громакової, Н.А. Сейко, О.А. Буравського, Н.О. Щербак, О.Я. Калакури, Т.Б. Гладченко, Ю.К. Рудакової та ін., що проливають світло на цілий комплекс питань українсько-польських зв'язків, місце й роль поляків у культурно-історичному просторі України¹. У контексті розкриття значення громадсько-культурної діяльності поляків на українських землях, що підсилювалося їхнім високим освітнім цензом, а також висвітлення проблем збереження духовних традицій і національної ідентичності на тлі державної політики Російської імперії, відтворення особливостей повсякденного життя становлять інтерес дослідження зарубіжних авторів К. Дунець «Teatr polski w Kijowie 1912–1918». W: «Dzieje teatru polskiego. Teatr polski w latach, 1890–1918. Zabór rosyjski», t. 2 (Warszawa, 1988); Д. Бовуа «Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy 1863–1914». W.: «Europa nieprowincjonalna» / K. Jasiewicz (red.) (Warszawa, 1999); Л. Заштовта «Polskie szkoły ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914». W: «Rozprawy z Dziejów Oświaty» (1990, t. XXXIII); Т. Зенкевича «Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918» (Olsztyn, 1990); Т. Епштейна «Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku» (Warszawa, 1998), «Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w.» (Warszawa, 2005); К. Рендзінського «Tajna i jawna oświata polska na Ukrainie w końcu XIX i na początku XX wieku». W: «Polsko-Ukraiński Rocznik» (2006, t. 8); П. Горбатовського «Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918» (Kraków, 2009). Серед останніх студій з історії польської громади Києва вирізняється фундаментальна праця М. Коженювського «За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках» (К., 2015), основу джерельної бази якої складає великий пласт вперше запроваджених до наукового обігу документів архівів Києва, Варшави, Кракова. Реконструкції цілісної картини багатоманітного етнокультурного розвитку Києва сприяє здійснене М. Коженювським комплексне дослідження процесу формування київ-

ського центру польської національної ідентичності через призму діяльності громадських організацій, науково-освітніх і культурно-мистецьких осередків, періодичних видань.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей культурно-освітнього розвитку поляків у межах Київської губернії початку ХХ ст. на прикладі діяльності польських шкіл, преси, театру, громадських організацій у контексті боротьби за збереження національних традицій. Задля реалізації поставленої мети вивчено і запроваджено до наукового обігу документи фонду «Канцелярія Київського цивільного губернатора» (ф. 2) Державного архіву Київської області: офіційне листування з керівництвом Київського навчального округу й Київського охоронного відділення, з мировими посередниками, рапорти повітових ісправників, акти й протоколи станових приставів щодо виявлення нелегальних польських шкіл, тощо. Приділено увагу дослідженню матеріалів київської періодичної преси, на сторінках якої віддзеркалено різноманітні аспекти культурного розвитку польської громади (газети «Dziennik Kijowski», «Głos Kijowski», «Goniec Kijowski», «Киевская мысль»).

Російська революція 1905–1907 рр. зумовила посилення впливу ліберальних цінностей, соціально-психологічні трансформації у контексті актуалізації демократичних світоглядних орієнтирів, передусім ідей свободи й недоторканності особи, свободи совісті, концепції державно-правового реформування, переходу від самодержавного до конституційного правління. На тлі суспільно-політичних перетворень зростало значення видавничої справи, періодичного друку. Відповідно до «Именного высочайшего указа правительствующему Сенату о временных правилах о повременных изданиях» від 24 листопада (7 грудня) 1905 року проголошувалося скасування попередньої як загальної, так і духовної цензури періодичних видань. Водночас відбувалося розширення мережі періодичної преси, утвердження соціально-інформаційної і просвітницької ролі польськомовних видань. Серед розмаїття польських газет, що на початку ХХ ст. видавалися в Києві, за тематичною спрямованістю, географією висвітлюваних подій особливий інтерес становить суспільно-політичне, економічне й літературне періодичне видання «Głos kijowski» (1906–1907). Інформаційна політика редакції газети відображена в її постійних рубриках: «W Królestwie Polskiem», «Z Cesarstwa», «Z Miasta», «Z Warszawy», «Ze Lwowa» «Korespondencya z prowincyi», «Przegląd polityczny», «Z życia «parlamentarnego», «Z Uniwersytetu», «Z Teatrów» тощо. Аналіз статей рубрики «Kronika Ukraińska» засвідчує внесок цього періодичного видання у справу популяризації відомостей про події українського громадсько-культурного життя, що справляли вплив на формування ціннісно-світоглядних засад суспільного розвитку. 14 березня

1906 року в газеті «Głos kijowski» було здійснено огляд української преси. Він розпочинався згадкою про закриття (після виходу п'ятого номеру) щотижневої україномовної газети «Хлібороб», що видавалася від листопада 1905 року в м. Лубни, а також про порушення справи проти її редактора М.М. Шемета, невдалі спроби Є.Х. Чикаленка отримати дозвіл на видання газети «Громадське слово» й журналу «Нове життя», заснування В. Леонтовичем першої щоденної української газети «Громадська думка», видання тижневика «Рідний край» у Полтаві, газет «Народна справа» й «Вісти» в Одесі, місячника «Вільна Україна» й господарського журналу «Українське бджільництво» в Петербурзі, гумористично-сатиричного ілюстрованого тижневика «Шершень» у Києві, часопису «Запоріжжє» в Катеринославі, ініційованої М.І. Міхновським щоденної громадсько-політичної, економічної і літературної газети «Слобожанщина» в Харкові. Редакція «Głos kijowski» приєдналася до акції вшанування українською пресою пам'яті Тараса Шевченка з нагоди річниці його смерті, опублікувавши біографію поета. Наголошувалося, що весь життєвий шлях геніального «батька Тараса» став єдиною смугою переслідувань і страждань, треба було мати велетенський талант, аби не загинути під тягарем такого життя. Завершувалася біографічна замітка транслітерованими рядками з Кобзарєвого «Заповіту» (1845), який помилково названо одним із останніх віршів митця:

«Jak umru, to pochowajcie
Mene u mohyli
Sered stepu szyroko
Na Wkraini mylij...»

a dalej powiada:

«...I mene w simji wełykij
W simji wilnij, nowij
Ne zabud'te pomianuty
Ne złym tychym słowom !..»²

1906 року на сторінках «Głos kijowski» (№ 101) розміщено статтю, присвячену першому загальному зібранню товариства «Просвіта», що відбулося 25 червня (8 липня) по вул. Бульварно-Кудрявській з участю понад 100 осіб. Відкрив зібрання літературознавець і публіцист, редактор україномовної газети «Громадська думка» Ф.П. Матушевський. Вітальне слово новообраного голови товариства — українського вченого, письменника й громадсько-культурного діяча Б.Д. Грінченка — опубліковано в газеті польською мовою: «...Nastał czas, gdy znów możemy uczynić z naszego centrum kulturalnego światło promienne powagi kulturalnej, co jedynie tylko daje prawo narodowi na miejsce wśród innych narodów...»³.

У своєму виступі Грінченко окреслив план діяльності фундаторів «Просвіти»: створення власної бібліотеки, видавництво книжок, заснування бібліотек у селах, становлення української школи, організація власних філій. Жваве обговорення викликала доповідь українського громадсько-політичного діяча С.М. Шемета, який наголошував на необхідності видання української наукової і публіцистичної літератури, белетристики й поезії задля виховання національної інтелігенції. Популяризацію літератури іноземними мовами, на його думку, варто починати саме з публікації творів про Україну.

Події культурно-освітнього життя Києва знаходили відображення на шпальтах польської газети «Dziennik kijowski». 24 квітня 1907 року це періодичне видання повідомило про нещодавнє загальне зібрання київської «Просвіти», на якому було ухвалене рішення звернутися до української фракції в Думі з проханням внести законопроект про запровадження викладання української мови в усіх школах України, насамперед народних. У зв'язку з цим порушувалося питання щодо налагодження видавництва підручників українською мовою, організації рецензування друкованої літератури. Було погоджено, що взірцем для шкільних підручників мала стати мова класичних творів літераторів підросійської України («literatów rosyjskiej Ukrainy»)⁴. Становить інтерес запроваджена редакцією «Dziennik kijowski» рубрика «Głos wolny», де 13 квітня 1907 року вміщено статтю «Uniwersytet kijowski a mlodzież polska» Ф.-Й. Каменського, присвячену проблемі забезпечення студентам Університету Св. Володимира права на свободу віросповідання, вивчення польської мови, літератури, історії⁵. Викриваючи політику русифікації у сфері освіти, автор наголошував, що для поляків релігія стала національним тавром: хто потерпав за релігію, той ео ірсо зазнавав утисків за польськість. Зазначалося, що в гімназіях учні-католики спершу не відвідували молитву перед заняттями, але згодом керівництво навчальних закладів зобов'язало їх бути присутніми на молитвах і святкових богослужіннях у православних церквах та запровадило покарання для незгодних. У Київському університеті після 1864 року приміщення католицької каплиці було передано під природничий кабінет, а капелана, що викладав теологію, арештовано.

На світанку ХХ ст., незважаючи на імператорський Указ про зміцнення засад віротерпимості від 17 (30) квітня 1905 року, згідно з яким перехід від православ'я до іншого християнського сповідання чи віровчення не підлягав переслідуванню, а також проголошення Маніфестом 17 (30) жовтня 1905 року свободи совісті, не здавала свої позиції гнітюча суспільна атмосфера, що укорінилася в Російській імперії після придушення Польського визвольного повстання 1863–1864 рр. Зі шпальт

періодичної преси не зникли маніпуляції навколо т.зв. «польської загрози»: небезпеки окатоличення й ополячення білоруського та українського населення, економічного тиску й погроз польських поміщиків на адресу православного селянства, планомірного загарбання поляками «західної Росії»⁶.

Культурно-освітнім ініціативам польської громади доводилося пробиватися крізь глухий мур бюрократичних перепон. Зокрема, шляхетне прагнення дворянки А.Ф. Грабовської подарувати дітям із бідних католицьких родин свято, організувавши для них новорічну ялинку в залі київського Клубу велосипедистів, наштовхнулося на відмову київського губернатора: «...оскільки добродійні заклади, що існують у Києві й Київській губернії, надають посильну допомогу бідним дітям, без різниці віросповідання, то я не бачу потреби у влаштуванні ялинки виключно для дітей римо-католицького віросповідання» (січень 1901 р.)⁷. Значно більше пощастило організаторам щорічних польських балів, яким вдалося отримати дозвіл на проведення в лютому 1901 року в залі Київського купецького зібрання танцювального вечора, і всі фінансові витрати взяли на себе його відвідувачі — чоловіки-поляки⁸.

Важливим напрямом громадсько-культурної діяльності поляків у Київській губернії був розвиток шкільництва. Від 1906 року в селі Велика Чернявка Бердичівського повіту з дозволу ксьондза Беліловської римо-католицької парафії функціонувала таємна польська школа, навчання в якій коштувало 1 руб. 50 коп. з особи за весь зимовий період. Особливу увагу привабила 4 стану під час огляду закладу 1909 року привернув той неприпустимий з погляду російських адміністративно-каральних органів факт, що поруч із римо-католиками здобував освіту православний хлопчик П.О. Момаровський, який старанно студіював польський молитовник⁹. 14 вересня 1906 року під патронатом директора Пустоварівського цукрового заводу в с. Мала Сквирка Сквирського повіту відкрито католицьку школу, де вчителькою була Ф. Кругликовська, а розпорядником — ксьондз м. Володарки¹⁰. Засновником польської школи в с. Березянка став ксьондз Топоровського костелу Вержбицький.

1907 року на сторінках київської преси з'явилися оголошення про набір учнів до початкової школи для польських дітей Софії Зукевічової¹¹, до 8-класного жіночого навчального закладу з інтернатом Вацлави Перет'ятковичової¹², а також на заняття з польської мови, історії, французької і німецької мов, гімнастики, рукоділля у приватному будинку Корнелії Байковської по вул. Володимирській, 3¹³.

Однією з визначальних рис польського культурно-освітнього руху початку ХХ ст. стало посилення ролі жіноцтва. Так, 1907 року набуло легального статусу «Товариство жінок-польок у Києві» («Koło kobiet

polek w Kijowie»), що складалося з низки автономних підрозділів: 1) секції самоосвіти; 2) секції виховання; 3) економічної секції, а також секцій культурної праці: 4) у містах і 5) у селах. Метою організації проголошувалося об'єднання польських жінок задля самоосвіти й підняття «етичного та розумового рівня жінки», а також розвиток громадсько-культурної й економічної діяльності. Бюро товариства розміщувалося у квартирі пані Орловської по вул. Лютеранській, 6¹⁴. На час проведення установчого зібрання в листопаді 1907 року ця організація нараховувала 116 членів і фігурувала під назвою «Київський гурток польських жінок». Її річним бюджетом загальні витрати було передбачено в розмірі 3750 руб., з них на організацію близько 40 публічних лекцій і рефератів — 450 руб., на заснування дешевих кухонь для малозабезпечених верств населення — 500 руб., на педагогічну діяльність — 500 руб., на просвітницьку роботу в місті — 2000 руб., у сільській місцевості — 300 руб.¹⁵ Відтак, основний акцент було зроблено на культурницькій діяльності серед городян, наприклад, організації притулків для дітей робітників, початкової освіти для дітей і курсів для дорослих, тощо. На зібранні ухвалили рішення про обрання почесним членом товариства польської письменниці Елізи Ожешко, що надавала підтримку Польському повстанню 1863–1864 рр. Акцентувавши увагу у своїх промовах на домінуючому в суспільстві іронічному ставленні до жіночого руху, учасниці визнали, що «цю помилку необхідно виправити нашому століттю». Водночас київська інтелігенція ініціювала створення в місті відділу варшавського «Польського союзу рівноправ'я жінок» з метою організації публічних лекцій і рефератів, присвячених проблемі соціально-політичного становища жінки¹⁶.

Масштабну просвітницьку діяльність розгорнули товариство «Oświata» і клуб «Ogniwo». Згідно з матеріалами газети «Киевская мысль», у листопаді 1907 року в клубі «Ogniwo» відбулася лекція М. Шукевича, присвячена розвитку й значенню Кракова¹⁷, у грудні — Т. Загорського «Stanisław Wyśpiański jako poeta»¹⁸, у січні — колишнього редактора газети «Głos Kijowski» А. Сливинського на тему «Adam Mickiewicz i jego "Oda do młodości"»¹⁹. Завершення театрального сезону Києва 1907 року позначене яскравою мистецькою подією, презентованою у пресі під заголовками «Klub Polski Ogniwo», — комедією у 3-х актах М. Балуцького «Dom otwarty»²⁰.

Упродовж жовтня 1907 року на сцені Малого театру Крамського під художнім керівництвом відомого польського драматурга М. Гавалевича колектив Малого варшавського театру представив київській публіці спектаклі «Dzień zaduszny», «Klub Ibsena», «Maż tymczasowy», «Instynkt», «Podczłowiek», «Moralność Pani Dulskiej»²¹. Завершальним акордом київ-

ських гастролей Малого варшавського театру стали вистави за мотивами творів Е. Ожешко «Cham» (1888) та В. Пежинського «Aszantka» (1906)²².

Делегати всіх польських організацій і товариств Києва 18 листопада 1907 року взяли участь в урочистому обіді з нагоди річниці заснування «Ogniwo»²³. Особлива увага приділялася координації діяльності центрального правління й провінційних відділень «Oświata». Утім, учасники засідання правління польського товариства дійшли висновку щодо низького рівня активності, передусім у просвітницькій сфері, провінційних відділень — білоцерківського й бердичівського. Відповідно, було ухвалено рішення асигнувати 300 руб. на розвиток діяльності білоцерківського відділення, запропонувати всім провінційним відділенням надіслати звіти про свою діяльність та відгуки щодо розроблених товариством «Protoswita» «програм для навчання в народних школах»²⁴.

Усупереч проголошеному *de jure* праву запроваджувати в навчальних закладах методичні посібники й підручники місцевими мовами, 1907 року міністерство народної освіти відхилило клопотання київського товариства «Oświata» про відкриття двох польських шкіл для дітей-католиків, а керівництво Київського навчального округу не взяло до уваги колективне прохання близько 100 батьків учнів-поляків 2-ї житомирської гімназії щодо введення викладання польської мови²⁵.

Від 14 вересня 1907 року відбувалися заняття в таємній польській школі Бердичева. Зокрема, читання, письма й молитов навчалося 9 дітей римо-католицького віросповідання: Розалія Гуцевич (12 років), Франциск Линевич (13 років), Камілія Линевич (11 років), Станислава Липська (13 років), Викентина Липська (11 років), Мартин Грушецький (11 років), Едворт Юрковський (11 років), Франц Павловський (13 років), Морян Павловський (13 років)²⁶. Виконувати викладацькі обов'язки на безоплатній основі зголосилася дворянка А.А. Шостак. Натомість, від відповідальності «винних» не врятували ані наявність на стіні класної кімнати портрета російського імператора, ані виправдання організатора школи 74-літнього дворянина В.А. Сляського, який, не маючи власних нащадків, вирішив присвятити себе шляхетній справі — допомогти дітям із бідних римо-католицьких родин здобути бодай початкову освіту.

У вересні 1907 року в селі Пустоха Бердичівського повіту засновано польську школу, де навчалося близько 20 учнів у віці 10–14 років²⁷. 23 жовтня того ж року директор-розпорядник цукрового заводу м. Погребище Б.Ф. Крачкевич власним коштом відкрив польську школу в приміщенні костюлу, наданому місцевим ксьондзом А. Жолковським. Навчальним процесом керувала І.К. Іодовська, яка мала свідоцтво на звання вчительки, видане директором Житомирської чоловічої гімназії (1894). Невдовзі Б.Ф. Крачкевич був притягнутий до відповідальності,

незважаючи на запевнення, що створений ним освітній заклад спрямований на задоволення духовних запитів місцевих католиків, які через переповнення міністерського училища м. Погребище змушені «лишатися вдома без будь-якої освіти»²⁸.

Під патронатом парафіяльного попечительства Володарського римо-католицького костелу на початку жовтня 1907 року відкрито таємну польську школу, приміщення якої складалося з декількох кімнат, у т.ч. столярної майстерні й спалень для хлопців, які перебували на повному пансіоні²⁹. Викладалися арифметика, географія, російська і польська мови, Закон Божий, кошикове й столярне ремесла. Закладом опікувався місцевий ксьондз В. Шостаковський. Сквирський повітовий ісправник установив перелік учнів школи:

Таблиця 1

Список учнів, виявлених сквирським повітовим ісправником 22 жовтня 1907 року в польсько-католицькій школі м. Володарка³⁰

№	Звання, ім'я, по батькові, прізвище	Вік	Віросповідання
1.	селянин с. Тадіївка Андрій Прушковський	18	римо-католицьке
2.	селянин с. Янишівка Казимир Іванович Шумовський	16	те саме
3.	селянин с. Лобачів Павло Григор'єв Завадський	14	те саме
4.	селянин с. Татаринівка Іван Мартинович Дунаєвський	17	те саме
5.	селянин м. Володарка Марцин Францевич Дроздович	14	те саме
6.	селянин с. Тадіївка Леонтій Францевич Клосовський	14	те саме
7.	селянин с. Воробіївка Вікентій Петрович Баранський	14	те саме
8.	селянин с. Янишівка Кирило Якович Мазур	12	те саме
9.	селянин с. Янишівка Федір Іванович Смиківський	15	те саме
10.	селянин с. Воробіївка Петро Іванович Баранський	12	те саме
11.	селянин м. Володарка Вікентій Іванович Шишковський	10	те саме

У селі Пиковець Бердичівського повіту 1907 року поліцейський наглядач викрив в одному з приватних будинків нелегальну польську

школу, де навчалися грамоти діти віком до 10 років³¹; у грудні того ж року в будинку селянина с. Богудзенка Ф.П. Драчевського була відкрита польська школа, в якій викладав 33-літній міщанин м. Хмільник А.-З.І. Мосевич³². Директор цукрового заводу м. Дзюньків дворянин Ю.Ф. Крачкевич заснував польську школу, в ній початкову освіту здобували учні від 6 до 16 років³³. У маєтку дворянина С. Хоєцького в с. Поличинці функціонував початковий навчальний заклад для нащадків польської шляхти, де вчителювала 55-літня К.С. Ганська³⁴. Школи, в яких діти католиків вивчали молитви, навчалися читання й письма польською мовою, діяли в с. Тетіїв з вересня і с. Бурківці Таращанського повіту з листопада 1907 року. Викладачі цих шкіл, що не мали свідоцтв на звання вчителя, та їхній засновник — настоятель Тетіївської римо-католицької парафії Метельський — були притягнуті до відповідальності³⁵. З огляду на загрозу «пропаганди католицизму й ополячування православного населення» особливий інтерес щодо розслідування діяльності школи в с. Шуляки виявила Київська духовна консисторія³⁶. «Школи ці згубно впливають на населення, оскільки школи відвідують і діти православного віросповідання», — такий вердикт міністерство внутрішніх справ винесло освітнім осередкам с. Берківка і с. Острів Радомисльського повіту³⁷. З ініціативи ксьондза Брусилівського костелу Я. Ідзьковського початковий польський навчальний заклад було відкрито в с. Негребовка³⁸; католицька школа діяла і в с. Кримок³⁹. У м. Рокитне Васильківського повіту поряд із римо-католиками польську мову студіювали православні — Марцелія й Міхас Дзевановські⁴⁰.

Мировий посередник другої ділянки Таращанського повіту Київської губернії 1907 року ініціював закриття польської школи, створеної настоятелем П'ятигорської римо-католицької парафії Шуманом у будинку селянина-католика І. Яворовича в с. Олександрівці. Учнями школи були 17 дітей з католицьких родин (13 хлопчиків і 4 дівчинки), посаду вчителя обіймав 34-літній поляк, селянин Віленської губернії А.О. Круглий, який щомісяця отримував від настоятеля платню в розмірі 15 рублів⁴¹.

За сприяння настоятеля Ружинського римо-католицького костелу ксьондза Бончковського наприкінці 1907 року в с. Зарудинці Бердичівського повіту в будинку селянина М. Добржанського засновано польську школу, яку відвідували 21 хлопчик і 14 дівчаток. Дворянка К.-Х. Ястржембська викладала в ній закон віри, польське читання й письмо. І хоча плата за навчання складала «6 руб. від учня», учителька виконувала свою роботу на громадських засадах, спрямовуючи всі наявні кошти на оренду приміщення, придбання підручників і навчального приладдя. У процесі притягнення до відповідальності Добржанського та Ястржембської обтяжуючою обставиною стало відвідання школи православним хлопчиком З. Латко⁴².

З поля зору російських адміністративно-каральних органів не вислизнув і той факт, що студент Університету Св. Володимира, співробітник хімічної лабораторії цукрового заводу графині Браницької (с. Шамраївка Васильківського повіту) М. Хойновський навчав дітей робітників молитов і катехізису, організовував ігри й навчальні екскурсії задля ознайомлення з рослинним світом лісу⁴³.

Відповідно до секретного рапорту васильківського повітового ісправника київському губернатору від 17 грудня 1907 року в м. Біла Церква було виявлено дві польські школи, створені завдяки жертвам римокатолицької громади. У першій з них, яку очолював селянин с. Пологи П. Кузьменко, хлопчикам викладали загальноосвітні предмети й чоботарство. Іншою школою (для дівчаток) керувала прусська піддана Ф.В. Тіль. Закону Божого навчав настоятель Білоцерківської римокатолицької парафії ксьондз Лушек⁴⁴.

Ще на початку 1860-х рр. польська школа й каплиця існували у с. Волиця Сквирського повіту, в будинку Т. Рациборовської. Під час «раптового суворого обшуку» там було знайдено більше двадцяти примірників польських букварів, іншу польську й російську навчальну літературу, а також з'ясовано, що з учнів залишилися лише 10-літній римокатолик Е. Витушинський, який три роки тому приїхав зі Львова, та 14-літній син селянина Подільської губернії, православний В. Огородник⁴⁵. Підлягала закриттю школа, яка, за інформацією сквирського повітового відділення київської єпархіальної училищної ради (1907), була заснована в с. Волиця місцевим землевласником Б. Рациборовським⁴⁶.

1908 року таращанський повітовий ісправник у рапорті, поданому київському губернатору, доповів про викриття у с. Багва та с. Янішовка польських шкіл, де викладали відповідно 28-літній селянин Петроковської губернії католик Ф.П. Собчат і жителька Любліна 34-річна полька М.Ю. Хібавська (обидва не мали вчительського звання)⁴⁷.

У результаті розслідування, здійсненого 1908 року, поліція встановила, що в будинках міщан О. Склярського й С. Хоміцького у с. Пришивальня, а також селянина Т. Запольського у с. Веприк Васильківського повіту настоятелем римокатолицької парафії с. Дідівщина Сквирського повіту були засновані таємні польські школи для навчання дітей молитов, катехізису, священної історії⁴⁸. У школі с. Пришивальня вчителювала міщанка м. Заславля Б.В. Котовицька, а с. Веприк — міщанка м. Рівного Б.В. Чартковська. Цього ж року польська школа була викрита в будинку міщанина П. Ридвальського в с. Рогізна Сквирського повіту⁴⁹.

Клопотання жителів с. Янківка й с. Антонівка Васильківського повіту про дозвіл на створення ремісничої школи для дітей-католиків (1908) було відхилене через «політичну неблагонадійність» Л. Горського,

А. Сокольського та інших прохачів, які «...не заслуговують на довіру, оскільки, будши католиками (походять із колишньої польської шляхти), ставляться до всього російського, як і до існуючого в Росії державного й суспільного ладу, дуже вороже»⁵⁰. До того ж Горському ставилося за провину надання ним у минулому свого будинку як приміщення для польської школи, де навчалося 20 дітей під керівництвом 18-літньої уродженки Фастова католички В. Подвисоцької і настоятеля Василівської римо-католицької парафії ксьондза Любовицького. Зрештою васильківський повітовий ісправник констатував у листі до київського губернатора, що у відкритті польської школи немає потреби, оскільки в с. Янківка функціонує міністерське двокласне училище, де викладаються загально-освітні предмети й рукоділля.

У секретному циркулярі київського губернатора від 7 березня 1908 року керівництву поліції Київської губернії наголошувалося: «Пропоную начальникам поліції якнайшвидше з'ясувати й донести мені, чи не було встановлено при виконанні поліцейських дізнань щодо відкриття в різних населених пунктах губернії польських шкіл без належного дозволу якийсь зв'язок цих шкіл із функціонуючим у м. Києві польським просвітницьким товариством «Oświata» і його відділеннями...»⁵¹. Про відсутність фактів заснування польських шкіл відрепортували канівський, київський, черкаський, чигиринський повітові ісправники. Водночас сквирський повітовий ісправник виявив зв'язок із «Oświata» польської школи в с. Березинка, учитель якої, Б. Химентовський, отримав рекомендацію від зазначеного товариства. За результатами розслідування діяльності шкіл у м. Володарка й с. Мала Сквирка було встановлено, що «Oświata» порушувало клопотання про дозвіл на їх відкриття. Адміністративно-каральним органам не вдалося виявити зв'язок із польським просвітницьким товариством шкіл, заснованих нелегально в Бердичівському, Васильківському, Звенигородському, Липовецькому, Радомисльському, Таращанському повітах Київської губернії.

З ініціативи ксьондза Беліловської парафії Шангіна восени 1908 року в с. Юзвин Бердичівського повіту в будинку селянина В. Боярського створено польську школу, приміщення якої являло собою кімнату завдовжки і завширшки в 6 аршин, заввишки в 2½ аршина, з трьома вікнами 1 X ¾ аршина, земляною підлогою й піччю. Шкільне начиння складалося з грифельних дошок, польських абеток і хрестоматій, збірників арифметичних задач, навчальних посібників із Закону Божого тощо. Учителем школи був селянин Липовецького повіту римо-католик Ф.Я. Требільський (37 р.); до списку учнів входили: Грушевська Агата Йосипівна, Камінська Людвіка Людвіківна, Пьонтковська Анна Павлівна, Камінський Едуард Лук'янов, Блажівський Климентій Адамів, Блажівський Семен Семе-

нів, Боярський Людвик Владиславів, Блажиевський Мартин Адамів, Блажиевський Тимофій Казимирів⁵². У грудні цього ж року католицька громада с. Богудзенка Бердичівського повіту відкрила польську школу, де навчалася 14 хлопчиків і 3 дівчинки віком від 10 до 14 років, а викладацькою діяльністю займався випускник церковно-парафіяльної школи 24-літній Ц.С. Хомський⁵³.

У березні 1909 року радомиський повітовий ісправник викрив в урочищі Дубова нелегальний польський навчальний заклад, який відвідувало 15 учнів включно з двома православними⁵⁴, а в с. Заміри — таємну школу з 22 учнями, з яких 1 хлопчик і 2 дівчинки були православними⁵⁵. Предметне наповнення інтер'єру останньої складалося з двох столів, семи лавок і класної дошки. Того ж року пристав 4 стану Бердичівського повіту закрити польську школу, відповідальність за створення якої одногосно взяла на себе католицька громада с. Велика Радзивилівка. Школа розташовувалася у двох кімнатах будинку місцевого жителя І. Караула й нараховувала 29 учнів, і зокрема, дві православні дівчинки віком 8 та 9 років. У ній викладалося читання й письмо переважно польською мовою, римо-католицький катехізис, арифметика, російське читання⁵⁶. та У м. Липовець під облаштування заснованої уманською міщанкою М. Вишчанською школи для дітей римо-католиків власний будинок надав єврей Ягубський⁵⁷. Під час здійсненого у квітні 1909 року за вказівкою попечителя Київського навчального округу П.О. Зілова обшуку в будинку жителя с. Володарка Сквирського повіту М. Дроздовського, що перейшов у католицизм, не вдалося знайти підтвердження інформації про відкриття ним наприкінці 1908 року таємної польської школи⁵⁸.

Унікальним явищем культурного життя Києва було польське театральне-музичне мистецтво, адже відображаючи провідні художні течії й естетичні ідеї свого часу, воно накладало глибокий відбиток на багатомірні процеси формування суспільної свідомості київської громадськості, кристалізації морально-етичних ідеалів, розвитку емоційно-психологічної складової духовного життя міста. Так наприклад, непересічною подією стали виступи в Малому театрі Крамського, з участю київської трупи, польської актриси Марії Пшибилко-Потоцької, яка презентувала у квітні 1909 року комедію в 4-х актах «Lekomyślna siostra». Їх анонс фігурував на перших шпальтах київської преси:

TEATR MAŁY KRAMSKIEGO.
W czwartek, d. 2 kwietnia b.r. Ostatni występ
MARYI PRZYBYŁKO-POTOCKIEJ
artystki teatrów Warszawskich z współudziałem trupy Kijow.
T-wa miłośn. stuki oraz artystów.

Lekkomyślna siostra, komedja w 4-ch aktach Włodzimierza Perzyńskiego. Początek o godzinie 8¼ wieczorem. Reżyser Henryk Halicki. Bilety nabywać można w kasie teatru⁵⁹.

Аналіз змісту київської преси початку ХХ ст. засвідчує зростання значення просвітницької діяльності польської громади. Згідно з інформацією газети «Киевская мысль» від 29 квітня 1909 року в Києві готувалися до зустрічі відомого польського письменника, поета й драматурга Є. Жулавського, якого запросили для читання лекцій на теми: «Про засади мистецтва», «Про драму і про театр», «Про талант і про геній». У травні до польського клубу «Огниво» були запрошені учасники Організаційного зібрання польського гуртка літераторів і журналістів, а також гості артистичного кабаре, до програми якого входили оперета Ж. Оффенбаха «Паризькі квітничарки», декламація, співи, монологи тощо⁶⁰. 30 квітня в приміщенні Товариства рівноправ'я польських жінок на Прорізній, 28 у Києві було організовано бесіду Т. Загурського на тему «Жінка в російському законодавстві». На 15 травня в приміщенні Польського гімнастичного товариства, розташованого по вул. Лютеранська, 32, призначили публічну лекцію С. Пивара «Про еміграцію в Америці»⁶¹.

30 квітня 1911 року в Бердичеві відбулася постановка п'єси «Болеслав Сміливий» настоятеля Маріїнського костелу ксьондза Д. Бончковського, який, за інформацією київського охоронного відділення, мав спрямувати грошовий збір від спектаклю на облаштування нелегальних польських шкіл у Житомирі й Києві. 7 травня 1911 року о 20.25 ця історична драма була представлена у київському театрі «Бергонье». Режисери: І. Якса-Хамец і С. Вільчковський, дійові особи:

- король Болеслав Сміливий — п. Вадзинський;
- Станіслав, єпископ краківський — п. Яцца-Хамец;
- Ізяслав, великий князь київський — п. Гаєвський;
- Мешко, син Болеслава — п. Зарембянка;
- Ярополк, син Ізяслава — п. Згорський;
- Вшебор, гетьман військ королівських — п. Моравський;
- Сецех, каштелян краківський — п. Балдис;
- Сулислав, завідувач державної скарбниці — п. Войцеховський;
- Збилют, начальник варті — п. Лакомський;
- Славек, син гетьмана — п. Холинський;
- Стрепа, прапороносець — п. Ярошевич;
- Остоя, сотник королівських військ — п. Томашинський;
- Папський легат — п. Кропильницький;
- Піотровин — п. Неверуш;
- Ангел — пані Халинич;

- Диявол — п. Гродецький;
- Кмита, зброносець — п. Халицький мол.;
- Зема, зброносець — п. Вильчковський;
- Василь, слуга Ізяслава — п. Гриневицький;
- Мисливець — п. Голинський.

За офіційними даними, театральний збір склав 357 руб. 55 коп., з них на оренду театального приміщення й освітлення витрачено 117 руб., на платню артистам — 60 рублів за вихід, на поїздки з Бердичева до Києва й у зворотному напрямку — 49 руб. 42 коп.⁶² Очевидно, з метою таємного збору коштів для польських шкіл ксьондз Д. Бончковський направляв особисті запрошення своїм київським знайомим, наприклад: В. Титен-бруку, що проживав на Бібіковському бульварі, 52.

25 лютого 1912 року на базі Товариства рівноправ'я польських жінок відбулася науково-популярна астрономічна бесіда на тему «Про походження світів» у супроводі «світових картин»; 1 березня доктор В. Боровська представила доповідь «Гігієна дитини»⁶³.

Культурно-освітній розвиток польської громади невіддільний від діяльності добродійних організацій, спрямованої на підтримку незаможних верств населення. На річному засіданні Римсько-католицького благодійного товариства (1912) у клубі «Ognіwo», де головував настоятель костелу Св. Олександра ксьондз С. Шептицький, було представлено звіт, згідно з яким упродовж 1911 року надійшли пожертви від Л. Янковського — 25 тис. руб., 4% держ. рентою; пожертви імені І.Ф. Динівського — 2800 руб. і 1300 руб., 4% держ. рентою (відсотки з цих сум мали направлятися на оплату навчання дітей із бідних родин); за заповітом К.Ф. Кржишковського — 10 тис. руб. на облаштування дитячого «при-тулку-ясел» і 10 тис. руб. на створення колоній для слабосильних дітей; відповідно до заповіту І.В. Лиховського — 1 тис. руб., відсотки з яких призначалися для ремісників-початківців. Товариство отримало прибутки і за рахунок організації балу в залі купецького зібрання (3183 руб.), гуляння Дніпром (143 руб.), танцювального вечора в клубі «Ognіwo» (357 руб.)⁶⁴.

Із початком Першої світової війни польське громадсько-культурне життя тривало, знаходячи вияв у яскравих мистецьких акціях, театральних постановках. Польськомовні періодичні видання висвітлювали діяльність не лише польської, а й інших етнічних громад Києва. Приміром, 23 лютого 1915 року в газеті «Goniec kijowski» опубліковано замітку «Z życia Czechów kijowskich», присвячену засіданню Чеського благодійного й просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського, на якому обрали делегатів на з'їзд «Союзу чеських товариств у

Росії», а також обговорювалася роль останнього у вирішенні майбутньої долі Чеського королівства⁶⁵.

На початку ХХ ст. поживалення громадсько-культурної, просвітницької діяльності поляків у межах Київської губернії відбувалося в контексті подій Першої російської революції 1905–1907 рр., процесів становлення громадянського суспільства, активізації діяльності політичних партій і громадських організацій, розвитку засобів масової інформації, розширення мережі польських періодичних видань, посилення їхнього впливу на національно-політичні процеси, модернізацію суспільних інститутів, формування суспільної думки й національної самосвідомості. Аналіз тематичної спрямованості польської преси, головної газети «Głos kijowski», дозволяє дійти висновку щодо її вагомого значення як інструменту поглиблення міжнаціональної комунікації, українсько-польської духовної взаємодії, популяризації ідеї української культурно-історичної самобутності. В умовах імперської політики русифікації важливим механізмом збереження національних культурних традицій, рідної мови була польська школа, що перебувала на нелегальному становищі й була тісно пов'язана з католицькою церквою. Відтак, репресивна національно-освітня політика держави поєднувалася з дискримінацією на релігійному ґрунті, і саме католицька церква стала центром відродження духовного потенціалу поляків, піднесення гуманітарної культури, гармонійного синтезу процесу навчання й виховання, прищеплення молодому поколінню християнських моральних цінностей, плекання патріотизму. Тісний взаємозв'язок релігійних і національних почуттів поєднувався з відкритістю польської громади до міжкультурного діалогу, свідченням чого, зокрема, стало залучення православних учнів до польських шкіл. Яскравим виявом культурно-просвітницької діяльності поляків була організація публічних лекцій і різноманітних мистецьких акцій, через призму образності польського театру відображалася багата гама емоцій, естетичних відчуттів, ціннісно-світоглядних орієнтирів епохи.

---

¹ Лісевич І.Т. Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 102 с.; Лісевич І.Т. У заціпленні двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1993. — 87 с.; Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 240 с.; Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці ХІХ–ХХ ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 78 с.; Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині–Житомирщині у ХІХ — першій половині

ХХ ст. — Житомир: Житомирський держ. пед. ун-тет, 2002. — 158 с.; Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. — Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2004. — 168 с.; Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (ХІХ — поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ. — Житомир: «Полісся», 2007. — 320 с.; Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. — К.: «Знання України», 2007. — 508 с.

² Głos kijowski, 1906, 1(14) marca. — S. 2.

³ Głos kijowski, 1906, 29 czerwca (10 lipca). — S. 1–2.

⁴ Dziennik kijowski, 1907, 11(24) kwietnia. — S. 2.

⁵ Dziennik kijowski, 1907, 31 marca (13 kwietnia). — S. 2.

⁶ Киевская мысль, 1909, 22 мая. — С. 1–2.

⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 2, оп. 36, спр. 47, арк. 577а–580.

⁸ Там само, арк. 621–623(зв.).

⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 75, спр. 226, арк. 1–3.

¹⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 282, арк. 1–4.

¹¹ Киевская мысль, 1907, 24 августа. — С. 1; 1907, 4 мая. — С. 1; 1907, 15 мая. —

С. 1.

¹² Киевская мысль, 1907, 16 мая. — С. 1; 1907, 20 мая. — С. 1.

¹³ Киевская мысль, 1907, 7 июня.

¹⁴ Киевская мысль, 1907, 24 октября. — С. 3.

¹⁵ Киевская мысль, 1907, 10 ноября. — С. 3.

¹⁶ Киевская мысль, 1907, 9 ноября. — С. 3.

¹⁷ Киевская мысль, 1907, 24 октября. — С. 3.

¹⁸ Киевская мысль, 1907, 9 декабря. — С. 2.

¹⁹ Киевская мысль, 1907, 19 декабря. — С. 4.

²⁰ Киевская мысль, 1907, 22 декабря. — С. 1.

²¹ Киевская мысль, 1907, 3 октября. — С. 1; 1907, 4 октября. — С. 1; 1907, 5 октября. — С. 1; 1907, 6 октября. — С. 1; 1907, 7 октября. — С. 1; 1907, 8 октября. — С. 1; 1907, 9 октября. — С. 1.

²² Киевская мысль, 1907, 11 октября. — С. 1; 1907, 12 октября. — С. 1.

²³ Киевская мысль, 1907, 5 ноября. — С. 2.

²⁴ Киевская мысль, 1907, 9 ноября. — С. 3.

²⁵ Киевская мысль, 1907, 4 марта. — С. 4; Киевская мысль, 1907, 28 сентября. —

С. 3.

²⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 286, арк. 6.

²⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 284, арк. 1–3.

²⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 285, арк. 2.

²⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 287, арк. 9.

³⁰ Там само, арк. 10–10(зв.).

³¹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 311, арк. 5–6.

³² ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 108, арк. 1–1(зв.).

³³ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 348, арк. 3–3(зв.).

³⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 379, арк. 4–4(зв.).

³⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 144, арк. 1–2(зв.).

³⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 492, арк. 4–5.

³⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 405, арк. 1.

³⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 380, арк. 4–4(зв.).

³⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 404, арк. 1–3.

- ⁴⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 385, арк. 1–1(зв.).
⁴¹ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 44, арк. 1–5.
⁴² ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 374, арк. 4–4(зв.).
⁴³ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 381, арк. 9–9(зв.).
⁴⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 386, арк. 1–3(зв.).
⁴⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 181, спр. 661, арк. 1–4.
⁴⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 73, спр. 349, арк. 1.
⁴⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 41, арк. 1–1(зв.).
⁴⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 51, арк. 5.
⁴⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 515, арк. 1.
⁵⁰ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 103, арк. 3.
⁵¹ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 547, арк. 1–1(зв.).
⁵² ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 552, арк. 1–6.
⁵³ ДАКО, ф. 2, оп. 75, спр. 72, арк. 2–4.
⁵⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 156, арк. 1–1(зв.).
⁵⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 255, арк. 1–2.
⁵⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 256, арк. 1–2(зв.).
⁵⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 159, арк. 1–1(зв.).
⁵⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 74, спр. 267, арк. 1–4.
⁵⁹ Киевская мысль, 1909, 2 апреля. — С. 1.
⁶⁰ Киевская мысль, 1909, 16 апреля. — С. 3.
⁶¹ Киевская мысль, 1909, 2 мая. — С. 3.
⁶² ДАКО, ф. 2, оп. 227, спр. 191, арк. 20(зв.).
⁶³ Киевская мысль, 1912, 12 февраля. — С. 5; 17 февраля. — С. 4.
⁶⁴ Киевская мысль, 1912, 1 октября. — С. 6.
⁶⁵ Goniec kijowski, 1915, 10(23) lutego. — S. 3.

REFERENCES

1. Buravs'kuj, O. (2004). *Poliaky Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.* Zhytomyr: Zhytomyr's'kij derzhavnyj universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
2. *Dziennik kijowski*, 1907, 11(24) kwietnia, 31 marca (13 kwietnia) [in Polish].
3. *Głos kijowski*, 1906, 1(14) marca, 29 czerwca (10 lipca) [in Polish].
4. *Goniec kijowski*, 1915, 10(23) lutego [in Polish].
5. Kalakura, O.Ya. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX st.* Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
6. *Kievskaja mysl'*, 1907, 4 marta, 4, 15–16, 20 maja, 7 ijunja, 24 avgusta, 28 sentjabrja, 3–9, 11–12, 24 oktjabrja, 5, 9–10 nojabrja, 9, 19, 22 dekabrja, 1909, 2, 16 aprelja, 2, 22 maja, 1912, 12, 17 fevralja, 1 oktjabrja [in Russian].
7. Lisevych, I.T. (1997) *Dukhovno sprahli (dukhovne zhyttia pol's'koi natsional'noi menshyny na Naddnyprians'kij Ukraini v 1864-1917 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Lisevych, I.T. (1995). *Rodom z Ukrainy... (pol's'ka natsional'na menshyna i kul'turne zhyttia na Naddnyprians'kij Ukraini u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Lisevych, I.T. (1993). *U zatinku dvohlavoho orla (pol's'ka natsional'na menshyna na Naddnyprians'kij Ukraini v druhij polovyni XIX st. — na pochatku XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

10. Paliienko, V.I. (1998). *Mistsia istorychnoho rozseleattia pol's'koi liudnosti v Ukraini v kintsii XIX–XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Sejko, N.A. (2002). *Pol's'ke shkil'nytstvo na Volyni-Zhytomyrschyni u XIX — pershij polovyni XX st.* Zhytomyr: Zhytomyrs'kyj derzh. ped. un-tet [in Ukrainian].
12. Sejko, N.A. (2007). *Dobrochynnist' poliakiv u sferi osvity Ukrainy (XIX — poch. XX st.). Kyivs'kyj uchbovyj okruh.* Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].

УДК 94(477.7)“1920/1930”

Юлія Грищенко

аспірант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: gonzzales@ukr.net

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ БОЛГАР УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)

У статті на основі документальних джерел досліджено процес так званого болгарського культурно-освітнього відродження у контексті впроваджені більшовицькою владою політики коренізації. Зокрема, відтворено процес формування системи болгарських культурно-освітніх закладів — мережі шкіл, технікумів і бібліотек. Особливу увагу приділено закладам політичної просвіти й професійно-технічним осередкам — Преславському педагогічному технікуму та Преславській агрошколі.

Ключові слова: болгарська національна меншина УСРР, більшовицька влада, коренізація, культура, освіта, національна ідентичність.

Yulia Grishchenko

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: gonzzales@ukr.net

CULTURAL AND EDUCATIONAL PROCESSES AMONG THE BULGARIANS IN THE USSR (the 1920s)

On the basis of documentary sources the author has studied the process of so-called Bulgarian cultural and educational revival in the context of Bolshevik regime's indigenization policy. In particular, it is reproduced the formation of the system of Bulgarian cultural and educational institutions — a system of schools, colleges and libraries. Special attention is paid to the institutions of political education and vocational cells — Preslav Teachers College and Preslav agricultural school.

Keywords: Bulgarian National Minorities of the Ukrainian SSR, the Bolshevik power, indigenization, culture, education, national identity.

Важливим завданням історичних досліджень на сучасному етапі є комплексний підхід до розуміння логіки формування більшовицькими лідерами ідеологічних конструктів і їх практичної реалізації. Адже політика коренізації, окрім адміністративного, територіального, кадрового й економічного реформування, включала і т.зв. «культурне відродження», а принципи, закладені у його реалізацію, у різних модифікаціях проіснували, по суті, до розпаду СРСР.

Метою дослідження є репрезентація на основі архівних документів (виявлених у центральних і обласних архівосховищах України й вперше введених до наукового обігу) культурно-освітнього розвитку болгарської національної меншини УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Більшовицький переворот 1917 р., громадянська війна, докорінна зміна системи влади й господарювання, політика воєнного комунізму, масштабний голод 1921–1922 рр. та круговерть подій, що їх супроводжувала, виступили тлом, на якому розгорталися складні культурні процеси. Вони були далеко не однозначними. Задекларовані більшовиками принципи розвитку освіти та культури на практиці, як правило, перетворювалися на важливий інструмент політико-виховної роботи мас. В. Ленін зовсім не випадково вимагав враховувати «місцеві національні частковості» у пропагандистській діяльності партосередків¹.

Справді, проголошена 1923 р. політика коренізації об'єктивно створювала сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку болгарської нації. Почали свою роботу освітні заклади, дещо пізніше з'явилися клуби, бібліотеки, розпочалося видання періодики болгарською мовою.

Висловлені 15 травня 1925 р. наркомом освіти думки щодо розвитку культури та освіти серед нацменшин згодом були оформлені у форматі рішень президії ВУЦВК від 26 травня і передбачали зростання надходжень до місцевих бюджетів, збільшення фінансування середніх і трудових шкіл (зокрема, будівництво нових приміщень, закупівлю інвентарю й посібників), розширення мережі політосвітніх установ².

Згідно з постановою РНК УСРР план роботи Наркомосу серед нацменшин на 1926–1927 рр. передбачав:

- розширення мережі трудових шкіл та політико-освітніх закладів;
- збільшення кількості працівників різних галузей освіти;
- розвиток видавничої справи мовами нацменів;
- організацію науково-дослідної роботи у сфері суспільного та культурного життя нацменшин³.

Особлива увага приділялася підготовці навчальної літератури мовами нацменів, закупівлі інвентарю та приладдя, нестача яких була надто відчутною. Не менш гостро стояло питання ремонту існуючих приміщень та будівництва нових. Планувалося до кінця 1927 р. побудувати щонай-

менше 30 єврейських, по 16 польських і німецьких, по 4 болгарські, грецькі й молдавські школи. Окремо передбачалося вжити заходи щодо розвитку піонерського руху; передусім це стосувалося німецьких, польських і болгарських шкіл.

Крім того, додаток № 1 до цієї постанови зафіксував той факт, що мережа трудових шкіл із викладанням мовами нацменшин залишалася найменш розвиненою у молдавського та грецького населення. Трохи кращою ситуація була в середовищі євреїв, поляків і болгар (існувало 70 болгарських шкіл із загальною кількістю учнів 7 354 особи, що становило близько 50% дітей шкільного віку)⁴.

Наступним документом, який змістовно уточнював згадувану вище постанову, став план роботи Ради нацменшин Наркомосу на 1926–1927 рр. Його організаційна частина передбачала інспектування мережі культурно-освітніх закладів нацменшин (зокрема, планувалося чотири виїзди інструкторів по болгарській лінії); проведення окружних конференцій працівників освіти нацменів (серед них — дві болгарські); призначення інспектора з народної освіти по болгарській лінії в Одесі. Друга частина плану «В галузі соціалістичного виховання» вказувала на необхідність відкриття 25 нових болгарських шкіл I концентру⁵ в Мелітопольській та Одеській округах для дітей 8–9 років і семи нових шкіл II концентру, п'яти болгарських інтернатів при сільських школах-семирічках та більш активного впровадження переходу на болгарську мову викладання в селах Первомайської округи. Щодо дитячих садків, то планувалося відкрити 68 садків, з яких три — болгарські⁶. На 1 січня 1927 р. загальна кількість болгарських шкіл I концентру сягала 39 (4 089 учнів) та п'яти II концентру (1 535 учнів⁷), з яких 35 було відкрито на території Коларівського та Ботевського районів⁸. Архівні матеріали засвідчують, що навчальний план для учнів шкіл II концентру передбачав вивчення болгарської і німецької (як іноземної) мов та літератури⁹ і т.зв. семи «комплексів»: «Історичний кривавий тиждень», «Зимові роботи на селі», «Перехід зими до весни», «Червона армія», «День жінки робітниці», «Тарас Шевченко та Лютнева революція» й «Математичний ряд»¹⁰.

Що ж до загальних обсягів державного фінансування культурно-освітніх установ у 1924–1927 рр., то за 1924–1925 рр. фінансування видавництва збірників та іншої літератури болгарською мовою становило 2 276 руб. (з 36 250 руб. по усіх нацменшинах) і 1 133 руб. у 1926–1927 рр., проведення з'їзду болгарських вчителів — 375 руб., перепідготовки болгарських вчителів — 2 875 руб. у 1924–1925 рр. і 1 514 руб. у 1926–1927 рр.¹¹ Діяльність болгарської пересувної сільської трупи фінансувалася в розмірі 750 р.¹² Витрати районних бюджетів за 1926–1927 рр. по кожному з болгарських районів передбачалися на рівні до 60% саме на

розвиток культурно-освітніх закладів. Наприклад, із загальної кількості видатків бюджету Цареводарівського району в 117 002 руб. ця сума складала 70 тис. руб., Романівського — з 147 406 — 62 тис. руб.¹³

У 1928 р. зберігалася в цілому позитивна динаміка фінансування та відкриття нових шкіл і бібліотек. Зокрема, у плані конкретних заходів по лінії Наркомосу, прийнятому 14 вересня 1928 р., передбачалося збільшення кількості шкіл у районах компактного проживання нацмен, відкриття у центральних бібліотеках округів спеціальних відділів нацменшин (болгарський відділ незабаром був відкритий при Мелітопольській центральній окружній бібліотеці), збільшення фінансування театральних і музичних закладів тощо¹⁴.

Одним із найважливіших напрямів в освітній сфері стала боротьба з неписьменністю серед національних меншин. 21 травня 1921 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про боротьбу з неписьменністю», згідно з яким передбачалося досягти оволодіння грамотою населенням УСРР віком від 8 до 50 років. Проведення цієї роботи було покладено на Головний політико-освітній Комітет республіки при Наркомосі, у структурі якого була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з неписьменністю. Для реалізації цієї мети була відкрита ціла мережа закладів — лікнепи, пункти ліквідації неписьменності та школи, об'єднані у товариство «Геть неписьменність». Що ж до болгарського сегменту цього процесу, то протягом 1925–1926 рр. в УСРР існувало 43 лікнепи з національною мовою викладання¹⁵, з яких 11 — на території Цареводарівського району¹⁶. Рівень неписьменності у 1927 р. в середньому по селах Коларівського та Ботевського районів сягав 10–12%¹⁷. Однак, у місцях компактного проживання болгарського населення постійно спостерігався значний дефіцит необхідної навчальної літератури болгарською мовою та приміщень для організації лікнепів¹⁸. У тезах доповіді «Про роботу лікнепу» Коларівського району за 1929 р. вказувалося, що «певна реорганізація та популяризація їх діяльності сприятиме поліпшенню незадовільної ситуації, що складається. Населення неохоче приходить до лікнепів, не помічає їх»¹⁹. Цікавим є порівняння кожної зі структурних одиниць системи лікнепів із «лабораторією експерименту в галузі неписьменності»²⁰.

Реалізовані владою заходи обумовили певні позитивні зміни. Вже станом на грудень 1930 р. друкована література болгарською мовою, призначена для лікнепів, склала 1 700 примірників (серед них — букварі, читанки, методичні листи з трудового навчання та абетки)²¹.

Особливу увагу влада приділяла мережі різноманітних закладів політичної просвіти серед національних меншин. Важливим інструментом проведення культурно-освітньої роботи серед болгар, більшість з яких

проживала у сільській місцевості, стала діяльність широкої мережі клубів, сельбудів, хат-читалень, бібліотек і червоних кутків. Так, при болгарській секції Катеринославського губкому 1924 р. для підготовки працівників низового партійного апарату в місцях компактного проживання нацменшини було відкрито болгарське відділення партійної школи. 1926 р. на її основі створено Дніпропетровську болгарську партійну школу, яка 1927 р. була переведена до Одеси²². В середньому на рік у ній навчався 41 слухач²³.

На 1925–1926 рр. мережа болгарських закладів політичної просвіти була представлена одним клубом, 30 бібліотеками та 103 червоними кутками. Із загальної кількості сельбудів і хат-читалень, яка складалася з 200 єврейських, 276 німецьких, 142 польських, 45 болгарських (19 сельбудів і 26 хат-читалень) та десяти чеських, майже 80% фінансувалися з бюджетних коштів. У місцеві бюджети були закладені лише витрати на діяльність лікнепів та шкіл малописемних. 1925 р. у Цареводарівському районі був відкритий лише один сельбуд, членами якого стали 800 осіб, та чотири хати-читальні з 80 відвідувачами²⁴. При цих закладах того ж року організовані лекційний і театральний гуртки та хорова секція²⁵. На початку 1926 р. в Одеській окрузі існувало два сельбуди та одна хата-читальня, які також фінансувалися за рахунок місцевого бюджету²⁶.

Згідно зі звітом районного інспектора з політичної просвіти Цареводарівського району А. Садового за 1926 р., на території району було відкрито чотири сельбуди (до яких входило 180 членів) та шість хат-читалень з 324 членами. У селах Преслав, Орловка та Цареводарівка сельбуди займали окремі приміщення (при цих же сельбудах влаштувалися довідкові бюро з допомоги селянам), в інших селах вони розміщувалися у приміщеннях сільрад²⁷. Усього за звітний період було проведено 75 лекцій, які відвідало 1 995 слухачів, та 56 бесід за участі 2 430 осіб²⁸.

На території Благоевського району 1927 р. відкрито дві хати-читальні й три сельбуди, при яких працювали бібліотеки. Кількість книжок у них становила: у Благоевому — 1 250, Кубанці — 1 тис., Свердлово — 450 примірників²⁹. Системна робота з політпросвіти серед населення на той час ще не проводилася. Вона відбувалася масово лише у святкові дні. У деяких сельбудах і хатах-читальнях організовувалися лекції з питань сільського господарства, працювали драматичні гуртки. В Коларівському та Ботевському районах у цей час існувало 24 сельбуди та 11 хат-читалень. Особливою популярністю серед населення користувалися сільськогосподарські гуртки. Ці заклади загалом передплачували 280 газет та 33 журнали³⁰. Тут також функціонували 30 бібліотек, загальна кількість книг у яких становила від 300 до 1 тис. найменувань, і п'ять кіноустановок³¹, які в середньому відвідувало 1 300 глядачів на рік³².

Наступного 1928 р. кількість цих закладів залишилася незмінною. У своєму звіті від 24 грудня 1928 р. районний інспектор А. Мірчев доповідав: «Вся робота сельбудів та читалень проходить за планом, при сельбудах відкриті стрілецькі, кооперативні, театральні, художні, музичні гуртки та гурток з надання першої медичної допомоги». Однак, при цьому він наголошував на нестачі кваліфікованих кадрів та необхідній кількості художньої літератури³³. На території Ботевського району театральні гуртки були відкриті у селах Ботево, Преслав, Орловка, Інзовка, Степанівка, Діанівка, Богданівка та Федорівка³⁴.

Тези А. Мірчева дещо конкретизують матеріали відповідної записки «Із дослідження сельбудів та хат-читалень Ботевського району за 1928 р.». Зокрема, у них наголошується на «незначному включенні населення до роботи подібних закладів та частій зміні керівництва, що своєю чергою заважає їх планомірному розвитку, недостатній кількості гуртків та довідкових бюро»³⁵.

Одним із пріоритетних завдань народної освіти стало викладання основ знань рідною мовою у регіонах, де мешкали етнічні групи УСРР. Згідно зі «Схемою системи освіти серед національних меншостей УСРР» (1926 р.), підготовленою Наркоматом освіти України, «система освіти серед національних меншостей УСРР співпадає зі всією системою народної освіти, що прийнята в УСРР». Зазначимо, що система шкільної освіти серед національних меншин Півдня України перебувала у незадовільному стані. Створення болгарських шкіл на практиці виявилось складним завданням, оскільки робота, по суті, починалася «з нуля». Перед органами народної освіти стояли інші непрості завдання, зокрема, пов'язані з підготовкою кваліфікованих педагогічних працівників, пошуком необхідної кількості приміщень та обладнання. Постійний брак учителів (особливо серед поляків, греків та чехів) не давав можливості більш активно розгортати систему шкіл серед цих нацменшин. За період 1924–1926 рр. спостерігається зростання кількості болгарських шкіл (із 43 шкіл у 1924 р. до 74 у 1926 р. із загальною кількістю учнів 7 184)³⁶. На території тільки Одеської округи (листопад 1925 р.) було 14 болгарських шкіл, у яких навчалося 1 642 учні³⁷, кількість учителів становила 40 осіб³⁸. У звіті завідувача болгарської секції Одеського губкому П. Стоянова зазначалося, що лише у шести з них навчання велося болгарською мовою, в інших — російською або українською³⁹. Найбільшою була школа у с. Великий Буялик. Рівень охоплення болгарських дітей школами в окрузі становив 80%. Вкрай низьким було забезпечення підручниками — лише 10% від загальної потреби. Поряд із цим, серед учнів розповсюджувалася газета «Серп і молот» та деякі брошури політичного змісту, перекладені болгарською мовою. На кінець 1927 р. забезпеченість підручниками

сягала половини від загальної потреби (1924 р. цей показник становив лише 10%)⁴⁰.

Загальна кількість болгарських учнів на території УСРР, які мали можливість відвідувати школи, 1926 р. складала 60%⁴¹, а вже наступного 1927 р. — понад 70%⁴². На 1 вересня 1926 р., згідно зі звітом болгарської секції ЦКНМ за період від 1 жовтня 1925 до 1 вересня 1926 рр., на території УСРР існувало 103 болгарські трудові школи та одна семирічка. Навчання проводилось болгарською мовою, але спостерігалася нестача літератури болгарською мовою. Тільки на початку 1926 р. до друку були передані підручники з історії, фізики, географії та арифметики. У звіті також вказувалося на необхідності відкриття шкіл-семирічок у селах Інзовка, Романівка та Цареводарівка (Мелітопольський округ), с. Великий Буялик (Одеської округи) та с. Вільшанка (Первомайської округи). Планувалося також відкриття трьох агрономічних шкіл у селах Преслав, Великий Буялик і Вільшанка⁴³. План навчання в трудових школах поділявся на кілька блоків:

- лінгвістичний (вивчення болгарської мови та письма);
- точних наук (вивчення математики, фізики, хімії);
- наук про землю (природознавство, географія, астрономія);
- також викладалися малювання, співи, музика та фізичне виховання⁴⁴.

На території Вільшанського району Первомайської округи викладання болгарською мовою у школах розпочалося дещо пізніше — лише восени 1926 р. На кінець 1929 р. там діяло вже десять болгарських чотирирічок (по дві у Вільшанці та Малій Мазниці, по одній — у Добрій, Станковатій та Лозоватці тощо⁴⁵).

На 1 січня 1927 р. в Коларівському районі функціонувало 25 шкіл із чотирирічним й одна з семирічним курсом навчання (учнівський контингент становив 2 580 дітей), у Цареводарівському — 16 шкіл⁴⁶.

Згідно зі звітом районного інспектора з освіти С. Симеонова, 1928 р. на території Благоевського району було відкрито вісім болгарських трудових шкіл⁴⁷, де навчання відбувалося у чотирьох вікових групах (8–9, 9–10, 10–11 та 11–12 років). Усього на території Одеської округи у цей час існувало 12 таких навчальних закладів⁴⁸. Стосовно ліквідації неписьменності С. Симеонов зауважував: «У нашому районі ліквідація неписьменності не поставлена на потрібний щабель свого розвитку, в районі не існує окремої секції «Геть неписьменність», а лише відкриті групи при школах-семирічках і трудових школах (села Благоево, Кубанка, Куяльник і Свердлово)»⁴⁹.

У Коларівському та Ботевському районах 1927 р. відкрито 35 шкіл з 4-річним терміном навчання та чотири семирічки, які охоплювали 86% усіх учнів болгарської національності⁵⁰. Зростання шкільної мережі серед

болгарського населення Мелітопольської округи констатував IV з'їзд рад Коларівського району (березень 1929 р.). Так, окремо наголошувалося, що «у цьому році в Коларівці було побудовано дві семирічки, а всього шкільним навчанням вдалося охопити 93% дітей району»⁵¹.

У 1928/1929 навчальному році серед болгарської нацменшини охоплення дітей початковою освітою досягало 87,3% (для порівняння: в середовищі українців — 77,4%)⁵².

Професійна освіта найбільш потужно розвивалася серед єврейського населення. 1927 р. існувало десять професійно-технічних шкіл, два єврейські відділи при загальних технічних школах, дев'ять шкіл робітничої молоді, по одній художній, музичній і сільськогосподарській школі, чотири педагогічні й один сільськогосподарський технікум. По болгарській лінії натомість діяв лише один педагогічний технікум та одна агрошкола у с. Преслав.

Преславський педагогічний технікум розпочав свою роботу 4 січня 1921 р. у системі Наркомату освіти УСРР на базі реорганізованої вчительської семінарії (яка своєю чергою була організована на початку ХХ ст. на базі відкритого ще 1875 р. вищого училища для підготовки вчителів болгарських початкових шкіл та писарів⁵³) спершу у формі трирічних педагогічних курсів, а з 1925 р. вже як «педагогічний технікум». Основною метою його діяльності була підготовка вчителів для болгарських шкіл УСРР. Загалом, технікум став типовою радянською просвітницькою структурою, створеною для забезпечення освітніх потреб нацменшини.

Навчання було поділено на чотири курси, один з яких — підготовчий. У середньому в технікумі навчалось 133 студенти (1927 р. — 152⁵⁴). Більшість студентів походили з родин селян, наймитів і службовців⁵⁵. Робота навчального закладу у повному обсязі фінансувалася державою. У 1924–1925 рр. бюджет технікуму складав 34 332 руб. (із яких 17 392 руб. — заробітна плата працівників і 9 085 руб. — виплата стипендій), у 1926–1927 рр. — 33 190 руб. (із яких 17 644 руб. — заробітна плата й 9 140 руб. — стипендіальний фонд)⁵⁶.

При Преславському педагогічному технікумі щороку проводилися трьохтижневі курси для вчителів-болгар (які пропорційно представляли Коларівський і Ботевський райони). Програма курсів розраховувалася на 130 годин і структурно поділялася на чотири цикли: агрономічний, біологічний, метеорологічний та політпросвітницький⁵⁷. Робота цих курсів фінансувалася в межах коштів місцевого бюджету⁵⁸.

Також відомо, що в структурі технікуму були відкриті два гуртки — педагогічний і науковий. Заняття педагогічного гуртка проводилися з метою закріплення знань студентів з основних навчальних дисциплін,

тому їх в обов'язковому порядку відвідували всі студенти II та III курсів, а науковий — лише студенти III курсу з II навчального семестру⁵⁹. З 1925 р. була поширена практика проведення т.зв. «педагогічних семінарів» серед студентів, теми занять яких стосувалися соціально-економічного складу населення болгарських сіл УСРР, структури просвітницьких організацій на селі, ролі сельбудів, хат-читалень та антирелігійної пропаганди⁶⁰.

Начальний план передбачав викладання таких дисциплін⁶¹:

Період навчання	Назва дисциплін
Підготовчий курс	Суспільствознавство, історія, співи, малювання, російська мова, болгарська мова, українська мова, німецька мова, математика, хімія, географія, фізика, фізкультура, трудове навчання та природознавство.
I курс	Політична економіка, економічна географія, історія класової боротьби, педагогіка, співи та музика, образотворче мистецтво, російська мова, болгарська мова, українська мова, фізика, хімія, математика, фізкультура, трудове навчання, ботаніка, зоологія та геологія.
II курс	Усі дисципліни I курсу, література, педагогічні системи, дидактика та школознавство, т.зв. курс «сільськогосподарської енциклопедії» та методологія краєзнавства.
III курс	Усі дисципліни II курсу, радянське конституційне право, методологія політосвітньої роботи та метеорологія.

Для влаштування дозвілля студентів керівництвом навчального закладу влаштовувалися екскурсії. Наприклад, у 1927/1928 навчальному році були організовані поїздки до Ленінграда, Москви та на Кавказ.

Кращі студенти технікуму після завершення навчання отримували направлення до Одеського педагогічного інституту, в якому існував болгарський факультет (очолюваний професором Б. Малчевим). Перший його випуск відбувся 1937 р. Молоді спеціалісти після завершення навчання у цьому педінституті направлялися для роботи до болгарських сіл⁶². На жаль, діяльність болгарського сектору було припинено 1938 р. через закриття всіх національних структур у вузах УРСР.

Крім того, у Преславі була відкрита сільськогосподарська школа, основним завданням якої стала підготовка агрономів для обслуговування прилеглих сіл⁶³. Два корпуси школи розташовувалися біля сіл Преслав та Ногайськ. Кожне з приміщень поділялося на класні кімнати, учительські, бібліотеку, спец-контору й фізико-технічний кабінет.

Діяльність школи спрямовувалася на підготовку спеціалістів з очищення зерна, роботи під час посівів чи збирання врожаїв, обрізування дерев, облаштування розплідників, городів та виноградників, роботи в конюшнях та свинарниках. Щоліта учні брали участь у прополюванні та зборі зернових культур. Педагогічна робота проводилася в школі згідно із затвердженими Наркомосом навчальними програмами. Крім спеціалізованих предметів (ботаніка, зоологія, рільництво, машинознавство, геодезія, організація сільського господарства, садівництво й виноградарство) обов'язковими були болгарська мова й література, математика, хімія, фізика та суспільствознавство⁶⁴.

Загальна площа земель, переданих у користування школи, становила 100 га, з яких 46 га були відведені під посіви озимої пшениці, 17 га — під ярові культури, 5 га — під пшеницю, 1 га — під плодовий розсадник та по 0,5 га — під город і виноградники⁶⁵. Крім названих культур сіяли ячмінь, овес, кукурудзу, соняшник, буряк і картоплю⁶⁶. Школі належали п'ять коней, дві корови, шість свиней, 25 породистих курей та 28 одиниць сільськогосподарської техніки⁶⁷.

Навчання у школі вкладалося в III курси. Середня кількість учнів становила від 59 до 85 на рік. Стипендії отримували до 80% учнів у залежності від загальної успішності навчання (у грошовому еквіваленті виплати коливалися від 27 до 63 руб.⁶⁸).

Фінансування школи було покладено на місцевий бюджет і становило близько 25 тис. руб. на рік, з яких 16 тис. припадало на адміністративно-навчальну частину і 9 тис. — на сільськогосподарську⁶⁹. Фонди шкільної бібліотеки налічували 1 120 підручників. Для керівництва сільськогосподарською роботою школи була утворена спеціальна комісія, до складу якої входили завідувач школи, кілька інструкторів, завгосп та п'ятеро учнів із найвищими показниками в навчанні⁷⁰. Також при школі були організовані гурток «Безбожників» із 24 членів та сільськогосподарський куточок⁷¹.

Під час проведення обстеження Преславської агрошколи (травень 1928 р.) інспектор народної освіти Мелітопольської округи П. Верклов назвав такі недоліки у її роботі: наявність великої кількості ґрунтів-солончаків, які за своїми фізичним і хімічним складом унеможливлювали висадку характерних для болгарських господарств культур та організацію т.зв. «дослідного поля»; відсутність відповідного пристосованого приміщення для інтернату, в якому могли проживати учні та вчителі агрошколи; недостатню якість опалення; нестачу навчальної літератури, інвентарю та спецодягу; несвоєчасну виплату стипендій учням⁷².

Невід'ємною частиною ідеологічної роботи була діяльність партії у театральній сфері. Так, 1926 р. одразу після відкриття педагогічного

технікуму аматорами театральної і музичної справи на базі Преславської болгарської пересувної театральної трупи був створений Преславський театр. Трупа формувалася зі студентів та викладачів технікуму, а перші вистави відбувалися в Преславі та навколишніх селах. Офіційно вона була зареєстрована як «Болгарська пересувна театральна трупа», діяльність якої контролювалася та фінансувалася коштом Наркомосу. Основною метою її діяльності стало ідеологічно-просвітницьке спрямування та забезпечення театральними виставами відповідного змісту болгарських сіл Мелітопольської й Одеської округ. Згідно зі Статутом, до штату групи входив директор, режисер, диригенти хору й оркестру, бухгалтери, артисти та допоміжний персонал. Переважна більшість акторів, співаків, музикантів були аматорами. Спектаклі, які ставилися трупю, планувалися по сезонах, навіть із корекцією цін на квитки (жителі бідних сіл Діанівка та Федорівка відвідували вистави безкоштовно).

У 1926–1927 рр. учитель Преславського технікуму М. Гренчаров організував викладачів установи на будівництво в Преславі приміщення для трупи. У 1927–1928 рр. у колективі працювали 30 акторів, хор та оркестр, ставилися п'єси болгарських авторів, виконувалися твори російських та українських композиторів. У жовтні 1927 р. трупа гастролювала в селах Зеленівці, Єлизаветівці, в листопаді — с. Богданівці, в грудні — с. Діанівці, у квітні 1928 р. — с. Степанівці і Ногайську, в травні — селах Гірсівці й Федорівці, у червні — селах Гюнівці та Луначарському, в серпні — с. Софіївці, у вересні — селах Манойлівці й Вячеславівці⁷³.

Для підвищення акторської майстерності та рівня режисури трупи Нарком освіти в грудні 1928 р. організував її керівництву відрядження для ознайомлення з роботою театрів Москви, Ленінграда та Харкова. Матеріали тримісячного звіту трупи 1928–1929 рр. вказують на помітну активізацію діяльності колективу та на збільшення кількості артистів⁷⁴. Вельми продуктивною була робота над репертуаром — підбиралося музичне оформлення, вірші, адаптувалися лібрето, перекладалися болгарською мовою тексти вистав, здійснювалося аранжування окремих номерів для струнного оркестру (три перших скрипки, друга скрипка, альт, віолончель, контрабас), написання клавір і партитур сольних і хорових номерів із супроводом оркестру. В репертуарі з'явилися дві нові оперети — «Сіволанінська комедія» П. Чижевського (російською мовою), драма «Взимку» О. Низової у перекладі болгарською мовою⁷⁵. Відносно фінансування діяльності театру відомо, що із місцевого бюджету на нього 1929 р. було виділено 2 тис. руб.⁷⁶ У період із 1930 по 1934 рр. ця сума була збільшена до 5 тис. руб.⁷⁷

У репертуарі колективу переважали здебільшого вистави з використанням сюжетів тогочасного життя — сільського побуту, кооперативних

відносин, торговельних стосунків, релігійних мотивів та ін. У музичному оформленні п'єс широко використовувалися болгарські народні пісні й танці. Театр припинив своє існування 1941 р.

Питання забезпечення потреб національних меншин книжковою продукцією, зокрема і болгарською мовою, також залишалися актуальними. 1926 р. при Всеукраїнському відділенні Центрвидаву був створений болгарський сектор, який займався виданням літератури болгарською мовою. Однак, незважаючи на це, упродовж тривалого часу національні школи не були забезпечені достатньою мірою виданнями національними мовами. Відзначимо, що порівняно краще була налагоджена видавнича діяльність єврейською й німецькою мовами, значно гірше — болгарською та польською. Відомо, що на 1 квітня 1926 р. Держвидав УСРР із запланованих 86 друк. арк. навчальних посібників видрукував лише 26 (30%)⁷⁸. Враховуючи це, з липня 1926 р. при президії ВУЦВК була організована Всеукраїнська філія Видавництва народів СРСР, яку планувалося трансформувати у видавництво національними мовами УСРР. За період 1924–1925 рр. болгарською мовою надруковано 45,5 друк. арк. літератури держвидав, у 1925–1926 рр. — 26,2 друк. арк. держвидав і 22,2 юрвидав⁷⁹. У звіті про роботу болгарського бюро при ЦК КП(б)У за 15 липня — 15 грудня 1924 р. С. Міцев зазначав, що «максимум уваги у видавничій справі за цей період було приділено друку перекладеної болгарською мовою партійної літератури — «Історія партії» та «Політграмота»⁸⁰.

Складну ситуацію у справі публікації літератури мовами нацменів яскраво демонструють матеріали доповідної записки «Про видавництво літератури мовами національних меншостей за вересень 1926 — квітень 1928 рр.». Зокрема, у документі вказується, що «говорити про будь-який відсоток забезпечення підручниками малочисельних нацменшин (молдавської, болгарської та грецької) досить важко, адже до цього часу болгарською мовою, наприклад, видано тільки чотири підручники. Абсолютно не налагоджена робота у справі видання літератури для шкільних бібліотек, піонер-літератури та літератури для дітей шкільного віку». Аналогічною ситуація була і з політосвітньою літературою: «для її видання зроблено надто мало. Наявна мережа хат-читалень, сельбудів та клубів навіть більш значних нацменів (єврейської, польської та німецької), не кажучи вже про політосвітні установи малочисельних нацменів, укомплектовані мізерною кількістю книжок громадсько-політичного, науково-популярного та художнього змісту». Характерно, що вартість підручників мовами нацменшин у порівнянні із підручниками українською мовою була істотно вищою. Так, наприклад, підручник для 6 класу «Географія» (за редакцією А. Іванова) українською мовою коштував 75 коп., а німецькою — втричі більше (2 руб. 35 коп.)⁸¹.

Нестача болгарської літератури, яка видавалася на території УСРР у видавництвах «Культур-Ліга» й «Трибуна в Україні», певною мірою компенсовувалася видавництвами Москви. На 1926/1927 видавничий рік там було заплановано видати 70 друк. арк. літератури болгарською мовою⁸². Крім навчальної літератури, 1926 р. до друку були передані брошури, перекладені болгарською мовою: «Народи Радянської республіки та збереження їх національних прав» та «Як отримати селянину кредит»⁸³. На 1927/1928 видавничий рік до плану болгарської секції Центрвидаву було включено 43 позиції (підручників, дитячої літератури, популярної агітаційно-партійної, жіночої та сільськогосподарської) загальним накладом 70 тис. прим⁸⁴.

У 1927–1928 рр. юридичний відділ Наркомосу констатував, що «робота юрвидаву з друку юридичної літератури мовами нацменшин проходила дуже кволо». Не випадково було прийнято рішення щодо організації розповсюдження нацменівської юридичної літератури, зокрема: «Положення про сільради та РНК», «Про рівноправність мов та сприяння розвитку української культури» й Земельного кодексу німецькою, польською, молдавською та болгарською мовами⁸⁵.

2 серпня 1928 р. представниками ЦКНМ була підготовлена зведена доповідна записка про реальний стан видавництва наукової літератури та підручників мовами національних меншин, адресована Наркомторгівлі. Зокрема, вказувалося на неналежне забезпечення бібліотек, клубів, сельбудів чеською, болгарською й німецькою літературою. Особливо наголошувалося на недостатній кількості юридичної літератури. Документ містив прохання щодо збільшення фінансування видавництв нацменів на наступні роки. Зокрема, болгарською мовою планувалося видати: «Земельний кодекс» (тираж 500 прим.) та «Кодекс про родинну опіку» (тираж 500 прим.)⁸⁶.

Зміст та видання болгарських газет і журналів завжди перебували під жорстким контролем партійних і державних органів влади. На засіданні Колегії агітації та пропаганди ЦК КП(б)У 29 серпня 1921 р. було прийнято рішення, яке стосувалося друкованих видань нацменшин. Зокрема, у Бердянську планувалося друкувати газету болгарською мовою тиражем одна тисяча екземплярів щотижня⁸⁷.

З 15 жовтня 1924 р. у Харкові почала видаватися перша болгарська газета «Серп і молот» накладом у шість тисяч екземплярів щотижня. Її головним редактором був призначений С. Міцев. Основні завдання газети, як наголошувалося в її першому номері, полягали у висвітленні внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, місцевого життя, радянського будівництва, ознайомленні місцевого населення із заходами радянської влади та боротьбою за встановлення революційного правопорядку⁸⁸.

Структурно кожен номер газети поділявся на кілька рубрик — «Партійне життя», «Комсомольське життя», «Сільське господарство», «Із наших сіл», «Денні новини», «Червоноармійський куток», «За кордоном» тощо. У деяких випусках розміщувалися «Літературні додатки», де друкувалися уривки з творів болгарських письменників, та рубрики «Наше минуле», у яких розміщувалися історії окремих родин болгар-переселенців.

Через постійний брак фінансування із запланованих 48 номерів першої половини 1925 р. вийшло лише 11, загальним тиражем 66 тис. екз.⁸⁹ Відомо, що наклад газети розсилався до 41 болгарського села, у кожному з яких, своєю чергою, призначалася особа, відповідальна за якомога ширше поширення серед населення її свіжих номерів. У селах також відбувався постійний набір сільських кореспондентів, які готували різноманітні матеріали до друку (тим самим видавці сподівалися на збільшення популярності газети). Загальні витрати на її друк щороку становили приблизно 2 600–2 800 руб.⁹⁰ У січні 1926 р. газету було перейменовано на «Радянське село»⁹¹. Її загальний наклад у січні 1929 р. складав 2 тис. екз.⁹² 22 серпня 1928 р. на засіданні ЦКНМ розглядалося питання про забезпечення Центрвидаву та редакцій національних газет відповідними приміщеннями. Редакції болгарської газети «Серп і молот» передбачалося передати одну кімнату⁹³.

Особлива увага зверталася на молодь. У 20-х рр. ХХ ст. з друку виходили два окремих журнали болгарською мовою — «Будь готовий» та «Млад ударник».

Успіхи в розвитку народної освіти та культурно-просвітницькій роботі серед болгарського населення УСРР відзначалися під час проведення I Всеукраїнської наради серед національних меншин (січень 1927 р.), у якій брали участь С. Міцев, С. Іджилов, Б. Малчев, Л. Раєвський, В. Караміхов, І. Узунов та Ф. Соломонов. Зокрема, С. Міцев 11 січня 1927 р. на засіданні болгарської секції наради відзначав, «...що 60% дітей шкільного віку охоплені школами-чотирирічками. Для них були створені і діють дві повні семирічки, три неповні середні школи, політехнікум, радпартшкола, чотири стаціонарні та чотири пересувні школи політграмоти, 18 сельбудів, 24 хати-читальні, 42 лікнепи та дитячий будинок. Також виділена субсидія для пересувної болгарської театральної трупи та окружної болгарської бібліотеки»⁹⁴. Водночас головуючий наголосив і на недоліках, що мали місце в культурно-освітньому будівництві, наприклад, «не вистачало приміщень для шкіл I та II концентрів соціального виховання, агрошкіл, сельбудів та хат-читалень; відчувався гострий дефіцит навчальної, керівної та іншої літератури болгарською мовою, кваліфікованих викладачів для шкіл та педтехнікумів»⁹⁵.

У центрі уваги партійних органів перебувала пропагандистська робота, спрямована на боротьбу проти релігії. Антирелігійна політика,

затверджена ЦК КП(б)У, полягала «в поглибленні антирелігійної пропаганди з метою дискредитації усіх можливих релігійних та культових заходів» і здійснювалася губернськими комітетами з антирелігійної пропаганди. Особливу увагу, згідно з директивами ЦК КП(б)У, слід було приділяти пропаганді серед національних меншин, а саме: «поляків України, серед яких може бути безліч шпигунів та євреїв»⁹⁶. Виокремлювалися питання німців-менонітів (їх кількість на той час становила 80 тис. осіб), які проживали на території Мелітопольської, Запорізької та Бердянської округ, і баптистського руху⁹⁷. Початковим кроком «у боротьбі із сектантством та релігійністю нацменів» повинна була стати організація у середовищі кожної національності кооперативних організацій, подібних до «Колоністу», які б об'єднували католиків і лютеран, тим самим виключаючи релігійний фактор.

Болгарське населення УСРР (80% від загальної кількості якого було віруючим) також стало об'єктом атеїстичного перевиховання. Методи його реалізації на першому етапі впровадження полягали в загально-просвітницькій і науковій роботі, наступним кроком була безпосередня антирелігійна (спростування існування Бога) й антицерковна пропаганда (викриття духівництва та найбільших релігійних вірувань)⁹⁸.

Відомо, що лише на території Цареводарівського району 1924 р. діяло 16 церков і 23 церковні громади: 17 православних, три молоканських, дві баптистські й одна старовірська. 1927 р. кількість церков зросла до 24⁹⁹. Найбільшими з них були православні церкви сіл Ботево, Діанівка, Преслав, Райнівка, Орловка, Федорівка та Строганівка¹⁰⁰. У Благоевському районі у цей же час діяло 18 православних церков¹⁰¹.

Отже, тотальний наступ на релігію, який супроводжувався переслідуванням духовенства й знищенням культових споруд, не оминув і болгарські села. Показовою сторінкою став епізод із закриттям церкви у с. Степанівка Цареводарівського району 1926 р. На засіданні районного комітету партії було прийнято рішення про закриття церкви та передачу її майна під майбутній клуб. Шляхом підпільної агітації віруючі намагалися домогтися відновлення роботи церкви, на що райвиконкомом було вирішено посилити антирелігійну пропаганду через степанівський осередок «Безбожника». Після повторного клопотання селян про відновлення роботи церкви Мелітопольський окружний адміністративний відділ постановив «будівлю церкви переорганізувати під сельбуд»¹⁰².

Каналами розповсюдження атеїстичної пропаганди серед дорослого населення були матеріали відповідного змісту в газетах, діяльність антирелігійних організацій «Безбожник» тощо. Зокрема, у звіті керівника товариства «Безбожник» Мелітопольського округу П. Ворошилова за 1927–1929 рр. відзначалося, що «антирелігійна робота просувається до-

сять повільними темпами, для кращої її реалізації необхідно масштабніше підходити до проблеми, дивитися вперед не на рік-два, а як мінімум на десятиліття. Тільки тоді ми досягнемо позитивного результату»¹⁰³. Розробкою та популяризацією стратегії наступу на церкву займалися регулярні конференції «Безбожників». Одна з таких у березні 1929 р. відбулася на території Коларівського та Ботевського районів¹⁰⁴. Під час проголошення заключного слова секретар Мелітопольської окружної ради М. Дергачов виокремив основні напрямки антирелігійної боротьби:

- завершення організаційного оформлення усіх спілок «Безбожників» на території округи,
- збільшення кількості антирелігійної літератури,
- контроль за продажем дешевої релігійної літератури (календарів, брошур, підручників, листівок, портретів, плакатів, портретів і діапозитивів),
- друк антирелігійної літератури мовами національних меншин (німецької, болгарської, польської, чеської),
- внесення відповідним органам влади резолюцій із проханням заборонити будівництво й ремонт молитовних будинків і церков,
- зміна календаря таким чином, щоб замість церковних свят вихідними були визначені виключно революційні, а церковні — виділені як звичайні робочі дні,
- закриття всіх церковних курсів та шкіл із майбутніми арештами керівників цих закладів,
- проведення більш активної антирелігійної роботи у колгоспах¹⁰⁵.

Окрема частина його виступу стосувалася реалізації антирелігійних заходів у освітніх закладах. Зокрема, передбачалося перевірити всі шкільні програми та навчальні плани на відсутність будь-якого релігійного змісту, в усіх школах організувати товариства «Безбожників», налагодити діяльність пересувних бібліотек антирелігійного змісту, а серед педагогічного складу шкіл обов'язково проводити раз на півроку антирелігійні курси¹⁰⁶. По лінії політичної освіти необхідно було, за словами М. Дергачова, налагодити роботу пересувних кіноустановок і виставок антирелігійного змісту. При цьому вартість квитка за відвідування подібних заходів повинна бути показово нижчою від звичайних¹⁰⁷.

Намагаючись охарактеризувати наслідки так званої культурної революції у середовищі болгар УСРР, слід зазначити, що попри позитивну динаміку кількісного зростання мережі культосвітніх закладів, культурне життя громади в умовах радянської дійсності крокувало суперечливими звивистими стежками. Становище болгарської національної меншини УСРР у 20-х рр. ХХ ст. віддзеркалювало загальний зміст соціалістичних нововведень, запроваджуваних Радянською державою. Одним із перших

важливих кроків стало створення мережі установ, діяльність яких формально зосереджувалася на вирішенні широкого спектру національних питань, — національних секцій ЦК КП(б)У, відділу національних меншин при НКВС та ЦКНМ при ВУЦВК. Натомість національно-адміністративне реформування першої половини 20-х рр. ХХ ст., по суті, проігнорувало утверджені десятиліттями засади співіснування багатоетнічного регіону Півдня України. Етнічні меншини (у тому числі болгарська) були розірвані новими адміністративно-територіальним одиницям, що спричинило занепад традиційних форм господарювання й національно-культурного життя.

Загалом, коло проблем, пов'язаних із вивченням культурно-освітнього розвитку національних меншин у 20-ті рр. ХХ ст., завжди перебуває у фокусі досліджень вітчизняних учених-істориків¹⁰⁸. Як усі вони справедливо зазначають, основною метою політики коренізації було посилення радянської влади, а завдання полягало не стільки в тому, щоб навчити нацменів читати або писати, скільки спонукати їх думати і жити виключно «по-радянськи». Коренізація стала важливою складовою системи економічних, політичних і культурних заходів, які забезпечували стабілізацію більшовицького режиму й тогочасного суспільства загалом. Проведення національного районування започаткувало планомірне включення болгарської національної меншини до розбудовуваної радянської системи. Відкриття болгарських навчальних закладів (шкіл, технікумів, широкої мережі клубів і бібліотек), поява газет і журналів, створення системи судових камер, органів міліції та широкої системи медичних закладів на місцях підсилювало контрольні функції центру. Зміцнення тоталітарної системи та особистої влади Й. Сталіна перетворило апаратну коренізацію на фальшиву гру.

¹ *Ленін В.І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // В.І. Ленін про Україну. — К., 1969. — Частина I. — С. 501, 503.

² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-99, оп. 8, спр. 72, арк. 7.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 1.

⁴ Там само. — Арк. 4.

⁵ Згідно з «Кодексом законів про народну освіту в УСРР» (2 листопада 1922 р.) система закладів соціального виховання включала в себе школи I концентру, в яких навчались учні віком від 8 до 12 років, II концентру — від 12 до 15 років та професійні школи — від 15 до 17 років.

⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 30–36.

⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 381, арк. 37.

⁸ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 104.

- ⁹ ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 265, арк. 51–55.
- ¹⁰ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 246, арк. 42–48.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 98.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 146, арк. 2.
- ¹³ *Орлянский В.С.* Хозяйственная и культурная деятельность советов приазовских болгар в 20-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 54.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1зв., 2.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 11.
- ¹⁶ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 391.
- ¹⁷ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 222.
- ¹⁸ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 68, арк. 41.
- ¹⁹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 423, арк. 30.
- ²⁰ Там само, арк. 33.
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 14.
- ²² ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 71зв.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 132, арк. 7.
- ²⁴ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 133, арк. 1–2.
- ²⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 128, арк. 15.
- ²⁶ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 49.
- ²⁷ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 80.
- ²⁸ Там само, арк. 82.
- ²⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 490, арк. 13.
- ³⁰ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 81.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 225.
- ³² ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 82.
- ³³ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 100.
- ³⁴ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 39, арк. 81.
- ³⁵ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 69, арк. 76.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 381, арк. 31; ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 71.
- ³⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 52.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 88, арк. 11.
- ³⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 75.
- ⁴⁰ ДАОО, ф. Р-1673, оп. 1, спр. 248, арк. 32.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
- ⁴² ДАЗО, ф. Р-3496, оп. 1, спр. 4, арк. 39.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.
- ⁴⁴ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 264, арк. 15–16.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 541, арк. 34.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 376, арк. 5.
- ⁴⁷ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 115.
- ⁴⁸ ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 69, арк. 58.
- ⁴⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 1, спр. 715, арк. 136.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 393, арк. 71.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 105.
- ⁵² *Якубова Л.Д.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — К., 2006. — С. 413.

⁵³ *Лопатанов В.И.* К вопросу о переселении болгар в Приазовье // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 26.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 224.

⁵⁵ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 2.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 90, 94.

⁵⁷ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 32.

⁵⁸ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 137, арк. 39.

⁵⁹ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 370, арк. 13.

⁶⁰ Там само, арк. 15.

⁶¹ Там само, арк. 14–16.

⁶² *Колоянов В.В.* Просветительское дело болгар в Украине в 20–30-е гг. // Болгарське населення Півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя, 1993. — Вип. 1. — С. 63–64.

⁶³ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 399, арк. 1.

⁶⁴ Там само, арк. 40.

⁶⁵ Там само, арк. 38.

⁶⁶ Там само, арк. 39.

⁶⁷ Там само, арк. 40.

⁶⁸ ДАЗО, ф. 267, оп. 1, спр. 22, арк. 90.

⁶⁹ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 399, арк. 41.

⁷⁰ Там само, арк. 39.

⁷¹ Там само, арк. 42.

⁷² Там само, арк. 42.

⁷³ *Знаменська М.В.* З історії культурно-освітньої роботи болгар України (20–30-ті роки) // Відродження. — 1994. — № 1. — С. 16.

⁷⁴ ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 69, арк. 60–62.

⁷⁵ *Калоянов В.В.* Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век. — София, 2005. — С. 107–111.

⁷⁶ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 421, арк. 4.

⁷⁷ Там само, арк. 5.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 12.

⁷⁹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 72.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 1.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 68.

⁸² ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 466, арк. 72.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 86.

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 32–33.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 103.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 25.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 750, арк. 115.

⁸⁸ Сърп и чук, 1924, 15 октомври.

⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2013, арк. 161.

⁹⁰ Там само, арк. 162.

⁹¹ ДАОО, ф. Р-969, оп. 3, спр. 513, арк. 3.

⁹² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 562, арк. 69.

⁹³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 352, арк. 2.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 254, арк. 4, 46–65.

⁹⁵ Там само, арк. 70.

⁹⁶ ДАЗО, ф. 241, оп. 2, спр. 17, арк. 8.

- ⁹⁷ Там само, арк. 18.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 84–85.
- ⁹⁹ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 19, арк. 319.
- ¹⁰⁰ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 3, спр. 8, арк. 2–3.
- ¹⁰¹ Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — К., 1995. — С. 122.
- ¹⁰² ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 319, арк. 284–286.
- ¹⁰³ ДАЗО, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 33, арк. 203.
- ¹⁰⁴ ДАЗО, ф. Р-3666, оп. 1, спр. 319, арк. 290.
- ¹⁰⁵ Там само, арк. 291–292.
- ¹⁰⁶ Там само, арк. 293.
- ¹⁰⁷ Там само, арк. 294.
- ¹⁰⁸ Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) (1) // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 82–93; Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) (2) // Український історичний журнал. — 2000. — № 4. — С. 37–47; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 304 с.; Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 456 с.

REFERENCES

1. Kaloianov, V. (2005). *Вълхарската проsveta prez 20-te y 30-te hodyna na XX vek*. Sofyia [in Bulgarian].
2. Koloianov, V. (1993). *Prosvetytelskoe delo bolhar v Ukraine v 20-e — 30-e hh. Bolharske naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. (Vol. 1, pp. 61–66) [in Ukrainian].
3. Lenin, V. (1969). *Liberaly i demokraty v pytanni pro movy. V.I. Lenin pro Ukrainu* (Chastyna I, pp. 501–503). Kyiv [in Russian].
4. Lopatanov, V. (1993). *K voprosu o pereseleny bolhar v Pryazove. Bolharske naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. (Vol. 1, p. 10–23) [in Ukrainian].
5. Orlianskyi V. (1993). *Khoziaistvennaia y kulturnaia deiatelnost sovetov pryazovskikh bolhar v 20-e hh. Bolharske naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. (Vol. 1, p. 66–85) [in Ukrainian].
6. Pavlenko, V. (1995). *Ukrainsko-bolharski vzaiemyny 1918–1939 rr*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Сърр у чул, 1924, 15 октомвру.
8. Yakubova, L. (2006). *Etnichni menshyny v suspilno-politychnomu ta kulturnomu zhytti USRR. 20-i — persha polovyna 30-kh rr. XX st*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Yakubova, L. (2006). *Etnichni menshyny v suspilno-politychnomu ta kulturnomu zhytti USRR. 20-i — persha polovyna 30-kh rr. XX st*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Yefimenko, H. (2000). *Zminy v natsionalnii politytsi TsK VKP(b) v Ukraini (1932–1938)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 82–93 [in Ukrainian].
11. Yefimenko, H. (2000). *Zminy v natsionalnii politytsi TsK VKP(b) v Ukraini (1932–1938)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 37–47 [in Ukrainian].
12. Yefimenko, H. (2001). *Natsionalno-kulturna polityka VKP (b) shchodo radianskoi Ukrainy (1932–1938)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Znamenska, M. (1994). *Z istorii kulturno-osvitnoi roboty bolhar Ukrainy (20–30-ti roky)*. *Vidrodzhennia*, 1, 15–17 [in Ukrainian].

УДК 94(=411.16)+(477.74):314.743“1880/1920”

Лілія Білоусова

канд. іст. наук, докторант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
www.gaoo@te.net.ua

ОДЕСЬКІ ТОВАРИСТВА В ОРГАНІЗАЦІЇ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ З ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО СИРІЇ І ПАЛЕСТИНИ У 1880–1920-х рр.

У статті на основі документів Державного архіву Одеської області та праць вітчизняних і зарубіжних науковців висвітлюється діяльність низки одеських єврейських товариств та їхніх лідерів, які відіграли значну роль в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії на Близький Схід — до Сирії і Палестини у 1880–1920-х роках. Характеризуються організаційні засади і різноманітні напрямки роботи громадських об'єднань, створених з метою допомоги мігрантам. Подано етапи палестино-фільського руху та роль окремих груп і особистостей, що здійснили вагомий внесок у розвиток теорії і практики сіонізму. До наукового обігу запроваджено нові архівні джерела та узагальнено відомості про понад два десятки єврейських товариств, клубів, бюро, фондів і комісій, які плідно працювали в Одесі в економічній, фінансовій, культурно-освітній і політичній галузях на підтримку палестинського проекту.

Ключові слова: єврейська еміграція, Сирія, Палестина, палестино-фільський рух, одеські товариства, сіонізм.

Liliia Bilousova

PhD in History, Doctoral

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
www.gaoo@te.net.ua

ODESSA SOCIETIES IN ORGANIZING JEWISH EMIGRATION FROM THE SOUTH OF THE RUSSIAN EMPIRE TO SYRIA AND PALESTINE IN THE 1880–1920s

The article, based on documents of the State Archive of Odessa Region and researches of the Ukrainian and foreign scholars, covers the activities of a

number of Odessa Jewish societies and their leaders who played a significant role in organizing the emigration of Jews from the South of the Russian Empire to the Middle East — to Syria and Palestine in the 1880–1920s. It is characterized an organizational framework and different areas of work of public associations, established to aid migrants. Also it is highlighted the stages of palestinophile movement and the role of certain groups and personalities who made a significant contribution to the development of the theory and practice of Zionism. The author introduced and summarized the new archival sources and information about more than two dozen Jewish societies, clubs, bureaus, funds and commissions who had been working in Odessa in the economic, financial, cultural, educational and political spheres for supporting the Palestine project.

Keywords: *Jewish emigration, Siria, Palestine, Palestinophile movement, Odessa societies, Zionism.*

В історії України у складі Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. значний вплив на економічний і соціальний розвиток мали міжнародні міграції. Переселення євреїв до Сирії і Палестини стало одним із масових потоків переміщень цієї етнічної групи населення з Російської імперії до країн Європи, Америки й Африки. Спричинене антисемітськими погромами, обмежувальним законодавством і нестабільними умовами життя, воно стало важливим чинником, який вплинув не тільки на історію всього єврейського народу, а й на історію України. У Палестині євреї стали народом на своїй землі, пройшовши тернистий шлях від національної самоідентифікації до створення незалежної держави. У цьому процесі Одеса займала помітне місце як прикордонний порт, мігрантське перехрестя й особливе для євреїв Росії місто, де ідеї просвітництва, релігійної і особистої свободи, відродження самобутньої єврейської культури, мови, традицій втілювалися в організації численних громадських об'єднань. Комплексний аналіз їхньої діяльності дозволяє дати об'єктивну оцінку ролі товариств та окремих осіб, що безпосередньо впливали на перебіг історичних подій.

Тема є актуальною з огляду на те, що еміграція до Ізраїлю з півдня України, зокрема з Одеси, наразі триває. Отже дослідження цього процесу дає нові знання щодо причин, механізмів, етапів, організаційних та ідеологічних засад етнічних переміщень. Особливо актуальною для України є проблема економічних та соціальних наслідків еміграції, зокрема, демографічних втрат. Також важливим аспектом залишається відновлення втраченого за радянських часів зв'язку поколінь численних родин в Ізраїлі та Україні, доля яких narozrivno пов'язана з обома країнами.

Еміграція з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини знайшла відображення в низці публікацій та мемуарів сучасників тих подій, які наразі можна вважати історичними джерелами. Наукова література із зазначеної тематики починає відлік з 1920-х років. Однією з перших аналітичних праць стала монографія радянського статистика В.В. Оболенського про міжнародні й міжконтинентальні міграції у довоєнній Росії і СРСР, в якій єврейська еміграція на Близький Схід подана як один з аспектів глобальної теми¹.

До питання зверталися й представники емігрантського зарубіжжя (Д. Паркс, А.Сєдих), які намагалися осмислити причини і наслідки еміграції, у т.ч. болючі проблеми антисемітизму в Російській імперії і за кордоном, відображення «єврейського питання» в емігрантській літературі та ін.². У 1990-х роках в Ізраїлі вийшли з друку енциклопедичні довідники, в яких висвітлювалася історія подій, єврейських установ, громадських об'єднань та відомих осіб, що мали відношення до переселенської тематики. У сучасну цифрову епоху найоперативнішим і найширшим джерелом відомостей стала Єврейська електронна енциклопедія³.

Значним внеском у розробку теми етнічних міграцій, у т.ч. єврейських, стали роботи відомого радянського історика-архівіста В.М. Кабузана, що спеціалізувався в галузі історичної демографії. Його напрацювання дають можливість аналізувати єврейські переселення з Російської імперії у порівнянні з міграціями інших етнічних груп⁴.

З середини 1990-х років до теми еміграції звернулися одеські науковці. У науково-документальному виданні Державного архіву Одеської області «Євреї Одессы и юга Украины: история в документах» було опубліковано низку джерел з історії та діяльності одеських єврейських товариств. Інформація про архівні фонди та комплекси документів з питань організації переселень євреїв знайшла відображення в статті Л.Г. Білоусової у журналі «Аvotaпни» — міжнародному періодичному виданні з єврейської генеалогії⁵. Одними з перших дослідників єврейської тематики на джерельній базі архіву стали одеські історики І. Котлер і М. Поліщук⁶. Однак, найбільш детальний і системний опис фондів і документів з історії і культури євреїв здійснено в рамках міжнародного проекту (Україна, США, Росія) за редакцією Є.Й. Меламеда: 2007 р. був опублікований том путівника за матеріалами архівів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей за широкою участю місцевих архівістів, істориків, філологів⁷.

Єврейській міграції присвячені численні роботи ізраїльського історика Д. Харува, який, зокрема, запропонував нові підходи до періодизації емігрантського руху та оприлюднив цінні статистичні дані щодо переселенців. Низку статей у періодичних виданнях за згаданою тематикою

опубліковано ним також у співавторстві з А. Пархомовським⁸. Цікаві аспекти еміграції євреїв з Російської імперії до Палестини в період перебування її у статусі підмандатної території Великої Британії відображені в роботах видатного британського історика-архівіста й офіційного бібліографа У. Черчілля сера М. Гілберта. На особливу увагу заслуговує його монографія «Черчілль і євреї», в якій яскраво висвітлено політичну діяльність видатного британського політика, пов'язану з євреями і сіонізмом⁹. Єврейська еміграція з Російської імперії до Палестини в 1880–1904 рр. стала темою кандидатської дисертації російського історика О.О. Ільїної, яка висвітлила основні етапи, ідеологію, практику і міфологію цього історичного процесу¹⁰.

З наукових доробків українських науковців останнього часу варто відзначити праці миколаївських істориків: М.Ю. Ласінської про міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у ХІХ ст. за працями В.В. Оболенського (Осинського) і Волтера Ф. Вілкокса та нариси В.В. Щукіна і А.Н. Павлюка з історії єврейської громади міста Миколаєва¹¹.

Попри наявність таких різнопланових студій, залишається чимало актуальних і недостатньо висвітлених питань з історії міграцій євреїв з Росії до Сирії і Палестини, в т. ч. регіональні аспекти теми. Зокрема, немає й узагальнюючого дослідження про одеські товариства в організації цього процесу в 1880–1920-х роках. Автор поставив за мету на основі неопублікованих або малодосліджених архівних документів показати широкий спектр єврейських громадських об'єднань, що відігравали ключову роль в організації еміграції євреїв на батьківщину предків, висвітлити різноманітні напрямки їхньої роботи та роль лідерів.

У ХІХ ст. євреї Російської імперії називали Палестину «Землею обітованою». Ця історична область на Близькому Сході, яка охоплює територію сучасних Сектора Гази, Ізраїлю, Голанських висот, Західного Берегу річки Йордан, Йорданії, частини Лівану і Сирії, була батьківщиною їхніх далеких предків. Назва «Палестина» походить від «Філістія», назви народу «філістімляни», що поселилися у давні часи на середземноморській частині узбережжя нинішнього Ізраїлю. На івриті Палестина має назву «Ерец Израель» — «Земля Ізраїля». Геродот називав її Палестиною або Сирією Палестинською. У Росії ж її називали Ханааном.

1800 р. у Палестині проживало 300 тис. чол., переважно мусульман-сунітів. Євреїв налічувалося приблизно 5 тис., і мешкали вони в чотирьох великих містах — Єрусалимі, Тверії, Цфаті і Хевроні. З 1832 по 1840 роки Палестиною правили єгиптяни, але з 1841 р. Палестина і Сирія знову опинилися під контролем Туреччини. Чисельність єврейського населення становила на той час близько 10 тис. осіб і до 1880 року зросла до 24 тис., зокрема, внаслідок повільної, але постійної міграції з Російської імперії,

яка відбувалася від початку XIX ст. і знайшла відображення в офіційній урядовій документації фрагментарно. Так, секретний циркуляр міністра внутрішніх справ генерал-ад'ютанта Д.Г. Бібікова від 3 червня 1853 року містить цікаві відомості: «До відома Міністерства внутрішніх справ дійшло, що між євреями існує особливий збір добровільних приношень під назвою: збір на Ізраїльську землю. Для цього заведені в будинках євреїв і навіть у синагогах особливі кружки, і гроші, що звідти виймаються, здебільшого відправляються на утримання тих євреїв, які ... під приводом особливої старанності до віри, виїхали з родинами до Палестини»¹².

Потік мігрантів значно посилювався після встановлення у 1880-х роках російськими пароплавними компаніями «РОПИТ» і «Добровільний флот» морського зв'язку між Яффою і Одесою. Проте масштабне заселення Палестини євреями, відоме під назвою «Першої алії», почалося з 1881 року, після кривавих погромів у Східній Європі. Масова еміграція євреїв із Російської імперії викликала гостру проблему організації переселенського руху. Коли перші чотири тисячі біженців прибули до Галичини в містечко Броди, допомогу їм надав Альянс — Всесвітній єврейський союз (Alliance Israélite Universelle). Ця перша міжнародна єврейська організація, створена 1860 р. у Парижі, сприяла емансипації єврейських мас. Однак, Альянс виявився неспроможним постійно підтримувати зростаючу кількість біженців.

Переселяючись до Сирії і Палестини, євреї Російської імперії ставали громадянами Османської імперії — турецькопідданими. Для виїзду за кордон необхідно було отримати закордонний паспорт від канцелярії місцевого губернатора або градоначальника. Таким був офіційний шлях виїзду з Російської імперії. Щодо нелегальних операцій у міграційній сфері того часу, то звертає на себе увагу рапорт чиновника особливих доручень П. Попова від 5 вересня 1882 р. одеському градоначальнику про «шайку» євреїв, яка видає підробні паспорти на виїзд за кордон¹³.

Велику роль у формуванні національного самовизначення євреїв відіграв Лев (Лео, Йехуда Лейб) Пінскер (13.12.1821 — 09.12.1991) — лікар, філософ, ідеолог і практик сіонізму. Представник галицької родини, уродженець Царства Польського, він з дитинства мешкав в Одесі. Закінчив юридичний факультет Рішельєвської гімназії і медичний факультет Московського університету. 1861 р. заснував і видавав упродовж року журнал російських євреїв «Сіон», який раніше називався «Рассвет». На його світогляд значно вплинув погром 1871 року в Одесі. Зневірившись у можливості для євреїв стати повноправними громадянами Російської імперії, Пінскер став одним із духовних лідерів палестинофільського руху. Погроми 1881–1882 років остаточно утвердили його в думці про необ-

хідність створення єврейської держави саме на землі предків. 1882 року Пінскер нелегально видав німецькою мовою свою працю, яка стала маніфестом палестинофілів — «Autoemancipation! Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden» («Аутоемансіпація! Відозва російського єврея до свого народу»). 1884 р. Л. Пінскер, разом із київськими сіоністами Г. Шапіро і М. Мандельштамом, заснував організацію «Ховавей Ціон» («Ті, хто люблять Сіон»), яка була проголошена на з'їзді сіоністів у польському місті Катовіце. На той час у Палестині засновувалися перші сільськогосподарські поселення на землях, які купували уповноважені Ховавей Ціону. Після катовіцького з'їзду місцем розташування центральних органів палестинофільського руху була обрана Одеса.

Відомості про ранній його етап містяться в документах тимчасового одеського генерал-губернатора за 1886–1887 рр. щодо «доктора Пінскера та інших осіб, що спонукали євреїв до виїзду в Америку і Палестину»¹⁴. Приводом для заведення справи став рапорт Бессарабського губернатора від 16 січня 1886 р. щодо створення в Кишиневі таємного товариства «Любителі Сіону пам'ять Моїсея», президентом якого став одесит Л. Пінскер — «гарячий єврейський патріот, характеру сміливого і рішучого»¹⁵. Повідомлялося, що він видає у Відні газету під назвою «Самосвободження» з метою «укорінення в серцях молоді ідеї національності й розповсюдження думки про колонізацію Палестини»¹⁶. Бессарабський губернатор висловив сумнів у невинності новоствореного в Кишиневі гуртка «Негемія», члени якого популяризували палестинофільство і наголошували, що «політичні тенденції виключаються». Водночас, у «Єврейському народному листку» від 23 січня 1885 р. було заявлено, що «євреї запрошуються облаштуватися в Палестині подібно до того, як румуни облаштувалися в Румунії, а Балканські народи — на Балканах...»¹⁷. Обшуки в кишинівських сіоністів М. Маліса та І. Нудельмана показали, що збирання грошей і пожертв на користь переселенців здійснювалося єврейською громадою впродовж кількох років.

Виконувач обов'язків одеського градоначальника П.М. Кіч повідомляв губернаторові, що в Одесі відразу ж після єврейських погромів навесні 1881 року почали організовуватися гуртки для сприяння євреям, що виселялися до Америки й Палестини. Спочатку ці гуртки мали характер таємних зібрань, але згодом, у 1884–1885 рр., вони почали оголошувати про свою діяльність у періодичній пресі. 1884 р. одеський міський рабин Ш.-А. Швабахер подав генерал-губернатору клопотання щодо дозволу на відкриття підписки для збору пожертв на заснування поселень у Палестині, але міністр внутрішніх справ відхилив таку ініціативу¹⁸. Нарешті, 1885 р. група подвижників відкрито організувала гурток «Негемія». Засновниками стали доктори М. Ліон і Г. Гіммельфарб,

турецькопіддані Л. Шварц і Р. Старкмет, купецький син З. Венгеров і два вчителі хедерів — Бугульський і Франкфельд. З дозволу цензури був надрукований і розісланий на розгляд єврейських громад проект статуту. В ньому зазначалося, що метою гуртка є матеріальна допомога тим, хто вже переселився до Палестини і займався виключно хліборобством. Однак клопотання про затвердження статуту градоначальнику не було подано.

За поясненням негемівців, в Одесі 1885 р. було засновано ще одне товариство — «Монтефіорі», яке поставило за мету подібний рід діяльності й до якого були залучені більш авторитетні й заможні особи, а тому вирішили зачекати на затвердження статуту «монтефієристів». На чолі товариства став Л. Пінскер. Градоначальник охарактеризував його як високоосвічену людину й одеського старожила, який дійсно користувався великою популярністю й авторитетом серед освічених людей¹⁹.

Зовсім інша думка про палестинофільський рух й інакша характеристика Пінскера надійшла губернаторові від жандармського управління м. Одеси. Полковник Вельбицький зазначив, що рух за національний розвиток євреїв почався кілька років тому, але після елісаветградських погромів 1881 року набрав обертів, і деякі представники єврейської громади налагодили контакт із закордонним Альянсом. На думку полковника, незважаючи на пропаганду ідеї переселення «єврейськими крикунами і коноводами», збурити масову еміграцію з Російської імперії до Палестини на початку 1880-х не вдалося з фінансових причин, оскільки основна маса бажаючих виїхати належала до найбідніших верств населення. Тоді «жалобники єврейського народу» звернулися через пресу до ідеї благодійництва, і незабаром один із найбагатших людей Великої Британії і всього світу, лорд Е. Ротшильд, на власні кошти купив землі в Палестині. Проте, за спостереженням Вельбицького, така щедрість не викликала посиленого бажання до переселення. Причиною цього полковник вважав насамперед те, що по-перше, «епідемія єврейських погромів закінчилася, і російські євреї зовсім заспокоїлися», а по-друге, коли через вороже арабське оточення і труднощі в Палестині переселенці почали повертатися до Росії «голодні й обірвані», то й будь-яке бажання в тих, хто про це думав, остаточно зникло. Л. Пінскера полковник охарактеризував неоднозначно: з одного боку, відзначив його природний розум, політичну благонадійність, стабільне матеріальне становище, а з іншого — відмітив «специфічні національні» риси: «Як будь-який багатий єврей, Пінскер має притаманну цій категорії євреїв слабкість: пристрасне бажання грати роль у суспільстві, мати вплив на одновірців і користуватися їхньою пошаною»²⁰.

У 1885–1886 рр. на півдні Російської імперії знову прокотилася хвиля єврейських погромів. Це був вагомий привід активізувати практичну

роботу сіоністів. Значну роль у цьому процесі відіграло одеське Товариство допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині. клопотання щодо дозволу на його заснування було подане тимчасовому одеському генерал-губернатору 6 жовтня 1888 р. від 23-х євреїв за підписом уповноваженого — потомственного почесного громадянина О.О. Цедербаума²¹. У проекті статуту зазначалося, що Товариство створюється з виключно благодійною метою — заохочення євреїв, що оселилися в Сирії і Палестині, до продуктивної (переважно землеробської) праці та надання поселенцям допомогу грошима й знаряддями²².

За наказом одеського градоначальника поліція збирила відомості про фундаторів. Лікарі Б. Шершевський, Л. Федермейер, М. Штейнер і Г. Гіммельфарб практикували й особливого матеріального забезпечення не мали. Одеські купці Я. Любарський, С. Рабинович, С. Берг і купецький син У. Гінцберг займалися торгівлею й промислами, їхнє матеріальне становище було посереднім. Купці Л. Фількенштейн, Г. Погребинський, М. Островський, Й. Гіммельфарб, С. Футран і міщанин М. Вайнштейн займалися комерцією й володіли будинками солідної цінності. Почесні громадяни С. Баржанський і В. Костянтиновський мали в Одесі нерухомість, що давала прибуток по 50 тис. крб. кожному, а також експортували за кордон зернові продукти. Купці 1-ї гільдії Н. Гранат і С. Пуріц володіли в місті цінними будинками, займалися торгівлею й підрядами на значні суми²³.

9 лютого 1890 р. міністр внутрішніх справ затвердив статут Товариства²⁴. Його організаційний комітет мав перебувати в Одесі й здійснювати поточну роботу — вести облікові папери, підтримувати контакти з державними установами та органами самоврядування, вивчати становище й потреби поселенців у Сирії і Палестині, надавати їм цілеспрямовану допомогу, призначати членів Палестинського управління. Останнє складалося з осіб, які проживали в Палестині постійно, вивчали потреби нужденних, розподіляли допомогу, надавали фінансову звітність.

14 квітня 1890 р. одеський градоначальник оголосив діяльність Товариства відкритою. Перші ж загальні збори обрали комітет з п'яти осіб: голова — доктор Л.С. Пінскер, секретар — присяжний повірений М.Г. Моргуліс, казначей — купець А.Ш. Грінберг, члени комітету — купці С.М. Барбаш і С.Ф. Пуріц²⁵. Товариство негайно приступило до практичних дій — збирання коштів і надання допомоги. З 13 липня по 13 жовтня 1890 р. 48 поселенців у Палестині отримали гроші з Одеси, а саме в колоніях: Іегод-Гамала — 2 чол.; Рішон ле Ціон — 1 чол.; Пейсах-Тіква — 28 чол.; Гдейра — 14 чол.; у містах: Єрусалим — 1 чол., Яффа — 2 чол.²⁶. Рішон ле Ціон була першою колонією в Палестині, заснованою 31 червня 1882 року. 17 сімей — учасників руху «Ховевей-Ціон» на чолі з

Залманом Леві Левонтіном — запозичили цю назву з Книги пророка Ісаї, що в перекладі означало «Перший [сказав] Сіону». Того ж року виникла і Пейсах-Тіква. Колонія Гдейра (Гдера, Гедера) була заснована 1884 р. десятьма халуцим-піонерами (першопрохідцями) — членами руху Білу. Названа іменем давньоєврейського міста Гедера (Гедрус, Кедро, Катра), яке згадувалось ще в Біблії²⁷. Цікаво, що Білу була організацією єврейської молоді, яка виникла в Харкові під проводом І. Белкінда, але згодом перемістилася до Одеси.

Інформація про різні аспекти процесу організації єврейської еміграції у 1890–1895 рр. міститься у справі Канцелярії одеського градоначальника під красномовною назвою «Про незаконний збір пожертвувань на користь Товариства допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині та про інші неправильні дії Комітету цього Товариства». 21 вересня 1890 р. окремих цензор по внутрішній цензурі в Одесі К. Воронич повідомляв градоначальника, що з типо-літографії А.М. Дихно надійшов йому на розгляд «Циркуляр Одеського комітету Товариства допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині» та рукопис під назвою «Загальний огляд діяльності Комітету зазначеного Товариства за перші чотири місяці його існування в Одесі»²⁸. Після аналізу обох документів цензор зробив висновок, що автори явно переслідують мету широкої пропаганди серед єврейських мас ідеї переселення до Палестини, у той час як статут Товариства дозволяв діяти в чітких межах допомоги лише тим переселенцям, які вже осіли в Палестині. Циркуляр по суті був зверненням до всіх євреїв Російської імперії. У ньому повідомлялося, що уряд дозволив відкриття Товариства, на яке статутом, затвердженим Міністром внутрішніх справ 9 лютого 1890 р., покладено завдання надавати поселенцям допомогу²⁹. Однак, далі наголошувалося, що для здійснення своєї мети Комітет «зупинився на думці» не обмежуватися лише Одесою, а звернутися до всього російського єврейства. Аргументом на користь розширення діяльності було те, що, на думку Комітету, характер еміграції поступово змінився: «...виключно релігійний потяг євреїв до Палестини з метою покласти в ній свої кістки нині змінився на більш тверезий, виключно спрямований на облаштування свого життєвого побуту за допомогою праці»³⁰.

Звернення і статут Товариства, надруковані в кількості 11 тис. примірників, були розіслані по всіх губерніях Російської імперії агентам. Останнім надавалися особливі повноваження на збирання пожертв, засвідчені підписом голови й казначея Товариства. Саме ця ініціатива викликала чимале занепокоєння влади. Адже дозволені державою напрямки діяльності Товариства зовсім не передбачали створення широкої мережі уповноважених по всій імперії, а тим часом така мережа вже

існувала, і велась активна робота зі збирання грошей. Також, на думку градоначальника, автори звернення спотворили позицію уряду твердженням, що влада співчуває ідеї масового переселення і дає привілеї комітету для допомоги євреям, які ще не переселилися.

Про те, наскільки широким був вплив Товариства, свідчить поліцейський документ — список 198 агентів у 119 населених пунктах 35 губерній Російської імперії³¹. Міністерство не забарилося негайно припинити діяльність комітету Товариства «у хибному напрямку»: всі члени комітету були оштрафовані, а їхня протизаконна діяльність заборонена³².

Комітет регулярно звітував одеському градоначальнику про розміри та види допомоги переселенцям. Так, у рапорті від 14 січня 1892 р. повідомлялося про 4260 франків для 15-ти жителів палестинських поселень Рішон Ле Ціон, Мішмор Гаіардіан, Вад-аль-Ханін, Песах Тіква, Хедера³³.

З метою збору коштів для Палестини, навчання емігрантів івриту й історії євреїв та виховання юнацтва в національному дусі в Одесі було здійснено спробу створити 1891 р. гурток «Єзра»³⁴. Засновниками виступили одеський міщанин Й.А. Інбер, помічники присяжних повірених Білоцерковський і Белковський, технолог Етtingер, Фрідман. За повідомленням поліції, 11 березня 1891 р. у квартирі Шрайбмана зібралося без дозволу влади 93 євреї для обговорення цього питання. Однак після втручання поліції думка про створення такого гуртка зовсім відпала... Щодо Інбера влада прийняла рішення про його вислання з Одеси.

У 1890–1891 рр. еміграційний рух євреїв до Палестини досяг свого апогею. Упродовж перших 10 років було засновано 18 колоній з населенням до 500 тис. чол.³⁵ І хоча кількість емігрантів обмежувалася, турецький уряд заборонив масовий в'їзд. Траплялися випадки, коли кілька сотень родин, які тільки-но зійшли на берег у Константинополі, відразу поверталися тими ж кораблями назад, до Росії.

Величезне значення для палестинського проекту мало організаційне оформлення сіонізму як політичного руху. 1896 р. у Відні вийшла з друку книга, яка стала програмою дій для євреїв усього світу і маніфестом політичного сіонізму. Теодор Герцль, австро-угорський правник, журналіст, письменник і громадський діяч, опублікував свою працю «Єврейська держава. Досвід сучасного рішення єврейського питання» (*Der Judenstaat*). Автор зазначав, що єврейське питання мало вирішуватися не шляхом еміграції з однієї країни в іншу чи асиміляцією, а створенням незалежної прогресивної єврейської держави шляхом організованого й погодженого всіма країнами масового виходу євреїв з Європи на історичну землю іудеїв — Палестину. Герцль вважав, що для реалізації плану необхідно створити два органи — «Єврейське товариство» для репре-

зентації єврейського народу та «Єврейську компанію» для фінансування проекту із залученням до справи єврейських банкірів та широких єврейських мас.

1897 р. у Базелі (Швейцарія) відбувся перший Всесвітній сіоністський конгрес, на якому Т. Герцля обрали президентом новоутвореної Сіоністської організації (ЗО, Всесвітньої сіоністської організації). Базельська програма визначила мету й основні завдання для створення «житла» єврейському народу в Палестині. Того ж року Герцль заснував у Відні щомісячний часопис сіоністського руху «Die Welt», 1899 р. організував «Єврейське колонізаційне товариство» з метою придбання землі в Палестині і того ж 1899 року в Лондоні за його ініціативи був заснований Єврейський колоніальний банк (ЄКБ) — перший міжнародний фінансовий орган сіоністської ліги. II і III Сіоністські конгреси, що відбулись у 1898–1899 рр. у Базелі, продовжили розвиток програми. 1902 р. створюється дочірня компанія ЄКБ — Англо-Палестинське товариство, яке почало діяти з 1903 р. у Яффі під назвою Англо-Палестинський Банк³⁶.

Діяльність Т. Герцля, духовного батька майбутнього Ізраїлю, одеська єврейська громада оцінила як доленосну. 1906 р. в Одесі був опублікований відзив журналу «Кадіма» з приводу другої річниці його смерті, в якому Герцля назвали героєм сучасності й відзначили потужну особисту роль в історії³⁷. Для євреїв Російської імперії ці події мали поворотне значення. Відтепер вони здобули міжнародну підтримку і головне — політичну програму дій.

Палестинофільство почали підтримувати різні політичні, економічні, культурно-просвітницькі об'єднання. Так, 1899 р. прибічником повернення на батьківщину предків стало впливове акціонерне Єврейське колонізаційне товариство. Засноване бароном де Гіршем 1892 р. у Лондоні для організації переселення до Аргентини, товариство прийняло на себе опіку над колоніями в Палестині, які раніше перебували під патронатом Е. де Ротшильда. 1900 р. у Франкфурті-на-Майні відбувся з'їзд представників усіх колонізаційних товариств для вироблення спільної програми дій.

Переселення до Сирії і Палестини значно посилилося з 1903 року, після тривалого й жорстокого кишинівського погрому. З 1904 р. почалася наступна хвиля єврейської еміграції, відома під назвою «Другої алії», у результаті якої єврейське населення Палестини збільшилося до 1914 року на 40 тис. чол.

1905-й революційний рік приніс нові жертви, коли погроми прокотилися по всьому півдню України. Ці події мали нечуваний міжнародний резонанс. Однією з найбільш впливових єврейських громад у світі були євреї Манчестера у Великій Британії. 10 грудня 1905 р. вони провели

мітинг протесту, на якому головним оратором став заступник міністра у справах колоній У. Черчілль. Він назвав погроми в Російській імперії тяжким і запланованим злочином. На мітингу був присутній і професор Манчестерського університету Х. Вейцман — майбутній перший Президент Ізраїлю. На той час він був ученим-хіміком, який переїхав до Великої Британії 1904 р. зі Швейцарії. Похмуру російську дійсність він знав з власного досвіду. 1901 р., під час підготовки V Всесвітнього сіоністського конгресу, Вейцман відвідав Російську імперію — великі міста смуги єврейської осілості, зокрема Одесу і Миколаїв, де створювалися численні сіоністські гуртки³⁸. Та мандрівка ще більше укріпила його позицію щодо створення єврейської держави. Вейцман у 1904 р., після смерті Т. Герцля, став лідером всесвітнього руху сіоністів. Манчестерський мітинг мав велике значення для подальшого розвитку сіоністського руху загалом. Адже постала складна проблема вибору долі переслідуваних російських євреїв: наполягати на створенні національного єврейського осередку в Палестині, яка перебувала у володінні Туреччини, або ж шукати інші території для заселення на просторах Британської імперії. Саме через цей вибір сіоністський рух розколовся.

Послідовники ідеї поселення в одній із британських колоній об'єдналися 1903 р. у Єврейську територіальну організацію (ЄТО), яку очолив англо-єврейський письменник І. Зангвіль. Його лозунг «Земля без народу для народу без землі» передбачав можливість створити єврейську державу в будь-якому місці, а не тільки на історичній землі Ізраїлю. «Територіалісти», яких також фінансували Ротшильди, висували декілька проектів щодо компактного поселення євреїв. Це могли бути гори Кенії — частина британського протекторату Східної Африки під назвою «Уганда», Лівія або ж Австралія. Розкол між «правовірними палестинцями» і «територіалістами»-«угандистами» стався на VII конгресі сіоністів у червні 1905 року в Базелі.

Послідовники Зангвіля діяли і в Одесі. 1906 р. градоначальнику було подано заяву від помічника присяжного повіреного Л.Я. Рабинович, присяжного повіреного Б.М. Симоновича і кандидата математичних наук Б.С. Рабиновича про започаткування Єврейського територіалістсько-еміграційного товариства³⁹. Фундатори визначили своєю метою вивчення питань еміграції і колонізації євреїв у неєвропейських країнах. 1906 р. у типографії Я.М. Сагала видавництвом «Е.Т.О.» була опублікована брошура «О территориализме. Задачи Еврейской территориальной организации», в якій вмістили дві статті І. Зангвіля та лист У. Черчілля до секретаря ЄТО й про готовність Британської імперії сприяти пошуковій земель для євреїв⁴⁰. Територіалістами видавався журнал «Нова Іудея» (редактор Л.Г. Паперний), в якому друкувалася хроніка еміграції⁴¹. 1908 р. Товариство налічувало 311 членів⁴².

Фінансові магнати барон Ротшильд і барон де Гірш підтримали ще один напрямок еміграції — переселення євреїв до Канади і Південної Америки, зокрема, до Аргентини, де завдяки їхній фінансовій підтримці вже створювалися сільськогосподарські колонії.

Така розмаїтість в емігрантському процесі вимагала від послідовників переселення на історичну землю Ізраїлю дієвих практичних заходів, зокрема, надання фінансової допомоги конкретним особам, що ризикнули почати нове життя в Палестині. 13 квітня 1904 р. комітет Одеського товариства допомоги євреям-землеробам та ремісникам у Сирії і Палестині повідомляв градоначальника, що з 14 січня по 14 квітня цього 1904 року надано допомогу 35-ти особам з 5-ти колоній Кастіні, Песах-Тіква, Хедера, Ваді-Ханін і Рехобот⁴³.

1906 р. в Одесі зорганізувався «Одеський Сіоністський клуб Кадіма», що мав на меті об'єднати для корисного і приємного проведення часу євреїв, які співчували сіонізму⁴⁴. Фундаторами клубу стали лікарі Й.Б. Сапір, Я.У. Ландесман і С.З. Рабинович, помічник присяжного повіреного І.А. Трівус, інженер-хімік Е.Й.Б. Гельванський, зінківський купецький син, який закінчив юридичний факультет, М.С. Алейников, одеські міщани М.В. Вульф і Х.-Л. Г. Левинський. Названі особи вже були відомі поліції і, на думку представника влади, займалися «згуртуванням євреїв у замкнуті організації». Секретним циркуляром Департаменту Поліції по особливому відділу від 1903 року пропаганда ідеї сіонізму була заборонена, а тому градоначальник звернувся до міністра внутрішніх справ щодо підтвердження законності діяльності клубу. Міністр повідомив, що підстав для відхилення клопотання немає. Однак, згідно з секретним циркуляром МВС за № 6142, за будь-яким громадським об'єднанням встановлювався поліцейський нагляд, під який і підпав новостворений клуб.

Велике значення для розповсюдження палестинської ідеї мала преса. Одним із яскравих прикладів є історія щотижневого одеського журналу «Кадіма», що заявив себе як «Орган Сіоністів Півдня Росії» і друкувався під редакторством М.С. Алейникова⁴⁵. 1906 р. у типографії Левенсона вийшов перший номер «Кадіми», що виявився корисним для потенційних переселенців до Палестини. Емігрантам радили мати гроші, кваліфікацію, розраховувати на важку фізичну працю, дуже скромне життя й великі труднощі. Головною перешкодою для адаптації переселенців називалося незнання арабської та європейських мов. Газета звертала увагу на найбільш перспективні галузі в Палестині: миловаріння, пекарню справу, експорт масла, халви, консерв, винокуріння, торгівлю, велику і дрібну індустрію, паперово-книжкову справу. Постійними авторами «Кадіми» стали М. Алейников, Б. Файвель, Р. Бродовський, В. Жаботинський,

В. Трівус, І. Сапір, Ш. Горелик (Постійний), В. Ефрос, А. Левинський та інші.

Поряд із дозволеними владою виданнями, виходили з друку і нелегальні публікації. Так, 1906 р. в Одесі було виявлено 12 пудів шрифту таємної друкарні Одеської організації сіоністсько-соціалістичної робітничої партії «Поалей-Ціон» («Робітники Сіону»), склад зброї з 12 револьверів і 2000 патронів та відозви про озброєння міліційної дружини для самозахисту від погромів. У справі були заарештовані міщани М. Файн і М. Ботвинник⁴⁶. Загалом «Поалей-Ціон», заснована 1900 р. у Катеринославі Б. Бороховим⁴⁷, була політичною організацією, члени якої сповідували ліві ідеології народовольства, соціалізму, марксизму, а тому мала й другу назву — Єврейська соціал-демократична робітничка партія. Переважна більшість поалейціонців підтримувала палестинофільський рух, інші ратували за створення єврейської держави в Уганді або ж Месопотамії.

Цікаво, що як сіоністи, так і територіалісти часто об'єднувалися з іншими громадськими рухами на платформі вирішення загальнодемократичних питань. Так, напередодні виборів 9 квітня 1906 р. до Державної Думи в Одесі вийшла з друку відозва «До виборців євреїв» від Об'єданого центрального виборчого комітету єврейських організацій у складі представників Товариства розповсюдження просвітництва між євреями, Товариства досягнення повноправності єврейського народу, Одеських рабинів, Організації сіоністів й Організації територіалістів. Комітет закликав подати голоси за кандидата, який буде вимагати рівноправності євреїв поряд з іншими народами Російської імперії⁴⁸.

Ідеї утворення єврейської держави знайшли відображення в численних публікаціях різноманітних єврейських видань, що виходили друком упродовж 1906–1913 рр. в Одесі⁴⁹. Широкою трибуною для обговорення найгостріших проблем єврейства став часопис «Га-Шилоах». У 1896–1902 роках його редактором був Ушер Ісайович Гінцберг (18.08.1856 — 02.01.1927), один із найвідоміших у світі публіцистів-письменників і філософів, знаний під літературним псевдонімом «Ахад Га-Ам» («один з народу»). Уродженець містечка Сквиря Київської губернії, він з 1886 р. проживав в Одесі. Батьки виховували його у суворому традиційному дусі, але вже в юнацькому віці Гінцберг відійшов від релігії. У 1879–1886 рр. відвідав Австрію і Німеччину, де намагався отримати систематичну освіту в університетах Відня, Берліна, Лейпцига, Бреслау. Відносно палестинського проекту Гінцберг розробив власну оригінальну концепцію, в якій поєдналися ідеї сіонізму та Хаскалі — відродження. У 1891 і 1893 роках відвідав Палестину. Важкі умови життя переселенців настільки вразили його, що він перестав вважати палестинофільство шляхом

позбавлення євреїв вікових проблем. Натомість став проповідником еміграції до Америки. Палестину ж розглядав виключно як духовний центр єврейського народу, з якого буде йти розповсюдження істинної традиційної єврейської культури⁵⁰.

Важливу роль у підготовці переселенців до нового життя в Палестині відіграло Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, засноване 1863 р. у С.-Петербурзі гарячими прибічниками просвітництва й асиміляції російських євреїв Є. Гінцбергом, Л. Розенталем і Е. Левіним⁵¹. 1867 р. відкрилося відділення в Одесі, яке діяло до 1920 року. І хоча основною метою було розповсюдження російської мови у єврейському середовищі й залучення до російської культури, значна увага приділялася поширенню класичної єврейської мови й літератури, підтримці єврейських періодичних видань, розвитку історичної науки, тощо. За ініціативою С. Дубнова, 1891 р. при Товаристві була заснована Історико-етнографічна комісія, реорганізована 1908 р. у Єврейське історико-етнографічне товариство, в якому «асимілятори» творчо співпрацювали з сіоністами на ниві просвіти. Так, 1903 р. попечителю Одеського навчального округу довелося розбиратися з рапортом директора народних училищ Катеринославської губернії, який повідомляв про активну діяльність «ватажків катеринославського сіонізму»: «... дехто Усишкін і його креатура рабин Левін склали план пропаганди свого вчення через посередництво шкільних учителів і ... намагаються захопити у свої руки громадські училища і хедери...»⁵². 1903 р. попечитель отримав ще одну доповідну записку від мелітопольського рабина, доктора філософії Бернського університету і «таємного сіоніста» О.С. Брагіна щодо необхідності влаштування хедерів нового зразка в Мелітополі за ініціативи меламедів Є. Поплекера й І. Равкіна. Однак, Таврійський віце-губернатор граф Муравйов не дав на це дозволу⁵³.

У період першої революції у Російській імперії 1905–1907 рр., з появою Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. про удосконалення державного устрою, діяльність громадських організацій різних напрямків значно активізувалася. 1907 р. одеському градоначальнику надійшло клопотання щодо реєстрації Єврейського товариства «Іврія» в Одесі⁵⁴. Засновниками виступили С.М. Барбаш, Х.Х. Етінгер, Х.-Л.Г. Левинський, Й.Л. Клаузнер, А.І. Енкелес-Ункелес і М.М. Усишкін.

Те, що сіоністи були під невиспним контролем влади, підтверджують матеріали Канцелярії одеського градоначальника за 1908 р. про заснування клубу під назвою «Єврейське громадське зібрання у місті Одесі»⁵⁵. Фундаторами стали вже добре відомі владі палестинофіли М.М. Усишкін, С.М. Барбаш, І.Л. Клаузнер, М.Л.Г. Лілієнблум, Й.Г. Гехт. Статут клубу містив невинні неполітичні цілі — проведення музичних вечорів, балів,

маскарадів, читань, вистав та створення бібліотеки. Однак через те, що всі організатори були лідерами Товариства допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії і Палестині, їхнє прохання було визнане «не подлежащим удовлетворению...».

Тим часом згадане Товариство продовжувало активно допомагати палестинським громадам й окремим колоністам, які отримували грошові перекази через Англо-Палестинський банк у Яффі та одеську Банкірську контору Барбаша. Останній був відомою в Одесі особистістю. Самуїл Матусович Барбаш (він же Барабаш, Бармас) — галицький єврей, купець 1-ої гільдії, банкір, домовласник, громадський діяч, благодійник і меценат. Саме він вів справи з Єврейським колоніальним банком у Лондоні, Палестинським індустріальним синдикатом, Товариством взаємного кредиту домовласників Херсонської губернії, Одеською конторою Державного банку, а також заснував кілька командитних товариств під символічними палестинськими назвами «Атид», «Геула», «Кармель»⁵⁶. Упродовж 1905–1908 рр. до Палестини з Одеси було переведено 337259,07 франків (128208,62 крб.). Гроші надавалися як взаєм, так і безповоротно на придбання земельних ділянок, громадські витрати, школи й дитячі садки, лікарні, дешеві столові, кредитні товариства, бібліотеки, видавництва, курси арабської мови, охорону кордонів, заснування молочних та інших ферм, професійну освіту. Значні виплати отримали поселенці колоній Артуф, Бір-Яков, Ваді-Ханін, Гедера, Ен-Ганім, Кастіні, Моца, Рамле, Реховот, Хедера, міст Бейрут, Галілея, Єрусалим, Сафет, Тиберіада, Тель-Авів, Хайфа, Хер-Зарзур, Яффа⁵⁷.

1910 р. М.М. Усишкін звернувся до керівництва Товариства розповідження просвітництва між євреями в Росії з відозвою сприяти заснуванню при комітеті спеціального фонду імені М.Л. Лілієнблюма⁵⁸. Моше Лейб Гіршович Лілієнблюм (1843–1910) був відомим письменником, поетом і громадським діячем. Уродженець Ковенської губернії, він з 1869 р. мешкав в Одесі. Брав участь у видавництві єврейських часописів «Гамеліц» та «Кол Мевассер». Після погромів 1881 року став пристрасним поборником ідеї відродження євреїв на землях Палестини. Упродовж багатьох років він був секретарем Палестинського товариства і скарбником Одеського погребального братства. Книга М.Л. Лілієнблюма «Derech la-Abog Geulim» (1881 р.) була присвячена історії палестино-фільського руху. Фонд створювався для преміювання й видання для палестинських шкіл зразкових підручників і книг.

Цікава інформація щодо сіоністського руху та його лідерів міститься в листуванні канцелярії одеського градоначальника щодо заснування в Одесі 1912 року Одеського відділення Санкт-Петербурзького Товариства любителів єврейської мови «Агудас Ховевей Сфас Ейвер»⁵⁹. Товариство

діяло в Санкт-Петербурзі з 1907 р., одеське відділення відкрилося 1912 р. До складу правління увійшли: голова — М.М. Усишкін, товариш голови — І.Л. Клаузнер, казначей — С.М. Барбаш і секретар — М.-А.Б. Клейман. Для популяризації івриту планувалися збори на тему «Давньоєврейська мова як елемент виховання в єврейських школах на Сході (в Сирії і Палестині)», бесіди «Тридцятирічна літературна діяльність Бен Амі», вечір для вшанування 80 вчителів давньоєврейської мови та ін⁶⁰. Однак, поліцейський вважав, що до зібрань Товариства слід поставитися з великою обережністю через те, що вони будуть складатися виключно з євреїв, а бесіди мають відбуватися давньоєврейською мовою. Саме це стало підставою для відмови градоначальника в організації вечір для педагогів⁶¹. Про постійний таємний нагляд за діяльністю Товариства свідчать матеріали жандармського управління щодо бурхливого політичного минулого його керівників. Найбільш детальну характеристику було укладено на очільника одеського відділення: «Інженер-технолог Михайло Моїсеїв Усишкін ... брав участь як делегат від м. Одеси у ІХ Сіоністському конгресі й у V з'їзді російських сіоністів, що відбувалися в м. Гамбург з 13 по 17 грудня 1909 рр. 1910 р. за збір грошей на користь єврейського національного фонду був підданий обшуку... Встановлено, що в сіоністській організації він є видатним діячем і керівником, що вказує на ознаки злочину, передбаченого 124 ст. Кримінального Уложения, у зв'язку з чим зазначене листування 20 грудня 1912 р. було перепроваджене Прокурору Одеського окружного суду...»⁶².

Секретар Товариства М.С. Клейнер за причетність до партії есерів та її бойової дружини 1905 р. був висланий з Одеси до м. Бендери. У подружжя Й.Г. і Б.З. Гехт 1910 р. поліція під час обшуку виявила речові докази, що вказували на існування в Москві й Одесі Спілки Єврейських жінок для культурної роботи в Палестині. Доктор Й.Л. Клаузнер, як делегат від сіоністів м. Одеси на ІХ Сіоністському конгресі й V з'їзді російських сіоністів у м. Гамбурзі 1909 р., був визначений поліцією неблагонадійним. Я.У. Ландесман за участь у студентських заворушеннях 1889 р. був звільнений з Харківського університету й підданий негласному нагляду поліції. Й. Рабинович за агітацію серед робітників чайно-вагового «Товариства Висоцького» 1905 р. був висланий з Одеси. Міщанин м. Бричани Е.М. Рабинович був членом Херсонського губкому сільських організацій РСДРП, і в 1907 р. «за приналежність до злочинних організацій» був висланий з Одеси до Вятської губернії. За підозрами в сіоністській діяльності обшуку були піддані відомий одеський поет Х.-Н. І.-Й. Бялик та І. (Ш.) М. Генькін. Про міщанина містечка Маляти Віленської губернії В.М. Шапіро повідомлялося 1909 р., що він розшукується поліцією як такий, що втік з місця приписки після висилки з Одеси 1908 р.⁶³

1912 р. в Одесі почало діяти Товариство «Інформаційне Бюро для єврейських емігрантів», статут якого, за повідомленням прохачів, був точною копією статуту «Товариства для надання допомоги євреям-переселенцям»⁶⁴. Засновниками були С.М. Барбаш і М.Б. Ловицький, Г.Е. Вейнштейн, І.Х. Левін, І.А. Маргуліс. Цікаво, що саме в цьому бюро сіоністи тісно співпрацювали з «асиміляторами», організовуючи благодійні заходи — надання емігрантам відомостей про найбільш зручні й дешеві шляхи сполучення; організацію безкоштовних їдалень, заїжджих домів, медичних пунктів; інформування про місця, найбільш придатні до поселення та до заробітку; клопотання щодо пільг для емігрантів.

Повертаючись до теми міжнародної підтримки ідеї створення єврейської держави в Палестині, варто зупинитися на позиції Великої Британії — країни, які відіграла першорядну роль у вирішенні палестинського питання. Найбільш твердим послідовником палестинського проекту став видатний політичний діяч Уїнстон Черчілль, який підтримував цю ідею впродовж усього свого життя. Його внесок у справу створення Ізраїлю мав доленосне значення. 1905 р. Черчілль не підтримав територіалістів з різних причин, за його власними словами — через відсутність конкретного плану, значну вартість проекту, територіальну віддаленість та ін. Однак головне полягало в тому, що Черчілль зрозумів дуже важливу річ — «фокус національних надій євреїв знову змістився в бік регіону, що перебував під владою Туреччини між Середземним морем і річкою Йордан». До 1905 року саме там уже було створено півсотні єврейських поселень — в основному зусиллями євреїв із Російської імперії. 1908 р. Черчілль, тоді Президент Торговельної палати Великої Британії, на щорічній конференції Англійської сіоністської федерації виступив зі словами підтримки права вибору самими євреями свого майбутнього. Єврейське питання загострилося у Великій Британії у зв'язку з початком Першої світової війни. Значну роль у налагодженні виробництва вибухових речовин відіграв саме вихідець з Російської імперії — хімік доктор Х. Вейцман. Після того, як У. Черчілля змінив на посту першого лорда Адміралтейства А. Бальфур, Х. Вейцман отримав шанс переконати його підтримати ідею створення єврейського національного притулку в Палестині, яку можливо було би втілити в життя після поразки Туреччини у Першій світовій війні. 1917 р. У. Черчілль був призначений міністром озброєння в уряді Д. Ллойд-Джорджа. Міністром закордонних справ став А. Бальфур. Обидва політики розглядали палестинське питання як найважливішу світову проблему. 2 листопада 1917 р. на світ народився документ, який став поворотним пунктом в історії руху за створення єврейської держави — Декларація Бальфура, в якій зазначалося, що «уряд Її Величності зі схваленням розглядає питання про створення в Палестині національного притулку для єврейського народу...».

Однак, права євреїв уже були порушені губернатором Османської Сирії Джемал Пашою, який видав указ про вигнання євреїв з Єрусалиму, Яффи й Тель-Авіву та депортацію їх до Кіпру. Іншим запеклим супротивником палестинофільського руху були араби, сутички з якими найбільше ускладнювали життя євреїв у Палестині. Одним з тих, хто виступав за захист євреїв у Палестині жорстким воєнізованим шляхом, став відомий у світі сіоністів уродженець Одеси В.З. Жаботинський⁶⁵, який запропонував «етику залізної стіни» і ревізію традиційного сіонізму в бік радикального націоналізму, антисоціалізму й ставки на силу.

Події на території півдня України від жовтневого перевороту 1917 р. до встановлення радянської влади на початку 1920 р. стали тяжким випробуванням для всіх народів. Для єврейського населення цей період став етапом фізичного виживання. Погроми 1918-1919 рр. під час громадянської війни прокотилися кривавою хвилею по всій Україні. Армії усіх протиборчих сторін — Біла, Червона, УНР — брали участь у масових насиллях над єврейським населенням, прикриваючись класовими, національними чи релігійними мотивами або ж законами війни.

Однак, сіоністський рух продовжував жевріти на уламках імперії. У листопаді 1919 року в Одесі засновується Товариство «Одеська Єврейська Громадська Бібліотека «Сейфер» («Книга») імені Хаїма-Нахмана Бялика⁶⁶. Фундатори А.З. Каган, Х.Х. Еттінгер, Г.І. Гіммельфарб, доктор І.Ш. Мільман, Й.Х. Равницький, С.М. Барбаш, А.Я. Зеліченко і Г.Н.-Л. Гутман бажали надати людям можливість читати книги, журнали й газети єврейською мовою, а також присвячені єврейству твори іншими мовами. Для цього планувалося відкрити в Одесі бібліотеки й гуртки самоосвіти, влаштовувати бесіди, читання, лекції, народний Університет та ін.

Того ж 1919 року на території Херсонської губернії діяли відділення культурно-просвітницького товариства «Гарбут» («Культура») — для відродження іврити та поширення просвітництва у єврейському середовищі⁶⁷.

Зі встановленням радянської влади в Одесі у лютому 1920 року всі палестинські товариства припинили свою діяльність.

Таким чином, еміграція євреїв з Російської імперії до Сирії і Палестини була одним із найбільш визначних міграційних рухів у світі, спричинених релігійними, економічними й політичними причинами. Обмежувальне по відношенню до іудеїв законодавство православної монархічної держави, антисемітські настрої і жорстокі погроми призвели до пошуку євреями свого місця у світі. Гора Сіон на південно-західному пагорбі Єрусалиму дала назву могутньому міжнародному рухові — сіонізму. Його суттю стала ідея національного відродження на землі своїх предків та розбудови власної держави на Близькому Сході. Палестина, де

протікала майже 1000-річна історія єврейського народу, була саме тією землею, де згідно з віруваннями євреїв, мали справдитися обіти пророків — відродження іудейської держави після 17-ти віків розсіяння євреїв по всьому світу.

У 1880–1920-х роках в Одесі діяла потужна мережа громадських об'єднань — товариств, клубів, бюро, фондів, комісій та ін., які організаційно, теоретично й духовно забезпечили розвиток палестинофільського руху як у Російській імперії, так і за її межами. Працюючи на ідеологічній платформі сіонізму, вони зробили суттєвий внесок у загальну справу, водночас зайнявши своє специфічне місце. У палестинофільському русі в процесі його розвитку виокремилися три основні течії — практична, духовна й політична. Одеські товариства яскраво репрезентували себе в галузі економічної і фінансової допомоги — акумуляції коштів для переселенців, які витрачалися в Палестині на укріплення кордонів, придбання нових земель, започаткування фірм, матеріальне забезпечення навчальних закладів. З іншого боку, надзвичайно велике значення мала культурно-просвітницька діяльність єврейських товариств: відродження національної мови — ідишу, вивчення історії, літератури й традицій народу, формування ідейно-спрямованої молоді, розгортання видавничої роботи, популяризація єврейської тематики в поезії, публіцистиці, художній літературі, професійна підготовка переселенців-піонерів до важкого й небезпечного життя в Палестині. Політична діяльність палестинофілів проявилася участю в різноманітних партіях, організацією міжнародних з'їздів і конгресів, де дискутувалася та розвивалася теорія сіонізму. Розпочавшись у 1880-х роках із нечисленних таємних і переслідуваних владою зібрань, палестинофільський рух перетворився на потужний міжнародний політичний і економічний фактор впливу на світову історію та став фундаментом для проголошення 1948 року Держави Ізраїль.

---

¹ *Оболенский В.В.* Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. — Москва: Издание ЦСУ СССР, 1928. — 138 с.

² *Паркс Д.* Евреи среди народов: Обзор причин антисемитизма. — Париж: YMCA-Press, 1932. — 44 с.; *Седых А.* Русские евреи в эмигрантской литературе // Книга о русском еврействе, 1917–1967. — Нью-Йорк: Союз Русских Евреев, 1968. — С. 426–427.

³ *Краткая Еврейская Энциклопедия.* — Т. 8. — Иерусалим, 1996.; Государство Израиль. Алия // Еврейская электронная энциклопедия. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.eleven.co.it/article/11732.

⁴ *Кабузан В.М.* Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII — начале XX в. — М.: Наука, 1998. — 272 с.

⁵ *Евреи Одессы и юга Украины: история в документах.* — Кн. 1 (кон. XVIII — нач. XX вв.) / Авт.-сост. *Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова* // Труды Государственного архива

Одесской области. — Одесса, 2002. — Т. VII. — 300 с.; *Belousova L. Jewish History as Reflected in the Documents of the State Archives of Odessa Region // Avotaynu / The International Review of Jewish Genealogy. — Volume XXIII, Number 3, Fall 2007. — P. 41–52 (USA).*

⁶ *Котлер И.* Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996. — 204 с.; *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история Одессы и других городов Новороссии, 1881–1904. — М.: Мосты культуры, 2002; Иерусалим: Гешарим, 5762. — 446 с.

⁷ Путеводитель по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины. Путеводитель / Научн. ред. — сост. *Е.И. Меламед*: Рос. Гос. Гуманит. Ун-т и др. — К.: Издательский дом «Стилос», 2014. — [Т. 2]: Николаевская, Одесская, Херсонская области. — 776 с.

⁸ *Харув Д.* Еврейская эмиграция из Российской империи и Советского Союза: статистический аспект // Русское еврейство в Зарубежье. — 1999. — Т. 6. — С. 350–355; *Пархомовский М., Харув Д.* На четырех краях земли: Еврейская эмиграция из России (1881–1939) // Лехаим. — 2009. — № 6; *Пархомовский М., Харув Д.* Сколько евреев эмигрировало из России и когда? // Заметки по еврейской истории. — 2013. — № 1(160). — Январь.

⁹ *Гилберт М.* Черчилль и евреи. — М.: Гешарим/Мосты культуры, 2010. — 412 с.

¹⁰ *Ильина О.А.* Еврейская эмиграция из Российской империи в Палестину 1880–1904 гг.: идеология, практика, мифология: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 30 с.

¹¹ *Ласінська М.Ю.* Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв за працею Волтера Ф. Вілкокса «Інтернаціональні міграції» // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки. — 2014. — Вип. 3.37. — С. 170–173. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2014_3; *Ласінська М.Ю.* Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у XIX ст. за працями В.В. Оболенського (Осинського) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т. 227. — Вип. 215.2014. Історичні науки. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2014. — С. 77–82; *Щукин В.В., Павлюк А.Н.* Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII — начало XX вв.). — Николаев : Изд. И. Гудым, 2009. — 352 с.

¹² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 2, оп. 2, спр. 329, арк. 3.

¹³ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 1846, арк. 1–2.

¹⁴ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 1567, арк. 1–25.

¹⁵ Там само, арк. 1.

¹⁶ Там само, арк. 1 зв.

¹⁷ Там само, арк. 2.

¹⁸ Там само, арк. 17.

¹⁹ Там само, арк. 24–25 зв.

²⁰ Там само, арк. 21.

²¹ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1791, арк. 5–6.

²² Там само, арк. 7.

²³ Там само, арк. 14–14 зв.

²⁴ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 3301, арк. 17а–17в.

²⁵ Там само, арк. 2.

²⁶ Там само, арк. 25–26.

²⁷ Гедера / Электронная еврейская библиотека. — КЕЭ, том Доп. 3, кол. 72. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.el.even.co.il/article/11094>.

- ²⁸ ДАОО, ф. 2, оп. 4, спр. 3301, на 303 арк.
- ²⁹ Там само, арк. 2.
- ³⁰ Там само, арк. 2.
- ³¹ Там само, арк. 15–23.
- ³² Там само, арк. 28, 63, 65–66, 89.
- ³³ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1791, арк. 43.
- ³⁴ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 3441а, на 52 арк.
- ³⁵ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 5788, арк. 29.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Кадима. — 1906. — 1 червня. — С. 68 // Державний архів Одеської області, бібліотека, інв. № 35.
- ³⁸ *Шукин В.В., Павлюк А.Н.* Вказ. праця. — С. 62–97.
- ³⁹ ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 133, на 560 арк.
- ⁴⁰ Там само, ф. 314, оп. 2, спр. 144, арк. 441–453.
- ⁴¹ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 133, арк. 77–97.
- ⁴² Там само, арк. 103–112.
- ⁴³ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 5788, арк. 53, 60.
- ⁴⁴ Там само, ф. 314, оп. 2, спр. 144, арк. 488.
- ⁴⁵ Кадима. — 1906. — 1 червня. — С. 68 // Державний архів Одеської області, бібліотека, інв. № 35.
- ⁴⁶ Державний архів Одеської області, ф. 634, оп. 1, спр. 772, арк. 1
- ⁴⁷ Там само, ф. П-868, оп. 1, спр. 6, арк. 10.
- ⁴⁸ Там само, ф. 314, оп. 2, спр. 144, арк. 442.
- ⁴⁹ Там само, ф. 10, оп. 1, спр. 1, на 136 арк.; спр. 2, на 169 арк., спр. 7, на 178 арк.; спр. 94, на 9 арк.
- ⁵⁰ Ушер Гинцберг — Ахад-ха-Ам / Академик. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/tuwiki/1159017> (2016)
- ⁵¹ Державний архів Одеської області, ф. 442, Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії, 36 справ за 1880–1881 рр.
- ⁵² Там само, ф. 42, оп. 35, спр. 1195, арк. 5–5 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 24–24 зв.
- ⁵⁴ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 179, арк. 1.
- ⁵⁵ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 243, арк. 3–12.
- ⁵⁶ Там само, ф. 175 (Банкірська контора Самуїла Барбаша), 43 справи за 1880–1919 рр.
- ⁵⁷ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 292, арк. 215–224.
- ⁵⁸ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 15, арк. 71–72.
- ⁵⁹ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 265, арк. 13, 21–24.
- ⁶⁰ Там само, арк. 13, 15.
- ⁶¹ Там само, арк. 28.
- ⁶² Там само, арк. 38–38 зв.
- ⁶³ Там само, арк. 39.
- ⁶⁴ Там само, ф. 2, оп. 7, спр. 499, 29 арк.
- ⁶⁵ Там само, ф. 39, оп. 4, спр. 7, арк. 184 (а/з № 1208) .
- ⁶⁶ Там само, ф. 635, оп. 1, спр. 401, арк. 5–6 зв.
- ⁶⁷ Там само, ф. 42, оп. 35, спр. 2140, арк. 1, 2, 4.

REFERENCES

1. Belousova, L. (2007). Jewish History as Reflected in the Documents of the State Archives of Odessa Region. *Avotaynu. The International Review of Jewish Genealogy*, vol. XXIII, 3, 41–52 [in English].
2. Belousova, L.G., & Volkova, T.E. (2002). Evrei Odessy i juga Ukrainy: istorija v dokumentah. Kn. 1 (kon. XVIII — nach. XX vv.). *Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti*, VII [in Russian].
3. Gilbert, M. (2010). *Cherchill' i evrei*. Moskva: Gesharim, Mosty kul'tury [in Russian].
4. Gosudarstvo Izrail'. Alija. *Evrejskaja jelektronnaja jenciklopedija*. Retrieved from www.eleven.co.it/article/11732 [in Russian].
5. Haruv, D. (1999). Evrejskaja jemigracija iz Rossijskoj imperii i Sovetskogo Sojuza: statisticheskiy aspekt. *Russkoe evrejstvo v Zarubezh'e*, 6, 350–355 [in Russian].
6. Il'ina, O.A. (2003). Evrejskaja jemigracija iz Rossijskoj imperii v Palestinu 1880–1904 gg.: ideologija, praktika, mifologija. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
7. Kabuzan, V.M. (1998). *Jemigracija i rejemigracija v Rossii v XVIII — nachale XX v.* Moskva: Nauka [in Russian].
8. Kotler, I. (1996). *Očerki po istorii evreev Odessy*. Ierusalim [in Russian].
9. Kratkaja Evrejskaja Jenciklopedija. (1996). (Vol. 8). Ierusalim [in Russian].
10. Lasins'ka, M.Yu. (2014). Mizhnarodni ta mizhkontynental'ni mihratsii ievreiv za pratseiu Voltera F. Vilkoksa Internatsional'ni mihratsii. *Naukovyj visnyk Mykolaivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho. Serija: Istorychni nauky*, 3.37, 170–173 [in Ukrainian].
11. Lasins'ka, M.Yu. (2014). Mizhnarodni ta mizhkontynental'ni mihratsii ievreiv u XIX st. za pratsiamy V.V. Obolens'koho (Osyns'koho). *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyj zhurnal*, 227, 77–82 [in Ukrainian].
12. Obolenskij, V.V. (1928). *Mezhdunarodnye i mezhkontinental'nye migracii v dovoennoj Rossii i SSSR*. Moskva: Izdanie CSU SSSR [in Russian].
13. Parhomovskij, M., & Haruv, D. (2009). Na chetyreh krajah zemli: Evrejskaja jemigracija iz Rossii (1881–1939). *Lehaim*, 6 [in Russian].
14. Parhomovskij, M., & Haruv, D. (2013). Skol'ko evreev jemigrirovalo iz Rossii i kogda? *Zametki po evrejskoj istorii*, 1(160) [in Russian].
15. Parks, D. (1932). *Evrei sredi narodov: Obzor prichin antisemitizma*. Parizh: YMCA-Press [in Russian].
16. Polishhuk, M. (2002). *Evrei Odessy i Novorossii: social'no-politicheskaja istorija Odessy i drugih gorodov Novorossii, 1881–1904*. Moskva: Mosty kul'tury [in Russian].
17. *Putevoditel' po istorii i kul'ture evreev v regional'nyh arhivah Ukrainy*. (2014). E.I. Melamed (Ed.). (Vol. 2). Kyiv: Izdatel'skij dom Stilos [in Russian].
18. Sedyh, A. (1968). *Russkie evrei v jemigrantskoj literature. Kniga o russkom evrejstve, 1917–1967*. N'ju-Jork: Sojuz Russkikh Evreev [in Russian].
19. Shhukin, V.V., & Pavljuk, A.N. (2009). *Zemljaki. Očerki istorii evrejskoj obshhiny goroda Nikolaeva (konec XVIII — nachalo XX vv.)*. Nikolaev: Izd. I. Gudym [in Russian].
20. Usher Gincberg, Ahad-ha-Am. *Akademik*. Retrieved from <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1159017> (2016) [in Russian].

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94(100):327

Вячеслав Ціватий

канд. іст. наук, доц.
перший проректор Дипломатичної
академії України при МЗС України
01001, Україна, Київ, вул. Велика Житомирська, 2
E-mail: tsivatyy@i.com.ua

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814–1815 рр.: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВЕРДИКТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО ТА СУСПІЛЬНО- ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII — початку XIX століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814–1815 рр.).

Viacheslav Tsivatyi

PhD in History, Associate Professor,
First Vice-Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine
of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
2, Velyka Zhytomyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: tsivatyy@i.com.ua

CONGRESS OF VIENNA 1814–1815: THE INSTITUTIONAL VERDICT OF THE EUROPEAN POLITICAL, DIPLOMATIC AND SOCIO-HISTORICAL DEVELOPMENT

The Congress of Vienna (1814–1815) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analized at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII — early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

Keywords: *foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814–1815 гг.).*

2015 року Віденський конгрес відсвяткував свій 200-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з його інституціональної історії та оцінити його історичне значення для розвитку систем міжнародних відносин в історичній ретроспективі.

Події, що передували найважливішим дипломатичним переговорам у Відні, а також сам Віденський конгрес 1814–1815 років, його результати та наслідки вже понад двісті років привертають пильну увагу істориків різних держав. За останні роки відзначається зростання інтересу наукової громадськості до історичних реалій доби раннього Нового часу (XVI–XVIII), а особливо — політико-дипломатичних подій межі XVIII і XIX століть.

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики й дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». Мир був протиположним війнам, які на той час стали візитівкою держав європейського зовнішньополітичного та дипломатичного простору. Мир, передусім, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формування нових інститутів влади, інститутів дипломатії, економічного поступу й розвитку міждержавних відносин. Одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії і практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.)

посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію, міжнародно-правових норм тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме: використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду¹.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики й дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація — це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики й дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій, міжнародно-правові норми тощо).

Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипло-

матичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, а й показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики й дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачканазі, В.В. Ададунов, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, Л.О. Лещенко, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель та інші.

Значну увагу дослідженню проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії досить широкого хронологічного періоду (від раннього Нового часу до сьогодення) приділяється у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України (завідувач відділу — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАН України, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України — Степан Васильович Віднянський). Під керівництвом проф. С.В. Віднянського засновано українську школу досліджень історії, теорії і практики зовнішньої політики України та зарубіжних країн, видано значну кількість науково-методичних видань та монографій.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ — початку ХХІ століття щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії раннього Нового часу стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, О.Д. Люблінська, Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, П.Ю. Уваров, А.О. Чубар'ян, Н.І. Девятайкіна, В.О. Ведюшкін, Л.І. Івоніна, М.А. Юсім, Т.П. Гусарова, І.Я. Ельфонд, О.Ф. Кудрявцев, В.М. Володарський, Л.М. Брагіна, Л.Р. Хут, М.А. Шпаковская, О.В. Марінін та інші.

Значну увагу проблемам міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових студіях приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-

американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Англо-американська і французька історіографії представлені в праці Марка Жаретта². На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьєррі Ленца, видана в Парижі 2013 року³. Ця праця відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на передумови, перебіг і результати Віденського конгресу. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоби висвітлити фактичні події та інституціональну історію Віденського конгресу в різних її проявах, а головно в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник наголошує, що він намагався написати європейську історію Віденського конгресу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Віденський конгрес. У його праці подається розгорнута французька історіографія досліджуваного питання⁴.

Загалом, аналіз науково-теоретичних студій стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення слід використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин і технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

У період Італійських воєн (1494–1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі та відповідно формування європейської системи міжнародних відносин (т.зв. Довестфальська система міжнародних відносин або Середземноморська система міжнародних відносин, або Като-Камбрійська система міжнародних від-

носин). Ці назви (Довестфальська/Середземноморська/Като-камбрзійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводяться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та історії політико-дипломатичних систем. У цей період було створено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо⁵.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), відповідно до підсумкового мирного договору — Вестфальського (1648 р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин й удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституціонального закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв у Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо⁶.

Наприкінці XVIII століття стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних і політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил у Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної, політичної та військової) між європейськими державами, зруйнував свого часу Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції у 1812–1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, окрім Туреччини⁷.

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії і зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803–1815 рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814–1815 рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за результатами Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення, занесені до додатків Заключного акта конгресу⁸.

Віденський конгрес створив прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких вони отримали

можливість обговорювати й знаходити шляхи для ефективного розв'язання міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися, переважно, загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для розв'язання конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 року, на якому було підведено підсумки Кримської війни). При цьому варто наголосити, що держави рахувалися з рішеннями конгресів принаймні до того часу, поки не приймалися нові (так, територіальний розподіл згідно з рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але їх скасування було підтверджено відкритою або мовчазною згодою великих держав).

Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували вдосконалюватися й адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій): Паризького конгресу (1856 р.), Берлінського конгресу (1878 р.), Берлінського (Африканського) конгресу (1884–1885 рр.), Гаазької конференції (1899 р.), Гаазької конференції (1907 р.), Паризької конференції (1919 р.), сучасних дипломатичних конференцій ХХ–ХХІ століть. Наприклад, у ХХ столітті, було прийнято Віденську конвенцію про дипломатичні зносини (1961 р.) і додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та ін., які безпосередньо спиралися саме на рішення Віденського конгресу 1814–1815 років.

Грандіозність антинаполеонівських воєн зумовила й грандіозність Віденського конгресу — видатної дипломатичної події свого часу. Як після будь-якої великої війни, люди мріяли про тривалий мир. Це була мрія людей, які настраждалися від війни: мрія правителів, мрія філософів, мрія дипломатів... Учасники Віденського конгресу не стали замахуватися на такі ідеальні конструкти (концепти), як вічний мир, яким переймався ще Іммануїл Кант. Вони абсолютно справедливо вирішили обмежитися мистецтвом можливого й створити таку систему міжнародних відносин, таку політико-дипломатичну систему, яка забезпечила б довгий мир у Європі. Усупереч усім сумнівам, творцям Віденської системи це таки вдалося.

Відень, як місце проведення Конгресу, було обрано за фактом центрального місцерозташування Австрії у Європі й ролі посередника, яку розігрував К. фон Меттерніх. Останній балансував між Францією й Росією, і відповідно, отримав можливість здійснювати сильний вплив на переговори. І Відень цілком виправдав покладені на нього надії, що саме він і є ідеальним місцем для ведення багатосторонніх переговорів.

Віденський конгрес (01 листопада 1814 р. — 08 червня 1815 р.) — це найчисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та

світової дипломатії⁹. Він тривав дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги — навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість — дрібні європейські глави держав (князьки) — являли собою не більше ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес загалом не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхаусплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками підписано ряд договорів про державні кордони, прийняті численні декларації та постанови, значна частина яких увійшла до Заключного акту Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 року до Відня розпочалося, як зазначали сучасники, «переселення всієї Європи». Сюди з'їжджалися королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Туреччини, яку на конгрес не запросили) — від великих держав до мініатюрних князівств у декілька квадратних кілометрів, ті, хто поставив перед собою мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») — це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки. Проте Конгрес, що і є його особливістю, працював близько року, для ділових засідань не збирався жодного разу. Навіть з'явився такий метафоричний вислів, що «...він не засідає, а танцює...» (князь Шарль-Жозеф де Лінь назвав це зібрання дипломатів і государів «танцюючим конгресом»: «Le congrès danse, mais ne marche pas»/«Конгрес танцює, але не просувається вперед»). За всі ці задоволення та веселощі сплачував імператор Франц I — із австрійської скарбниці за дев'ять місяців випаровувалося приблизно сто мільйонів євро (відповідно — за нинішніми підрахунками!).

Тогочасна австрійська гумористична газета розмістила інформацію щодо характеристик титулованих осіб на конгресі: «...данський король — trinkt für alle (п'є за всіх), вюртембергський — isst für alle (їсть за всіх), прусський — denkt für alle (думає за всіх), баварський — spricht für alle (говорить за всіх), російський імператор — liebt für alle (кохає за всіх), і нарешті, австрійський імператор — zahlt für alle (розраховується за всіх)...».

Населення Відня в той час складало орієнтовно чверть мільйона. У цей період воно збільшилося на сто тисяч осіб за рахунок різних придворних і челяді, акторської братії і музикантів. Кращі художники створювали нові картини, кращі музиканти — парадні кантати, які оспівували союз європейських госуларів, кращі кухарі — соуси й десерти, які згодом стали візитівкою гастрономічної (кулінарної) дипломатії. Дефіцит і дорожнеча у Відні стали звичним явищем...

Перші особи приїжджали до Відня у великих каретах, і щоб не було заторів, на околицях Відня їх пересажували в менші за розмірами екіпажі — так з'явилися державний VIP-транспорт і парковки перехоплення. Для перевезення численних гостей з пункту А в пункт В необхідно було побудувати сотні розкішних карет. Для розваги гостей були виготовлені розкішні сани. Ці транспортні засоби надавалися в розпорядження гостей і супроводжуючих їх осіб напрокат, і їх можна було викликати в будь-який час дня і ночі. Усі вони виглядали однаково. Так Віденський двір став винахідником «Corporate identity» — єдиного стилю княжого парку екіпажів. Деякі з цих витончених екіпажів збереглися до сьогодні й експонуються в музеї Вагенбург (Австрія).

Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався з представників держав-переможниць — Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму» (відновлення «законних» прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі зрештою підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814–1815 рр.).

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь-якій можливості повернення Наполеона до влади. Катастрофічне розширення кордонів класичної Франції до розмірів Європи за Наполеона Бонапарта змусило політиків і дипломатів тогочасної Європи розлучитися з милостивими й апробованими моделями розвитку міждержавних відносин і моделями дипломатій, тверезо оцінити нові загрози з боку Франції як сильного

міжнародного актора політико-дипломатичного Олімпу. Тому розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоголової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків переформування Європи початку ХІХ століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) — на початку свого зібрання — впевнено диригував Європою¹⁰.

Господар, австрійський імператор Франц І, у справі Конгресу практично не втручався. Він прагнув лише одного: взяти реванш за всі поразки і приниження, яких він зазнав від Наполеона Бонапарта. При цьому розв'язання всіх проблем він поклав на свого канцлера К. фон Меттерніха — особистість талановиту, прагматичну й енергійну.

Пруський король Фрідріх Вільгельм ІІІ справами конгресу себе не переобтяжував, поринувши всіляко в розваги й надавши повну свободу дій своєму канцлеру К.А. Гарденбергові.

Російську делегацію очолював імператор Олександр І, якого Наполеон одного разу назвав «хитровізантійцем». Його вплив й авторитет були величезними, як достатньо значними були і військові сили Росії. На Конгресі російський імператор був дуже активним, гнучким, але непохитним, коли йшлося про захист національних інтересів його держави. В оточенні Олександра І був дипломат українського походження — Андрій Розумовський, другий син гетьмана Кирила Розумовського.

Англійську делегацію очолював лорд Каслрі — міністр закордонних справ. Він вирізнявся холодною ввічливістю, стриманістю, коректністю. Про нього говорили, що Р.С. Каслрі був найбільш європейським з усіх англійських міністрів і зберігав спокій за будь-яких обставин.

Делегацію Франції, яка прибула до Відня незадовго до відкриття Конгресу, очолював Ш.-М. Талейран, безпринципність і цинізм якого не знали меж. Він служив і якобінцям, і Наполеонові, і Людовикові ХVІІІ, при цьому зраджуючи всім на втіху власним інтересам і статкам. Його цілком заслужено називають одним із найвидатніших дипломатів свого часу та майстром тонкощів дипломатичної інтриги. Він прибув до Відня, щоби захистити інтереси нової Франції перед обличчям монархів старої Європи, і виконував свою дипломатичну справу з великою майстерністю. Він зумів пересварити союзників, унаслідок чого Франція, Англія й Австрія об'єдналися проти Росії і Пруссії. Талейран же здобув найвагомішу дипломатичну перемогу — Францію було включено до переговорного процесу як рівноправну державу.

Дипломати Європи по завершенні Віденського конгресу роз'їхалися із Відня, чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок усієї міжнародної

політики й дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу.

Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема — територіальні¹¹.

На підставі рішень Віденського конгресу Францію позбавили всіх раніше загарбаних земель. До Росії відійшло Варшавське герцогство, яке тепер називалося Царством Польським. Рейнська область, Познань, Вестфалія і більша частина Саксонії передавалася Пруссії. Австрія приєднавала до своєї території Ломбардію, Галіцію і Венецію. Українські землі, Підляшшя та Холмщина, які Австрія отримала при третьому розподілі Польщі, Віденський конгрес не повернув Австрії. Вони залишилися в складі польського князівства, яке було передане під владу Олександра I. В Італії поновили Сардинське королівство, приєднавши до нього Савойю і Ніццу. Тоскана, Модена й Парма перейшли під владу Папи Римського, якому повернули всі попередні права. Утворилося Нідерландське королівство із Голландії, Бельгії та Люксембургу. До Англії перейшли колоніальні землі, які вона відібрала в Іспанії, Франції та Голландії. Острови Мальта і Цейлон, мис Доброї Надії, Гвіана, Іонічні острови тепер остаточно закріпилися за Британським королівством. Норвегію передали під владу Швеції, вилучивши її зі складу Данії. Швейцарська республіка була збережена й отримала статус вічно нейтральної держави.

Віденський конгрес і його рішення справили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). У Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир у Європі впродовж наступних майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишила за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони збережено; Пруссія надто сильно посилилась; Австрія відносно втратила могутність і силу; Росія перебувала на вершині своєї могутності.

Лише спільними зусиллями Росії, Австрії і Пруссії вдалося перемогти Наполеона й встановити порядок у Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради забезпечення рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Євро-

пейський концерт». Так, наприклад, Франція 1823 року вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі й відновити абсолютну монархію, 1848 року Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів і придушила повстання угорців, але коли та ж Росія 1853 року напала на Туреччину, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії зруйнувала би баланс сил й існуючий світопорядок¹².

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX століття. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т. б. — «згода Європи». Однак його дослівно переклали російською мовою словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання й більш правильно відображає сутність цієї системи. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно до оркестру, де в кожного є своя партитура й музична партія. «Система європейського концерту» — це багатостороння дипломатія й система колективної безпеки XIX століття.

Проте ця система мала й слабкі місця, одним із яким було Східне питання. При цьому варто відзначити, що фактично було встановлено певний світовий порядок з обумовленими правилами політичної та дипломатичної гри. Коли ця система набула статусу де-факто, вона проіснувала аж до Кримської війни (1853–1856 рр.). Ця система трималася на балансі сил «великих держав» (появою цього терміну ми також зобов'язані Віденському конгресу) — з одного боку — Росії, з іншого — Британії, а ще на «священному союзі» Росії, Австрії та Пруссії — першій системі колективної безпеки, як ми її на сьогодні ототожнюємо.

Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який загалом включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Політико-дипломатичні обставини та реалії сьогодення як в Україні, так і в Європі, наштовхують нас на роздуми і спонукають поставити перед суспільством гострі політичні питання: «Коли збереться для врегулювання української кризи і майбутнього Європи Новий Віденський конгрес?»; «Що на сьогодні являє собою Європа, куди вона рухається і з ким вона рухається — з Україною, чи без України?»; «Чи можливе створення в далекому майбутньому мирної державотворчої інституції —

Єдиної Великої Європи (ЄВЕ)?»... Беззаперечно одне — на сьогодні політико-дипломатичний діалог європейських держав має вестися цілодобово, щоби знайти новий спосіб нейтралізувати больові безпекові точки, зняти загострення з історичних проблем і задовольнити потребу відчувати себе в комфорті в новому світі, у новій Європі, в Єдиній Великій Європі, частиною якої усі ми є.

Віденський конгрес можна назвати предтечою наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані. Як вірно зазначає колишній верховний представник ЄС із зовнішньої політики Хав'єр Солана: «Цей континент — спільний для нас, тож ми повинні вести переговори. Щоб прийти від нинішнього конфронтаційного середовища до такого результату, необхідна смілива (*креативна*. — *Авт.*) дипломатія, принаймні, така ж, яку вели державні діячі в 1815 році. Проте на даний момент голови можуть бути захоплені іншими варіантом. Як попередив один високопоставлений посадовець..., що чим довше тліє український конфлікт, то більша небезпека його поширення на інші частини Європи... це вже буде війна в значно ширшому масштабі, який важко собі навіть уявити...».

Озираючись у минуле, ми чітко маємо бачити дороговкази в майбутнє! Історія вчить навіть тих, хто в неї вчитися не хоче: вона їх провчає! З 1815 року історія знала велику кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється й на сьогодні. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, у чому ефективність віденської системи міждержавних відносин, у чому секрет віденської системи, яка надовго зберегла міцний мир у Європі XIX століття, і чи змогла б вона слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність на планеті в теперішній час, і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституційне утворення держав — «глобальний концерт» або «планетарний концерт».

Ми чітко усвідомлюємо, що сучасні прототипи Меттерніха, Каслрі, Олександра I й Талейрана практично відсутні і є мрією XXI століття. Однак у боротьбі з сьогоднішнім зростаючим безладом й ескалацією насильства нашим сучасним лідерам, які в нас є, не завадило б запозичити трохи натхнення від своїх легендарних попередників, які 200 років тому своєю наполегливістю, вправністю і професіоналізмом відкрили шлях до майже сторіччя миру...

Іншими словами, події навколо України довели до логічного завершення геополітичну ерозію тієї системи міжнародних відносин, яка

існувала з моменту розпаду СРСР та недовготривалої існуючої постбіполярної системи світоустрою. В умовах, коли ті елементи та дипломатичний інструментарій, які були успадковані від цих епох, на сьогодні вже неефективні (яскравий приклад — сьогоднішня малоефективна діяльність ООН), нового міжнародного консенсусу немає, натомість є прагнення окремих держав до мирної або силової реалізації своїх інтересів за вигідних обставин. На сьогодні можемо констатувати факт інституціоналізації поліцентричної (багатополусної) системи світоустрою. Міжполюсні стосунки вибудовуються переважно на балансі економічної взаємозалежності світових геополітичних гравців, але це занадто ненадійний, занадто крихкий і недостатньо інституціоналізований на сьогодні інструмент. Здається, що світ прийшов до стану, коли вперше скликати всеєвропейський новий Віденський конгрес, щоб визначити правила політико-дипломатичної гри.

Зустрівши 2014 року сторіччя початку Першої світової війни (1914–1918 рр.) у вкрай тривожних політичних обставинах, що чимось нагадували фатальний 1914 рік як в Україні, так і в Європі, вкрай важливо пам'ятати і про шлях, що веде до тривалого миру. Зокрема, про той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес рівно двісті років тому.

Отже, Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814–1815 рр.) — це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були вироблені принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому й дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики, як рівновага й баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони й території, плацдарми тощо. Віденська система заклала підвалини геополітичної епохи, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Важливою віхою в історії Віденського конгресу стало прийняття як додатку 17 до Заключного акта Віденського конгресу «Положення щодо дипломатичних агентів» або т. зв. Віденського регламенту. Його основні положення увійшли в дипломатичну практику як загальновизнані норми

міжнародного права. Віденський регламент (1815) — це перший багатосторонній акт міжнародного права, перше положення щодо єдиної класифікації дипломатичних рангів, зафіксоване 1815 року в додатку до Заключного акта Віденського конгресу. Цей регламент встановлював такі ранги: послы, папські легати або нунції, що представляли своїх монархів або Папу Римського; посланники, міністри інтернунції та «інші уповноважені при государях»; повірені в справах, акредитовані при міністрах закордонних справ. Віденський регламент з часом було схвалено більшістю держав, і він набув юридично загальновизнаного статусу. За Віденським регламентом 1815 року, послы були першими, старшими за класом, тоді як посланники мали нижчий, другий клас. Третій клас надавався повіреним у справах. Тільки послы й легати та нунції вважалися такими, що репрезентували своїх монархів чи Папу Римського (ст. 11 Регламенту). На сьогодні ця норма стосується лише протоколу. Різниця в правовому становищі послів і посланників немає. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року передбачає, що між главами представництв, які належать до того чи іншого класу, не повинно бути жодної різниці, крім тієї, що обумовлена правилами старшинства та етикету.

Віденський конгрес дійсно став світлим святом усіх дипломатій, зоряною годиною європейської і світової дипломатії загалом. Адже під час Наполеонівських воєн головним, якщо не єдиним, аргументом у відносинах між державами була військова сила. Дипломатія відіграла другорядну роль. Після розгрому наполеонівської імперії дипломатія стала основним інструментом перетворення, трансформації та інституціоналізації Європи. Саме на Віденському й подальших конгресах був даний поштовх розвитку багатосторонньої дипломатії. Потужний імпульс отримав процес удосконалення та систематизації дипломатичних служб, процес професіоналізації дипломатичної діяльності, яка саме тоді остаточно перетворилася на особливу, спеціалізовану галузь державної служби. Престиж професії дипломата піднявся на небувалу висоту. Віденський конгрес прославився як найвитонченіша битва дипломатів, в якій зійшлися кращі політичні та дипломатичні уми тодішньої Європи (Меттерніх, Талейран, Олександр I, Каслрі).

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи й магістральні напрямки великої політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліцій європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX століття, який набув нової якості у формі євро-

пейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил у Європі на декілька десятиліть, а заснований після його закінчення Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки в системі міжнародно-правових координат.

Віденська система підтвердила свій статус як інституція зі стійким і ефективним міжнародним механізмом. Можна констатувати, що вона успішно діяла протягом усього XIX століття, хоча і поступово йшла до свого занепаду й була замінена новою архітектурою міжнародних відносин вже після закінчення Першої світової війни. Свою захисну інституціональну функцію Віденська система міжнародних відносин цілком виправдала: коли немає можливості уникнути місцевих і локальних конфліктів, можливо й необхідно перешкоджати їм вилитися в загальну війну. Завдяки Віденській системі міжнародних відносин, її ефективній системі важелів впливу та противаги, ні австро-італо-французька війна 1859 року, ні австро-пруське (1866 р.) і франко-пруське (1870–1871 рр.) протистояння, ні навіть Кримська війна 1853–1856 років і Балканські війни 1910-х років не призвели до загальноєвропейського конфлікту. І все ж ця політична система мала свої недоліки. Перш за все тому, що вона була створена для збереження принципів статус-кво і легітимності існуючих династій будь-якими способами. В окремих державах це призвело до суспільних заворушень і придушення громадянських свобод. Починаючи від цензури друкованих видань і закінчуючи розгоном парламентів — процесу, який отримав назву — «реакція».

Загалом, Віденська система стала синонімом консерватизму, політичної та соціальної незмінності. Вона була приречена на злам, але не через ті дипломатичні механізми й дипломатичний інструментарій, які були нею вироблені, а у зв'язку зі своєю нездатністю, за нових політико-дипломатичних викликів і загроз, задовольнити нові політико-дипломатичні сили й процеси, на які вона вже не була розрахована. Її роль у підтриманні миру і кордонів, виконавши свою історичну місію, поступово зійшла нанівець і стала зовсім непридатною перед обличчям об'єднавчих процесів у Італії та в Німеччині, а вже 1914 року ніщо не змогло перешкодити вибуху загальноєвропейської війни. Перша світова війна й поява нової потужної держави — США — призвели до ліквідації системи «європейської згоди», «європейського порозуміння», що була інституціонально замінена на «світове порозуміння», «світову згоду», яку, на жаль, лише належало ще виробити й інституціонально закріпити в новій системі міжнародних відносин у XX столітті.

¹ Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. — М.: ИВИ РАН, 2013. — С. 271–285.

² Jarrett M. *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon.* — London/New York: I.B. Tauris, 2013. — 522 p.

³ Lentz Th. *Le Congrès de Vienne: une refondation de l'Europe, 1814–1815.* — Paris: Perrin, DL 2015. — 532 p.

⁴ Lentz Th. *Le Congrès de Vienne...* — P. 7–9; P. 256–261.

⁵ Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. — М.: Политическая энциклопедия, 2015. — 231с.: ил. — (серия «Культура Возрождения»).

⁶ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. — Т. III–IV. Трактаты с Австрией. — СПб., 1876–1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. — СПб., 1905.

⁷ Див. дет.: Циватый В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К.: «ДЕМІД», 2000. — Вип. 4. — С. 268–274; Livet G. *L'équilibre européen: de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle.* — Paris: PUF, 1976. — 231 p.

⁸ Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. — Т. I. — СПб., 1823.

⁹ Zieseniss Ch.O. *Le Congrès de Vienne et l'Europe des princes.* — Paris: P. Belfond, 1984. — 292 p.

¹⁰ Webster C.K. *The Congress of Vienna. 1814–1815.* — New York: Barnes and Noble, 1963. — 213 p.

¹¹ Barbiche B. *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e — XVIII-e siècle.* — Paris: PUF, 2012. — XI-430 p.

¹² Black J. *A History of Diplomacy.* — London, Reaktion Books, 2010. — 312 p.

REFERENCES

1. Barbiche, B. (2012). *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e — XVIII-e siècle.* Paris: PUF [in French].

2. Black, J. (2010). *A History of Diplomacy.* London: Reaktion Books [in English].

3. Civatyj, V.G. (2013). *Diplomatičeskij instrumentarij Nikkolo Makiavelli i instituty evropejskoj diplomatii rannego Novogo vremeni (XVI-XVIII vv.). Perechityvaja Makiavelli. Idei i političeskaja praktika čerez veka i strany: Sbornik nauchnyh statej* (pp. 271–285). М.: ИВИ РАН [in Russian].

4. *Dokumenty dlja istorii diplomatičeskij snoshenij Rossii s zapadnymi derzhavami evropejskimi, ot zaključenija vseobshhego mira v 1814 g. do kongressa v Verone v 1822 g.* (1823). (Vol. 1). Sankt-Peterburg [in Russian].

5. Doronin, A.V., Kudrjavcev, O.F. (Eds.). (2015). *Sobiratel'stvo i mecenatstvo v jepohu Vozrozhdenija.* Moskva: Politicheskaja jenciklopedija [in Russian].

6. Jarrett, M. (2013). *The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon.* London/New York: I.B. Tauris [in English].

7. Lentz, Th. (2015). *Le Congrès de Vienne: une refondation de l'Europe, 1814-1815.* — Paris: Perrin, DL [in French].

8. Livet, G. (1976). *L'équilibre européen: de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle*. Paris: PUF [in French].
9. Martens, F.F. (1876–1878). *Sobranie traktatov i konvencij, zakljuchennyh Rossiej s inostrannymi derzhavami*. (Vols. III–IV. Traktaty s Avstriej). Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Martens, F.F. (1905). *Sobranie traktatov i konvencij, zakljuchennyh Rossiej s inostrannymi derzhavami*. (Vol. XIV. Traktaty s Franciej). Sankt-Peterburg [in Russian].
11. Tsivatyj, V.H. (2000). Yevropejs'ka zovnishnia polityka doby rann'oho Novoho i Novoho chasu: problemy instytutsionalizatsii (teoretyko-metodolohichnyj aspekt). *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 4, 268–274 [in Ukrainian].
12. Webster, C.K. (1963). *The Congress of Vienna. 1814-1815*. New York: Barnes and Noble [in English].
13. Zieseniss, Ch.O. (1984). *Le Congrès de Vienne et l'Europe des princes*. Paris: P. Belfond [in French].

УДК 94(4):316 (437.6)

Євген Бевзюк

канд. іст. наук, доц., докторант

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

01601, Україна, Київ, вул. Володимирська, 64/13

E-mail: evbevzyk@mail.ru

ЧЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ПЕРІОДУ ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр.

Національний рух та подальший розвиток національних орієнтирів у чехів на початку революції 1848–1849 рр. — одна з найбільш насичених соціально-політичним змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи. Актуальним наше дослідження вважаємо тому, що процес становлення національної ідеології у ХІХ ст., що мав місце у чеському середовищі, відбувався в умовах поширення національного принципу і державотворення в більшості європейських країн. Метою дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки формування національної парадигми у чехів на початку революції 1848–1849 рр. Об'єктом вивчення є чеський національний рух, а предметом наукового аналізу — національна ідеологія, що формувалася під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Для досягнення основної мети дослідження автор вважав за необхідне вирішити низку таких наукових завдань: науково, логічно, аргументовано і взаємопов'язано викласти специфіку процесу формування національної ідеології у чехів та розкрити її основні риси.

Варто наголосити, що у чехів національно-патріотичні настрої на початок революції вже не обмежувалися лише вимогою культурних реформ, вони поступово трансформувалися до змісту нових політичних і соціально-економічних ідей. У той самий час, у змісті національної парадигми чеського національного руху з новою силою актуалізувалася ідея поміркованості або пасивної опозиційності чеського національного руху. Загалом чеська національна парадигма являла собою певний мікс політичних ідей, в якому політичні свободи — демократія, соціальні й особисті гарантії — посіли децю другорядне місце, пріоритетною домінантою стала боротьба за національну справедливість з її духовно-культурним принципом, витоки якого можна знайти в мовно-історичній ідеологемі чеського пробудження.

Ключові слова: нація, національна культура, ідеологія, чехи, імперія, панславізм, ідея, демократія, свобода.

Eugene Bevzyuk

PhD in History, Associate Professor, Doctoral
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: evbevzyk@mail.ru

CZECH NATIONAL IDEA AT THE BEGINNING OF THE REVOLUTION OF 1848–1849

National movement and further development of national benchmarks of the Czech people at the beginning of the revolution of 1848–1849 are one of the most socio-political contextualized pages in the past of the Slavik peoples in Europe. The research is considered to be topical since the process of formation of national ideology in the 19th century, that occurred in the Czech environment, took place in terms of distribution of the national principle and state formation in the majority of the European countries. The purpose of the research is to enlighten the course, laws and specifics of formation of the Czech national paradigm at the beginning of the revolution of 1848–1849. The object of the study is the Czech National Movement, the subject of scientific analysis is the national ideology developing under the influence of both internal and external factors. To achieve the main goal of the research the author has considered it to be necessary to solve a number of the following tasks: to scientifically, logically, argumentatively and coherently lay out specifics of the process of Czech national ideology formation and reveal its main features. It should be emphasized that by the beginning of the revolution the Czech national patriotic mood was not limited merely by the demand of the cultural reforms, it gradually transformed into the context of new political and socio-economic ideas.

At the same time, in the meaning of national paradigm of the Czech National Movement the idea of its moderation or passive opposition actualized drastically. In general Czech national paradigm was a certain mixture of political ideas, in which political freedom — democracy, social and personal guarantees — took a somewhat secondary place, the struggle for the national justice with its moral and cultural principles, beginnings of which can be found in linguistic and historical ideologeme of the Czech awakening, became dominant.

Keywords: nation, national culture, ideology, the Czech people, empire, Pan-Slavism, idea, democracy, freedom

Національний рух і становлення національних орієнтирів у чехів у першій половині XIX ст. — одна з найбільш яскравих та насичених

соціально-політичним змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи. Цей процес співпав із грандіозною епохою генезису капіталізму як у соціально-політичному, так й економічному плані. Актуальним наше дослідження вважаємо тому, що процес становлення національної ідеології у ХІХ ст., що мав місце у чеському середовищі, відбувався на широкому історичному тлі революційного піднесення, поширення національного принципу й державотворення в більшості європейських країн. Метою дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки формування національної парадигми у чехів у період початку революції 1848–1849 рр. Об'єктом вивчення є чеський національний рух, а предметом наукового аналізу — національна ідеологія, що формувалася під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Для досягнення основної мети дослідження автор вважав за необхідне вирішити низку таких наукових завдань: науково, логічно, аргументовано й взаємопов'язано викласти специфіку процесу формування національної ідеології у чехів та розкрити її основні риси.

Науковий етап дослідження слов'янської проблематики розпочався у 30–60 рр. ХІХ ст., що пояснюється появою у цей період кафедр слов'янознавства. Особливе загострення уваги до проблем мови та літератури слов'ян, їх спорідненості було результатом зростаючого інтересу Російської імперії до європейської геополітики. Загалом російську славістику ХІХ ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінку слов'янського мовного та літературного ренесансу ми знаходимо у працях А. Буділовича, О. Гільфердінга, у спільній роботі О. Пипіна та В. Спасовича, яка містить основні факти з історії слов'янського національного відродження.

У радянській історіографії дослідження теми слов'янської спорідненості знайшло свій подальший науковий розвиток. Важливі кроки в осмисленні розвитку національних ідеологій були зроблені вченими-славістами І. Удальцовим, В. Д'яковим, О. Мильниковим, В. Фрейдзоном. Радянські історики підійшли до розгляду проблеми, звертаючись до методології формаційності суспільно-економічних процесів в історії. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст., окреслився відхід від марксистської методології, виникли нові підходи до вивчення слов'янської тематики. Найбільш активно у цій галузі працювали І. Чуркіна, І. Лещиловська, Л. Лаптева, М. Досталь, І. Достян та інші. Проблема пошуку національної ідеології знайшла своє відображення в сучасній українській історіографії. Вивчення та популяризацію славістичної тематики продовжили такі славісти, як В. Чорній, Л. Зашкільняк, М. Кріль, М. Крикун.

1848 рік став справжнім часом випробувань для переважної більшості європейських монархій. При цьому зауважимо, що національне питання

перетворилося на магістральну проблему для всієї континентально-цивілізаційної спільноти. У чехів національно-патріотичні настрої вже не обмежувалися лише вимогою культурних реформ, вони поступово трансформувалися до змісту політичних і соціально-економічних ідей. У комплексі це приводило до високої актуалізації принципу національності, що пронизував середовище більшості народів „слов'янської імперії з німецьким фасадом». Стараннями національних чеських духовно-романтичних ідеологів активна частина чеського соціуму вже була підготовлена сприймати радикальну політичну риторику й навіть брати участь в опозиційному до офіційної влади русі. У той самий час представники потужних австро-богемських кланів — Коловрат-Либштейнських, Турн-Таксисів, Штернбергів, Клам-Мартинців, Тунів — уважно спостерігали за процесом зростаючого чеського національного патріотизму, маючи на меті утримати його в рамках певного другорядного слов'янського явища або земсько-регіонального культурного руху. Концептуально кредо партії богемських консерваторів озвучив Й.М. Тун. Він конкретизував, що народ має «пройти випробування огнем та водою, відповідно завдяки цьому чеський народ очиститься та облагородиться»¹. З огляду на сказане, особливий інтерес, на нашу думку, становить трактування цієї ситуації австрійським канцлером К. фон Меттерніхом. Напередодні революції 1848–1849 рр., незважаючи на загальність національної проблеми в імперії, канцлер не міг не помічати об'єктивних причин, що сприяли актуалізації як чеськими, так і іншими слов'янськими ідеологами теми визнання їхньої правової національної рівності.

Для підтвердження цієї тези варто навести висловлювання російського публіциста й літературного критика Д.І. Пісарєва. Революційний демократ, незважаючи на його ліві світоглядні переконання, надав «позитивну оцінку» внутрішньополітичним діям канцлера напередодні революції. «Державному канцлеру, — писав Пісарєв, — на схилі віку не хотілося сідати на бойового коня, тому він відповідно на державній конференції висловив таку думку, що уряд повинен поступитися вимогам громадської думки і розпочати необхідні реформи. Ідея Меттерніха отримала навіть підтримку, і протягом 1846 австрійський уряд підготував цілу низку проектів, які в наступному 1847 році мали розглядатися .... При цьому чеські чиновники не поступалися угорським у силі своєї опозиційності, а тому національні прагнення з небаченою силою охопили Богемію, що в той час відобразилося на науці, літературі й політичному житті ... тому уряд постійно робив поступки ...»². З огляду на сказане вище, вважаємо за доцільне навести факт, який дещо доповнить характеристику меттерніхівської, наголосимо проавстрійської, а не германської національної політики. Так, у 1844 р. швабський політик і пропагандист

великогерманського економічного об'єднання Ф. Ліст отримав пропозицію виступити у Відні із доповіддю. У звичних традиціях того часу перед публікацією доповіді її надали для ознайомлення князю Меттерніху. Прочитавши текст, він категорично висловив своє невдоволення фразою, якою закінчувалася доповідь: «Хай живе німецька єдність». На вимогу канцлера до тексту внесли одну принципову зміну. Відповідно слово «єдність» було замінене на слово «взаєморозуміння». Тому в остаточній редакції доповідь вийшла із оригінальним лозунгом «Хай живе німецьке взаєморозуміння»³. На перший погляд незначна, але водночас досить виважена зміна, як у руслі змісту внутрішньої національної політики, так і в плані дотримання власного суверенітету. Проте незважаючи на наведену вище цитату Пісарєва та згаданий факт політичної еквілібристики канцлера, все ж не варто зводити їх у ранг остаточної об'єктивної оцінки. Адже для князя Меттерніха як для людини, що сповідувала великодержавну імперську ідею, поняття «активного чеського націоналізму» не ототожнювалося з імперськими реформами, а наповнювалося практикою «революційних» потрясінь, що цілком логічно могло призвести до розвалу багатонаціональної імперії. Це, як заявив в одному зі своїх виступів Меттерніх, йшло врозріз не тільки з його політикою, спрямованою на збереження стабільності в державі, а й, як вважав канцлер, не співпадало із палким бажанням народу забезпечувати в країні мир та спокій⁴. Також, на переконання австрійських політиків, національний чеський рух, якщо і мав право на еволюцію, то вона мала відбуватися в рамках загальноавстрійських реформ зверху «та обов'язково, — додає Меттерніх, — не повинна бути нав'язаною вимогою тимчасового інтересу, тому що позитивні досягнення можуть і не принести користі у випадку, коли дії уряду викликані страхом»⁵. Відповідно поведінка уряду була зорієнтована на розгортання процесу контрольованих реформ, шляхом розвитку діяльності представницького депутатського органу, до складу якого мали увійти підготовлені до політичної діяльності представники чеської «історичної шляхти» та консервативна частина земських ідеологів.

На тлі озвученої ідеї формувалася австро-німецька концепція незрілості політичної західнослов'янської еліти. Останню активно використовувала у революційний період ціла низка консервативних ідеологів. Між ними — натхненник консервативного мислення в середньоевропейському просторі, представник романтичного напрямку політичної думки Адам Генріх Мюллер (1779–1829), німецький правознавець, історик, представник історичної школи права Фрідріх Карл Савіньї (1779–1861), теоретик європейської реакції, швейцарський державний діяч, який після окупації Швейцарії французькими військами в 1799 р. втік до Німеччини, а згодом до Австрії — Карл Людвіг Галлер (1768–1854).

Можна стверджувати, що перераховані німецько-австрійські консерватори впливали та стимулювали появу у певній частини чеської аристократії досить консервативних національно-патріотичних ідей. Консервативне крило чеського національного руху революційного періоду очолював такий ідеолог, як граф Карл Фрідріх Вількенштейн Тростбург. У 1848 р. він очолив моравський сейм. Знаковими фігурами були чеський дворянин, інтелектуал, публіцист Лев Тун та активний захисник чеських історичних прав і критиків політики централізації Бедржіх Шварценберг (1799–1870). Не меншу активність проявляв батько відомого чеського консерватора Ярослава Клам-Мартиниця (1826–1887) Карл. При цьому, як переконливо довели подальші революційні події, розрахунки віденських політиків як на багатовіковий тісний зв'язок чеської шляхти із німецькою Австрійською монархією, так і на притаманну богемській еліті систему світоглядних поміркованих політичних переконань виправдовували їх надію. При цьому, участь чесько-німецьких консерваторів у «непідготовленому» слов'янському національному русі мала сприяти як його емансипації, так і призвести до «зваженого онімечення» західних слов'янських земель, що пізніше частково й було реалізовано у програмі австрославізму. У руслі сказаного вище доречно нагадати про лист графа Карла Волькенштейна до Л.Туна, в якому він висловлював свої побоювання відносно можливої неконтрольованості прийдешніх змін⁶. Таким чином, не в останню чергу завдячуючи консервативним чеським ідеологам, національний рух так і не вийшов за межі «пасивної опозиційності».

Однак негативне ставлення до німецького як складова ідеологічної доктрини чеського пробудження, політична криза австрійського імперського порядку та активна фаза національного руху створили ситуацію, в якій для земських чеських ідеологів визнання своїх етнослов'янських витоків ставало складовою успіху політичної практики та забезпечувало їхнє подальше довголіття на політичній сцені земель Чеської корони. Адже, як досить відверто зауважував Й.М. Тун, до цього часу чеська національна еліта переважно «цуралася власних етнічних коренів», а «рідною мовою говорили лише прості люди»⁷. Відповідно «Весна народів» украй актуалізувала питання трансформації чеської етнічності до чеської ідентичності. Неоднозначну, інколи навіть негативну, оцінку німецького духовного та культурного середовища недоцільно розглядати виключно в руслі сформованої будителями теорії антагонізму між чеським і німецьким. З огляду на сказане додамо, з «оцінки» сформувався антинімецький підхід до розуміння змісту ідеологічного протистояння й навіть політичного антагонізму різних національно-політичних сил на землях Чеської корони. На нашу думку, особливої уваги заслуговує факт

багаторічного логічного звернення чеських ідеологів до німецьких. У цьому зв'язку слід наголосити, що самі обставини співпраці, навіть на рівні чеських та німецьких просвітителів, які довгий час співпрацювали один із одним, створювали умови поліваріантності розгортання чеського національного руху. І та обставина, що до початку Франкфуртських зборів переважно існувала політична спільність чехів і німців у рамках боротьби за досягнення демократичних прав, свідчить на користь правильності нашого припущення. На нашу думку, антиімперський політичний сценарій спільних чесько-німецьких дій все ж міг розраховувати на успіх лише за умови прийняття двома сторонами спільної політичної наднаціональної доктрини.

З іншого боку, новий «слов'янський» рівень національної ідентифікації, що спирався на мовно-історичну ідеологему, залишався актуальним насамперед для деяких ліберальних ідеологів чеського національного руху. Останній, варто визнати, продовжував розвиватися в умовах двомовності регіонально-земських спільнот австрійських земель святого Вацлава. Мешканцям земель Чеської корони, особливо Богемії, необхідно було обрати між етнічним німцем або етнічним чехом. В умовах революції 1848–1849 рр. народ, вважає О.М. Пипін, почав усвідомлювати себе «вільним чеським народом»⁸, відповідно це також актуалізувало наявну тенденцію до розпаду протонаціональної богемської спільності, в рамках якої довгі роки існували слов'яни й німці. Як справедливо вважає О. Павленко, «існувала ситуація вибору, яка поставила перед кожним питання необхідності визначити свою національність, вибір був скоріше емоційним або прагматичним (формувався скоріше з політичних та комерційних розрахунків), при цьому він значно меншою мірою визначався етнічною мотивацією»⁹. Не заперечуючи справедливості зауважень російської дослідниці, на нашу думку, варто також дещо додати. Незважаючи на існування об'єктивних обставин процесу актуалізації питання чеської ідентичності, слід також наголосити, що наукове осмислення цього феномену можливе лише за умови врахування компромісності політичної позиції чеських діячів революційного періоду. Для чеських ідеологів процес становлення громадянської і національної ідентичності супроводжувався мотивами культурно-земського інтересу. Останній, у кінцевому підсумку, варто розглядати як цілком закономірну данину для політично незрілого національного чеського руху, до змісту якого політизація лише почала проникати. В умовах „духовно-культурної розгубленості» революційного періоду низка етнічних чеських ідеологів продовжувала асоціювати себе із великими соціумами, і не останню сходинку в їхніх теоретичних проектах займали інтеграційні ідеї, із змісту яких не зникла традиційна ідея австрофільства. При цьому варто визнати,

що в певній частині ідеологів існувало обережне, критично-оціночне судження про німецький великий народ із його доцентровою ідеєю. У цьому зв'язку доречно буде навести рядки К. Гавлічка-Боровського, який, незважаючи на інтернаціональність революційної ситуації, досить песимістично зазначив: «німці довели нас до стану вічного вмирання... вони — вічна сокира над нами»¹⁰. У той самий час, треба визнати, ціла низка чеських ідеологів не потрапила «під чари» німецької пангерманської ідеї, але інколи навіть вони відмовлялися від державних австро-німецьких обіймів та від своєї великої «дунайської імперської батьківщини». Так, Фр. Отт захищав необхідність створення незалежної держави чехів, ідею перетворення Австрії у федерацію народів поділяли такі представники радикального напрямку, як Е. Арнольд, В. Вавра-Гаштальський¹¹. Для цієї категорії ідеологів на перший план виходила належність до регіонів Центральної Європи, що в умовах становлення нації було природним явищем. При цьому варто додати, що ранні чеські національні ідеї взагалі схилилися до ідеологічного обґрунтування необхідності зберегти регіональну специфіку в рамках великих форм інтернаціональних спільнот. У руслі сказаного логічно згадати всеслов'янські ідеї Я. Коллара, «велику партію В.Ганки, яка дивилася на Росію як на єдину захисницю інтересів усіх слов'янських народів»¹². Фр. Рігер і Ф.К. Кампелик також маніпулювали ідеєю об'єднання чехів, словаків і поляків в одну державу¹³, Ф.К. Кампелик був прихильником політичного об'єднання слов'ян у загальнослов'янську державу, а Ф. Заха відстоював ідею словенської союзної держави. Як бачимо, чеські ідеологи не були байдужими до ідей наднаціонального характеру. Це пояснюється певними обставинами. Процес формування чеської нації на слов'янських землях Дунайської монархії тільки почав набирати обертів, відповідно, молоді національні спільноти та каркас їхніх ідеологічних конструкцій «націонація», що створювався та пропагувався ідеологами чеського національного руху, ще не отримав чітких етнокультурних кордонів. Останній факт обумовлював як компромісність, так і тяжіння до інтеграційних ідей у змісті національної чеської ідеології революційного періоду.

При цьому інтеграційна «всеслов'янська» ідея в період революції все частіше ставала об'єктом політичних інсинуацій для меншої частини етнонаціональної чеської аудиторії. Хоча зміст інтеграційної «слов'янської» ідеї для чеського народу переважно залишався не в політичній площині, а в прагненні до взаємної культурної підтримки в процесі збереження своєї слов'янської ідентичності. Ця лінія була представлена таким визнаними діячами, як Й. Добровський, А. Пухмайер, П. Шафарик та ін. Тому у світлі зазначеного цілком логічно, що у революційний 1848-й рік лідер чеських радикалів Е. Арнольд у листівці «Дорогі чесько-

німецькі брати» написав про необхідність підтримувати ідею культурної спорідненості слов'ян і при цьому максимально прагнути до збереження своєї нації. Хоча у той самий час інший радикал А. Сметана обґрунтував ідею слов'янської революційної співпраці, чим, відповідно, надавав додаткових аргументів на користь австрославів у їхньому політичному діалозі з прихильниками панславізму¹⁴. Е. Арнольд фактично висловив своє негативне ставлення до моментів проникнення до змісту чеської національної парадигми інтеграційного політичного панславізму в його царофільському варіанті. У відповідності до своїх переконань Арнольд буде писати: «Наші російські брати страждають в кайданах тиранії, вони повинні навчитися бачити в нас своїх братів, відчувати до нас братерські почуття та довіряти нам, чого можна безумовно досягти лише за умови, що ми постанемо перед ними як справжні слов'яни»¹⁵. Схоже, підхід до інтегральної якості національної та громадянської свободи, їх принципову відмінність від інтеграційної ідеї царофільського славізму формував радикальний демократ К. Сабіна. Пізніше він констатував, що західне слов'янство «по своїй суті є федеративним, а тому воно не хоче мати нічого спільного з московським панславізмом, який намагається все увібрати і пристосувати під себе»¹⁶. Така оцінка не стала несподіваним політичним одкровенням регіонального чеського політичного одинака. Схожі думки висловлювали й інші європейські політики. Так, активно «протидіяти стійкому намаганню Росії поглинути Австрію», що зростало на тлі революційного хаосу, закликав баварський публіцист барон К. Пфєффель. Про це він написав у листі до своєї сестри, дружини відомого російського дипломата Ф.І. Тютчева Ернестіни Тютчевої¹⁷. Продовжуючи ланцюжок панславістичної критики, що віддзеркалювала ставлення низки чеських і європейських політиків як до самої інтеграційної ідеї, так і до головного її символу — Російської імперії, варто також навести думку Ф. Палацького. Вона дещо пізніше прозвучить у його листі до Франкфуртського парламенту. На переконання Ф. Палацького, змістовним завданням австрійської держави та чеського народу має стати збереження й охорона народів Дунайської монархії від «списів кочівників», якими у випадку агресії стають турки або «велика держава, що тримає весь Схід»¹⁸. Не заперечуючи справедливості критики російської царської деспотії з боку активного національного чеського ідеолога, на нашу думку, доречно буде звернутися до поглядів таких славістів, як І. Лещиловська та В. Фрейдзон. Вони досить точно зауважили, що різка тональність та критицизм царизму, як би це парадоксально не звучало, могли з'явитися в абсолютистській Австрії лише за умови наявності дозволу від імперської цензури¹⁹. Цей факт має певне символічне значення з погляду практики формування толерантного

ставлення віденської влади до моментів революційної активності окремих стриманих, а можливо і все ж частково контрольованих національних рухів, якими, наприклад, були чеський і словацький національні рухи, принаймні їхні праві та центристські напрями.

Загалом у чеському національному русі революційного періоду інтеграційна ідея панславізму розкрилася як суперечливе явище, що і зазначали такі чеські національні ідеологи, як Палацький, Гавлічек-Боровський, Сабіна, Арнольд. Причиною критики стала сама діалектика розвитку ідеї панславізму. Остання негармонійно конкретизувалася у змісті національної чеської парадигми. На перший погляд, витoki інтеграційного панславізму варто було шукати в змісті принципу національної ідентичності. Проте в передреволюційний час, і особливо під час революції 1848–1849 рр., інтеграційний панславізм перетворився на певну ідеологічну форму, в якій не знаходила свого підтвердження сама ідея самовизначення чеської етнічної спільноти. Заперечуючи вузько-прагматичний націоналізм, що був заснований на етнічній спільноті, панславізм ставав однією з витончених наднаціональних теорій та ілюзій, подальший розвиток якої унеможлилював процес чеського етнічного ренесансу. Відповідно, чеські ідеологи не обирали слов'янську інтеграційну ідею як національну ідеологему періоду революції 1848–1849 рр.

Одним із перших публічно сформованих документів до уряду стали вимоги від 6 березня 1848 р. Перший публічний документ, незважаючи на те, що складався найбільш активною частиною чеського народу, змістовно не був акцентований на національні вимоги. Водночас у запропонованому членами чеського «Ріпіла» проекті петиції до австрійського цісаря містилося двадцять вимог, в яких переважно демонструвалося прагнення радикальних демократів до здійснення громадянського суспільного ідеалу в Австрійській імперії. Англійський історик А.Дж.П. Тейвлор таким чином охарактеризував прохання до цісаря: «їхні вимоги стосувалися звичайних ліберальних «свобод» — свободи слова, заборони цензури тощо»²⁰. В останню мить тяжко хворий інтелектуал Браунер додав до петиції єдину в змісті документа вимогу національного характеру: «повернути чеській мові в школах і канцеляріях однаковий правовий статус із німецькою мовою»²¹.

Мотиви такої обережності, а скоріше політичної скромності, в змісті національних вимог варто шукати у причині повільного еволюціонування чеського національного руху від мовно-історичної ідеологеми національного пробудження у бік творення соціально активної ідеї чеського національного руху. І в цьому випадку, радикально-інтелектуальний проект чеського «Ріпіла» визначив змістовне наповнення петиції. При цьому з високою долею вірогідності можна стверджувати, що самі

радикали особливо не розраховували на задоволення своїх вимог віденським урядом. Однак, з одного боку, важливим став сам факт появи такого колективного документа й можливість запустити його в дію, а з іншого, існувала необхідність сміливої політичної риторики, а також бажання публічно заявити як про власну політичну силу, так і презентувати чеський народ як консолідовану політичну силу. У цьому зв'язку варто наголосити, що для подібних публічних заяв від імені чеського народу вже склалися об'єктивні передумови.

Наше твердження буде показово проілюстровано, якщо звернутись до статистики, почерпнутої з праць чеського історика Й. Колейкі. За статистичними даними дослідника, чеський народ чисельно значно перевищував німецький. Напередодні революції 1848–1849 рр., пише історик, населення земель корони святого Вацлава становило близько семи мільйонів людей, при цьому більшість — чотири мільйони — належала до чеського етносу²². Крім того, доволі знаково звучать слова австрійського ліберала Ф. Шузелка, який у своїй книзі «Чи є Австрія німецькою?» написав про п'ять млн чехів на землях Чеської корони²³. Ф.І. Тютчев²⁴, пізніше Л. Тайтак²⁵ використали цифру шість млн чехів. Як бачимо, статистика досить різна. Таким чином, повертаючись до наведеного вище проекту петиції до цісаря, варто констатувати, що прохання визнати рівність чеської мови, з огляду на переважну чисельність чеського населення, варто розглядати як політично обґрунтоване, але, виходячи зі статистичної чисельності чехів, все ж «помірковане прохання». У цілому політичний радикалізм членів демократичного товариства, їхні заклики до активних дій у боротьбі з політичним режимом викликали страх у поміркованій частини діячів національного чеського руху. Хоча варто віддати належне радикалам: саме вони винесли на публічний розгляд ідею громадянської свободи, чим стимулювали процес емансипації національної ідеї.

З огляду на вищесказане логічно буде дещо уважніше розглянути таку форму прояву чеського національного протесту, як петиція-вимога до цісаря. І в цьому зв'язку, при наданні оцінки, доречно буде посилатися на думку професора Карлового університету М. Главачка, який вважає петицію адекватною до змісту чеської пасивної моделі національного виживання формою боротьби в національному русі²⁶. Тут необхідно пояснити, що петиції 1848 р. припинили бути політичним документом незначної купки національних інтелектуалів. Як справедливо вважає В.І. Фрейдзон, на політичній арені вже існувало чеське національно-політичне ядро, що хоча і свідчило про виникнення нації, але її внутрішній взаємозв'язок все ж поки що не був міцним. Сама еліта переважно залишалася ще недостатньо політично зрілою²⁷, що й визначало її тяжіння

до творення пафосних політичних заяв та петицій. В умовах революції петиції являли собою форму колективної заяви, яка спиралася на феномен громадської думки. Такий документ певним чином суперечив авторитетній думці цісаря, що утворювало конфліктну ситуацію. Проте, з іншого боку політизація чеського суспільства привела не лише до сплеску політичної публіцистики у різних її проявах. Головне — з'явився феномен громадської думки. Широкі верстви чеського суспільства були залучені до державно-політичних і національних суперечок. У цих умовах дискусії і погляди інтелектуалів, які до цього часу не мали значного суспільного резонансу, отримали можливість значного поширення серед свого народу, що і сприяло появі такого політичного явища, як петиції. Саме їх обрали чеські ідеологи як одну з форм боротьби й відповідно до цих звернень вписували свої вимоги політичного й національного характеру.

Редакцію радикального проекту петиції до цісаря було доручено ліберальному адвокату Ф.А. Браунеру. Останній, з огляду на власну позицію політичного ліберала, ідеолога австрославізму, виключив із петиції найрадикальніші вимоги, чим фактично надав документу поміркованого змісту. Не випадково, з часом німецький консервативний історик А. Шпрингер дав позитивну оцінку «правкам» Ф.А. Браунера: «він посів правильну обережну позицію, виключивши із програми такі аспекти вимог, як організація праці та соціалістичні фантазії»²⁸. В остаточну редакцію петиції Ф.А. Браунер вніс на розгляд цісаря Фердинанда I пропозицію скликати єдиний представницький сейм з числа делегатів від усіх трьох земель чеської корони — Чехії, Моравії та Сілезії. Цим фактично пропонувалося цісарю розглянути можливість утворити нову адміністративну одиницю в межах Австрійської держави, яка до того історично навіть не була єдиним територіально-державним цілим. Як вважають радянські славісти В. Фрейдзон, В. Дьяков, Т. Ісламов, І. Лещіловський, І. Міллер, у відредагованому документі «були прописані вимоги рипілістів. При цьому, якщо для останніх це лише ставало початковим пунктом боротьби, то для лібералів поява петиції означала виконання програми максимум»²⁹. Таким чином, вимоги як від членів товариства «Ріпіл», так і наступна їх редакція Ф.А. Браунером віддзеркалили актуальний для часу початку революції пласт проблем нормативно-ліберального уявлення чеського соціуму про зміст громадянських свобод. При цьому конституціоналізм, громадянські свободи, посилення ролі місцевих регіонально-земельних органів управління — всі ці вимоги були характерними не тільки для чеської політичної програми, але складали зміст австро-німецьких, угорських, словацьких національних ліберально-політичних програм. Тому, на нашу думку, певний науковий інтерес для нас

становить історичний факт типологічної близькості бачення змісту громадянських свобод як чеськими ідеологами, так й ідеологами інших ліберальних європейських рухів періоду 1848–1849 рр. З огляду на сказане виникає закономірне запитання: А що тоді відрізняло чеських лібералів від європейських? У чеській історіографії сьогодні існує доволі широке трактування змісту поняття «ліберальна течія», а тому для відповіді на це запитання буде цілком логічно опертися на думку відомого чеського історика О. Урбана. Він зазначає: «Під лібералізмом ми розуміємо широкий визвольний рух ..., основи якого базуються на ідеях захисту прав людини і його політичних прав. Він виходив з поняття свободи, реалізовував принцип людської і громадянської рівності та дотримувався демократичної ідеї суверенітету народу»³⁰. Цілком зрозуміло, що таке трактування ліберальної ідеї дозволяє віднести до неї багато політичних течій революційного періоду. Однак, на наше переконання, ліберальні ідеї періоду «Весни народів» все ж кардинально відрізнялися одна від одної, насамперед завдяки такій особливості лібералізму того часу — він був безпосередньо пов'язаний зі становленням принципу національності, що відповідно приводило до становлення та розвитку ліберальних, але обов'язково національних ідеологем.

Тому, згідно з принципами свого бачення політичного розвитку Чехії, земельна шляхта схвально поставилася до браунеровської ідеї скликання єдиного представницько-станового земського сейму. При цьому можна стверджувати, що фундаментальні, принципові моменти такого політичного підходу покоїлися на тлі спільності кінцевого інтересу місцевої шляхти із імперським дворянством. Обидві ці соціальні групи, насамперед, плекали свої станові привілеї, а вже потім формували вимоги національного характеру. Відповідно, ідея максимальної вимоги «національної свободи» для цієї категорії учасників національного чеського руху до кінця все ж не виходила за рамки традиційної загальноімперської оболонки. В подальшому, на наш погляд, це стало фундаментом політичної співпраці для низки етнократів, що сповідували різні політичні принципи. Тому цілком логічно, що зовсім скоро чеські ліберальні діячі, відчувши запити лідерів правого консервативного крила чеського національного руху — Фр. Штернберга, Л.Л. Тун-Гогенштайна, Лео фон Туна та інших, спрямували свої зусилля в напрямі трансформації традиційного австрофільства до компромісної теорії австрославізму. На підтвердження цієї думки варто навести наступні факти. Так, Святовацлавський комітет очолював богемський аристократ граф Войтех Дейм. Пізніше, у травні, до Тимчасового уряду Чехії увійшли такі національні ліберали та радикали, як Ф. Палацький, Ф.-Л. Ригер, Ф. Браунер, а очолив уряд богемський аристократ, консерватор Лев Тун-Гогенштейн.

Можна стверджувати, що такий підхід етнократів до сутності ідеологеми національного чеського руху періоду революції, який скоріше відповідав пасивно-поміркованій моделі опозиційності чеського національного руху, був не випадковістю. На нашу думку, досить влучно змістовий алгоритм чеської національної парадигми та, відповідно, політичної психології етнократів визначили О.В. Павленко та професор кафедри філософії лондонського Біркбек-коледжу Р. Скрутон. О.В. Павленко означила політичну поведінку та ідеологію чехів періоду національного пробудження як «чеську модель виживання». Дослідниця конкретизувала, що нова та новітня історія Чехії вражає своїм внутрішнім взаємозв'язком, цілісністю політичних традицій, над якими майже не володарюють ані політичні пристрасті, ані зовнішній силовий тиск. У минулому столітті головна лінія чеської політики визначалася як «пасивна опозиція» та кабінетна боротьба, ...які в остаточному варіанті так і не вийшли за рамки петиційної компанії»³¹. Типологічно близької позиції дотримується Р. Скрутон. Він вважає, що місцевий консерватизм, який асоціювався із традиційною прихильністю чехів до історичних, регіональних цінностей і порядку, соціальними й релігійними доктринами здійснив помітний вплив на політичну культуру земель Чеської корони. Відповідно, чехи, продовжує Р. Скрутон: «хоча і не люблять, коли їх називають консерваторами..., але все ж вони переважно тяжіють до консервативної культури та просякнуті регіональним духом»³². До речі, трохи раніше відомі радянські слависти В. Дьяков та В. Фрейдзон дещо у завуальованій формі, з огляду на панування однієї методологічної парадигми, висловили схожу із вищезгаданими дослідниками тезу, в якій, на перший погляд, відсутня критика поміркованої політичної активності певних слов'янських народів. Радянські слависти констатували: «австрійські слов'яни значно стриманіше формулювали свої політичні завдання ... та переважно обґрунтовували свої позиції здебільше необхідністю підвищувати свій культурний рівень»³³.

У контексті зазначеного виникає закономірне запитання, що спонукало чеських ідеологів до зваженості та компромісу? Насамперед, це специфіка історико-політичного досвіду, якого в умовах панування німецької політичної системи набував чеський народ протягом багатьох століть. Для чехів будь-які зусилля позбутися обійм «великої австрійської батьківщини» та спроба набутти власної політичної індивідуальності приховували загрозу потужної асимілюючої експансії з боку імперії. Чеській національний рух у період революції 1848–1849 рр. опинився в силовому полі майже трьох політичних тенденцій — пангерманської, панслов'янської і угорської з її ідеєю угорської політичної нації. Останню — угорську політичну тенденцію — дослідники переважно розглядають

через призму словацького національного руху періоду пробудження. Такий підхід, на нашу думку, не дозволяє до кінця визначити місце чеського національного руху у свідомо організованій Австрійським урядом системі протиставлення слов'ян угорському руху із його ідеєю «*patio hungarica*». Можна впевнено стверджувати, що більшість чеських ідеологів, сучасників революційних подій, не могли не помічати фактів загравання Габсбургів із національними лідерами західного слов'янства. Навіть радикально налаштований росіянин М. Бакунін у своїй «Сповіді» дав досить чітку оцінку віденській національній політиці, яка базувалася на принципі «*divide et impera*» («розділяй і володарюй»). Безпосередньо Бакунін писав: «У Празі з давніх часів вже існувало вчене літературне коло, яке мало на меті збереження, підняття й розвиток чеської літератури, чеських національних звичаїв, а також і загалом слов'янської національності, яку пригнічували, ганьбили, зневажали німці, так само, як і мадяри. ... Палацький, Шафарик, граф Тун, Ганка, Коллар, Урбан, Штур і кілька інших були ватажками слов'янської пропаганди, спочатку літературної, потім вона набула навіть політичного значення. Австрійський уряд їх не любив, але терпів, тому що вони протидіяли мадярам»³⁴.

Можна стверджувати, що наявні політичні обставини в умовах існування різних потужних національних векторальних тисків (німці, угорці) спонукали чеських ідеологів максимально залучати до кола своїх союзників хоч консервативну, але все ж свою етнічну шляхту та в наступному обирати шлях зниження політичного градусу міжетнічних стосунків у відносинах із австрійською владою. У той самий час доцільність подальшого розвитку компромісної ідеологемі чеського національного руху періоду революції диктувалася внутрішніми земельними обставинами. До того ж, тут варто згадати і про земську чесько-австрійську багатовікову спільність історичної долі, а також демографічну та культурну специфіку, що мала місце на землях корони святого Вацлава. Так, чехи вважали всі землі в межах Богемії і Моравії приналежністю свого національного організму. Таке переконання базувалося на інтерпретації чеських національних традицій, чеській історії, що стала частиною ментальності та моральної спадщини нації. Реальність етнічної ситуації, наявність бікультурності (чехи-німці) на землях Чеського королівства, це і все сказане вище висвітлили глибинність процесу розпаду богемської культурно-історичної спільності. При цьому генеза компромісної ідеологемі чеського національного руху своїм корінням сягала змісту алгоритму скептичного ставлення до німецького, який був сформований ще К.І. Тамом, Й. Добровським, В. Ганкою та багатьма іншими західними слов'янськими будителями. Варто наголосити на наявності багаторічних традицій будительського антагонізму по відношенню до німецької культури.

Відповідно, правомірно вважати, що негативно-оціночне ставлення до всього німецького і водночас неможливість розриву чесько-німецьких відносин хоча і зачіпали практику духовного взаємообміну, але все ж, наголошують А. Бобраков-Тімошкін³⁵ та І. Амбигосомян³⁶, об'єктивно не створювали умов для антагонізму між чеським і австро-німецьким національними рухами.

У цьому зв'язку доречно буде навести цитату Е. Арнольда, який, хоча і був послідовним радикальним демократом, але не відкидав можливості існування політичної спільності між чеським та німецьким народами на етапі їхньої сумісної боротьби за досягнення демократичних свобод. Арнольд досить чітко роз'яснював свою позицію, стверджуючи, що недопустимо сповідувати по відношенню до німців ідеї реваншизму: «не можна робити висновок, — пише радикальний демократ, — що ті, хто розмовляє німецькою, повинні залишити своїх чеських братів, у жодному разі! Ми повинні йти рука об руку, одна історія, одна кров, один державний союз вводять нас до кола найтіснішого та гарячого братерства. ... не смійте думати, що чеські патріоти тримають для Вас за своєю пазухою якесь каміння, наполягаючи на реалізації національного принципу навсібіч без винятку»³⁷. Тому вважаємо, що чесько-німецькі духовно-культурні протиріччя, які були особливо помітними у змісті мовно-історичної ідеологеми чеської національної парадигми, не меншою мірою ставали причиною подальшого закріплення ідей поміркованості або пасивної опозиційності, які поступово трансформувалися до ідеї австрославізму. У зв'язку з цим доцільно послатись на висловлювання Ф. Палацького та К. Гавлічка-Боровського. Їх аналіз дозволяє стверджувати, що громадянські символи свободи для ліберальних національних ідеологів були все ж другорядними у змісті національної ідеологеми революційного періоду. Для наочності нашого твердження варто навести уривок з квітневої газети «Народні новини» 1848 р. У газетній статті К. Гавлічек-Боровський заявив: «у нас є свобода і парламент, а тому зараз для всіх нас разом існує необхідність піклуватися насамперед про себе, і це повинно стати найголовнішою нашою турботою, необхідно піклуватися про нашу національність і мову, тому що свобода без національності є не що інше, як свобода для іноземців, а не свобода для нас особисто»³⁸. Як бачимо, в революційний період чеського національного руху продовжувала існувати мовно-культурна ідеологема, водночас не стільки експлуатовалася концепція протиставлення німецькому політичному пануванню, скільки стверджувалося про знищення німцями чеської духовної своєрідності. Водночас, національна свобода в очах сучасників та їхніх ідейних натхненників означала визнання нації як такої та була нерозривно пов'язана із територією, на якій вона мешкала, а в нашому випадку — із

едністю різних чеських провінцій, що населялися поки уявною нацією. Навесні 1848 р. К. Гавлічек-Боровський, відвідавши Моравію, із сумом озвучив причини чеської етнічної трагедії, в якій звучать мотиви переважно духовного, а не політичного порядку: «все виглядає однаково ... освічена людина виглядає як німець, а слов'янство переважно асоціюється із вульгарністю»³⁹. У цьому зв'язку особливо варто наголосити, що певний антагонізм по відношенню до поняття «німецький» не був несподіванкою у змісті революційної ідеї ліберальних національних ідеологів. Достатньо навести цитату із виступу Ф. Палацького, який проголосив ідею етноісторичної специфіки земель Чеської корони, що, на його думку, призвела до появи певної синтезованої слов'яно-німецької етнічної форми. Ф. Палацький зазначив: «Богемська нація, а на цей факт ми, панове, не можемо заплюшувати очі, вже давно є двомовною нацією»⁴⁰. Отже, період 1848–1849 рр. — це час активної фази чеського національного руху проти німецькомовної бюрократії імперії Габсбургів. Тому в змісті чеської національної ідеології мовна проблема й надалі не втрачала своєї актуальності. До того ж, чеськими національними ідеологами мовна боротьба протягом усієї «Весни народів» вважалася певною формою політичного престижу і символом національного чеського руху.

Одним із наслідків революції на землях корони святого Вацлава став кінець концепції богемізму із її наднаціонально-регіональним патріотизмом. Наднаціональні шляхи історико-політичного розвитку виявилися відтепер закритими. Богемізм як можлива альтернативна ідентичність для мешканців Богемії почала поступово зникати. Водночас його головні носії в особі місцевої шляхти і частини чесько-німецької інтелігенції для себе остаточно обрали тактику глухої політичної оборони. Період революції 1848–1849 рр. у змісті національної парадигми чеського національного руху з новою силою актуалізував ідею поміркованості, тобто пасивної опозиційності чеського національного руху, що загалом відповідало чеській моделі національного виживання. До речі, це наше твердження цілком логічно буде пов'язати із думкою П.Й. Шафарика, якого, безумовно, неможливо зарахувати до лав радикальних слов'янських ідеологів, але водночас неможливо звинуватити будителя і у відсутності національного патріотизму. Він у своєму листі до О.М. Бодянського надає критичну оцінку активній фазі революційного періоду, яка, на його думку, стала причиною зниження творчої і духовної активності західного слов'янства: «У нас настали, — пише П.Й. Шафарик, — важкі часи, тому що всі сили спрямовуються в інший бік. У газетах про все маєте достатньо відомостей, але багато їм не довіряйте, газети все брешуть...»⁴¹. На нашу думку, «політична обережність» не була випадковою забавкою деяких конформістськи налаштованих чеських ідео-

логів. Як справедливо вважає американський професор угорського походження Іштван Деяк, практика реалізації максимальних вимог чеської національної програми не мала жодних шансів на реалізацію з причини розгортання більш потужних національних рухів — австрійського й особливо угорського⁴². З огляду на поліваріантність історичного процесу, спробуємо припустити, що у випадку позитивного сценарію реалізації національного принципу австрійцями або угорцями їхня масштабність найімовірніше затягнула б у «воронку етнічного конфлікту» чехів. Останні були б змушені прийняти політичний і національний сценарій свого етнічного розвитку від більш «сильного», як це, наприклад, мусили зробити бретонці, каталонці та інші етнічні групи в період Великої французької революції. Як би це не було прикро, але національні революції «не люблять» малі національні або етнорегіональні рухи. Цим, на нашу думку, можна пояснити відповідну активізацію австрофільства, яке стало однією із причин подальшого концептуального оформлення ідеї австрославізму. Відповідно, у складні для Дунайської монархії часи, на тлі нової ідеї продовжували формуватися важливі принципи національного чеського руху, що увійшли до модернізаційного змісту чеської національної парадигми. Вони являли собою певний мікс політичних ідей, в якому політичні свободи — демократія, соціальні й особисті гарантії посіли дещо другорядне місце. Відповідно, в змісті ідеологем чеського національного руху пріоритетною домінантою стала боротьба за національну справедливість із її духовно-культурним принципом, витоки якого можна знайти в мовно-історичній ідеологемі чеського пробудження.

---

¹ Thun J.M. Der Slawismus in Böhmen. — Prague: JG Calve, 1845. — S. 17–23. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://books.google.ru/books?id=q7YAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Thun,+Joseph+Mathias.+Der+Slawismus+in+B%C3%B6hmen&hl=ru&sa=X&ved=0CBsQ6AEwAGoVChMIjPKg3IfPwIVg_ByCh0AYw2s

² Писарев Д.И. Меттерних. — С.-Пб., 1900. — Полн. собр. соч. — Т. 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://az.lib.ru/p/pisarew_d/text_1861_metternih.shtml

³ Wandruszka A. Großdeutsche und kleindeutsche Ideologie 1840–1871 / Deutschland und Österreich. Ein bilaterales Geschichtsbuch / Hrsg. Von R.A. Kann und F.E. Prinz. — Wien–München, 1980. — S. 114.

⁴ Metternich K. Denkwürdigkeiten / Vorwort: Otto H. Brandt. — München: Müller, 1921. — Bd. 2. — S. 77.

⁵ Меттерних К. фон. Записки князя Меттерниха о состоянии умов в Европе и об обязанностях правительств // Русская старина. — 1873. — Т. 8. — № 11. — С. 798.

⁶ Georgiev J. Až do těch hrdel a statků?: konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848. — Praha, 2011. — S. 87.

⁷ Thun J.M. Der Slawismus in Böhmen. — Prague: JG Calve, 1845. — S. 7. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://books.google.ru/books?id=q7YAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Thun,+Joseph+Mathias.+Der+Slawismus+in+B%C3%B6hmen&hl=ru&sa=X&ved=0CBsQ6AEwAGoVChMIjPKg3IfPwIVg_ByCh0AYw2s

AAJ&printsec=frontcover&dq=Thun,+Joseph+Mathias.+Der+Slawismus+in+B%C3%B6hmen&hl=ru&sa=X&ved=0CBsQ6AEwAGoVChMIjPKg3IfPwIVg_ByCh0AYw2s

⁸ *Пытин А.Н., Спасович В.Д.* История славянских литератур. — С.-Пб: Типография М.М. Стасюлевича, 1881. — Т. 2. — С. 92.

⁹ *Павленко О.В.* Символы «свободы» в политических движениях народв Австрийской империи в 1848–1849 гг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_ednref5

¹⁰ *Urban O.* Český liberalismus v 19. století / Český liberalismus texty a osobnosti. Editoři M. Znoj, J. Navránek, M. Sekera. — Praha: Torst, 1995. — S. 22.

¹¹ *Колейка И.* Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX–XX. — Прага, 1964. — С. 45; Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. — 1849 г. — М.: Наука, 1980. — Т. 1. — С. 395; *Еремеева Г.И.* Чешский радикальный демократ Йозеф Вацлав Фрич: из истории общественно-политической борьбы в Чехии в 40–60-е годы XIX века). — М.: «Наука», 1984. — С. 16.

¹² *Малый Я.* Воспоминания и заметки старого чешского патриота // Славянский ежегодник. — Киев, 1877. — Год 2. — С. 41–42

¹³ *Žáček V.* Čechové a Poláci roku 1848. Studie k novodobým politickým stykům česko-polským. — Praha: Vydal Slovanský ústav a Slovanský výbor Československa, 1947. — Část prvá. — S. 129.

¹⁴ *Smetana A.* Sebrané spisy filosofické. — Praha: Laichter, 1903. — Díl 1. — S. 55.

¹⁵ *Arnold E.* Milí, drazí českoněmečtí bratři. — Praha: Státní nakl. politické literatury, 1954. — S. 56–57.

¹⁶ *Sabina K.* Slovanství a panslavismus / Čeští radikální demokrat: (výbor politických statí). Uspořádal Kosík Kosík. — Praha, 1953. — S. 304.

¹⁷ *Пфедфель К.* Письмо Карла Пфедфеля к Эрнестине Тютчевой. Тегернзее. 11 сентября 1848 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/tyutchev/critics/ln2/ln2--2282.htm>

¹⁸ *Palacký F.* Psaní dne 11. dubna 1848 do Frankfurtu // Česká čítanka. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://texty.citanka.cz/palacky/isr2-a.html>

¹⁹ *Лециловская И.И., Фрейдзон В.И.* Революция 1848–1849 годов и угнетённые народы Австрийской империи // Советское славяноведение. — 1973. — № 6. — С. 35.

²⁰ *Тейлор А.Дж.П.* Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. — Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. — С. 57.

²¹ *Любавский М.К.* История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). — М., 1917. — С. 214.

²² *Kolejka J.* Národy habsburské monarchie v revoluci 1848–1849. — Praha: Svoboda, 1989. — S. 99.

²³ *Schuselka F.* Ist Österreich deutsch? — Leipzig: Weidmann, 1843. — S. 16.

²⁴ *Тютчев Ф.И.* Россия и революция. 12 апреля 1848. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/tyutchev/texts/pss06/tu3/tu3-144-.htm>

²⁵ *Tajtak L.* K niektorým otázkam hodnotenia revolúcie 1848–1849 na Slovensku. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.shs.sav.sk/smolenice2001/Smolenice/Zjazdove%20rokovanie/Diskusne%20prispevky/Tajtak.htm>

²⁶ *Главачка М.* «Весна народов» в Центральной Европе. Историческое наследие революции 1848–1849 годов в Австрийской империи (на примере чешских земель). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/g111.html#_ftnref1

²⁷ Фрейдзон В.И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи / Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. — М.: Наука, 1981. — С. 46.

²⁸ Springer A. Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. — Leipzig: S. Hirzel, 1863. — Bd. 1. — S. 590.

²⁹ Освободительные движения народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. — 1849 г. — М.: Наука, 1980. — Т. 1. — С. 393.

³⁰ Urban O. Český liberalismus v 19. století / Český liberalismus texty a osobnosti. editoři Milan Znoj, Jan Havránek, Martin Sekera. — Praha: Torst, 1995. — S. 15.

³¹ Павленко О.В. Концепция «нравственной политики» в чешском движении в IX — начале XX вв. / Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. Материалы международной одноименной конференции, проходившей в Институте славяноведения и балканистики в 1996 году). — М.: ИСБ РАН, 1997. — С. 55.

³² Scruton R. Čemu věřím a proč // Revue Politika. — 2004. — Č. 6/7. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.cdk.cz/rp/clanky/206/cemu-verim-a-proc/>.

³³ Дьяков В.А., Фрейдзон В.И. Основные этапы развития и типологии общественно-политической мысли славянских народов в XIX веке // Советское славяноведение. — 1984. — № 2. — С. 54.

³⁴ Бакунин М. Исповедь. В тюрьмах и ссылке 1849–1861 // Собр. соч. и писем 1828–1876. — М.: Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. — Т. 4. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://www.ereading.club/bookreader.php/3956/Bakunin_Sobranie_sochineniii_i_pisem_\(1828-1876\).html](http://www.ereading.club/bookreader.php/3956/Bakunin_Sobranie_sochineniii_i_pisem_(1828-1876).html)

³⁵ Бобраков-Тимошкин А. Феномен и трагедия пражского многоязычия // Новое литературное обозрение. — 2004. — № 68. — С. 210.

³⁶ Абисогомян И. Становление чешской лексикографии в эпоху национального Возрождения: традиции и новаторство. Диссертация на соискание учёной степени доктора философии по чешской филологии. — Тарту, 2009. — С. 24.

³⁷ Arnold E. Milí, drazí českoněmečtí bratři. - Praha: Státní nakl. politické literatury, 1954. — S. 55–57.

³⁸ Havlicek K. Čechy a německý spolek Národní noviny. 08. Duben. 1848. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=NarN/1848/4/13.png>

³⁹ Havlicek K. Zásady Narodnich Novin // Národní noviny. 07. Červen. 1848. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://narodnilisty.wz.cz/2006/n14/havlicek.html>; Havlicek K. Nove volby do Frankfurtu // Národní noviny. 22. Únor. 1849 s. 230–231. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://narodnilisty.wz.cz/2006/n14/havlicek.html>

⁴⁰ Palacký F. Františka Palackého Spisy drobné. Opatřil Bohuš Rieger. — V Praze: Bursík & Kohout, 1898. — S. 303.

⁴¹ Шафарик П.И. Письмо к Бодянскому. Прага 9 сентября 1848 г. / Письма П.И. Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857). С приложением писем П.И. Шафарика к В.И. Григоровичу (1852–1856). Приготовлено к изданию П.А. Лавровым и М.Н. Сперанским. — М., 1895. — С. 203.

⁴² Deák I. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. — Budapest: Gondolat, 1983. — P. 231–234.

REFERENCES

1. Abisogomyan, I. (2009). *Stanovlenie cheshskoj leksografii v ehpohe nacionalnogo Vozrozhdeniya: tradicii i novatorstvo*. Tartu [in Russian].

2. Arnold, E. (1954). *Milí, drazí českoněmečtí bratři*. Praha: Státní nakl. politické literatury [in Czech].
3. Bakunin, M. (1935). *Ispoved. V tyurmah i ssylke 1849–1861*. Moskva.: Izdatelstvo Vsesoyuznogo obshchestva politkatorzhan i ssyl'no-poselencev. Retrieved from [http://www.ereading.club/bookreader.php/3956/Bakunin_Sobranie_sochineniii_i_pisem_\(1828-1876\).html](http://www.ereading.club/bookreader.php/3956/Bakunin_Sobranie_sochineniii_i_pisem_(1828-1876).html) [in Russian].
4. Bobrakov-Timoshkin, A. (2004). Fenomen i tragediya prazhskogo mnogoyazychiya. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 68, 207–230 [in Russian].
5. Deák, I. (1983). *Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben*. Budapest: Gondolat [in Hungarian].
6. Dyakov, V., & Frejdzon, V. (1984). Osnovnye ehtapy razvitiya i tipologii obshchestvenno-politicheskoy mysli slavyanskikh narodov v XIX veke. *Sovetskoe slavyanovedenie*, 2, 51–64 [in Russian].
7. Eremeeva, G. (1984). *Cheshskij radikalnyj demokrat Jozef Vaclav Frich: iz istorii obshchestvenno-politicheskoy borby v Chekhii v 40–60-e gody XIX veka*. Moskva.: Nauka [in Russian].
8. Frejdzon, V. (1981). Nekotorye cherty formirovaniya nacij v Avstrijskoj imperii. *Formirovanie nacij v Centralnoj i Yugo-Vostochnoj Evrope* (pp. 28–49). Moskva: Nauka [in Russian].
9. Georgiev, J. (2011). *Až do těch hrdel a statků?: konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*. Praha [in Czech].
10. Glavachka, M. Vesna narodov v Centralnoj Evrope. Istoricheskoe nasledie revolucii 1848-1849 godov v Avstrijskoj imperii (na primere cheshskih zemel). Retrieved from http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/gl11.html#_ftnref1 [in Russian].
11. Havlicek, K. (1848). Čechy a německý spolek Národní noviny. 08. Duben. 1848. Retrieved from <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=NarN/1848/4/13.png> [in Czech].
12. Havlicek, K. (1848). Zásady Narodnich Novin. *Národní noviny*. 07. Červen. 1848. Retrieved from <http://narodnilisty.wz.cz/2006/nl4/havlicek.html> [in Czech].
13. Havlicek, K. (1849). Nove volby do Frankfurtu. *Národní noviny*. 22. Únor. 1849. Retrieved from <http://narodnilisty.wz.cz/2006/nl4/havlicek.html> [in Czech].
14. Kolejka, I. (1964). *Slavyanskíe programmy i ideya slavyanskoy solidarnosti v XIX–XX v*. Praga [in Russian].
15. Kolejka, J. (1989). *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848–1849*. Praha: Svoboda [in Czech].
16. Leshchilovskaya, I., & Frejdzon, V. (1973). Revoluciya 1848–1849 godov i ugne-tyonnye narody Avstrijskoj imperii. *Sovetskoe slavyanovedenie*, 6, 29–50 [in Russian].
17. Lyubavskij, M. (1917). *Istoriya zapadnyh slavyan (pribaltijskih, chekhov i polyakov)*. Moskva [in Russian].
18. Mal'j, Ya. (1877). Vospominaniya i zametki starogo cheshskogo patriota. *Slavyanskij ezhegodnik*, 2, 41–42 [in Russian].
19. Metternih, Klemens fon (1873). Zapiski knyazyza Metterniha. *Russkaya starina*, 8 (11), 782–99 [in Russian].
20. Metternich, K. (1921). *Denkwürdigkeiten*. (Bd. 2). Vorwort: Otto H. Brandt. München: Müller [in German].
21. *Osvoboditelnye dvizheniya narodov Avstrijskoj imperii. Vozniknovenie i razvitie. Konec XVIII v. — 1849 g.* (1980). (Vol. 1). Moskva: Nauka [in Russian].
22. Palacký, F. Psaní dne 11. dubna 1848 do Frankfurtu. *Česká čítanka*. (1848). Retrieved from <http://texty.citanka.cz/palacky/isr2-a.html> [in Czech].
23. Palacký, F. (1898). *Františka Palackého Spisy drobné*. V Praze: Bursík & Kohout [in Czech].

24. Pavlenko, O. Simvoly svobody v politicheskikh dvizheniyah narodv Avstrijskoj imperii v 1848-1849 gg. Retrieved from http://www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_ednref5 [in Russian].
25. Pavlenko, O. (1997). Konceptiya npravstvennoj politiki v cheshskom dvizhenii v XIX — nachale XX vv. *Avstro-Vengriya: integracionnye processy i nacionalnaya specifika* (pp. 53–67). Moskva [in Russian].
26. Pisarev, D. (1900). Metternih. (Vol. 1). Retrieved from http://az.lib.ru/p/pisarew_d/text_1861_metternih.shtml [in Russian].
27. Pfeffel, K. Pismo Karla Pfeffelya k Ernestine Tyutchevoj. Tegernsee. 11 sentyabrya 1848 g. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/tyutchev/critics/ln2/ln2-2282.htm> [in Russian].
28. Pypin, A., & Spasovich, V. (1881). *Istoriya slavyanskikh literatury* (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Tipografiya M. M. Stasyulevicha [in Russian].
29. Sabina, K. (1953). Slovanství a panslavismus. *Čeští radikální demokrat: (výbor politických statí)* (ss. 298–305). Praha [in Czech].
30. Schuselka, F. (1843). *Ist Österreich deutsch?* Leipzig: Weidmann [in German].
31. Scruton, R. (2004). Čemu věřím a proč. *Revue Politika*, 6–7. Retrieved from <http://www.cdk.cz/rp/clanky/206/cemu-verim-a-proc/> [in Czech].
32. Tajták, L. K niektorým otázkam hodnotenia revolúcie 1848–1849 na Slovensku. Retrieved from <http://www.shs.sav.sk/smolence2001/Smolence/Zjazdove%20rokovanie/Diskusne%20prispevky/Tajtak.htm> [in Slovak].
33. Shafarik, P. (1895). Pismo k Bodyanskomu. Praga 9 sentyabrya 1848 g. *Pisma P.J. Shafarika k O.M. Bodyanskomu (1838–1857)*. Moskva [in Russian].
34. Smetana, A. (1903). *Sebrané spisy filosofické*. (Díl 1). Praha: Laichter [in Czech].
35. Springer, A. (1863). *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809*. (Bd. 1). Leipzig: S. Hirzel [in German].
36. Tejlor, A. (2002). *Gabsburzka monarhiya 1809–1918*. Lviv: VNTL-Klasika [in Ukrainian].
37. Thun, J. (1845). *Der Slawismus in Böhmen*. Prague: JG Calve. Retrieved from https://books.google.ru/books?id=q7YAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Thun,+Joseph+Mathias.+Der+Slawismus+in+B%C3%B6hmen&hl=ru&sa=X&ved=0CBsQ6AEwAGoVChMIjPKg3IfPxxwIVg_ByCh0AYw2s [in German].
38. Tyutchev, F. Rossiya i revolyuciya. 12 aprelya 1848. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/tyutchev/texts/pss06/tu3/tu3-144-.htm> [in Russian].
39. Urban, O. (1995). Český liberalismus v 19. Století. *Český liberalismus texty a osobnosti*. editoři Milan Znoj, Jan Havránek, Martin Sekera (ss. 15–27). Praha: Torst [in Czech].
40. Wandruszka, A. (1980). Großdeutsche und kleindeutsche Ideologie 1840–1871. *Deutschland und Österreich. Ein bilaterales Geschichtsbuch* (ss. 110–142). Wien-München [in German].
41. Žáček, V. (1947). *Čechové a Poláci roku 1848. Studie k novodobým politickým stykům česko-polským* (Část první). Praha: Vydal Slovanský ústav a Slovanský výbor Československa [in Czech].

УДК 930.22“1917/1918”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ua

ІНОЗЕМНІ КОНСУЛИ В КИЄВІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті висвітлено основні форми та проблеми діяльності іноземних консулів у Києві впродовж осені 1917 р. — весни 1918 р. З'ясовано персональний склад консульського корпусу (Яків Гретер, Джон Дуглас, Перикл Гріпарі, Стеліо Василяді, Карл Фішман, Гавриїл Енні, Віктор Мозерт, Ісаакій Вітенберг та ін.). Охарактеризовано особи іноземних консулів. На підставі архівної інформації відтворено тематику нарад консулів та консульських зверень до представників влади. Досліджено, що за доби Української Центральної Ради в Києві функціонували три типи консульств: а) консульства, які продовжили свою діяльність після проголошення УНР; б) спеціальні місії з консульськими повноваженнями; в) громадські організації, орієнтовані на захист підданих своєї держави.

Ключові слова: іноземні консули, Українська Народна Республіка, консульська служба.

Iryna Matiash

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ua

FOREIGN CONSULS IN KYIV DURING THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

The article reflects the basic forms and problems of foreign consuls' activities in Kyiv during the period of autumn 1917 — spring 1918. Personal staff of the consular corps (James Grether, John Douglas, Pericles Hripari, Stelio Vasyliadi, Charles Fishman, Gabriel Annie, Victor Mozert, Isaac Vitenberh etc.) is studied. The author provides personal characteristics of

foreign consuls. On the basis of archival information the agenda of consuls' meetings and consular appeals to the authorities are reproduced. The research showed that during the Ukrainian Central Rada three types of consulates functioned in Kyiv: a) consulates, which continued its activities after the declaration of the UPR; b) special missions with consular powers; c) public organizations focused on the protection of their state's subjects.

Keywords: *foreign consuls, the Ukrainian People's Republic, consular service.*

Історія розвитку консульських зносин України з іноземними державами є невід'ємною складовою історії її міжнародних зв'язків. Початок формування української консульської служби як державного інституту пов'язане з добою Української Центральної Ради та становленням зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки. Правові засади щодо заснування консульських установ УНР у зарубіжних країнах виникли у зв'язку з підписанням 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті мирного договору між УНР з одного боку та Центральними державами (Німецькою імперією, Австро-Угорською імперією, Османською імперією, Болгарським царством), згідно з яким передбачалося встановлювати дипломатичні та консульські зносини з країнами-підписантами одразу після його ратифікації. Однак за час існування Української Центральної Ради офіційних консульських представників за кордон не було відряджено. В той час у Києві на момент проголошення УНР залишалися консули іноземних держав, які розпочали свою діяльність ще в Російській імперії і мали завдання продовжити співпрацю з новою владою. Крім того, вже в грудні 1917 р. до Києва почали прибувати нові іноземні представники з консульськими функціями. Взаємодія іноземних консульських установ із державними органами УНР та вплив іноземних консулів на формування міжнародних зв'язків молодої незалежної держави становить важливу проблему історії міжнародних відносин України.

Питання діяльності іноземних консульств в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради вивчено недостатньо. На тлі детального опрацювання дослідниками різних аспектів роботи іноземних консулів на Півдні України у ХІХ — на початку ХХ століття (Л.Г. Білоусова¹, Л.А. Вовчук², О.П. Тригуб³, В.М. Константінова, І.І. Лиман та А. Ігнатова⁴), про функціонування іноземних представництв у Києві доби визвольних змагань побіжно сказано в працях, присвячених розвитку української дипломатії (Д.В. Веденєєв⁵, В.М. Матвієнко⁶, І.Б. Дацків⁷ та ін.), біографічних нарисах (Н. Портнова⁸) та ін. Ні хронологічні, ні географічні межі праць згаданих дослідників, а також поставлені ними завдання, не передбачали вивчення діяльності іноземних консулів у Києві

восени 1917 — навесні 1918 рр. Відтак ці студії є актуальними в контексті вивчення історії формування міжнародних зв'язків УНР та становлення української консульської служби.

Спеціальну увагу заснуванню консульських установ Австро-Угорщини 1918 р. у Києві та Одесі у контексті дослідження австрійсько-українських консульських зносин присвятив австрійський науковець і дипломат проф. Рудольф Агстнер⁹. На підставі документів, виявлених у Державному архіві Австрії, дослідник висвітлив погляди на розвиток подій в Україні цього періоду керівника австрійської делегації графа Йогана Форгача та обставини призначення консулом у Київ Вальтера Ріттера Принціга фон Гервальта¹⁰.

Деякі біографічні відомості про іноземних консулів, які працювали в Києві в досліджуваній період, містять праці Неллі Портнової (про Григорія Гуревича)¹¹, Георгія Браїловського (про родину Гріпарі)¹², Наталії Баранової-Шестової (про Даниїла Балаховського)¹³, Александра Боханова (про Даниїла Балаховського, Гавриїла Енні)¹⁴, Андрія Фединського (про Дагласа Дженкинса)¹⁵.

На тлі браку спеціальних досліджень важливе значення мають архівні документи про діяльність іноземних консулів в УНР, що відклалися у фондах українських та зарубіжних архівів. Основний масив архівної інформації з досліджуваної проблеми зосереджено у фондах № 2592 «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.», № 1115 «Українська Центральна Рада, м. Київ, з 08.02.1918 р. — м. Житомир, з березня 1918 р. — м. Київ», № 4467 «Англійське консульство в Києві, м. Київ», № 4466 «Французьке консульство в Києві», № 4455 «Швейцарське консульство в Києві» та ін. Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Особливість кількісного і якісного складу цих фондів щодо висвітлення діяльності іноземних консульств полягає у фрагментарності збереженої інформації. Тут відклалося переважно листування з державними органами (передусім — зовнішньополітичним відомством) УНР в оригіналах, копіях і чернетках та інші документи персонального характеру. Деякі документи із цих фондів опубліковано в збірнику «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»¹⁶.

Інформацію про перебування в Києві в грудні 1917 р. — лютому 1918 р. американського консула Дагласа Дженкинса вдалося виявити в колекції Євгена Деслава (Вох 1/1: 1/3 Га-5-7) в Архіві Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада). Український колекціонер придбав опубліковані звіти американського консула під час роботи над «Дипломатичною історією України»¹⁷. Інтерес мають й інші

звіти іноземних консулів, що передавалися до міністерств закордонних справ країн, які їх відрядили. Відтак актуальність зберігає подальше дослідження дипломатичних архівів Греції, Данії, Італії, Франції, Німеччини та інших країн, представники яких працювали в Україні під час Української революції.

Ширшу, ніж біографічного характеру, інформацію містять документи фонду особового походження № Р5998 «Гуревич Григорій Евсеевич, датський консул в Києве» Державного архіву Російської Федерації. Фонд потрапив до цієї архівної установи у складі документів колишнього Російського закордонного історичного архіву в Празі¹⁸ 1946 р. У ньому відклалися документи, пов'язані з консульською діяльністю Г.О. Гуревича, створені українською, німецькою, французькою мовами, івритом упродовж 1917–1926 років. Особливу цінність мають зокрема власноручна записка Г.О. Гуревича про висилку Наркоматом закордонних справ УСРР представників колишніх іноземних консульств з України в 1919 р., листування з іноземними консулами в Києві, з Міністерством закордонних справ Української Держави, відомості про надання допомоги іноземним підданам, протоколи засідань консульських колегій. У фонді збереглися особисті документи консула: закордонний паспорт, виданий 1919 р., посвідки й перепустки за 1918–1919 рр.

Деякі оціночні характеристики іноземних консулів містять спогади українських дипломатів: Дмитра Дорошенка¹⁹, Надії Суворцевої²⁰ та ін.

Мета дослідження полягає у вивченні основних напрямів діяльності іноземних консульств в Українській Народній Республіці, виявленні особливостей їх функціонування, способів і форм взаємодії з зовнішньополітичним відомством УНР, з'ясуванні особового складу консульських установ та ролі їх керівників у започаткуванні консульських зносин із незалежною молододою державою.

На момент проголошення Української Народної Республіки та набуття нею державної самостійності на її території перебували консульські установи іноземних держав, які мали дипломатичні та консульські зносини ще з Російською імперією. Іноземні консули виконували всі визначені міжнародним правом функції: забезпечували реалізацію інтересів країни, яку вони репрезентували, в сфері зовнішньої торгівлі та торговельного мореплавання, здійснювали нагляд та інспекцію суден, що ходили під її прапором, оформляли судові документи, розслідували будь-які події на суднах, що мали місце в дорозі; контролювали точність виконання міжнародних торгових договорів та конвенцій; захищали права підданих своїх держав, забезпечували їх представництво у судових та інших установах Російської імперії, надавали їм матеріальну допомогу, видавали національні паспорти і проїзні документи, візи, легалізували

документи, реєстрували акти громадянського стану, вчиняли нотаріальні дії, інформували уряди держав, які вони представляли, про стан торгівлі й мореплавства в консульському окрузі, зміни в законодавстві країни перебування, зміни тарифів і цін та здійснювали іншу діяльність відповідно до вимог міжнародного права. При цьому більшість консулів іноземних держав працювали в Києві доволі тривалий час. Вони переважно не були громадянами країн, які репрезентували, а належали до місцевої промислової еліти, деякі — до станів дворян, купців, спадкоємних почесних громадян, мали власні маєтки й вели особистий або родинний бізнес.

У нових умовах у столиці УНР консульським представником Бельгії залишився Яків Якович Гретер, Великої Британії — Джон Дуглас, Греції — Перикл Петрович Гріпарі, Іспанії та Португалії — Стеліо Стефанович Василяді, Італії — Карл Володимирович Фішман, Норвегії — Віктор Дмитрович Мозерт, Швейцарії — Гавриїл Гавриїлович Енні, Франції — Даниїл Григорович Балаховський, Персії — Ісаакій Миколайович Вітенберг²¹.

Найбільший досвід консульської діяльності мав представник відомої на українських теренах родини грецького походження — Перикл Гріпарі. Його брат, Микола Петрович Гріпарі, від 1879 р. виконував обов'язки грецького віце-консула, від 1880 р. — італійського консульського агента, від 1889 р. — датського віце-консула, від 1893 р. — шведського і норвезького віце-консула в Севастополі. Освічений, ерудований, Микола Гріпарі, який невимушено спілкувався кількома європейськими мовами, здобув заслужений авторитет серед представників дипломатичного корпусу. Не меншою повагою він користувався й серед місцевого населення як меценат і благодійник, один із засновників і попечитель Грецького училища в Севастополі, й був обраний 1893 р. гласним Міської думи Севастополя.

Із Севастополя розпочав консульську кар'єру і Перикл Петрович. Їхній третій брат — Демосфен — служив грецьким консулом у Феодосії. Якщо Микола Петрович 1890 р. отримав російське громадянство і став «потомственным» російським дворянином, то брати залишались грецькими підданими. Від 1895 р. родина Гріпарі оселилася на Волині, де Микола Гріпарі, на той час купець 1-ї гільдії, придбав порцеляновий завод у селищі Баранівка, відбудував його після пожежі, запросив іноземних майстрів та запроваджував нові технології. Окрім особистих статків Миколи Петровича, були й родинні. Родина Гріпарі володіла гончарно-черепичним і лісопильним заводами, фабрикою гнутих меблів, двома медоварнями, водяним млином, паровим млином і 34 дрібними торговельними лавками. Микола Гріпарі отримав посаду Почесного мирового судді Новоград-Волинського суддівського мирового округу, а Перикл Гріпарі — грецького консула в Києві²². Водночас у власності

Перикла Петровича залишався Гамарянський млин у с. Мала і Велика Новоселиця, Полонської волості Новгород-Волинського повіту Волинської губернії та інші об'єкти власності.

Мав особисті бізнесові інтереси на українських теренах і бельгійський консул — швейцарець Яків Гретер, відомий підприємець. Він був співвласником (разом із німецьким інженером Філіпом Мозером) відкритого влітку 1882 р., відповідно до придбаного ним наприкінці 1881 р. права на пожиттєве користування земельною ділянкою на Шулявці, Київського чавуноливарного і механічного заводу. Завод спершу виробляв різноманітну чавуноливарну продукцію, в тому числі — рафінадні форми. 1888 р. підприємство було реорганізовано через конфлікт із першим компаньйоном Якова Гретера. За участі нового компаньйона — чеського інженера Йосифа Криванека — було засновано акціонерне товариство «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К». Очолив товариство Яків Гретер. Йому належав і контрольний пакет акцій заводу, реконструйованого після зміни співвласника. Асортимент продукції заводу значно розширився: від устаткування для лісопильних, цегляних, цукрових та цукрорафінадних заводів аж до виробництва залізничних рейок і підвісних мостів, які поставляли на Московсько-Кієво-Воронезьку залізницю, Київську міську залізницю, Польську і Миколаївську залізницю*. Уже до середини 1890-х років завод Гретера і Криванека став одним із найбільших не лише у місті, але й у своїй галузі. Виготовлену на ньому парову машину нової конструкції було відзначено золотою медаллю на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці (28 травня (9 червня) — 1(13) жовтня 1896 р., Нижній Новгород).

Яків Гретер належав також від 1905 р. до акціонерів бельгійського акціонерного товариства «Київські трамваї» (АТ «Les Tramways de Kieff»), яке вкладало значні кошти у розвиток трамвайного сполучення в Києві та оновлення трамвайного парку міста.

Золоту медаль XVI Всеросійської промислової і художньої виставки отримало і Товариство Кальнакського цукрового заводу, посаду директора-розпорядника якого 1887 р. обійняв Гавриїл Гавриїлович Енні. До цієї посади інженер Енні йшов три роки. Він належав до стану спадкоємних почесних громадян Російської імперії — привілейованого прошарку міських обивателів. Народився майбутній консул поблизу Санкт-Петербурга, в Новосаратовській колонії, заснованій у XVIII ст. німецькими колоністами, вихідцями з Бранденбурга й Вюртембурга. Середню освіту Гавриїл Енні отримав у Швейцарії — у реальному училищі

---

* Після націоналізації більшовикам завод 1919 року отримав назву «Перший державний машинобудівний завод», а 1922 року — Завод «Більшовик».

Цюриху. По тому вступив до Дрезденського політехнікуму. Практичний досвід під час навчання здобував у 1879–1880 рр. на машинобудівному заводі *Sail, Halot et C-ie* у Брюсселі. Навчання закінчив 1882 р. зі званням інженера-механіка. У 1882–1883 роках працював у Варшаві на заводі Акціонерного товариства механічних і гірських заводів «Лильпот, Рау и Левенштейн»*, отримав досвід участі підприємства в XV Всеросійській художньо-промисловій виставці (Москва, 20 травня — 15 вересня 1882 р.). 1884 року Гавриїл Енні переїхав на українські терени для роботи в цукровій промисловості. Окрім керівництва Кальниківським цукровим заводом, він увійшов до правлінь Товариства Київського пивовареного заводу, Товариства Маловисківського цукробурячного заводу, Товариства машинобудівельного заводу «Прогрес» у Бердичеві, Товариства Черкаського цукрорафінадного заводу та ін.

Високі посади на заводах цукрової промисловості мали й інші іноземні консули: на посаді італійського консула в Києві тривалий час працював цукрозаводчик і мануфактур-радник Карл Фішман²³, директором-розпорядником Благодатинського товариства бурякоцукрового й рафінадного заводу був французький консул Даниїл Балаховський. Спадкоємний почесний громадянин, інженер і меценат Даниїл Григорович (Герцевич) Балаховський був одружений з представницею відомої київської купецької родини, сестрою філософа-екзистенціаліста Лева Ісаковича Шестова — Софією. Родина Балаховських мешкала у побудованому до початку Першої світової війни батьком Даниїла великому будинку № 41 на вулиці Трьохсвятительській²⁴. У серпні 1917 р. консул Даниїл Балаховський увійшов до складу Центральної Ради як представник національних меншин.

Урзуєво-Іванівським лісопильним заводом на Чернігівщині володіла родина перського консула І.М. Вітенберга²⁵, у родинній історії британського консула шотландця Джона Дугласа було виробництво сільськогосподарських машин та автообслуговування. Норвезький консул Віктор Мозерт керував Київським відділенням Санкт-Петербурзького (Петроградського) облікового і позичкового банку, розташованого в будинку № 8 на вулиці Хрещатик. Він був гласним Київської міської думи та почесним членом Київського губернського піклувального комітету дитячих притулків.

---

* Під час Першої світової війни Акціонерне промислове товариство механічних заводів «Лильпот, Рау и Левенштейн», що виконувало замовлення військового відомства, було евакуйоване з Варшави до м. Кременчуг Полтавської губернії. Див.: *Евселевский Лев Исакович. К истории заводов «Лильпот, Рау и Левенштейн» в Кременчуге.* Режим доступу: http://okrain.net.ua/article/view/Istorija_Kremenchugskih_predpriyatij.html

Посаду датського консула обійняла особа, далека від «великого бізнесу», але широко відома в громадсько-політичному житті. Білоруський єврей, уродженець Могилева 63-річний Григорій (Герман) Овсійович Гуревич мешкав у Києві від 1910 р. Уперше він приїхав сюди для вступу на юридичний факультет Університету св. Володимира на початку 1870-х. Григорій Гуревич на той час закінчив єврейське комерційне училище в Німеччині, куди його відправила разом із іншими братами мати. Не маючи на противагу прагненням родини особливого бажання займатися комерційною діяльністю, юнак вирішив отримати університетську освіту і поринув у вир студентського вільнодумного життя. Разом із своїм земляком Павлом Аксельродом він організував київський гурток петербурзьких «чайківців» і займався пропагандою в робітничих артілях, поширював нелегальну літературу. 1873 року, рятуючись після розгрому організації від арешту, за паспортом брата Григорій втік до Німеччини. Там розпочав співпрацю з Союзом німецьких соціал-демократів, брав активну участь у діяльності Союзу євреїв-соціалістів у Берліні на чолі з Аароном Ш. Ліbermanом²⁶. Однак повністю уникнути кари юнакові не вдалося у зв'язку з прийняттям 1878 року німецькою владою «закону проти соціалістів». Разом із іншими російськими студентами він потрапив під суд, за ухвалою якого його вислали з Пруссії на 9 місяців до Великої Британії. Звільнившись, 1879 року Герман Гуревич виїхав до Парижа, де продовжив освіту (вивчав медицину в Парижі й Цюриху) й активізував політичну діяльність — співпрацював під псевдонімом «Гершон Баданес» із легальним єврейським часописом «Восход», задумав і створив свою найвідомішу працю «Записки отщепенца» (1883)²⁷. Після невдалої спроби повернутися до Росії (арешту за зв'язки з «Народною волею», засудження на півтора року, виправдання), Григорій Гуревич зрештою приїхав до Києва і почав працювати в єврейській общині, захищати її інтереси перед місцевою владою, редагувати газету «Вільна єврейська община». З проголошенням Української Народної Республіки він завдяки старим європейським зв'язкам та отриманій у Німеччині освіті комерційного профілю домігся посади датського консула²⁸.

У другій половині грудня 1917 р. у Києві в складі місії призначеного комісаром Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї з'явився новий консульський представник Франції — Людвіг Карлович Арке. Прибув також новопризначений генеральний консул США — Джеймс Даглес Дженкінс, котрий мав настанову від американського посла в Петрограді Девида Роуленда Френсиса не визнавати українського уряду. Його завдання полягало передусім в «оцінці» можливостей молодій державі. 37-річний уродженець Південної Кароліни і випускник Військової академії, правознавець і кар'єрний дипломат (перебував на кон-

сульській службі від 1908 р.) із досвідом адвокатської практики та редакторської діяльності в газеті, Даглес Дженкінс мав можливість змінити ставлення американського уряду до українського питання. Однак він чітко виконував настанови й спершу не виходив на контакт з керівництвом молодої держави, ігноруючи навіть «візити ввічливості», аби це не було потрактовано як визнання УНР²⁹. Після реорганізації Генерального секретарства справ міжнаціональних УНР у повноцінне зовнішньополітичне відомство (Генеральне секретарство справ міжнародних) Даглес Дженкінс усе-таки мав зустріч із його очільником — Олександром Шульгіним та наніс візит ввічливості генералу Жоржу Табуї. Упродовж грудня 1917 р. — першої половини лютого 1918 р. американський консул направив сім ґрунтовних звітів про події в Україні. Вже в першому звіті він зазначив, що в Києві існує «a central spirit of Ukrainian nationality» і що Київ став центром дуже інтенсивної політичної діяльності³⁰. Генеральний консул попереджав Вашингтон, що Україна «защемлена» між Центральними державами з одного боку і дезорганізованою Росією з другого, і висловлював думку про те, що «американський уряд мусить виявити якусь активність в тутешніх справах»³¹. Та впродовж усього часу перебування Даглеса Дженкінса в Києві американський уряд не мав належної інформації про українські справи, оскільки звіти консул надсилав до близької послові Девідові Френсису особи — генерального консула США в Москві Меддина Саммерса, до обов'язків якого належало передавання відомостей до Державного департаменту. Проте підготовлені Даглесом Дженкінсом звіти «осідали» в Москві.

Не мав повноважень на визнання Української Народної Республіки і новий представник Великої Британії — Джон Піктон Багге (Бедж), який прибув із Одеси, щоб очолити британське консульство в Києві в січні 1918 р. 40-річний уродженець м. Аллертон в графстві Ланкашир від 1903 р. перебував на консульській службі, переважно в Російській імперії, зокрема в 1917 р. виконував обов'язки генерального консула в Одесі. Натомість Піктон Багге (Бедж) мав повноваження на організацію надання фінансової й технічної допомоги Великої Британії в разі підтримки українським урядом продовження війни країн Антанти з Німеччиною та її союзниками. Його офіційна діяльність тривала лише до 25 січня 1918 р.

Не уникав офіційних візитів з метою приховати офіційне ставлення до УНР комісар Французької Республіки при уряді УНР генерал Жорж Табуї. 22 грудня 1917 р. у будинку Генерального секретаріату внутрішніх справ (вул. Інститутська, буд. 40) відбулося урочисте прийняття на його честь та з метою відзначення визнання УНР Французькою Республікою. Комісара супроводжували консул Л. Арке та військові аташе: полковники Ваніє і Денс³².

Загалом на кінець 1917 року в Києві функціонували консульства таких країн: Греції — на вул. Миколаївській, буд. 3³³; Іспанії (представляло також інтереси Португалії) — на вул. Інститутській, буд. 16; Персії — на вул. Бульварно Кудрявській, буд. 15; Італії — на вул. Лютеранській, буд. 26; Данії — на вул. Хрещатик, буд. 5; Швейцарії — на вул. Маріїнсько Благовіщенській, буд. 53; Австро-Угорщини — на вул. Пушкінській, буд. 24; Бельгії — на Бібіковському бульварі, буд. 42; Великої Британії — на вул. Пушкінській, буд. 21; Норвегії — на вул. Мерінговській, буд. 4³⁴. П'ятиповерховий будинок, у якому розташовувалося британське консульство, перебував у приватній власності консула. Двоповерховий будинок належав швейцарському консульству. Решту приміщень іноземні консульські установи використовували на правах оренди³⁵.

Окрім офісних приміщень, іноземні консули мали в Києві приватні помешкання. На шостому поверсі будинку № 8 по вулиці Хрещатик, де розташовувалося очолюване Віктором Мозертом відділення банку, мешкав консул з родиною; у сусідньому будинку, на вулиці Хрещатик, буд. 8-б, кв. 4 — Гаврііл Енні. Грецький консул Перикл Гріпарі мав оселю на вул. Велика Володимирська, буд. 48-а³⁶, іспанський Стеліо Василіаді — на вул. Олександрівська, буд. 25. Бельгійський консул Яків Гретер мешкав у будинку № 3 на вулиці Терещенківській, неподалік будинку, де розташовувалося зовнішньополітичне відомство УНР. Там, на Терещенківській, 9, іноземних представників можна було зустріти доволі часто.

У зовнішньополітичному відомстві, службовці якого опанували місію «охорони інтересів українських підданих поза межами України і чужоземних підданих в межах України»³⁷, контакти з іноземними консулами поклалися на консульський відділ, заснований у складі канцелярії³⁸. Канцелярію Секретарства справ міжнаціональних 6 грудня 1917 р. очолив Кость Лоський³⁹ — уродженець Санкт-Петербурга з українською душею. Йому й доводилося спершу вирішувати більшу частину питань, порушених іноземними консулами. В першому складі консульського відділу працювали діловод Надія Суровцева (невдовзі переведена на посаду начальника політичного відділу), канцеляристи 1 розряду: Ольга Рачинська, Роман Винявський, Юліан Маринович, Володимир Даньківський, канцеляристи 2 розряду: Софія Вольська, Аделаїда Давидова, Єлисавета Слабневич⁴⁰. Надія Суровцева зокрема згадувала: «Головою дипломатичного корпусу був представник Греції Гріпарі. Іспанським консулом був Василіаді, повна йому протилежність: Гріпарі був високий сухорлявий старик, Василіаді — маленький опецькуватий блідий блондин в пенсне. Крім них, був ще якийсь проблематичний консул Швейцарії Енно, француз, зовсім миршавенький на вигляд. Значно

пізніше, вже після Берестейського миру, прибув консул Фокер. Одночасно в міністерстві почали з'являтися неофіційні, але вже дипломатичні представники та місії. Був француз, полковник Денс, представник генерала Табуї, високий, елегантний, русявий, ще не старий чоловік. Генерала Табуї я бачила пізніше — маленька стареча фігурка; був ще англієць, містер Піктон Багге; ходили представники польської «Сили збройної», молоденькі офіцери»⁴¹.

Іноземні консульства мали різні за чисельністю штати. Так, у консульстві Персії налічувалось 8 осіб (консул, дружина, секретар, 5 службовців)⁴², а в консульстві Італії — 16 (консул і його прислуга — 6 осіб, завідувач канцелярії — 2, юрисконсульт з родиною — 6, бухгалтерія — 2)⁴³. Секретарем італійського консульства був професор співів Антоніо Ромео.

Бурхливі революційні події, перехід влади від одних сил до інших, погроми і реквізиції ставили перед консулами нові, часто не вирішувані самотужки завдання, пов'язані з їхньою місією захисту прав громадян своїх держав та власною безпекою. 15 жовтня 1917 р. в приміщенні іспанського консульства в Києві іноземні консули провели нараду, в якій взяли участь англійський консул Дж. Дуглас, грецький П. П. Гріпарі, датський Г.О. Гуревич, італійський К.В. Фішман, швейцарський Г.Г. Енні, перський І.М. Вітенберг і норвезький В.Д. Мозерт, французький Д.Г. Балаховський. Бельгійський консул Я.Я. Гретер через хворобу не брав участі в зібранні, але перебував на телефонному зв'язку з колегами. Йшлося про об'єднання зусиль консульського корпусу в зв'язку з викликами часу, створення його управлінського органу та обрання керівника. Іноземні консули констатували нагальність потреби обрання дуаена, основним завданням якого вбачали не церемоніальні функції, а захист прав членів консульського корпусу у випадку їх порушення владою УНР або настання загрози для життя та здоров'я консулів, майна консульств та консульських архівів.

З огляду на традицію обрання керівником такого органу старшого за рангом та часом одержання консульської екзекватури було обрано за його згодою П.П. Гріпарі. Він перебував на посаді грецького консула в м. Києві на той час понад 25 років⁴⁴. Було також вирішено, що в разі відсутності в Києві П.П. Гріпарі, його обов'язки виконуватиме бельгійський консул Я.Я. Гретер, а за відсутності й Я.Я. Гретера — наступний за старшинством італійський консул К.В. Фішман. Присутні виявили бажання збиратися систематично й доручили скликання таких нарад голові.

Як особливо актуальне консули розглядали питання про безпеку. З огляду на «участившиеса погромы, грабежи и выступления безответственных масс, которые с каждым днем прогрессивно растут, а равным

образом появившиися в пресі слухи о готовящихся крупных беспорядках, могущих принять большие размеры»⁴⁵, учасники зібрання визнали за необхідне вжити всіх можливих заходів щодо охорони майна, архівів та цінностей, що належали консульствам, та особистого майна і життя консулів. Консули уповноважили П.П. Гріпарі звернутися до начальника Київського військового округу та Київського губерньського комісара з проханням про надання військової охорони консульствам на випадок безчинств і погромів⁴⁶. Було доручено також П.П. Гріпарі довести до відома місцевих влад, що приміщення консульських установ через зберігання там архівів, документів, листування, цінностей і можливе перебування безпритульних іноземців не підлягають реквізиції і звільняються від постою.

П.П. Гріпарі порушив перед Секретаріатом міжнаціональних справ УНР від імені консульського корпусу й іншу проблему, пов'язану з реквізицією пекарень в іноземних підданих. Уперше протест проти реквізиції продовольчою управою Київської міської думи пекарень, які належали іноземцям, заявила делегація у складі П. Гріпарі, С. Василіаді та І. Віттенберга безпосередньо секретареві міжнаціональних справ О. Шульгину в листопаді 1917 р.⁴⁷ Зі свого боку О. Шульгин невідкладно вдався до конкретних негайних дій: звернувся до Секретаріату внутрішніх справ з проханням вжити дій щодо припинення реквізиції та до Штабу Київської військової округи — з проханням не давати згоди на незаконну реквізицію майна іноземних підданих⁴⁸. Відповідний протест консули скерували й до Української Центральної Ради. До Генерального Секретаріату УЦР із цього питання звернулися представники Союзу власників хлібопекарень та булочних підприємств м. Києва. У їхньому поданні йшлося про те, що рішення про муніципалізацію випікання хліба в м. Києві Міський продовольчий комітет ухвалив під тиском професійного союзу робітників-булочників і кондитерів. Союз власників хлібопекарень та булочних підприємств м. Києва не заперечував проти необхідної муніципалізації пекарень, однак висунув свої вимоги щодо організації цього процесу. Проте реквізиції розпочалися без урахування цих вимог, а перетворилися, за оцінкою представників союзу, на захоплення хлібопекарень «із усім живим і мертвим інвентарем, який там перебував», що супроводжувалося погрозами застосувати зброю в разі зауважень щодо незаконності дій⁴⁹. Не заперечуючи проти законної муніципалізації пекарень, представники союзу вимагали негайно повернути захоплені пекарні власникам, припинити самочинні захоплення надалі й зібрати спеціальну комісію на чолі з представником Генерального Секретаріату для розгляду цього питання.

Відтак питання реквізиції пекарень в іноземних підданих було винесено на розгляд міжвідомчої наради, яка відбулася 16 листопада 1917 р. у

приміщенні Генерального секретаріату внутрішніх справ за участі заступника генерального секретаря внутрішніх справ Д.В. Коліуха, директора департаменту загальних справ Центральної Ради О.П. Карпинського, представника Секретарства міжнаціональних справ д-ра М. Галина, заступника голови Київської міської продовольчої управи Л.М. Бриліанта, представника штабу Київського військового округу поручика Голуба, представника Київської міської продовольчої управи А.К. Васильчука, представників власників хлібопекарень В.І. Рабіновича, В.Г. Мнаванадзе, секретаря реквізиційної комісії Г.А. Бухмана, делегата Товариства хлібопекарень М.Є. Бабицького та авторів звернень-протестів: С. Василяді, П. Гріпарі, І. Вітенберга⁵⁰.

Після тривалого обговорення складного питання, звинувачень з боку власників пекарень та протестів з боку представників міської влади, нарада ухвалила рішення про створення спеціальної комісії при Генеральному Секретаріаті в складі представників секретаріатів праці, внутрішніх справ, продовольства, продовольчого комітету, професійного союзу булочників, товариства власників хлібопекарень⁵¹. Така комісія зібралася вже 18 листопада за головування О.М. Карпинського та участі представників секретарств внутрішніх справ, судових справ, праці, продовольчих справ, Київської міської управи, професійного союзу булочників, ради солдатських депутатів, Ради робітничих депутатів, Товариства власників хлібопекарень. Учасники обговорювали думку про те, що в умовах революційного часу зважати на інтереси іноземних підданих немає можливості⁵², й проводили аналогію з реквізицією продуктів і предметів першої необхідності в російських містах відповідно до роз'яснень Міністерства продовольства РСФРР, наданих Петроградській міській управі та губернським продовольчим комітетам. З огляду на брак продовольства в країні цивільній владі дозволялося вилучати продукти виключно для потреб населення із зазначенням в актах мети реквізиції без урахування прав іноземних підданих відповідно до міжнародних договорів⁵³. Проте більшість схилилася до компромісу й визнавала можливим реквізицію пекарень в іноземних підданих на правах оренди. Дискусія відбувалася лише навколо розміру орендної плати. Представник секретарства праці І.І. Касяненко наголосив на тому, що схвалення реквізиції може потягти за собою небажані наслідки і створити прецедент для інших міст. Загалом рішення не сприяло позитивному розв'язанню проблеми на користь іноземних власників пекарень. У присутності консулів комісія вирішила продовжити діяльність комісії з реквізиції, схвалила інструкцію, що регулювала б її діяльність⁵⁴.

Відтак реквізиції не припинялися. На початку грудня П.П. Гріпарі письмово висловив протест проти незаконних дій по відношенню до

іноземців — власників пекарень — з боку продовольчої управи Київської міської думи і вимагав відповіді на ширші питання, які стали для іноземних консулів в УНР життєво важливими: 1) чи має намір УНР «блюсти в точности конвенции, заключенные Россией с иностранными державами, коими предусмотрена защита интересов иностранных подданных»; 2) які заходи передбачаються Генеральним Секретаріатом для захисту інтересів іноземних підданих, яких розоряють дії Київської продовольчої управи.

Станом на 5 грудня 1917 р. у Києві працювало 304 пекарні, з яких 44 належало іспанським підданам, 21 — грецьким⁵⁵. 40 пекарень, власниками яких були іноземні піддані, вже було реквізовано, в 14-ти з них — призначено завідувачів зі складу членів Професійного союзу булочників⁵⁶.

З метою остаточного розв'язання проблеми в Секретаріаті міжнаціональних справ 7 грудня відбулося засідання за головування К. Лоського й участі М. Галіна, П. Дьяконенка та представників Київської продовольчої управи, Секретаріату продовольчих справ, Секретаріату внутрішніх справ, іноземних консулів: С. Василяді, І. Вітенберга, П. Гріпарі. Представник Київської продовольчої управи доповів, що реквізиція проводилася для військових потреб, оскільки у зв'язку з незгодою іноземних підданих із умовами оренди Київ фактично залишався без хліба, й могли виникнути непередбачувані ситуації. Після обговорення комісія вирішила припинити реквізицію пекарень іноземних підданих і доручила розробити прийнятний для обох сторін договір оренди представникам Секретаріату міжнаціональних справ, консулів та Київської продовольчої управи⁵⁷. Учасники засідання ухвалили рішення призупинити реквізицію пекарень, що належали іноземним підданам, до укладання угоди з власниками вже реквізованих пекарень⁵⁸. Для найшвидшого вирішення цього питання було створено робочу групу в складі представників Секретарства міжнаціональних справ, Продовольчої управи та консулів⁵⁹. Детально проаналізувавши затрати виробників хлібобулочних продуктів та прибутки від продажу хліба, іноземні консули запропонували умови оренди хлібопекарень, прийнятні для обох сторін: 1 копійка з кожного фунту випеченого хліба за умови щоденного виробництва в пекарні по 40 кг. При цьому іноземні власники пекарень надавали обладнання та інвентар і не брали на себе зобов'язання сплачувати за використану електроенергію⁶⁰.

Для ухвалення остаточного рішення комісія зібралася 14 грудня, вже за головування О. Шульгина. Секретарство міжнаціональних справ на цьому засіданні, крім керівника, представляли К. Лоський, Н. Суровцева, П. Дьяконенко. З боку іноземних підданих у нараді брали участь пред-

ставники перських, турецьких, грецьких робітників, представник іноземних власників хлібопекарень англієць Дюпо, представник місцевих робітників і голова професійного союзу Кравченко та консули Вітенберг і Василіаді⁶¹.

Учасники засідання обговорили нову проблему, що з'явилася у зв'язку з припиненням реквізиції пекарень, реквізовані пекарні тимчасово припинили діяльність, кількість хліба в місті зменшилася, число безробітних збільшилося. Іспанський консул С. Василіаді звинуватив у простой пекарень міську управу, яка не давала потрібних матеріалів. Натомість перський консул І. Вітенберг запевнив присутніх, що за умови вчасного надання Київською міською управою борошна та палива, перські піддані забезпечать безперебійну роботу хлібопекарень та вчасну доставку хліба мешканцям. Принципове обстоювання своєї позиції іноземними консулами зумовлювалося їхньою головною функцією — захистом підданих держави, яку вони представляли. Рішення наради «дійти до згоди з чужоземними підданими»⁶² фактично свідчило про їхню перемогу в тривалому протистоянні.

Історія з реквізицією хлібопекарень, що належали іноземним власникам, була на той час не єдиним сюжетом, що засвідчував спільні зусилля іноземних консулів у обстоюванні прав іноземців в УНР. Успіх цих зусиль ґрунтувався на нормах міжнародного права, яких намагалося безумовно дотримуватися українське зовнішньополітичне відомство, та чітко організований взаємодії Секретарства міжнаціональних справ із представниками консульського корпусу в Києві.

Консули скеровували до української влади сотні звернень, листів, телеграм схожого змісту. 31 грудня 1917 р. італійський консул звернувся до Секретаріату міжнаціональних справ із проханням скасувати реквізицію ресторана в «Гранд-Отелі», який належить італійському підданому п. Веккі⁶³. Перський консул просив залишити у власності персидського підданого Ісаака, сина Боруха, належні йому фруктовий магазин та квартиру на вулиці Великій Володимирській, буд. 46, що ніби підпадали під реквізицію для потреб Генерального військового секретаріату, щоб не спричинити остаточного розорення купця, який понад 5 років успішно працював у Києві⁶⁴. Щоб убезпечити від реквізиції автомобіль «Пежо» випуску 1914 р. в іншого перського підданого Івана Шимонова перський консул просив видати йому посвідчення про те, що ця приватна власність не підлягає військовій реквізиції⁶⁵. Швейцарський консул натомість самостійно видавав такі посвідчення підданим своєї країни, в яких просив «військову, цивільну й громадську владу УНР надавати необхідний захист особі й майну»⁶⁶ швейцарських громадян. У такий спосіб він пробував зокрема захистити квартиру № 14 в будинку № 3 на вулиці

Костельній, де мешкав Карл Генрихович Вюглер⁶⁷. Безчинства чинилися й по відношенню до шведських підданих управителя майна Пільбада та інженера Вейбуля (селяни розкрадають і розливають казенний спирт, насіння й машини) у місті Прилуки Полтавської губернії⁶⁸. Французький консул Людвиг Арке повідомляв про напади в с. Ульки, поблизу станції Мирополь на залізничній лінії Ковель-Козятин, жертвами яких стали французькі піддані: «два місяці виставлені на погрози, грабунки, зневагу, знущання від місцевих селян і солдат, що сунули з фронту»⁶⁹, п. Гриць Вернодон і його сестра вдова п. Істоміна.

Вице-консул Великої Британії передбачливо повідомляв про фірми, які належать англійським підданам у Києві: «Генрі Сміт», вул. Інститутська, буд. 4; «Реддавей», вул. Хрещатик, буд. 5; «Аутогараж Ричарда К. Доугласа», вул. Миколаївська, буд. 7; Контора інженера Кембель, вул. Пушкінська, буд. 40; Британське інженерне Товариство, вул. Хрещатик, буд. 25, Пасаж. Крім того британські піддані були пайщиками в акціонерних цукрових заводах: Рижавському Уманського повіту Київської губернії, Соболевському Гайсинського повіту Подільської губернії, Шпаківському, зруйнованому ще 1914 р., Рівненського повіту Волинської губернії; працювали на цукрових заводах Ободовському Подільської губернії і Лука Київської губернії як службовці й керівники⁷⁰.

Для вирішення питань, пов'язаних із порушенням прав підданих іноземних держав, консули не лише за посередництва відповідного відомства, а й особисто зверталися до відповідних органів влади. Так, ознайомившись із життям австрійських військовополонених у Києві на початку грудня 1917 р., датський консул Г.О. Гуревич клопотав перед Генеральним секретарем військових справ щодо полегшення їх долі. Консул зауважив, що через заміну з ініціативи київських професійних спілок військовополонених місцевими робітниками на різних дрібних роботах 10 000 осіб залишилися без заробітку і потерпають від неймовірної скрути⁷¹. Не набагато кращі умови життя він спостерігав у військовополонених, які працювали в лазаретах, майстернях, евакуаційних пунктах, на будівництві доріг, змушених існувати за мізерну платню: 20 копійок у день (якщо харчі надає працедавець) і 2 карбованці (якщо працівник харчується самостійно)⁷². Ще в скрутнішому стані перебували арештовані військовополонені, утримувані в Дарницькому таборі: в камерах на 16 осіб перебувало по 28, які спали на голих дошках, без ковдр, білизни і подушок, «насилно забраних русскими, бежавшими из плена военными», а харчувалися залишками розкраденої конвоїрами їжі⁷³.

Консул повідомляв, що має «право і засоби надавати матеріальну допомогу військовополоненим» і висловлював сподівання на сприяння української влади в цій проблемі⁷⁴. Наступні звернення датського консула

містили прохання надати йому можливість отримувати в банках дрібні банкноти для допомоги військовополоненим та надати в його розпорядження приміщення впродовж 2–3 годин на день для видавання матеріальної допомоги⁷⁵. Засвідчуючи дотримання молодого державою норм міжнародного права, Секретарство справ міжнаціональних звернулося 18 грудня 1917 р. до Генерального секретарства фінансів у зв'язку з листом датського консула з проханням вжити заходів, «аби датський консул отримував гроші безперестанку і по можливості дрібними»⁷⁶. 30 грудня 1917 р. уже Генеральне секретарство справ міжнародних зобов'язало свій господарчий відділ надати датському консулові одну кімнату для проведення прийомів військовополонених і надання їм допомоги⁷⁷.

Зовнішньополітичне відомство УНР вишукувало можливості позитивної відповіді на звернення, попри те, що юристи відомства не вважали за необхідне йти назустріч усім клопотанням консулів⁷⁸. Кость Лоський, на той час уже керівник загального департаменту, намагався реагувати невідкладно: Генеральне секретарство міжнародних справ зверталося до відповідних органів (Генерального секретарства військових справ, Генерального секретарства земельних справ, Генерального секретарства фінансів, штабу Київської військової округи та ін.) з вимогою припинити реквізиції та вжити заходів для припинення безчинств, видавало охоронні посвідчення тощо. Всебічне сприяння консульському корпусу зумовлювалося насамперед політичними міркуваннями. «До них наше міністерство «залицялося» навздогад визнання України їх урядами», — іронізувала Н. Суровцева⁷⁹.

Розпочата в грудні 1917 р. українсько-більшовицька війна додала нові виклики. Доводилося рятувати й майно самих консулів. Так, під загрозою 1 січня 1918 р. опинилася власність грецького консула П. Гріпарі — Гамарянський млин у с. Мала і Велика Новоселиця, Полонської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, який у нього орендував місцевий мешканець Борух Дербаремдікер, через «визнання недійсним» договору оренди місцевим комітетом. З огляду на «бажаність підтримання найкращих стосунків з Грецьким Урядом», Генеральне секретарство міжнародних справ просило Генеральне секретарство земельних справ вплинути на місцеві комітети й припинити конфіскацію млина, оскільки «всякі відшкодування мусять бути з часом нашим урядом повернені»⁸⁰.

Від начальника штабу Київської військової округи Генеральне секретарство міжнародних справ вимагало скасувати реквізицію автомобіля системи «Каделак» за № 389, який належав іспанському консулу Стеліо Василаді й як власність «представника чужоземної держави реквізиції не

підлягав»⁸¹. Після замаху на його власність консул Василяді отримав охоронний лист такого змісту: «Правительство УНР подає до відома всім, що власник сього дійсно є пан Вассіляді Стеліян, консул Королівства Іспанії і тому пропонує кожному, до кого се може відноситись, а саме Військовим, Цивільним і Желізнодорожним установам УНР, щоб не тільки власникові не чинено ніяких перепон при проживанню всюди, але щоби були вжити заходи для оказання йому всякої допомоги»⁸². Вишукувалися можливості сприяти забезпеченню родин консулів предметами першої необхідності, оскільки траплялися випадки відмов консулам видати топливо та предмети першої необхідності⁸³. Клопотання, пов'язані з майном консулів, підписував особисто генеральний секретар міжнародних справ Олександр Шульгин.

У зв'язку з систематичною загрозою для життя і майна консули на початку січня 1918 р. звернулися до Генерального секретарства міжнародних справ з проханням про дозвіл мати вогнепальну зброю. «Право держання при себе револьвера»⁸⁴ виявили бельгійський консул Яків Гре-тер, англійський — Джон Дуглас, грецький — Перикл Гріпарі та секретар грецького консульства Георгій Згуріді, датський консул Григорій Гуревич, іспанський і португальський — Стелію Василяді, італійський — Карл Фішман, норвезький — Віктор Мозерт, французький — Людвіг Арке, швейцарський — Гаврііл Енні, перський — Ісаакій Вітенберг та секретар перського консульства Джаміль Садигов⁸⁵. Невдовзі Центральна Рада залишила Київ. 6 лютого до Києва ввійшли більшовики.

У цих умовах іноземні консули залишали територію УНР. Унаслідок розриву відносин між УНР та державами Антанти згідно з Брестською угодою відкликали своїх консулів передусім Велика Британія, США та Франція. Останній звіт про події в Україні Даглес Дженкінс привіз особисто в Москву 1 березня, а 2 березня Державний Департамент у Вашингтоні отримав всі звіти разом. Та оперативне значення документів вже було знівельовано. Далі дипломатичні шляхи повели американського консула в Києві до Омська і Харбіна.

Натомість із поверненням Центральної Ради до Києва тут у березні з'явився відповідно до умов мирного договору німецький представник — цісарський посланник у відставці, дійсний таємний радник, доктор Фрайгер Мумм фон Шварценштайн, якому було доручено «тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересів»⁸⁶. Згодом у залежність від його рішень були поставлені долі багатьох іноземних консулів у Києві.

Як голова австрійської делегації, уповноваженої на переговори з господарських питань та організації товарообміну, прибув до Києва й граф Йоганн Форгач. Австро-угорський дипломат оцінював ситуацію в Україні як «невизначену», а умови проживання в місті — як важкі, й

рекомендував своєму уряду не поспішати з відрядженням до Києва «наділеного Найвищими вірчими грамотами посланника»⁸⁷. Натомість граф Форгач вважав за можливе призначення генерального консула (бажано молоду, витривалу людину) з дипломатичними повноваженнями або повіреного в справах. Найбільш відповідним кандидатом на посаду австрійського консула в Києві виявився Вальтер Ріттер Принціг фон Гервальт не лише з огляду на професійні якості та знання, а й з урахуванням його шлюбу з одеситкою, донькою директора торговельного й банківського дому, Ольгою Шульц⁸⁸.

Іноземні консули, які залишали Київ, пробували делегувати свої обов'язки в частині захисту підданих країн, які вони представляли, колегам, що залишалися. 27 березня 1918 р. іспанський консул Стеліо Василяді сповістив нового керівника зовнішньополітичного відомства Всеволода Голубовича про те, що англійський, американський і французький консули перед виїздом просили його «прийняти на себе оборону осіб їх підданих і їх інтересів і я прийняв на себе ту оборону»⁸⁹. Однак напередодні, 21 березня, Рада Народних Міністрів УНР розглядала справу виїзду консулів й ухвалила рішення, які не давали можливості задовольнити сподівання Стеліо Василяді на підтримку його звернення. У скерованій до іспанського посольства відповіді було висунуто такі аргументи: «1. В мандатах, представлених нашому урядові акредитованими комісарами згаданих вами держав, нічого не говориться про визнання цими державами самостійної і незалежної України; 2. Виїжджаючи з території республіки вищезгадані представники не нашли потрібним сповістити наш уряд про причину їхнього од'їзду і про те, кому вони доручають оборону інтересів своїх горожан; 3. Ми ніяк не могли думати, що оборона інтересів англійських, французьких та бельгійських горожан могла бути доручена представникові тої держави, яка не робила ніяких кроків для того, щоб нав'язати офіціальні зносини з урядом УНР, і ви також своєчасно не сповістили нас в писаній формі про характер Ваших повноважень; 4. Через згадані причини ми не мали потреби повідомити вас заздалегідь про вищезгадану постанову, сподіваючись, що ви довідаєтесь про те тим шляхом, яким повідомляються всі приватні люде»⁹⁰. Тим самим іспанський консул не отримав погодження на запитувані повноваження.

Останні відомості щодо долі колег надійшли до нього 10 серпня 1918 р. Д. Доуглас написав до С. Василяді з Москви: «В виду разных политических событий — мы представители всех союзных держав — покидаем пределы Российской республики. Мы все арестованы, Консульство опечатано и после 48 часов были освобождены. В настоящее время интересы Великобританских, Американских подданных взял на

себя Шведский Генеральный консул в Москве, а французских подданных — датский консул. Я уезжаю в Лондон вместе с консульством, как долго пробуду в Англии, не знаю. В случае надобности обращаться относительно наших подданных прошу обратиться к вышеупомянутым московским консулам. Сегодня я оставил московскому испанскому консулу шесть тысяч рублей старого образца. В случае, если он Вам пришлет эти деньги, прошу не отказать вручить их моему шурина Добровольскому или моей жене. Прошу передать привет г-ну Грипари и его семье»⁹¹.

Натомість у Києві почали з'являтися представництва нових країн, що виникли на уламках Російської імперії. Після підписання Брестського мирного договору до Києва наприкінці березня 1918 р. прибули представники щойно проголошеної згідно з 3-ою Статутною Грамотою Ради Всебілоруського Конгресу Білоруської Народної Республіки. Спеціальну дипломатичну місію БНР очолив Александр Цвікевич, обов'язки управління справами делегації її секретаря було покладено на Симона Рак-Михайловського⁹². Делегація розташувалася в будинку № 17 на вулиці Великій Васильківській і отримала в користування автомобіль системи «ВАЗЕТ» № 4370⁹³. Однак довго користуватися автомобілем білоруським представникам не довелося. Як і майно багатьох іноземців, Військова комендатура м. Києва реквізувала автомобіль «за законами військового часу»⁹⁴.

Александр Цвікевич, випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, авторитетний (попри 30-річний вік) і досвідчений (був учасником створення Білоруської народної громади, доповідачем на I Всебілоруському з'їзді, мав повноваження для участі в мирних переговорах у Бресті) громадсько-політичний діяч⁹⁵, мав виконати в Києві завдання політичного й економічного характеру.

Його місія полягала в офіційному повідомленні УНР та (за допомогою українського радіотелеграфу) — всіх народів про проголошення незалежності БНР, веденні переговорів щодо визнання Українською Народною Республікою незалежності БНР, досягнення підтримки з боку УНР щодо вирішення питання про визначення кордонів на підставі етнічного принципу, перегляду змісту Брестського мирного договору, а також — в умовах відсутності білоруського консульського представника — налагодженні товарообміну між БНР та УНР і пошуках економічної підтримки у вигляді грошової позики уряду БНР з боку УНР⁹⁶. До повноважень керівника спеціальної місії в економічній частині належала організація відкриття в Києві Білоруської торговельної палати⁹⁷. На відміну від складності й низької результативності переговорів з політичних питань, в економічній сфері було досягнуто певного успіху⁹⁸. Відкрита 26 квітня 1918 р. Білоруська торговельна палата, до складу якої входили

представники торговельних, промислових та наукових кіл, декларувала намір налагодження товарообміну між УНР та БНР, насамперед товарами масового споживання й запрошувала до співпраці установи, фірми й приватних осіб.

Наприкінці березня подало клопотання про визнання повноважень представництво ще однієї молодшої республіки — Національна Рада Латвії, якому доручалося тимчасово захищати інтереси громадян Латвії в Україні «до організації урядовою дорогою дипломатичних зносин між Україною і Латвією»⁹⁹, тим самим — виконувати консульські обов'язки. Завдання Національної Ради Латвії полягали в організації евакуації та захисті прав уродженців Латвії, видачі свідоцтв для посвідчення їх приналежності до громадян Латвії. Установа розташувалася на вул. Тургенівській, у буд. 55. Одночасно виник і Латиський центральний комітет. Та за доби Центральної Ради вони не розгорнули повноцінно своєї діяльності, але зберегли свій статус після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського.

Останнім за часом від представників іноземних держав до Уряду УНР надійшов лист міністра цісарсько-королівського двору закордонних справ Австро-Угорщини з повідомленням про призначення колишнього Генерального консула Австро-Угорщини в Гамбурзі Вальтера Ріттера Принціг фон Гервальта повноважним представником Цісарсько-Королівського Австро-Угорського Уряду при Уряді УНР до моменту створення передбаченого в мировому договорі дипломатичного представництва. Вірча грамота була датована 11 квітня 1918 р. В українському уряді її отримали 23 квітня й згідно з візою В. Голубовича скерували до МЗС. У зовнішньополітичному відомстві лист зареєстрований 28 квітня 1918 р.¹⁰⁰ Відтак розпочати діяльність при Уряді УНР представникові Австро-Угорщини не довелося.

Загалом в Українській Народній Республіці доби Центральної Ради впродовж осені 1917 р. — весни 1918 р. у Києві функціонували три типи консульств: а) консульства, засновані як іноземні представництва в Російській імперії, що продовжили свою діяльність після проголошення УНР; б) спеціальні місії (переважно торговельні) з консульськими повноваженнями; в) громадські організації, орієнтовані на захист підданих своїх держав. Керівники консульств першого типу мали між собою тісні контакти й організувалися в консульський корпус, обравши дуаєна (старійшину) — П.П. Гріпарі. Більшість консулів іноземних держав належали до промислової еліти (Яків Гретер, Даниїл Балаховський, Гавриїл Енні, Карл Фішман), землевласників (Перикл Гріпарі, Ісаакій Вітенберг), банківських службовців (Віктор Мозерт). Спільними зусиллями їм вдавалося досягати успіху в складних справах (реквізиції пекарень, призупинення реквізиції майна іноземних підданих, отримання зброї для самозахисту тощо).

Очільники нових консульських установ участі в житті консульського корпусу не брали. Представники Німеччини й Австро-Угорщини не рекомендували своїм урядам поспішати з призначенням повноважних послів. Вони розпочали свою діяльність у Києві вже за доби Гетьманату. Більша частина іноземних консулів також продовжила діяльність в Українській Державі.

¹ Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств в Одесі в XIX — на початку XX століть // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — Вип. 24. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 374–390.

² Вовчук Л.А. Джерела до історії консульських установ іноземних держав на Півдні України (кінець XVIII — початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії : Зб. наук. праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. — Вип. 9. — С. 101–106; Вовчук Л.А. Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX — початок XX ст.) // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 121–126; Вовчук Л.А. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець XVIII — початок XX ст.) // Наукові праці. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. — Вип. 229, том 241. — С. 46–53. — (Серія «Історія»); Вовчук Л.А. Дипломатичні зв'язки України на завершальному етапі Першої світової війни // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К. : Вид-во «Гілея», 2014. — Вип. 90 (11). — С. 60–64.

³ Тригуб О.П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку XX ст.) // Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 67 (№ 12). — С. 49–50.

⁴ Константінова В., Лиман І., Ігнатова А. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. — Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2016. — 184 с. Текст англ., укр.

⁵ Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: Навч. посібник. — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. — 260 с.

⁶ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К.: Вид-полігр. Центр «Київський університет», 2002. — 397 с.

⁷ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. — Тернопіль: Астон, 2009. — 520 с.

⁸ Портнова Н. Это бесконечное отщепенство //Лехаим. — 2012, сентябрь. — В. 9 (245). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html>

⁹ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. — Wien-Berlin : Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. — 409 с.

¹⁰ Там само. — С. 306–313.

¹¹ Портнова Н. Это бесконечное отщепенство.

¹² Браиловский Г. Последний хозяин Барановки //Антиквар. — 2012, июнь. — № 6 (64). — С. 16–17.

¹³ Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. Т. 1. — Париж: La Presse Libre, 1983. — 360 с.

¹⁴ Боханов А.Н. Деловая элита России. — М., 1994. — 276 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bohanov/04.php

¹⁵ Fedynsky A. Ukraine's historic opportunity // The Ukrainian Weekly. — 1997, February 23. — № 8, Vol. LXV.

¹⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали. — К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. — 592 с.

¹⁷ Матяш І. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — Вип. 24. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 391–410.

¹⁸ Павлова Т.Ф. Русский заграничный исторический архив в Праге и генерал Н.Н. Головин // Россия в США: Сб. статей (Материалы к истории русской политической эмиграции; вып. 7) — М.: Ин-т политического и военного анализа, 2001. — С. 290–297.

¹⁹ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К.: Темпора, 2007. — 632 с.; іл.

²⁰ Суровцева Н. Спогади. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. — 432 с.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 15.

²² Браиловский Г. Последний хозяин Барановки.

²³ Кальницький М. Зодчє и певчє. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oldkiev.info/Delovoy_KIEV/zodchie_i_pevchie.html

²⁴ Баранова-Шестова Н. Жизнь Льва Шестова. — С. 160.

²⁵ Блакитний М. З історії села Костобобрів // Сівєрянський літопис. — 2011. — № 6 (102). — С. 49.

²⁶ Иoffee Э. Под сенью Эйфелевой башни... // Журнал Мишпоха. — 2000. — № 6 (6) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mishpoha.org/6/turefel.php>

²⁷ Портнова Н. Это бесконечное отщепенство.

²⁸ Там само.

²⁹ Fedynsky A. Ukraine's historic opportunity.

³⁰ Архів Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба, Канада): колекція Євгена Дєслава, Вох 1/1: 1/3 Fa-5-7.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 4, арк. 37.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 34–35.

³⁵ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 4, арк. 35.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 4, арк. 46.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 12, арк. 18.

³⁸ Там само, арк. 11.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁴⁰ Там само, арк. 22.

⁴¹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені. — С. 105–106.

⁴² ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 6.

⁴³ Там само, арк. 7.

⁴⁴ Там само, арк. 1.

- ⁴⁵ Там само, арк. 1 зв.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 1.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.
- ⁴⁸ Там само, арк. 2–3.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 18.
- ⁵⁰ Там само, арк. 10.
- ⁵¹ Там само, арк. 13.
- ⁵² Там само, арк. 15 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 23.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 22–22 зв.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 48, арк. 4.
- ⁵⁶ Там само, арк. 4 зв.
- ⁵⁷ Там само, арк. 5.
- ⁵⁸ Там само, арк. 30.
- ⁵⁹ Там само, арк. 31.
- ⁶⁰ Там само, арк. 25.
- ⁶¹ Там само, арк. 24.
- ⁶² Там само, арк. 24 зв.
- ⁶³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 19, арк. 4.
- ⁶⁴ Там само, арк. 21.
- ⁶⁵ Там само, арк. 37.
- ⁶⁶ Там само, арк. 35.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само, арк. 26–27.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 12.
- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 9.
- ⁷¹ Там само, арк. 10.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 10 зв.
- ⁷⁴ Там само, арк. 10.
- ⁷⁵ Там само, арк. 23.
- ⁷⁶ Там само, арк. 22.
- ⁷⁷ Там само, арк. 23.
- ⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 69, арк. 18.
- ⁷⁹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені. — С. 105–106.
- ⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 19, арк. 18.
- ⁸¹ Там само, арк. 39.
- ⁸² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 49, арк. 1.
- ⁸³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 4, спр. 16, арк. 15.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені. — С. 111.
- ⁸⁷ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. — С. 307.
- ⁸⁸ *Агстнер Р.* Про цісарів, консулів і купців. — С. 309.
- ⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 32, арк. 60.
- ⁹⁰ Там само, арк. 64.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 199, арк. 28–28 зв.
- ⁹² *Пашкевич А.* СЫМОН Рак-Міхайлоўскі: старонкі жыцця і дзейнасці // Куфэрак Віленшчыны. — 2007. — № 1 (12). — С. 4–30.

⁹³ Зубко О. БНР и УНР. Друзья по несчастью. Ч. 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.ru/bel/research/11397/>

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Вабішчэвіч А. Аляксандр Цвікевіч (1883–1937) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — 2000. № 14. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/14/14biogr_vabiszczewicz.htm

⁹⁶ Лебедзева В.М. БНР–УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) // Агсчэ=Пачатак. — 2003. — № 8. — С. 396.

⁹⁷ Матвіенко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років. — С. 131–137.

⁹⁸ Кукса А. Украинская дипломатия начиналась в Беларуси // Беларуская думка. — 2012. — №11. — С. 68–74

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 6–6 зв.

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 55, арк. 8.

REFERENCES

1. Agstner, R. (2011). *Pro cisariv, konsuliv i kupciv. Avstriya i Ukrayina 1785–2010* [About Cisar, consuls and merchants. Austria and Ukraine 1785–2010]. Wien–Berlin, 2011 [in German, Ukrainian].
2. Baranova-Shestova, N. (1983). *Zhizn' L'va Shestova. Po perepiske i vospominanijam sovremennikov* [Life of Lev Shestov. By correspondence and memoirs of contemporaries] (Vol.1.). Pary`zh: La Presse Libre [in Russian].
3. Bilousova, L. (2015). Materialy Derzhavnogo arkhivu Odes'koi oblasti pro diial'nist' inozemnykh konsul'stv v Odesi v XIX — na pochatku XX stolit' [Records of the State Archive of Odessa Region on the activities of foreign consulates in Odessa in the XIX — early XX centuries]. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 24, 374–390 [in Ukrainian].
4. Blakytynj, M. (2011). Z istorii sela Kostobobriv [From the history of the village Kostobobriv]. *Siverians'kyj litopys*, 6 (102), 44–55 [in Ukrainian].
5. Bohanov, A.N. (1994). *Delovaja jelita Rossii* [The business elite of Russia]. Moskva [in Russian].
6. Brailovskij, G. (2012). Poslednij hozjain Baranovki [Last host of Baranovka]. *Antikvar*, 6 (64), 16–17 [in Russian].
7. Datskiv, I.B. (2009). *Dyplomatiia ukrains'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysti natsional'nykh interesiv. 1917–1923 rr.* Ternopil' [in Ukrainian].
8. Doroshenko, D. (1969). *Moi spohady pro nedavnie-mynule (1914–1920)* [My memories of the recent past (1914–1920)]. Miunkhen [in Ukrainian].
9. Fedynsky, A. (1997). Ukraine's historic opportunity. *The Ukrainian Weekly*, February 23, no. 8, vol. LXV [in English].
10. Ioffe, Je. (2000). Pod sen'ju Jejfelevoj bashni... [Under the shadow of the Eiffel Tower]. *Zhurnal Mishpoha*, 6 (6). Retrieved from <http://mishpoha.org/6/turefel.php> [in Russian].
11. *Istoriia ukrains'koi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.): Dokumenty i materialy* [The history of Ukrainian diplomacy: first steps on the international stage (1917–1924 years.)]. (2010). Kyiv [in Ukrainian].
12. Kal'nickij, M. Zодchie i pevchie. Retrieved from http://www.oldkiev.info/Delovoy_KIEV/zodchie_i_pevchie.html [in Russian].

13. Konstantinova, V., Lyman, I., & Ihnatova, A. (2016). *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping. Yevropejs'ke spriamuvannia Pivnichnoho Pryazov'ia v impers'ku dobu: brytans'ki konsul's'ki raporty pro italijs'ke sudnoplavstvo*. Berdians'k [in English, Ukrainian].

14. Kuksa, A. (2012). Ukrainська дипломатія на чинах в Білорусі [Ukrainian diplomacy has started in Belarus]. *Belarusskaja dumka*, 11, 68–74 [in Russian].

15. Lebedzeva, V.M. (2003). BNR–UNR: pershy vopyt dzjarzhavnyh stasunkaw (vjasna 1918 g.) [BPR–UPR: first experience of public relations (Spring 1918)]. *Arche, Pachatak*, 8, 396 [in Belarusian].

16. Matiash, I. (2015). Dolia Dyplomatychnoi istorii Ukrainy frantsuz'koho ukrainsia Yevhena Slabchenka [Diplomatic history of Ukraine by the French Ukrainian Eugene Slabchenko]. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 24, 391–410 [in Ukrainian].

17. Matviienko, V.M. (2002). *Ukrains'ka dyplomatiia 1917–1921 rokiv: na terenakh postimpers'koi Rosii*. Kyiv [in Ukrainian].

18. Pashkevich, A. (2007). Symon Rak-Mihajlowski: staronki zhyccja i dziejnasci [Simon Rak-Michajlowskyr: pages of life and activity]. *Kuffjerak Vilenshchyny*, 2007, 1(12), 4–30 [in Belarusian].

19. Pavlova, T.F. (2001). Russkij zagranichnyj istoricheskij arhiv v Prage i general N.N.Golovin [Foreign Historical Archive in Prague and General N.N. Golovin]. *Rossika v SShA: sbornik statej* (pp. 290–297). Moskva [in Russian].

20. Portnova, N. (2012). Jeto beskonechnoe otshhepenstvo [This endless apostasy]. *Lehaim*, 9 (245). Retrieved from <http://www.lechaim.ru/ARHIV/245/245.html> [in Russian].

21. Surovtseva, N. (1996). *Spohady [Memoirs]*. Kyiv [in Ukrainian].

22. Tryhub, O.P. (2012). Pochesni shpyhuny (rozvidnyts'ka diial'nist' inozemnykh konsuliv na Pivdni Ukrainy na pochatku XX st. [Honorary spies (exploratory activities of foreign consuls in the south of Ukraine in the early twentieth century)]. *Gileya: naukovyj visnyk*, issue 67 (no. 12), 49–50 [in Ukrainian].

23. Vabishchjevich, A. (2000). Aljaksandr Cvikevich (1883–1937). *Bialoruskie Zeszyty Historyczne*, 14. Retrieved from <http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh> [in Belarusian].

24. Viedienieiev, D.V. (2007). *Dyplomatychna sluzhba Ukrains'koi derzhavy. 1917–1923 roky [The diplomatic service of the Ukrainian state. 1917–1923 years]*. Kyiv [in Ukrainian].

25. Vovchuk, L.A. (2012). Dzherela do istorii konsul's'kykh ustanov inozemnykh derzhav na Pivdni Ukrainy (kinets' XVIII - pochatok XX st.) [Sources of the history of consular offices of foreign countries in the South of Ukraine (the end of XVIII — beginning of XX century)]. *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii-Historical archive: Scientific studies*, 9, 101–106 [in Ukrainian].

26. Vovchuk, L.A. (2014). Dyplomatychni zv'iazky Ukrainy na zavershal'nomu etapi Pershoi svitovoi vijny [Diplomatic relations of Ukraine in the final stage of World War I]. *Gileya : naukovyj visnyk*, 90 (11), 60–64 [in Ukrainian].

27. Vovchuk, L.A. (2012). Konsuly Odesy v ekonomichnomu zhytti Pivdennoi Ukrainy (XIX — pochatok XX st.) [Consuls of Odessa in the economic life of South Ukraine (XIX — XX centuries)]. *Kraieznavstvo*, 2, 121–126 [in Ukrainian].

28. Vovchuk, L.A. (2014). Prosopohrafichnyj portret inozemnykh konsuliv Chornomors'ko-Azovs'koho rehionu Rosijs'koi imperii (kinets' XVIII — pochatok XX st.). *Naukovi pratsi*, no. 229, vol. 241, 46–53 [in Ukrainian].

29. Zubko, O. BNR i UNR. Druz'ja po neschast'ju [BNR and the UPR. Friends sufferers]. (Part 1). Retrieved from <http://www.istpravda.ru/bel/research/11397> [in Russian].

УДК 497.2:497.11:497.115(327.82)“1990/2016”

Олександр Павленко

аспірант

Київський слов'ястичний університет

04211, Україна, вул. Мате Залки, 10Г

E-mail: rectorat@ksu.ukr.net

ПОЛІТИКА БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ КОСОВО (1990–2016 рр.)

У статті розглядаються етапи формування та реалізації політики балканських країн щодо визначення статусу Косово. На етапі розпаду колишньої Югославії більшість балканських країн була стурбована власними кордонами та європейськими перспективами. Зміни в політиці щодо визначення статусу Косово відбулися після Дейтонських мирних угод і створення «Армії визволення Косово». Війна на території Косово створила додаткову загрозу територіальній цілісності Греції, Сербії, Македонії, Чорногорії. Визнання незалежності Косово залежало від політичного курсу балканських країн у контексті членства в Євросоюзі й НАТО або планів вступу до цих організацій.

Ключові слова: Албанія, Балкани, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Косово, Македонія, Сербія, Словенія, Чорногорія, Хорватія, Югославія.

Alexander Pavlenko

Postgraduate Student

Kyiv Slavonic University

10G, M. Zalka Street, Kyiv, 04211, Ukraine

E-mail: rectorat@ksu.ukr.net

BALKAN STATES POLITICS TOWARDS KOSOVO STATUS DETERMINATION (1990–2016)

The paper deals with stages of formation and implementation of Balkan states policy on Kosovo status determination. At the stage of former Yugoslavia dissolution most Balkan States were concerned about their own boundaries and European prospects. Changes in politics towards Kosovo status determination have occurred after the Dayton Peace Accords and the creation of Kosovo Liberation Army. The war in Kosovo created an additional threat to territorial integrity of Greece, Serbia, Macedonia, Montenegro. The

recognition of Kosovo's independence depended on Balkan States politics in the context of European Union and NATO membership or participation in the membership action plan.

Keywords: *Albania, Balkans, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Greece, Kosovo, Macedonia, Serbia, Slovenia, Montenegro, Croatia, Yugoslavia.*

Розпад СРСР і колишньої Югославії створив принципово нову геополітичну ситуацію як у світовому, так і європейському масштабі. Балканські країни перетворились на суб'єкти міжнародних відносин. Їхня зовнішня політика значною мірою залежала від сприйняття або заперечення процесу підготовки до вступу в Євросоюз і НАТО.

Після вступу Болгарії, Румунії, Хорватії і Словенії до Євросоюзу та поширення на колишні республіки Югославії, включно з незалежним Косово, статусу асоційованих членів ЄС особливого значення набуло транскордонне співробітництво, зокрема, щодо протидії нелегальній міграції. Зазначені тенденції обумовлюють актуальність дослідження політики балканських країн щодо визначення статусу Косово.

Географічні межі балканського регіону включають у сенсі політичної географії країни-члени Європейського Союзу (Болгарія і Румунія з 2007 р., Греція з 1981 р., Словенія з 2004 р., Хорватія з 2013 р.), а також балканські країни, які мають чинні угоди про асоціацію та стабілізацію з Євросоюзом (Албанія, Боснія та Герцеговина, Косово, Македонія, Сербія, Чорногорія).

Метою цієї статті є виявлення основних етапів політики балканських країн щодо проблеми визначення статусу Косово впродовж 1990-х років — початку XXI століття.

Вітчизняна та зарубіжна історіографії косовської проблеми не мають спеціального монографічного дослідження, присвяченого еволюції політики балканських країн щодо визначення статусу Косово. Більше уваги приділяється політиці щодо Косово великих держав та міжнародних організацій.

В українській історичній науці одним із перших досліджень проблеми розпаду Югославії стала кандидатська дисертація Алли Шиловой, присвячена висвітленню ролі світового співтовариства в урегулюванні конфліктів на Балканах¹. Широкий балканський регіональний контекст визначення статусу Косово представлено в статті Михайла Гелетія².

З погляду концептуальних підходів російської історіографії зазначену проблему у своїй монографії дослідила Олена Пономарьова. У питанні визначення статусу Косово авторка зупинилася лише на позиції колишніх республік Югославії³. З просербських позицій висвітлив розвиток відносин між колишніми югославськими республіками, а після 1991 р. новими

незалежними балканськими державами, відомий дослідник Інституту слов'янознавства РАН Володимир Волков⁴. У зазначеній сербській парадигмі історію балканських війн ХХ століття розглядає більшість російських науковців⁵. Еволюція позиції Албанії щодо косовської проблеми опосередковано висвітлена в російській академічній короткій історії Албанії, але фактаж цієї праці обмежується роком її видання⁶.

Частина сербської історіографії, яка орієнтується на політичні потреби поетапної інтеграції Сербії до Євросоюзу, намагається розглядати факт визнання сусідніми балканськими країнами незалежності Косово з погляду політичного реалізму. Цю позицію ще 2002 р. сформував сербський прем'єр-міністр Зоран Зінзіч⁷. Професор Белградського університету Предраг Сіміч наголошує, що оптимальний варіант розв'язання проблеми статусу Косово полягає в переході всіх балканських країн до стратегії європейської інтеграції⁸. Відомий американський політолог японського походження Френсіс Фукуяма також вважає, що стабілізація становища на Балканах залежить від ступеня успішності інтеграції країн регіону до європейських та євроатлантичних структур⁹. Динамічні зміни політичної ситуації у більшості балканських країн вимагають постійної уваги до цього регіону. Адже дві світові війни, так чи інакше, мали витоки на Балканах і стосувалися спроб розв'язання суперечностей між великими державами й народами балканських країн. Тому історіографія політики балканських країн щодо Косово перманентно доповнюватиметься новими науковими працями, які віддзеркалюють розвиток подій.

Процес розпаду колишньої Югославії спровокував серйозні геополітичні зрушення на Балканах. У першій половині 1990-х років Хорватія і Словенія взяли чіткий курс на інтеграцію до Євросоюзу і НАТО. Водночас член НАТО та Євросоюзу Греція займала обережну позицію щодо підтримки процесу розпаду Югославії, яка була її традиційним партнером. Поза межами європейських та євроатлантичних структур у цей час залишались Албанія й Болгарія, які сподівались швидко переорієнтувати свою зовнішню політику на Євросоюз і НАТО. На початку 1990-х років намітились грецько-македонські протиріччя, пов'язані з назвою колишньої югославської республіки Македонія. Тому Македонія в питанні визначення статусу Косово орієнтувалась на підтримку ООН, США та ОБСЄ. 1992 р. місія спостерігачів НАТО була розквартирована на югославсько-македонському кордоні, точніше на його косовській ділянці.

Під час активної фази сербсько-хорватського та сербсько-боснійського конфліктів у Косово ситуація жорстко контролювалась сербськими силами безпеки. Однак, питання автономії албанців Косово залишалось на другому плані актуального міжнародного порядку денного.

Поворотним моментом у цій історії можна вважати Дейтонські мирні угоди 1995 р., які покінчили з Боснійською війною. Відтоді косовський конфлікт поступово, але неухильно «розморожується». Наприкінці 1997 р. — на початку 1998 р. створюється «Армія визволення Косово», яка ставить собі за мету відвоювання незалежності Косово.

Важливим етапом еволюції політики балканських країн щодо визначення статусу Косово можна вважати гостру міжнародну кризу 1998–1999 років. У лютому-березні 1999 р. у Рамбуйє відбувались міжнародні переговори щодо пошуку компромісу в питанні Косово. Тоді сербський президент С. Мілошевич не погодився на надання албанцям Косово широкої автономії під міжнародним контролем. Однак, позиція балканських країн під час ударів НАТО по Сербії була неоднаковою. Греція зайняла особливу позицію, яка полягала в дипломатичному засудженні воєнного засобу розв'язання косовської кризи. Натомість Албанія і Болгарія повністю підтримали цю військову операцію та надали свою територію (Албанія) або повітряний простір (Болгарія) для її здійснення. Політичну підтримку цій операції надали Хорватія і Словенія. Своєю чергою Боснія і Герцеговина зайняла обережну позицію, розуміючи, що в разі самовизначення албанців Косово про свої права на самовизначення можуть заявити боснійські серби. Загалом станом на червень 1999 р. усі балканські країни підтримали резолюцію Ради Безпеки ООН № 1244 щодо способу розв'язання косовського конфлікту¹⁰.

Розвиток подій навколо Косово впродовж 1999-2008 рр., тобто від часу введення міжнародних військових сил НАТО за участю Росії та України на територію Косово і до проголошення 17 лютого 2008 р. незалежності Косово, позначився на еволюції позиції балканських країн щодо цього питання. Маркером для цієї позиції стало питання ризиків виникнення «Великої Албанії». У такому разі серйозні територіальні претензії Албанії могли виникнути щодо Сербії, Чорногорії, Македонії, Греції. Натомість така гіпотетична перспектива жодним чином не лякала Хорватію і Словенію, які одними з перших серед балканських країн визнали незалежність Косово¹¹.

Зазначимо, що впродовж 2008–2011 рр. незалежність Косово визнали Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія. Цього не зробила Румунія, яка екстраполювала косовський конфлікт на молдовсько-придністровські протиріччя і не захотіла створювати додатковий дипломатичний прецедент не лише для Косово, а й для Придністров'я. Крім того, Греція також опинилась серед тих країн Євросоюзу і НАТО, які відмовились від визнання незалежності Косово. Така грецька позиція аргументувалась небажанням створювати прецедент для міжнародного визнання «Турецької республіки Північного Кіпру», яка досі визнається лише Туреччиною.

Тому навіть під час загострення «албанського питання» в Македонії Греція незмінно висловлюється на тему засудження албанського націоналізму, який є загрозою для регіональної стабільності.

Починаючи з 2008 р. Косово намагається максимально інтенсивно розвивати відносини з сусідніми балканськими країнами¹². Міністерству закордонних справ Косово вдається формувати позитивний образ своєї держави в цих країнах. Це особливо важливо, адже Косово, як правило, сприймається в образі держави, яка не відбулась, або переживає гострі протиріччя, не сумісні з подальшим існуванням.

Екзистенційною проблемою державотворення в Косово є не тільки відсутність так би мовити «власної національної історії», а й відповідної міфології як основи для органічного виникнення державотворчої ідеї. Наявність двох албанських держав у Європі, як певний історичний парадокс, не заперечує можливості створення «Великої Албанії», хоча проти цього офіційно виступають великі держави та міжнародні організації — протектори Косово¹³. Слід розуміти, що корінь міжнаціональних проблем Балкан якраз сягає прагнень більшості політичних націй цього регіону вибудувати за рахунок сусідів «Велику Сербію», «Велику Албанію», «Велику Хорватію» або «Велику Болгарію», тощо. Проте Балкани — надто «мала» територія для успішної реалізації цих квазі-імперських проєктів. Новітня історія, власне, дає лише один такий успішний приклад — Соціалістичну Федеративну Республіку Югославія, як до певної міри ідеократичний (умовно кажучи комуністичний, зважаючи на весь «ревізійонізм» Тіто і компанії) проєкт. На наших очах, в міру просування проєкту європейської інтеграції, розвивається новий проєкт, який ми можемо назвати «європеїзацією» Балкан, тобто включення країн регіону до Євросоюзу. Утім, поки що членами ЄС, нагадаємо, є лише Словенія та Хорватія. У цьому сенсі «незалежність Косово» виконує роль додаткових системних гарантій для тривалого збереження за цією територією фактичного статусу протекторату Європейського Союзу й США. Водночас євроатлантичні структури мають серйозні проблеми з «родовими вадами» державності Косово, які обумовлені конфліктом між албанським націоналістичним планом формування моноетнічного Косово і військово-політичними та економічними засобами нав'язаним світовою спільнотою албанським націоналістам цього краю проєктом розбудови «багатоетнічного» Косово. Саме тому тривала присутність міжнародних структур стала визначальним фактором для існування Косово.

Миротворча діяльність ОБСЄ, а членами цієї організації є всі балканські країни, на різних етапах розвитку косовського конфлікту ускладнювалася принципами діяльності цієї організації. Нагадаємо, що Статут ОБСЄ не лише фіксує принцип добровільності дій сторін у процесі зміни

державних кордонів, а й передбачає однострійність у прийнятті рішень щодо проблем європейської безпеки. Зрозуміло, що така «матеріальна частина» інструментарію ОБСЄ, особливо під час війни 1999 р., стала символом краху миротворчих зусиль у Косово та превентивної дипломатії загалом. Також зауважимо, що суттєвим фактором неефективності діяльності ОБСЄ в Косово залишається дублювання його функцій структурами ЄС та Ради Безпеки ООН. Варто нагадати, що значний вплив на діяльність ООН у Косово справляють протиріччя між постійними членами Ради Безпеки ООН з приводу підходів до косовської проблеми. Спроби розв'язання економічних проблем Косово ООН переносить на Євросоюз, чий потенціал задля вирішення цих питань також не є необмеженим. Помітною слабкістю місії Європейського Союзу в Косово є невизнання незалежності цієї території п'ятьма з двадцяти семи країн ЄС (Грецією, Іспанією, Кіпром, Словаччиною, Румунією)¹⁴. Зауважимо, що непевність із членством Великої Британії в ЄС, яка настала після референдуму 23 червня 2016 р., не лише «розмила» однозначно правильну відповідь на запитання, 28 чи 27 країн входять до ЄС наразі, а й ще більше послабила можливості впливу Євросоюзу на Балканах.

Внутрішньополітичні косовські проблеми також суттєво впливають на темп визнання незалежності Косово. Впродовж 2008–2016 рр. спостерігалась запекла міжкланова боротьба в парламенті Косово. Її змістовна частина стосується конкуренції за владу між політичними структурами Косово, які з одного боку мають витоки в соціальному середовищі комбатантів «Армії визволення Косово» та «ветеранів» війни із Сербією, а з іншого, представлені албанськими політиками Косово, інтегрованими до грантових програм міжнародних організацій і тому вимушених більш адекватно реагувати на зовнішній тиск. Найбільш яскраві кадри цього протистояння можна бачити під час обговорення стратегії замирення із сербами Косово шляхом реалізації вимоги побудови «багатоетнічного» Косово.

Тому, на превеликий жаль, розбудова демократичного багатонаціонального суспільства в Косово залишається безконфліктною лише на сторінках проспектів міжнародних організацій, які тут діють. Дійсно, незалежна держава Косово, за винятком близько 30 тис. сербів, які залишилися на півночі краю, є моноетнічною державою із домінуванням албанської культури. Становище сербів Косово є далеким від європейських стандартів інтеграційної солідарності й толерантності. Внаслідок цього Косово залишається постійним джерелом напруги й нестабільності¹⁵.

Лакмусовим папірцем для «прориву» в процесі міжнародного визнання Косово є його гіпотетичне визнання Сербією. Сербська громадська думка поступово схиляється до прийняття тези про те, що ймовірний вступ Сербії до ЄС неможливий без остаточного визнання незалежності

Косово. Передумови для утвердження цього погляду обумовлені тим фактом, що Сербія не має потужних військово-політичних засобів для силового повернення цієї території. Крім того, Сербія звертає увагу світової спільноти, що нелогічно вимагати від неї визнання незалежності Косово, коли цього не зробили п'ять чинних країн-членів Євросоюзу. Необхідно розуміти, що керівництво ЄС не може додатково мотивувати держави-члени до прийняття потрібних Брюсселю зовнішньополітичних рішень, особливо коли економічні проблеми, які стоять перед Європейським Союзом після здійснення декількох хвиль розширення та під впливом кризи, що виникла внаслідок британського референдуму щодо виходу з ЄС, обмежують можливості для прийняття всіх балканських країн до Євросоюзу. Внаслідок цього зберігаються ризики «балканізації» Європи замість «європеїзації» Балкан.

Навіть після того, як минуло двадцять п'ять років після розпаду СФРЮ, процес посткомуністичної трансформації країн регіону можна вважати завершеним лише для Словенії і Хорватії, які успішно вступили до Євросоюзу. Тому не дивно, що вони одними з перших серед балканських країн визнали незалежність Косово. Зокрема, станом на 2016 р. чотири балканські країни, а саме: Сербія, Боснія і Герцеговина, Македонія та Чорногорія перебувають на різних етапах розвитку відносин із Євросоюзом і НАТО. Наприкінці 2015 р. Сербія формально розпочала офіційні переговори про вступ до Європейського Союзу, але цей переговорний процес є надто складним процедурно та не має часового ліміту, тому що системні проблеми адаптації Сербії до європейської інтеграції органічно доповнюються надто високою символічною ціною цього рішення, якою є вимушена домовленість про сербський компроміс із албанцями Косово.

Натомість албанські власті Косово погодились на культурну автономію сербів у їхніх анклавах проживання на території Косово. Однак це рішення спровокувало кризу в парламенті Косово, де албанські націоналісти-радикали вдалися до силових спроб недопущення ратифікації відповідної домовленості. Лише пряме втручання зовнішніх протекторів із ЄС і США дало можливість прийняти це доленосне для Косово, і напевно для всього Балканського півострову, рішення.

Аналогічна політична криза виникла й у сербському парламенті, що змусило сербські політичні еліти погодитись на позачергові вибори. Зрештою, 24 квітня 2016 р. у Сербії відбулися позачергові вибори Скупщини. За показників вищої, аніж на виборах 2014 р., активності електорату перемогла «Прогресивна партія Сербії» на чолі з О. Вучичем. До парламенту також увійшли «Соціалістична партія Сербії» на чолі з І. Дачичем, Сербська радикальна партія В. Шешеля та Демократична пар-

тія Сербії¹⁶. Вибори не обійшлися без скандалу. Символічно одного голосу не вистачило для подолання 5% прохідного бар'єру відверто проросійській коаліції «Двері-Демократична партія Сербії». На вимогу опозиції 4 травня 2016 р. на 15 виборчих дільницях, де результати підрахунку голосів судом визнані спірними, було проведено повторне голосування. За його результатом коаліція «Двері-Демократична партія Сербії» на чолі з С. Рашкович таки пройшла до Скупщини¹⁷. На наш думку, загалом склад нової Скупщини Сербії забезпечує можливість для успішного проведення реформ, необхідних для підготовки країни до вступу в Євро-союз. Зі свого боку зазначимо, що під впливом кризових процесів у ЄС, напливу біженців із країн Близького Сходу, можливих терористичних актів не можна виключати й чергових політичних криз у регіоні.

Турбулентний характер притаманний сербській суспільній свідомості, яка після втрати Косово переживає стан болісного пригнічення від відсутності опори на історичні джерела сербської державності. Адже майже десяток поколінь сербів звикли таким історичним джерелом сербської ідентичності вважати Косово поле та сербські православні монастирі Косово. Утім, ці уявлення зазнали болісного удару під час кризи березня–червня 1999 р., причому ця травма суспільної свідомості не залікована досі. Тому не дивно, що навесні 2016 р. вибухнув скандал, приводом для якого стала угода властей Сербії із НАТО про відновлення програми партнерства. Це стало звичним приводом для сербських націоналістів нагадати про рани війни із НАТО 1999 року та звинуватити власті в підступній зраді сербських національних інтересів. Згадана ситуація стала справжнім подарунком для Росії. Кремль уже давно й іноді небезуспішно намагається перетворити Балкани на нервовий вузол протиріч, тиск на який має дати можливість домогтися поступок від Євросоюзу в питаннях скасування санкцій проти Росії. Заради досягнення цієї мети Росія активувала свою пропаганду не лише у Сербії, а й у Македонії та Чорногорії. Не випадково саме у Чорногорії на початку 2016 р. відбувалися бурхливі події, пов'язані зі вступом країни до НАТО.

Росія не залишає без своєї уваги й Боснію і Герцеговину, спираючись у цій країні на боснійських сербів. Однак, навіть боснійські серби, а особливо хорвати й боснійські мусульмани, виступають за перспективу вступу Боснії і Герцеговини до Євросоюзу. У середині лютого 2016 року Боснія і Герцеговина подала заявку на вступ до Європейського Союзу. Поки що Євросоюз насторожено ставиться до неї, але не поспішає її відкинути, адже надто великими в цьому випадку можуть бути ризики дестабілізації усього регіону.

Безпосередній вплив на дестабілізацію становища в Косово має ситуація, яка складається в сусідній Македонії. Восени 2015 року в цій

країні загострилась внутрішньополітична ситуація. Безпосереднім приводом для конфронтації між основними парламентськими політичними силами Македонії стало питання розподілу влади між македонськими слов'янами та македонськими албанцями. Етнічні албанці, які проживають на території Македонії, звинуватили уряд слов'янської більшості в потуранні системній корупції та вимагали проведення дострокових виборів. Нарешті, під тиском вуличних протестів опозиції 24 лютого 2016 року було розпущено македонський парламент, і країна вступила в дострокову виборчу кампанію. Як це завжди буває в країнах із невизначеною остаточно зовнішньополітичною орієнтацією, у Македонії посилювалося напруження. Проте, варто зауважити, що на відміну від сербських націоналістів, які послідовно виступають проти НАТО, македонські слов'янські націоналісти пропагують ідею вступу своєї країни до НАТО, адже вважають цю військово-політичну організацію гарантом від гіпотетичного створення «Великої Албанії», тобто від вірогідності міжетнічних зіткнень і відокремлення від Македонії районів, населених албанцями та дотичних до Косово.

Після подій «арабської весни» 2011 р. стало зрозуміло, що реальними є ризики створення ісламської екстремістської держави, яка включатиме частину Косово, Санджак, частину Македонії і мусульманську ділянку Боснії і Герцеговини. У багатьох селах Боснії вже існують села, над адміністративним об'єктами яких відкрито вивішені прапори «Ісламської держави Іраку і Леванту». «Балканський маршрут» залишається головним для транзиту нелегальних біженців до країн Європейського Союзу.

Найбільшу стурбованість викликає питання недостатньої спроможності країн, які розташовані на кордонах Шенгенського простору з рештою світу, виконувати зобов'язання щодо надійної охорони цих кордонів. Яскравим прикладом цього останнім часом є Греція. Знову Грецію закликали посилити контроль над припливом мігрантів до країни. Фінансову допомогу, яку Євросоюз направив Греції для відкриття пунктів початкової реєстрації біженців, адже саме Греція є першою країною Шенгенського простору на шляху мігрантів до Євросоюзу, Афіни використовували, як вважають експерти Євросоюзу, «не за призначенням». Більша частина цих коштів, як з'ясували європейські аудитори, пішла на нагальні фінансові потреби Греції, а не на розв'язання спільних міграційних проблем. Тому цілком логічно, якщо неможливо захистити зовнішні кордони Шенгенського простору на лінії Греції і Туреччини, тоді зону посиленого контролю потрібно буде перенести до Центральної Європи, а Грецію виключити з Шенгену. Саме такий варіант пропонує Австрія.

Натомість різко проти виключення Греції із Шенгену висловились інші балканські країни. Зокрема, Болгарія і Румунія, які тільки мріють

приєднатись до Шенгенського простору, виступають проти спроб його територіального зменшення. Вони посилаються на те, що стримали влітку 2015 року мігрантів, хоча отримали на це менше коштів, ніж Греція. Однак болгарам і румунам відразу нагадали, що численні потоки біженців, які тоді хлинули до Греції, були неспівставні з тими, які опинились на території Болгарії і Румунії. Своєю чергою Німеччина вважає, що проблему біженців Євросоюзу має допомогти розв'язати Туреччина. Пропонується виділити близько трьох мільярдів євро, аби турки побудували в себе пункти прийому біженців.

Навіть після квітневих 2016 р. парламентських виборів, які підтвердили європейський курс Сербії, вагомою перешкодою на цьому шляху залишається розкол сербської політичної еліти. Її націоналістична частина продовжує орієнтуватись на Росію. Наприклад, 9 березня 2016 року Москву відвідав сербський президент Т. Ніколич. Нагадаємо, що 2012 р. він був обраний на посаду президента тодішнім складом сербського парламенту як компромісна політична фігура. Т. Ніколич неодноразово заявляв, що підтримує багатовекторний зовнішньополітичний курс Сербії, який надасть їй можливості отримувати переваги від співпраці як з Євросоюзом, так і з Росією. Утім, після агресії Росії проти України російський вектор зовнішньополітичних орієнтирів Сербії опинився під великим питанням. Прагматично він виправдовувався наміром «Газпрому» побудувати газопровід «Південний потік», який теоретично міг перетворити Сербію на головного газового диспетчера Європи. Однак станом на 2016 р. цей проект опинився під питанням, не лише через «холодну війну» між Росією і Туреччиною, а й унаслідок негативної позиції Євросоюзу. На нашу думку, результат квітневих 2016 р. виборів до Скупщини Сербії дав сербам історичну нагоду вивести країну із нестабільного «балканського стану» та перетворити на стабільну консолідовану європейську демократію.

Упродовж 1990–2016 рр. Косово було визнано як незалежна держава всіма балканськими країнами, за винятком Сербії, Греції, Румунії. Дедалі більша орієнтація Сербії на європейську та євроатлантичну інтеграцію сприяє досягненню компромісу в косовському питанні між Белградом і Приштиною. Суттєвий вплив на формування національного зовнішньополітичного курсу балканських країн щодо визнання незалежності Косово мають Європейський Союз і НАТО. Серед країн регіону лише Греція та Румунія залишаються при власній думці щодо невизнання незалежності Косово. Найбільше в максимально можливій інтеграції Косово до балканських регіональних процесів зацікавлений Європейський Союз.

Після 2014 р. створений механізм угод про асоціацію і стабілізацію з балканськими країнами, які поки що не входять до Європейського Союзу: Албанією, Боснією і Герцеговиною, Косово, Сербією, Македонією, Чор-

ногорією. Очікувана успішність реалізації цього проекту асоціації і стабілізації як «підготовчого класу» до повноцінної європейської інтеграції може розглядатись як європеїзація Балкан.

¹ Шилова А.В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — С. 19.

² Гелетій М. Балканська криза 1990-2005 рр. в контексті геополітичних трансформацій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc-gum/univ/2007_19/13.pdf

³ Пономарєва Е.Г. Политическое развитие постъюгославского пространства (внешние и внутренние факторы). — М.: МГИМО-Университет, 2007. — С. 32.

⁴ Волков В. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Индрик, 2000. — С. 64.

⁵ Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. Балканские войны XX века. — М.: Вече, 2000. — С. 12.

⁶ Краткая история Албании с древнейших времен до наших дней. — М.: Наука, 1992. — С. 511.

⁷ Dindic Z. Serbia and Its Neighbors / Review of International Affairs. — July–September 2002. — P. 7.

⁸ Simic P. From Yugoslavia to «Euroslavia» / Review of International Affairs. — January–March 2002. — P. 21.

⁹ Fukuyama Fr. State-Building: Governance and World Order in the Twenty First Century. — Cornell University Press, 2004. — P. 40.

¹⁰ Resolution 1244 (1999). S/RES/1244. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unmikonline.org/unmikonline2009/1244Resolution.htm>

¹¹ European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>

¹² European Commission Liaison Office to Kosovo. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.eeas.europa.eu/delegations/kosovo/index_eu.html

¹³ Мартинов А. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу: основні етапи розвитку // Європейські історичні студії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua/andrij-martynov-spilna-zovnishnya-i-bezpekova-polityka-yevropejskogo-soyuzu-osnovni-etapy-rozvytku/>

¹⁴ Офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ Косово. Ministry of Foreign Affairs of Kosovo. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa-ks.net>

¹⁵ Офіційний веб-сайт прем'єр-міністра Косово. Prime Minister of Kosovo. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kryeministry-ks.net>

¹⁶ Fukuyama Fr. State-Building: Governance and World Order in the Twenty First Century. — Cornell University Press, 2004. — P. 9.

¹⁷ Сергієнко Я. Коли не вистачає одного голосу // Голос України. — 2016. — 5 травня. — С. 4.

REFERENCES

1. Dindic, Z. (2002). Serbia and Its Neighbors. *Review of International Affairs*, July–September, 7–11 [in English].

2. European Commission Liaison Office to Kosovo. Retrieved from http://www.eeas.europa.eu/delegations/kosovo/index_eu.html [in English].
3. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo. Retrieved from <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front> [in English].
4. Fukuyama, Fr. (2004). *State-Building. Governance and World Order in the Twenty First Century*. Cornell University Press [in English].
5. Heletij, M. Balkans'ka kryza 1990–2005 rr. v konteksti heopolitychnykh transformatsij. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/soc-gum/unir/2007_19/13.pdf [in Ukrainian].
6. *Kratkaya istoria Albanii s drevneyshich vremen do nashich dney*. (1992). Moskva: Nauka [in Russian].
8. Martynov, A. (2015). Spil'na zovnishnia i bezpekova polityka Yevropejs'koho Soiuzu: osnovni etapy rozvytku. *Yevropejs'ki istorychni studii*. Retrieved from <http://www.eustudies.history.univ.kiev.ua/andrij-martynov-spilna-zovnishnya-i-bezpekova-polityka-yevropejskogo-soyuzu-osnovni-etapy-rozvytku/> [in Ukrainian].
7. Ministry of Foreign Affairs of Kosovo. Retrieved from <http://www.mfa-ks.net> [in English].
8. Ponomareva, E.G. (2007). *Politicheskoe razvitie postyugoslavskogo prostranstva (vneshnie i vnutrenniye faktory)*. Moskva: MGIMO-Universitet [in Russian].
9. Prime Minister of Kosovo. Retrieved from <http://www.kryeministry-ks.net> [in English].
10. Resolution 1244 (1999). S/RES/1244. Retrieved from <http://www.unmikonline.org/unmikonline2009/1244Resolution.htm> [in English].
11. Sergienko, Ya. (2016). Koly ne vystachae odnogo golosu. *Golos Ukrainy*, 5 travnya [in Ukrainian].
12. Shylova, A.V. (1998). Rol' svitovoho spivtovarystva v urehliuvanni iuhoslavs'koi kryzy ta uchas' u ts'omu protsesi Ukrainy (90-ti rr. XX st.). *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Simic, P. (2002). From Yugoslavia to Euroslavia. *Review of International Affairs*, january-march, 18–21 [in English].
14. Volkov, V. (2000). *Uzlovye problemy novyejshej istorii stran Central'noj i Jugovostochnoj Evropy*. Moskva: Indrik [in Russian].
15. Zadochin, A.G., & Nizovskiy, A.Y. (2000). *Porohovoj pogreb Evropy. Balkanskiye vojny XX veka*. Moskva: Veche [in Russian].

УДК 94(4):327.39(497.5)“2000/2013”

Ірина Боровець

аспірант

Дипломатична академія України

при МЗС України

01001, Україна, Київ, вул. Велика Житомирська, 2

E-mail: borovetsirina@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В РЕСПУБЛІЦІ ХОРВАТІЯ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УПРОДОВЖ 2000–2013 рр.

З метою всебічного дослідження особливостей європейської інтеграції Республіки Хорватія проаналізовано еволюцію суспільної думки в РХ щодо перспектив її членства в Європейському Союзі. Підтримка населенням європейського майбутнього країни була одним із головних чинників, який, поряд із зовнішньополітичними та соціально-економічними заходами, впливав на перебіг усього процесу. Виділено окремі внутрішньо- і зовнішньополітичні події у Республіці Хорватія, які безпосередньо впливали на формування та коливання суспільної думки щодо ЄС. Окремий наголос зроблено на проблемних питаннях, які заважали та уповільнювали поступальний шлях до членства, а також викликали негативний резонанс у країні, що позначалося на рівні підтримки ЄС з боку хорватського населення.

Ключові слова: Хорватія, Європейський Союз, європейська інтеграція, переговори про членство, суспільна думка, євроскептицизм.

Iryna Borovets

Postgraduate Student

Diplomatic Academy of Ukraine

of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

2, Velyka Zhytomyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: borovetsirina@gmail.com

EVOLUTION OF THE PUBLIC OPINION ON EUROPEAN INTEGRATION IN THE REPUBLIC OF CROATIA IN 2000–2013

For the purpose of comprehensive studies of the European integration of the Republic of Croatia the article analyzes evolution of public opinion in Croatia on the EU-membership prospects. Support of the European future by

the Croatian population was one of the main factors, which, along with the foreign policy and socio-economic measures, influenced the course of the entire EU-approaching process. Special attention is given to the specific internal and foreign policy developments in the Republic of Croatia, which directly influenced the formation and fluctuations of the public opinion on the EU. More precise focus is placed on the problematic issues that not only hindered Croatian progress on the way to the EU-membership, but also caused a negative response in the country and badly affected the level of the EU support among the substantial part of the Croatian population.

Keywords: *European Union, European integration, membership negotiations, Croatia, public opinion, euroscepticism.*

Для повного розуміння більше ніж десятирічного процесу європейської інтеграції Республіки Хорватія необхідно досліджувати це питання всебічно, оскільки шлях РХ до Європейського Союзу потребував не лише політичної волі й злагодженої роботи всіх гілок влади, а й підтримки громадян, які мали сприйняти й активно долучитися до реалізації цього стратегічного проекту.

Комплексне дослідження європейської інтеграції Хорватії включає в себе декілька аспектів. Це, передусім, сукупність зовнішньополітичних та соціально-економічних заходів, до яких вдалася Хорватська держава з метою забезпечення вступу країни в ЄС. Це також необхідність вирішення додаткових проблемних питань у вигляді співпраці з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії (МКТЮ), виконання зобов'язань щодо остаточного розв'язання проблем біженців і розселених осіб (з Сербією) і владнання територіальних суперечок із сусідніми державами (зі Словенією). Окрім того, процес європейської інтеграції напряму залежав від внутрішньополітичної стабільності, якої часто бракувало протягом зазначеного періоду.

Водночас, дослідження євроінтеграційного шляху Республіки Хорватія буде всебічним лише за умов урахування такого чинника, як еволюція суспільної думки щодо процесу євроінтеграції, її взаємозалежності із соціально-політичними подіями в країні та за її межами, а також її безпосереднього впливу на процес набуття країною членства в Європейському Союзі. Адже саме підтримка членства в ЄС хорватськими громадянами на всенародному референдумі 2012 р. була тим необхідним кроком, який забезпечив втілення у життя цього стратегічного пріоритету.

Тема еволюції суспільної думки хорватської громадськості, зокрема, високий рівень євроскептицизму щодо євроінтеграції та факторів, які на неї впливали, постійно була у фокусі уваги як хорватських, так й іноземних науковців.

Так, хорватські дослідники І. Рімац та А. Штулхофер у спільній праці «Соціально-культурні цінності, економічний розвиток та політична стабільність як мірила довіри до Європейського Союзу» (2004) здійснили порівняльний аналіз чинників, які впливали на формування рівня суспільної довіри до ЄС¹. У 2006 р. А. Штулхофер продовжує аналізувати тему витоків євроскептицизму в Республіці Хорватія, порівнює дві основні його тенденції — несхвалення громадянами вступу їхньої країни до ЄС та недовіру до європейських інституцій². Автори у своїх працях відзначають, що євроскептицизм спирався на гіпертрофовані національні почуття, які були результатом війни за незалежність у 90-х рр., соціально-економічні страхи (збільшення цін на нерухомість, навала дешевого імпорту з країн ЄС, тощо), а також недовіру до інституцій ЄС (через провал ухвалення конституції ЄС 2005 р.) та РХ (через їхню корупцію, тощо).

Хорватський дослідник Н. Блануша звертається до витоків антагонізму хорватської суспільної думки щодо членства в ЄС від 90-х рр. до 2011 р., наголошуючи, що серед визначальних факторів було негативне ставлення до будь-яких мультинаціональних утворень, що обмежують суверенітет країни, і які хоча б віддалено нагадували колишню Югославію, а також примусове співробітництво з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії³.

Ретельно тему еволюції суспільної думки в РХ досліджував хорватський науковець І. Ландріпет у своїй докторській дисертації «Структура базових факторів ставлення хорватських громадян до членства Республіки Хорватія в Європейському Союзі»⁴. У цій праці, а також у своїй статті зі збірника «Хорватія та Європейський Союз: зміни та розвиток»⁵ він аналізує фактори, які впливали на зменшення підтримки ЄС з боку хорватських громадян. Серед них, зокрема, зліт націоналізму як результату війни 1991–1995 рр., більш жорсткі критерії членства, ніж були застосовані до попередніх кандидатів, хорватсько-словенська територіальна суперечка, яка загальмувала переговори на майже півтора роки, побоювання негативних наслідків від економічних реформ, непослідовна політика ЄС з різних питань, проблеми, які виникли в результаті економічної кризи 2008 р., побоювання втрати національної ідентичності, тощо.

Хорватські дослідники Д. Багіч та А. Шалінович за допомогою утилітарної моделі проаналізували суспільні настрої щодо ЄС з погляду конкретних переваг і втрат, на які сподівалися, і яких боялися хорватські громадяни⁶. І. Керсан-Шкабич і Д. Томич зробили спробу виявити причини євроскептицизму серед хорватської молоді, з'ясувавши, що його витoki лежать передусім в економічній площині⁷.

Окремі проблемні питання, які безпосередньо впливали як на динаміку євроінтеграційного процесу, так і на коливання суспільної підтримки членства РХ в ЄС, розглядаються у дослідженнях хорватських науковців Д. Йовича⁸ та В. Павлаковича⁹. Вони прослідковують розвиток Хорватії після демократичних змін у 2000 р. та вплив співпраці з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії на внутрішньополітичні настрої у країні.

Тему взаємодії хорватської влади із МКТЮ та її впливу на суспільну думку також досліджує у своїй монографії американський учений К. Ламонт¹⁰. Як хорватські, так й американські автори констатують незаперечний факт — обумовлення Євросоюзом прогресу Хорватії на шляху до членства конструктивним співробітництвом з Гаазьким трибуналом було запорукою демократизації країни та подолання нею націоналістичного минулого.

Загалом, усі автори згодні, що стійкий євроскептицизм хорватів у ставленні до ЄС мав як утилітарний характер, зокрема, соціально-економічного спрямування, так і стосувався таких символічних понять, як суверенітет, культура, рівноправ'я та національна ідентичність.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця й ролі суспільної думки у формуванні політики Хорватської держави щодо європейської інтеграції. Задля реалізації поставленої мети вивчено і запроваджено до наукового обігу дані результатів регулярних опитувань громадської думки, які проводилися як хорватськими спеціалізованими агенціями, зокрема, «Ipsos Puls», «GFK», так і європейським інструментом дослідження суспільної думки «Eurobarometer». Приділено увагу дослідженню матеріалів хорватської періодичної преси, на сторінках якої публікувалися як результати опитувань, так і коментарі щодо них.

У листопаді 2000 р. Республіка Хорватія офіційно розпочала реалізацію свого головного стратегічного курсу на членство в Європейському Союзі. 22 грудня 2012 р. вступ країни до Євросоюзу підтримали хорватські громадяни на загальнодержавному референдумі. 1 липня 2013 р. Республіка Хорватія офіційно стала 28-м членом ЄС. Характерною особливістю всього періоду наближення Республіки Хорватія до Європейського Союзу було те, що ставлення хорватського населення до перспективи входження до європейського кола держав коливалося залежно від різноманітних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Громадськість не завжди беззастережно підтримувала заданий ще у 90-х роках курс на євроінтеграцію, незважаючи на стійку одностайність національних політичних еліт з приводу безальтернативності вступу до ЄС.

Інтеграція Республіки Хорватія до простору ЄС відбувалася не завжди за сприятливих зовнішньополітичних умов, адже після 2007 р. в

країнах Євросоюзу почали говорити про т.зв. «стомлення» від прийняття нових членів. Світова фінансова криза 2008 р. лише посилила цю несприятливу для Хорватії тенденцію.

Ці різноманітні процеси не могли не впливати на сприйняття хорватським суспільством перспективи вступу РХ до ЄС. Як наслідок, майже весь процес євроінтеграції Хорватії позначався високим рівнем євроскептицизму, а позитивний результат всенародного референдуму щодо вступу в ЄС став можливим не в останню чергу після відповідних змін до Конституції від 2010 р., які допускали прийняття рішення простою більшістю голосів тих громадян, що взяли участь у референдумі (а не 2/3 від зареєстрованих виборців, як було раніше)¹¹.

Для розуміння еволюції суспільної думки в країні необхідно взяти до уваги політичну ситуацію, яка склалася до початку активної фази євроінтеграційного процесу в 2000 році. Слід також відзначити, що вперше досить скептичне чи майже негативне ставлення до ЄС хорвати висловлювали вже всередині 90-х рр. Тоді це було пов'язано із переконанням про недостатню підтримку Хорватії з боку ЄС під час війни.

Також, саме для Хорватії характерний феномен, коли євроінтеграція майже увесь час залишалася проектом здебільшого національних політичних еліт, а не всього населення. З часом ця відмінність лише посилювалася і викликала стурбованість самого Євросоюзу.

Проте, у Хорватії не завжди існував політичний консенсус щодо необхідності набуття членства в ЄС. Попри тісні відносини, які тривали між РХ та ЄС з моменту визнання Євросоюзом незалежності держави 1992 р., справжні євроінтеграційні процеси розпочалися лише після зміни парадигми хорватської влади 2000 р. і досягнення новими провладними та опозиційними силами згоди щодо стратегічної мети вступу країни до ЄС.

З моменту незалежності країна перебувала під керівництвом ультраконсервативної політичної сили Хорватська демократична спільнота (ХДС) та її глави і президента Республіки Хорватія Франьо Туджмана, для яких боротьба за суверенітет і незалежність після розпаду Союзної Федеративної Республіки Югославія мала майже сакральний характер. Тому, для ХДС ідея поступитися частиною здобутого суверенітету заради членства в Європейському Союзі була на той момент неприйнятною. Ф. Туджман завжди наголошував на європейській належності Хорватії, але при цьому бачив країну сильною національною державою.

Протягом 90-х рр. зовнішня політика Республіки Хорватія була сфокусована передусім на забезпеченні міжнародного визнання новоголошеної держави та її територіальної цілісності, тимчасом, як усі інші питання не мали такої пріоритетної важливості. Лише після повного

відновлення державного суверенітету над усією територією РХ як військовими, так і мирними засобами, склалися умови для того, щоб європейська та євроатлантична інтеграція утвердилися як основні пріоритети на порядку денному зовнішньої політики Хорватії¹².

Кардинальна зміна відбулася після смерті Ф. Туджмана 10 грудня 1999 р. та гучної поразки консервативних політичних сил на парламентських і президентських виборах у вересні-жовтні 2000 року. Як свідчили опитування громадської думки наприкінці 2000 р., лише 5% громадян підтримували політику влади під керівництвом ХДС¹³. Причиною такої втрати популярності партії, яка керувала країною протягом дев'яти найважливіших років, стали гучні корупційні скандали та систематичні зловживання владою провідними представниками партії. Членство в ЄС при цьому почало вбачатися альтернативою політичного свавілля та заперукою економічного відродження країни.

Нова ліберально-демократична коаліція, очолювана прем'єр-міністром РХ Івіцею Рачаном (Соціал-демократична партія) та президентом РХ Степаном Месичем (Хорватська народна партія) мала повну підтримку громадян на початку нової епохи конструктивних відносин з Брюсселем. Уже в грудні 2000 р. відбувся Загребський Саміт глав держав та урядів країн ЄС, під час якого лідери Євросоюзу прирівняли прихід демократичної коаліції до влади в Хорватії із перемогою демократичних сил у тодішній Союзній Республіці Югославія (нині Республіка Сербія) під час виборів 24 вересня 2000 р. та висловили сподівання на позитивний ефект від цього на всі країни регіону¹⁴. Результатом зазначеного саміту також стало відкриття можливості для країн Південно-Східної Європи, та зокрема Хорватії, вступити в новий етап відносин з ЄС, а саме — у процес стабілізації та асоціації. Таким чином, починаючи з 2000 р. членство в ЄС та НАТО набуває статусу стратегічної зовнішньополітичної мети Хорватської держави.

Це були часи своєрідного «євроідеалізму», коли ідея вступу РХ до Євросоюзу мала найбільший рівень підтримки серед хорватів. Так, 2000 року вступ Хорватії до ЄС підтримували 77% громадян, тоді як проти було лише 8% (а 15% вагалися)¹⁵. Протягом двох років рівень підтримки залишався стабільно високим і навіть сягнув за деякими опитуваннями 80–82% у 2002–2003 рр.¹⁶

Однак, така беззастережна підтримка тривала лише до моменту, коли Хорватія зіткнулася з необхідністю виконувати низку політичних вимог та економічних критеріїв для набуття повноправного членства в ЄС. При цьому, в країнах Центральної Європи, які пройшли схожий євроінтеграційний шлях, підтримка членства до переговорів коливалася від 70 до 80%, а з початком переговорів і відповідно реалізації нелегких реформ

впала до 50% і поступово з наближенням мети знову зросла до 60%. Тимчасом у Хорватії стрімке падіння підтримки суспільством членства в Євросоюзі розпочалося набагато раніше — за два роки до переговорів 2003 р.¹⁷

20 жовтня 2001 р. була підписана Угода про стабілізацію і асоціацію між РХ та ЄС. У лютому 2003 р. Хорватія подала заявку на членство, у червні 2004 р. отримала офіційний статус кандидата на членство в ЄС і вже в грудні 2004 р. Рада ЄС запланувала початок переговорів з Хорватією щодо її вступу до Європейського Союзу в березні 2005 р., але лише в разі повного співробітництва Загреба з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії.

Саме вимога повної співпраці Хорватії з Гаазьким трибуналом вперше призупинила її стрімкий євроінтеграційний темп, а пізніше ще неодноразово ставала джерелом напруження та впливала як на дії хорватського уряду, так і на суспільну думку.

Перші складнощі почалися в період з 2001 по 2004 рр. через висунення МКТЮ обвинувачень проти відомих хорватських генералів Анте Готовіни й Рахіма Адемі (2001 р.) та Яна Бобетко (2002 р.) за скоєння ними військових злочинів у 1990-х рр. Уряд тодішнього прем'єр-міністра І. Рачана внаслідок внутрішньокоаліційних непорозумінь та під тиском суспільної думки зволікав із видачею Я. Бобетко, зважаючи на його похилий вік та важкий стан здоров'я. Смерть генерала 2003 р. поставила крапку в цій історії. Однак, саме під час керування демократичної коаліції сталася втеча А. Готовіни з країни, якому вдалося переховуватися від міжнародного правосуддя до грудня 2005 р., на думку очільників трибуналу — не без допомоги хорватської сторони¹⁸. Все це загальмувало початок переговорів про членство до жовтня 2005 р.

У той час, як політична еліта хоча й зволікала із видачею генералів, але продовжувала дотримуватися офіційної риторики щодо відданості співробітництву з МКТЮ, частина громадськості висловила обурення проти передачі хорватських генералів Гаазі, які в країні вважалися національними героями. Ситуація погіршилася у зв'язку з початком розгляду справ про військові злочини в хорватських національних судах. Одна з найбільш масштабних демонстрацій відбулася 11 лютого 2001 р. у м. Спліт, коли близько 150 тисяч осіб протестували проти ув'язнення хорватським судом генерала Мірка Норца¹⁹. Протягом 2001–2002 рр. було проведено низку масових демонстрацій на підтримку генерала А. Готовіни. Про вкрай негативне сприйняття хорватським суспільством необхідності взаємодіяти з МКТЮ свідчить той факт, що у вересні 2002 р. 84% хорватів були проти видачі Гаазі генерала Я. Бобетко, з них 71% були готові терпіти економічні та політичні санкції²⁰. У лютому 2005 р.

81,4% хорватів вважали А.Готовіну героєм, а 54,4% були проти його арешту²¹.

На цій хвилі партії правого спрямування посилили свою антиєвропейську риторику. Лунали аргументи щодо «антихорватського заклоту за участю Заходу», метою якого є втягування Хорватії у «третю Югославію» через криміналізацію хорватських генералів та «Вітчизняної війни». Під час протестів у Загребі в березні 2005 р. хорватські праві сили скандували, що «Готовіні слід подякувати за те, що врятував Хорватію від ЄС»²².

Ці події суттєво впливали не лише на перебіг євроінтеграційного діалогу країни з Євросоюзом, а й викликали внутрішньополітичні коливання. Унаслідок невдоволення політикою демократичного уряду з багатьох питань, після парламентських виборів 2003 р. Хорватська демократична спільнота (ХДС) повернулася до влади під політичним керівництвом її нового очільника Іво Санадера.

Саме в таких непростих умовах відбувся неочікуваний переворот на хорватській політичній сцені, який згодом призвів і до налагодження більш конструктивної співпраці з Гаазьким трибуналом, і до розблокування діалогу з Євросоюзом. Незважаючи на колишнє політичне реноме ХДС як ультранационалістичної партії, уряд І. Санадера продемонстрував набагато більш значущі результати у співробітництві з Гаагою, аніж попередня демократична коаліція.

На момент 2003 р. Хорватська демократична спільнота під новим керівництвом І. Санадера відійшла від колишнього євроскептичного дискурсу часів Ф. Туджмана, а також антигаазької риторики та прийняла ідею щодо широкої коаліції за Європейський Союз. І. Санадер продемонстрував політичну гнучкість і не лише усунув з провідних партійних посад ультранационалістів, а й створив коаліцію з провідною сербською політичною силою — Самостійною демократичною сербською партією, започаткувавши одночасно співпрацю з опозиційними силами в питаннях, що стосувалися ЄС²³.

Очоливши новий уряд, прем'єр-міністр І. Санадер відразу облишив словесну критику з приводу видачі «національних героїв» МКТЮ, яку він висловлював під час перебування в опозиції. Як очільник уряду, він не лише задекларував відданість співпраці з Гаагою, а й забезпечив видачу трибуналу хорватських генералів І. Чермака та М. Мркача, звинувачення проти яких були висунуті ще 2001 року. Також, завдяки співпраці хорватського уряду з іноземними розвідувальними службами в грудні 2005 року було знайдено й видано Гаазі генерала А. Готовіну²⁴.

Проте саме в цей період 2004-2005 рр., коли діалог РХ-ЄС пожвавився, а Угода про стабілізацію й асоціацію увійшла в дію, підтримка

вступу до ЄС відчутно впала. Так, євроентузіазм знизився з попередніх 75–82% до 50%, тимчасом, як довіра до європейських інституцій впала за цей період з 42% до 28%²⁵. При цьому, якщо протягом 2000–2003 рр. кількість противників членства в ЄС була незначною (не більше 20%), то у 2004 р. вона збільшилася вже до 40%. 2005 р. кількість adeptів вступу та їхніх противників урівнялася між собою²⁶. Окрім несприятливої політичної кон'юнктури, причинами такого різкого падіння підтримки членства в ЄС були також віддалена перспектива вступу та відсутність змістовної інформації щодо перебігу цього процесу.

Перевагами членства хорвати вважали відкриті кордони (80%), економічну стабільність (79%) та загальний прогрес країни (80%). Їх ще не так гостро хвилювала часткова втрата суверенітету (36%), проте турбували необхідність регіонального співробітництва з прикордонними країнами, передусім Сербією (55%), та можливий негативний вплив членства в ЄС на національну економіку (53%)²⁷.

З метою інформування громадян про переваги членства в Євросоюзі уряд РХ ухвалив двічі у 2001 та 2006 рр. «Комунікаційну стратегію з інформування суспільства про ЄС та підготовку до членства»²⁸. Стратегія 2006 р. передбачала план інформаційної кампанії на 2005–2007 рр. за секторальним принципом інформування громадян про конкретні питання вступу до ЄС. Так, кожний громадянин мав змогу слідкувати за перебігом переговорного процесу, користуючись створеним для цього веб-сайтом. Також, було започатковано платформу Національних форумів з різних питань майбутнього членства: «Давайте поговоримо про ЄС» 2004 р., «Болонський процес і реформа вищої освіти» 2004 р., «Суверенітет і національна ідентичність в ЄС» 2005 р., «Мобільність молоді в освіті та працевлаштуванні» 2006 р., «Захист споживача» 2006 р., «Реформа правоохоронної системи та боротьба з корупцією» 2007 р., «Позитивна освіта сільгоспвиробників та жителів сільської місцевості» 2007 р., «Реформа професійної освіти в контексті гармонізації з вимогами ЄС» 2007 р., тощо.

Проте, подолати зростаючий євроскептицизм так і не вдалося, і дедалі більше хорватів були готові голосувати проти вступу країни в ЄС. Відповідно до опитування громадської думки 2007 р., 23% респондентів мали переважно негативне ставлення до ЄС, 37% — переважно позитивне і 40% ставилися нейтрально. 28% громадян вважали, що Хорватія скоріше програє від членства в ЄС, 39% вбачали більше користі, а приблизно одна третина очікувала однаково кількість втрат і здобутків. При цьому 27% респондентів були проти членства РХ в ЄС, 43% — за, й 30% — не визначилися²⁹.

Водночас довіра до уряду та політичних партій — рушійної сили євроінтеграції — була найнижчою — 7%, у порівнянні з країнами ЄС, де ця цифра сягала 17%³⁰.

Корені євроскептицизму в Хорватії слід шукати передусім у соціально-економічній сфері. Тривогу викликали неконкурентоспроможність національних товарів, втрата робочих місць, неліквідність, низький рівень життя, неможливість брати участь у процесі прийняття рішень на загальноєвропейському рівні, перспектива втрати національних природних ресурсів та необхідність відмови від національної та культурної ідентичності³¹.

Політичне підґрунтя євроскептицизму перебувало у сфері стурбованості від втрати національного суверенітету та невігідного становища Хорватії, як малої держави, серед «старих» членів Євросоюзу.

Важливу роль відігравали також соціокультурні чинники, які впливали на формування та еволюцію громадської думки щодо членства в ЄС. Це, передусім, націоналізм, який пов'язував європейську інтеграцію з відмовою від національної ідентичності, нападом на національні та релігійні цінності, образою національної гордості³².

Вкрай негативний вплив на суспільну думку щодо ЄС справила затримка в переговорному процесі протягом 2008–2009 рр. через територіальний спір з Республікою Словенія навколо морського кордону. Користуючись тією вимогою, що країна-кандидат мусить врегулювати всі територіальні суперечки з сусідніми країнами для прогресу в переговорах про набуття членства в ЄС, офіційна Любляна намагалася змусити Загреб вирішити на її користь питання проведення лінії взаємного сухопутного та морського кордону. При цьому, питання виходу Словенії у відкрите море ставилося як стратегічний державний інтерес.

Водночас, успіхи Хорватії у підготовці до переговорів та певне дипломатичне втручання Європейської Комісії призвели до розблокування цього процесу. В результаті 2009 року Хорватія та Словенія досягли домовленості про вирішення питання кордонів у арбітражному суді. Відповідна Угода про створення арбітражу між урядом Республіки Хорватія та Урядом Республіки Словенія була підписана 4 листопада 2009 року³³.

Упродовж цих двох років підтримка європейського майбутнього Хорватії коливалася, за різними опитуваннями, від 24% до 57%, тоді як проти членства в ЄС виступали від 33% до 43%³⁴. Ще більше зумовило зростання євроскептицизму в РХ суттєве падіння соціальних стандартів у результаті світової фінансової кризи 2008 р.

Протягом усього процесу євроінтеграції співробітництво з МКТЮ не зійшло з порядку денного й критично відзначалося у звітах про прогрес Хорватії на шляху до членства аж до 2010 року, коли головний обвинувачувач Гаазького трибуналу С. Брамерц був змушений визнати, що існування додаткових архівних документів від 1995 р., видачу яких

міжнародному слідству він висував як передумову для просування РХ на шляху до ЄС, довести неможливо³⁵.

Негативні настрої зросли після звинувачувального вироку першої інстанції від 15 квітня 2011 р. хорватським генералам А. Готовіні (24 роки ув'язнення) та М. Маркачу (18 років ув'язнення) за «співучасть влітку 1995 року, разом з тодішньої політичною верхівкою країни на чолі з Президентом Ф. Туджманом, у злочинній спробі викорінення сербського населення з території Республіки Сербської Країни». Подія викликала широкий негативний резонанс у країні, призвела до вуличних протестів та, відповідно, падіння рівня підтримки євроінтеграційного курсу країни серед населення. Так, згідно з проведеним навесні 2011 року агентством Ipsos Puls опитуванням, віддати свій голос за набуття РХ членства в ЄС висловили готовність лише 35% громадян, у той час як на початку квітня їх кількість становила 60%³⁶.

За таких умов далеко не всі аналітики наважувалися передбачити позитивну відповідь хорватських громадян на референдумі. Навіть Європарламент у своїй резолюції 17 лютого 2011 р. висловив занепокоєння низьким рівнем підтримки хорватським населенням намірів членства в ЄС³⁷.

Проте 2011 р. усунення перепон у співробітництві Хорватії з Гаазьким трибуналом з питання передачі архівних документів, кінець переговорів щодо членства й підписання Угоди про вступ Хорватії в ЄС сприяли відносній стабілізації як рівня підтримки членства в ЄС (50–61%), так і його заперечення (29–42%)^{38, 39}.

Опитування європейського агентства «Eurobarometer», проведене в листопаді 2011 р., показало, що майже 6 з 10 хорватів переконані, що майбутнє їхньої країни в ЄС. 32% були повністю згодні, а 27% громадян майже згодні, що Хорватія має стати членом Євросоюзу, в той час як 22% таку перспективу повністю заперечували, а 16% майже заперечували. Водночас, лише 10% громадян вважали, що членство в ЄС стане для них повністю вигідним, а 31%, що частково вигідним. Тимчасом, 39% не очікували ані вигоди, ані шкоди, а 18% боялися тотальної шкоди для себе від вступу країни до ЄС⁴⁰.

Незважаючи на начебто втішну статистику, остаточної упевненості щодо позитивного волевиявлення під час референдуму не було. Із наближенням цієї події значно активізувалися маргінальні політичні сили, які будували свою риторику на євроскептицизмі та відкритому запереченні необхідності приєднання Хорватії до ЄС.

За відтермінування референдуму або взагалі проти самого членства РХ в ЄС виступила низка громадянських ініціатив, які являли собою дрібні політичні партії і різноманітні політико-соціальні товариства й

групи громадян. Так, ініціатива «Хорватське національне віче — рух за докорінні зміни» вимагала відстрочення референдуму. Серед причин такої вимоги називалися необхідність оновлення списків виборців, зміна Закону про референдум з метою повернення положення про необхідність 2/3 голосів для успіху голосування, а також потреба в більш серйозній і правдивій інформаційно-роз'яснювальній кампанії.

Напередодні референдуму велася активна агітаційна кампанія, оприлюднювалися результати різних опитувань, часом суперечливих. Так, ще одна маргінальна ініціатива «Віче за Хорватію — Ні ЄС» оприлюднила власне опитування громадської думки щодо майбутнього членства РХ в ЄС, згідно з якою станом на січень 2012 року лише 42,8% громадян підтримували цей крок, а 57,2% виступали проти⁴¹. Окрім того, група інтелектуалів направила петицію на адресу уряду РХ із вимогою проведення референдуму лише після остаточного вироку Міжнародного карного трибуналу для колишньої Югославії проти хорватських генералів А. Готовіни та М. Маркача, яких було засуджено за військові злочини проти сербського цивільного населення у 90-х рр.

Слід відзначити, що за день до референдуму генерал А. Готовіна звернувся з місця ув'язнення в Гаазі до хорватських громадян із закликом вийти на виборчі дільниці й проголосувати за європейське майбутнє Хорватії в Євросоюзі.

22 грудня 2012 р. загальнодержавний референдум зі вступу РХ в ЄС відбувся. Явка склала лише 43,51% громадян, що було найнижчою явкою за часів незалежної Хорватії. 66,27% громадян, які прийшли на дільниці, висловилися на користь членства РХ в ЄС, 33,13% проголосувало проти. Попри низьку явку, жодне з 127 хорватських міст та 20 жупаній (областей) не проголосувало проти членства. Водночас, звернула на себе увагу низька активність виборців, адже рішення щодо ЄС прийняли, фактично, 1 млн. 300 зареєстрованих виборців, тимчасом, як 1 млн. 600 виборців узагалі не взяли участі в голосуванні, а понад 600 тис. виступили проти. Результати референдуму довели правильність конституційної поправки від 2010 року, яка допускала прийняття рішення простою більшістю голосів тих, хто взяв участь у референдумі (а не 2/3 від зареєстрованих виборців, як це було колись)⁴².

Приклад Хорватії доводить, що стратегічний вибір євроінтеграції не завжди спирається на високу суспільну підтримку населення країни, яка крокує в цьому напрямку. Вирішальну роль при цьому відіграють політичні еліти, громадський сектор, національні мас-медіа, а також законодавче закріплення національних інструментів щодо забезпечення вступу країни до Євросоюзу. Позитивне рішення референдуму досягалося не лише інформаційно-роз'яснювальною роботою, а й конкретними кроками

в законодавчій та виконавчій сфері. Водночас, успішне приєднання Хорватії до Європейського Союзу 2013 р. засвідчило, що незважаючи на всі складнощі цього багатогранного процесу, членство в ЄС все-таки залишається привабливим проектом.

---

¹ *Rimac I., Štulhofer A.* Socio-cultural values, economic development and political stability as correlates of trust in the European Union // Croatian Accession to the European Union: Institutional Challenges. In: Ott, Katarina (Ed.). — Zagreb: Institute of Public Finance, 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ijf.hr/eng/EU2/Rimac-stulhofer.pdf.

² *Štulhofer A.* Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality?. In: Ott, Katarina (Ed.); Institute of Public Finance, Zagreb (Ed.) // Croatian accession to the European Union. Vol. 4, The challenges of participation. — Zagreb, 2006. — P. 141–160.

³ *Blanus N.* Croatia between the «Return» to Europe and the «Remaining» in Balkans. In: Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.) // Croatia and the European Union: Changes and Development. — Southeast European Studies. — Ashgate Publishing, 2015. — P. 69–93.

⁴ *Landripet I.* Struktura temeljnih odrednica odnosa hrvatskih građana prema članstvu Republike Hrvatske u Europskoj Uniji/ Doktorski rad / Filozofski fakultet. — Zagreb, 2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://bib.irb.hr/datoteka/580888.Ivan_Landripet_-_Disertacija.pdf

⁵ *Landripet I.* Public Support for European Integration in Croatia: Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above?. In: Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.) / Croatia and the European Union: Changes and Development / Southeast European Studies. — Ashgate Publishing, 2015. — P. 93–117.

⁶ *Bagić D., Šalinović A.* Analysis of benefits and harms as a factor in citizen support to Croatian accession to the European Union. In: Katarina Ott ed. / Croatian Accession to the European Union: the challenges of participation. — Zagreb: Institut of Public Finance and Friedrich Ebert Stiftung, 2006. — P. 161–188.

⁷ *Kersan-Škabić I., Tomić D.* Recognizing Euroscepticism in Croatia — Study Upon a Student Population, Economic Research-Ekonomska Istraživanja. — P. 19. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394>

⁸ *Jović D.* Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans / Challiot Papers № 116, 2009, p. 13–27. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dspace.stir.ac.uk/handle/1893/1993#_vxDyLEdFZoO

⁹ *Pavlaković V.* Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol / Europe-Asia Studies. — 2010. — Vol. 62. — Issue 10. — P.1707 - 1740.

¹⁰ *Lamont Christopher K.* International criminal justice and politics of compliance / Arnham, England ; Burlington, VT : Ashgate Pub., 2010. — 220 p.

¹¹ Razvoj pravnog okvira za referendum / Zagreb, 2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://referendumi.org/povijest/pravni-okvir/>

¹² Республіка Сербська Країна — самопроголошена, невизнана республіка, утворена на території незалежної Хорватії у 1991 році. Включала в себе частини території Північної Далмації, Західної Славонії (звільнені 1995 р. у результаті військових операцій «Блискавка» та «Буря»), а також Західного Срієму, Східної Славонії та Бараньї (мирно реінтегровані до складу Хорватської держави 1998 р. згідно з Ердутським договором).

Окрім того, з 1992 до 1995 р. з метою нагляду за перемир'ям в РХ перебувала місія миротворчої місії UNPROFOR, що обмежувало суверенітет країни.

¹³ *Jović D.* Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, br.116, lipanj 2009. — P. 17.

¹⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/ZagrebSummit24Nov2000.pdf>

¹⁵ *Simona Guerra.* The rise of euroscepticism in Croatia / European Issue. № 28, 24.06.2013 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nottspolitics.org/2013/07/12/the-rise-of-euroscepticism-in-croatia/>

¹⁶ *Kersan-Škabić I., Tomić D.* Recognizing Euroscepticism in Croatia — Study Upon a Student Population / Economic Research. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394>

¹⁷ *Landripet I.* Struktura temeljnih odrednica odnosa hrvatskih gradana prema clanstvu Republike Hrvatske u Europskoj Uniji/ Doktorski rad / Filozofski fakultet: Zagreb, 2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://bib.irb.hr/datoteka/580888.Ivan_Landripet_-_Disertacija.pdf — с.54

¹⁸ Після тривалого судового процесу, обвинувачувального вироку першої інстанції та апеляції, у 2012 р. А. Готовіна та М. Мрчач були виправдані, а обвинувачення проти них були відкинута.

¹⁹ Був визнаний винним у вбивстві 40 сербських цивільних біля м. Госпич 1991 р. та 2003 р. отримав ув'язнення терміном на 12 років. 2008 р. отримав додаткові 7 років ув'язнення за вбивства 1993 р. ще 28 осіб, 23 з яких були військовополоненими та цивільними.

²⁰ *Jović D.* Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.) / War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans / Challiot Papers, br.116, lipanj 2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.stir.ac.uk/handle/1893/1993#.VxDyLEdFZoO> — С. 17.

²¹ *Pavlaković V.* 'Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol' // Europe-Asia Studies. — 2010. — Vol. 62. — Issue 10. — P. 1718.

²² Там само. — С. 1734.

²³ Там само. — С. 1735.

²⁴ *Lamont Christopher K.* International criminal justice and politics of compliance / Arnham, England ; Burlington, VT: Ashgate Pub., 2010. — P. 41.

²⁵ Standard Eurobarometer 62/ Autumn 2004 — TNS Opinion and Social. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_hr_exec.pdf

²⁶ *Štulhofer A.* Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality? In: Ott, Katarina (Ed.) / Institute of Public Finance, Zagreb (Ed.) / Croatian accession to the European Union. Vol. 4, The challenges of participation. — Zagreb, 2006. — P. 141–160.

²⁷ *Simona Guerra.* The rise of euroscepticism in Croatia / European Issue № 28, 24.06.2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nottspolitics.org/2013/07/12/the-rise-of-euroscepticism-in-croatia/>

²⁸ Communication strategy aimed at informing the Croatian public about the European Union and preparation for the EU membership. Ministry of Foreign Affairs and European Integration. — Zagreb, 2006. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi/komunikacijska-strategija-o-eu/>

²⁹ *Landripet I.* Public Support for European Integration in Croatia: Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above? In: Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.) /

Croatia and the European Union: Changes and Development/ Southeast European Studies: Ashgate Publishing, 2015. — P. 105.

³⁰ Standard Eurobarometer 66 / Public Opinion in the European Union — Autumn 2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_hr_exec.pdf - p.3

³¹ *Kersan-Škabić I., Tomić D.* Recognizing Euroscepticism in Croatia — Study Upon a Student Population, Economic Research. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394>

³² *Štulhofer A.* Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality? In: Ott, Katarina (Ed.) / Institute of Public Finance, Zagreb (Ed.) / Croatian accession to the European Union. Vol. 4 / The challenges of participation. — Zagreb, 2006. — P. 145.

³³ 2015 р. на підставі одностайного рішення Хорватського Сабору (парламенту) уряд РХ ухвалив рішення щодо виходу Хорватії з арбітражного процесу зі Словенією. Причиною такого кроку стала заява словенського міністра закордонних справ щодо начебто володіння інформацією про майбутній вирок арбітражу та існування «особливого каналу комунікації» між словенським урядом і арбітражним судом. Скандал посилювався після оприлюднення 22 липня 2015 р. в хорватських та закордонних ЗМІ запису розмови судді арбітражного суду Є.Секолца та адвоката С.Дренік від словенської сторони щодо стратегії впливу на членів арбітражного суду та маніпуляції з судовою документацією. Хорватія обґрунтувала своє рішення тим, що подібні заяви безповоротно скомпрометували Арбітражний суд, знівелювали довіру до нього та поставили під питання законність усього судового процесу.

³⁴ Standard Eurobarometer / Public Opinion in the European Union — Spring, 2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf — 2009. — P. 93.

³⁵ Передача Хорватією т.зв. «артилерійських щоденників» була проблемним питанням у відносинах з МКТЮ декілька років, до 2011 р., коли головний прокурор Гаазького трибуналу С. Браммерц визнав, що довести їх існування неможливо. Це мала бути архівна документація, яка начебто містила інформацію про хід операції «Буря» 1995 р., і яка б могла пролити світло на злочини, скоєні проти сербського населення. Скасування цього проблемного питання дозволило в тому числі завершити 2011 р. переговори й підписати Угоду про вступ РХ до ЄС.

³⁶ Ipsos Puls. HDZ pada, Jadranka Kosor nikada lošija! / Jutarni list , Zagreb, 29.10.2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ekskluzivno-premijerka-nema-podrsku-za-niti-jedan-potez.html>

³⁷ European Parliament resolution of 16 February 2011 on the 2010 progress report on Croatia. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-20110059+0+DOC+XML+V0//EN>

³⁸ CRO-Demoskop: mjesečno istraživanje političkih preferencija u Hrvatskoj // Jutarni list / Zagreb, 04.11.2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://manjgura.hr/wp-content/uploads/2008/11/cro-demoskop-objava_10_2008.doc

³⁹ Ipsos Puls za Novu TV // Nova TV / Zagreb, 31.12.2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/51-hdz-ovaca-misli-da-zemlja-ide-u-pogresnom-smjeru.html>

⁴⁰ Flash Eurobarometer 337 / Croatia and the European Union. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_337_sum_en.pdf

⁴¹ Результати опитування «Jeste li za članstvo Republike Hrvatske u Europskoj uniji?» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hrvatski-otpor.blogger.index.hr/post/hrvati-protiv-eu/14992432.aspx>

⁴² Ipsos Puls za MVEP. Čak 61 posto građana podržava ulazak u EU / Ministarstvo vanjskih polsova i europskih integracija / Zagreb, 21.03.2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/171660/cak-61-posto-gradana-podrzava-ulazak-u-EU.html>

REFERENCES

1. Bagić, D., & Šalinović, A. (2006). Analysis of benefits and harms as a factor in citizen support to Croatian accession to the European Union. *Croatian Accession to the European Union: the challenges of participation*. K. Ott (Ed). Institut of Public Finance and Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb [in English].
2. Blanusa, N. (2015). Croatia between the Return to Europe and the Remaining in Balkans. *Croatia and the European Union: Changes and Development, Southeast European Studies*. Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.): Ashgate Publishing [in English].
3. Communication strategy aimed at informing the Croatian public about the European Union and preparation for the EU membership. Ministry of Foreign Affairs and European Integration. (2006). Zagreb. Retrieved from <http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi/komunikacijska-strategija-o-eu/> [in English].
4. CRO-Demoskop: mjesečno istraživanje političkih preferencija u Hrvatskoj. Jutarni list. Zagreb, 04.11.2008. Retrieved from http://manjgura.hr/wp-content/uploads/2008/11/cro-demoskop-objava_10_2008.doc [in Croatian].
5. European Parliament resolution of 16 February 2011 on the 2010 progress report on Croatia. Retrieved from www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0059+0+DOC+XML+V0//EN [in English].
6. Flash Eurobarometer 337. Croatia and the European Union. (2012). Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_337_sum_en.pdf. [in English].
7. Ipsos Puls. Jutarni list. Zagreb. HDŽ pada, Jadranka Kosor nikada lošija! Zagreb, 29.10.2009. Retrieved from <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ekskluzivno-premierka-nema-podrsku-za-niti-jedan-potez.html>. [in Croatian].
8. Ipsos Puls za Novu TV. Nova TV. Zagreb, 31.12.2009. Retrieved from <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/51-hdz-ovaca-misli-da-zemlja-ide-u-pogresnom-smjeru.html> [in Croatian].
9. Ipsos Puls za MVEP. Čak 61 posto građana podržava ulazak u EU. Ministarstvo vanjskih polsova i europskih integracija. Zagreb, 21.03.2011. Retrieved from <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/171660/cak-61-posto-gradana-podrzava-ulazak-u-EU.html>. [in Croatian].
10. Jeste li za članstvo Republike Hrvatske u Europskoj uniji? Retrieved from <http://www.hrvatski-otpor.blogger.index.hr/post/hrvati-protiv-eu/14992432.aspx> [in Croatian].
11. Jović, D. (2009). Croatia after Tudjman: the ICTY and Issues of Transitional Justice, u: Juddy Batt I Jelena Obradovic (ur.), War Crimes, Conditionality and the EU integration in Western Balkans, Challiot Papers, 116. Retrieved from <http://dspace.stir.ac.uk/handle/1893/1993#.VxDyLEdFZoO> [in English].
12. Kersan-Škabić, I., & Tomić, D. (2009). Recognizing Euroscepticism in Croatia - Study Upon a Student Population, Economic Research-Ekonomska Istraživanja. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1331677X.2009.11517394> [in English].
13. Lamont, Christopher K. (2010). International criminal justice and politics of compliance. Arnham, England; Burlington, VT : Ashgate Pub. [in English].
14. Landripet, I. (2012). Struktura temeljnih odrednica odnosa hrvatskih građana prema članstvu Republike Hrvatske u Europskoj Uniji. Doktorski rad. Filozofski fakultet: Zagreb.

Retrieved from https://bib.irb.hr/datoteka/580888.Ivan_Landripet_-_Disertacija.pdf [in Croatian].

15. Landripet, I. (2015). Public Support for European Integration in Croatia: Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above? *Croatia and the European Union: Changes and Development, Southeast European Studies*. Pero Maldini and Davor Pauković (Ed.): Ashgate Publishing [in English].

16. Pavlaković, V. (2010). 'Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol'. *Europe-Asia Studies*, 62:10, 1707–1740 [in English].

17. Razvoj pravnog okvira za referendum. (2013). Zagreb. Retrieved from <http://referendumi.org/povijest/pravni-okvir/>. [in Croatian].

18. Rimac, I., & Štulhofer, A. (2004). Socio-cultural values, economic development and political stability as correlates of trust in the European Union. *Croatian Accession to the European Union: Institutional Challenges*. K. Ott (Ed), Institute of Public Finance. Zagreb. Retrieved from www.ijf.hr/eng/EU2/Rimac-stulhofer.pdf [in English].

19. Simona Guerra. The rise of euroscepticism in Croatia. *European Issue*. No. 28, 24.06.2013. Retrieved from <http://nottspolitics.org/2013/07/12/the-rise-of-euroscepticism-in-croatia/> [in English].

20. Standard Eurobarometer 62. Autumn 2004, TNS Opinion and Social. Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_hr_exec.pdf [in English].

21. Standard Eurobarometer 66. Public Opinion in the European Union. Autumn 2006. Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_hr_exec.pdf [in English].

22. Standard Eurobarometer. Public Opinion in the European Union. Spring, 2009. Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf [in English].

23. Štulhofer, A. (2006). Euroscepticism in Croatia: on the far side of rationality? *Croatian accession to the European Union*. K. Ott (Ed.). Institute of Public Finance. (Vol. 4, The challenges of participation). Zagreb [in English].

24. Zagreb Summit Final Declaration. November, 24, 2000. Retrieved from <http://www.esiweb.org/pdf/bridges/bosnia/ZagrebSummit24Nov2000.pdf> [in English].

Олександр Златін

аспірант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: alexandr.zlatin@gmail.com

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА Й НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА РУМУНІЇ У КОНТЕКСТІ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню впливу російської агресії проти України на зовнішню політику і національну безпеку Румунії. Подається аналіз прийнятої у червні 2015 року Національної стратегії оборони Румунії, визначені основні загрози й ризики, а також ключові напрями політики Бухареста задля їх мінімізації і посилення своєї ролі на східному фланзі НАТО та ЄС і в ареалі регіону Чорного моря. Охарактеризовано основні зміни й тенденції зовнішньої політики Бухареста й окреслено її базові елементи, які залишились незмінними, незважаючи на тектонічні зрушення у європейській архітектурі безпеки, що спостерігаються на сьогоднішній день. Аналізуються ключові події у відносинах між Румунією та Україною в контексті російської ревізійської політики.

Ключові слова: безпека, зовнішня політика, Чорне море, НАТО, ЄС, Румунія, Україна, РФ.

Oleksandr Zlatin

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: alexandr.zlatin@gmail.com

FOREIGN POLICY AND NATIONAL SECURITY OF ROMANIA IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

The article presents research of influence of Russian aggression against Ukraine on Romanian foreign policy and national security. The author analyses the National Defense Strategy adopted in June 2015, the basic threats, risks and key directions of Bucharest policy on minimization of these threats and risks and consolidation of its role on the East flank of NATO and

EU as well as in the Area of the Black Sea Region. The article defines key changes and tendencies in Bucharest' foreign policy and outlines its unchangeable basic elements in the context of tectonic shifts in the European security architecture. Apart from that, the paper indicates and analyzes key events in Romania-Ukraine relations in the shadow of Russian revisionist policy.

Keywords: *security, foreign policy, Black Sea, NATO, EU, Romania, Ukraine, Russia.*

«Китайці використовують два мазки для написання слова «криза». Один мазок пензля означає «загроза», а інший — «можливість». Під час кризи потрібно усвідомлювати загрози, але потрібно визнавати і можливості».

Джон Ф. Кеннеді, 35-й Президент США.

Після чверті століття стабільності й розвитку країн Центральної і Східної Європи незаконна окупація Криму і військова агресія Російської Федерації на сході України змінили безпековий ландшафт у регіоні та внесли до порядку денного питання перегляду архітектури безпеки на східному фланзі ЄС і НАТО. Дії Росії свідчать про її територіальні невдоволення, військову спроможність та ідеологічне протистояння існуючій системі міжнародного права. Продовження подібних дій ставить під сумнів досягнутий після закінчення «холодної війни» й розпаду СРСР устрій континентальної Європи.

Іншими словами, агресія Росії проти України сигналізує про повернення до старої геополітичної моделі, яка становить загрозу для країн, що географічно розташовані між Росією та євроатлантичним простором, а також для країн, які не мають безпосереднього з Росією кордону, але представляють східний фланг НАТО і ЄС. Зазначене відбивається на внутрішній та зовнішній політиці Бухареста, а також і на відносинах Румунії з Україною.

Серед праць українських науковців, які досліджують зовнішню політику Румунії та українсько-румунські відносини, варто відзначити роботи Василювої В., Віднянського С.В., Гакмана С., Доброжанського О., Кройтора В., Круглашова А., Макара Ю., Осачука С., Петрова В., Петрової І., Піддубного І., Рендюка Т.Г., Ротар І., Трояна С., Фісанова В. Заслуговує на увагу аналітична стаття Макарєнка П. «Румунія: погляд на врегулювання українсько-російської кризи», в якій характеризується ставлення румунської сторони до українського конфлікту в контексті стратегічних інтересів Москви й Бухареста в регіоні Чорного моря.

Основні завдання нашої статті полягають у тому, щоби визначити вплив російської агресії проти України на національну безпеку Румунії, охарактеризувати середовище безпеки, в якому перебуває Румунія, ідентифікувати основні загрози, виклики, реалізовані й заплановані дії Бухареста задля їх мінімізації, а також подати загальну характеристику політики Румунії щодо України в кризовий період.

Прийняттям у червні 2015 року Національної стратегії оборони держави¹ Румунія чітко визначила завдання національної безпеки, свою позицію в контексті відносин з міжнародними союзниками і партнерами в рамках регіону та основні вектори зовнішньої політики на наступні п'ять років. Назва згаданої Стратегії «Сильна Румунія в Європі і світі» визначає Румунію як сильну й рішучу державу, здатну бути джерелом стабільності й демократії у складному гетерогенному регіоні з низкою заморожених і гарячих конфліктів у контексті погіршення відносин між НАТО і РФ. Стратегічне партнерство зі США (у сфері безпеки), належність до НАТО і ЄС продовжують бути фундаментальними пілонами зовнішньої політики Румунії.

Цей документ визначає інтереси й завдання національної безпеки, представляє оцінку середовища безпеки, ідентифікує основні загрози, ризики й виклики фундаментальним інтересам Румунії, а також основні напрями дій для забезпечення національної безпеки.

Серед інтересів національної безпеки міжнародного характеру визначаються: гарантія суверенітету, незалежності, унітарності й неподільності держави; оборона територіальної цілісності й неподільності держави; валоризація ресурсів і геостратегічного розташування країни; забезпечення незворотності належності до трансатлантичної системи колективної безпеки; консолідація ЄС і активна участь в інтеграційних процесах у рамках союзу.

Враховуючи вищезазначене, завданнями національної безпеки Румунії є: посилення ролі країни в рамках НАТО і ЄС; зміцнення стратегічного партнерства зі США, включаючи економічні й торговельні сфери; забезпечення безпеки в регіоні Чорного моря; поглиблення співпраці з сусідніми країнами й країнами східного флангу НАТО; інтенсифікація регіонального співробітництва, включаючи сферу безпеки; підтримка європейського курсу Республіки Молдова; а також промоція політичних, економічних і безпекових інтересів Румунії у регіонах, що становлять для неї стратегічний інтерес.

Аналізуючи середовище безпеки на євроатлантичному рівні, Бухарест визнає РФ як важливого гравця в європейському і євроатлантичному просторі, хоча, водночас наголошує, що дії Росії у регіоні Чорного моря супроводжуються порушенням норм міжнародного права, нехтуванням

існуючим міжнародним порядком, консервацією заморожених конфліктів і незаконною окупацією Криму. Зазначене ставить на порядок денний питання виконання НАТО фундаментальної місії із забезпечення колективної оборони, а також дієвість досягнутих наприкінці ХХ століття домовленостей з питань безпеки у Європі.

Європейська архітектура безпеки бачиться такою, що все більше і більше стикається з кризами й конфліктами на сході й на півдні, які прямо й опосередковано впливають на національну безпеку Румунії.

Від початку незаконної окупації Криму Росією та її вторгнення на східні території України, попри всю складність румунського внутрішньополітичного процесу в питанні підтримки України, румунська еліта виступила єдиним фронтом. Очільники всіх гілок влади Румунії, лідери всіх парламентських партій, переважна більшість відомих румунських експертів та журналістів висловили солідарність з українським народом у його боротьбі за суверенітет, незалежність і територіальну цілісність своєї держави² і підтримали позицію ЄС, НАТО та США в ареалі Чорноморського регіону³.

Більш того, в умовах, коли Україна фокусувала свої зусилля на протистоянні зовнішній агресії, Румунія не лише зайняла принципову позицію щодо підтримки нашої держави, висловила категоричне неприйняття російської експансіоністської політики, але й виступила з низкою ініціатив, спрямованих на активізацію двостороннього діалогу, а також дала зрозуміти Києву, що традиційні проблемні питання (становище української меншини в Румунії і румунської меншини в Україні; глибоководний судновий хід (ГСХ) р. Дунай — Чорне море по гирлу Бистре; румунські інвестиції, вкладені в будівництво Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд (КГЗКОР), що було розпочато 1985 року при пайовій участі України, Румунії, Словаччини; подвійне громадянство, що суперечить українському законодавству, тощо) двосторонніх відносин загострюватись не будуть.

На регіональному й субрегіональному рівні Бухарест бачить як прямі, так і непрямі загрози своїй національній безпеці. На цьому рівні, підтримка європейських і євроатлантичних прагнень України, Республіки Молдова і Грузії прямо стикаються з інтересами РФ, яка консолідує свої зусилля задля запобігання намірам сусідніх країн.

Крім того, в діях РФ Бухарест бачить загрози регіональній енергетичній архітектурі, яка може пережити значні мутації шляхом розвитку конкурентних проєктів енергетичним проєктами ЄС і Румунії.

Національна стратегія оборони держави визначає найбільшими загрозами Румунії дестабілізуючі дії на Сході країни, які можуть генерувати значні провокації для євроатлантичного простору безпеки, створюючи

регіональну нестабільність і можливі негативні феномени, серед яких — міграція, організована злочинність, а також гальмування економічного розвитку. Іншою загрозою представляється збереження і консервація заморожених конфліктів у Чорноморському регіоні. Не менш важливою є загроза енергетичній і кібербезпеці, а також вірогідність інформаційних операцій ворожого характеру. Варто зазначити, що це стало загально-визнаною загрозою в більшості країн Східної Європи та ЄС загалом. У Румунії інформаційна політика Москви спрямована на підрив довіри до демократичних інститутів, створюючи при цьому враження, що вступ до ЄС був помилковим, а боротьба з корупцією та ініційовані реформи являють собою іноземне втручання⁴.

Серед ризиків міжнародного характеру представляється регіональна нестабільність, що обмежує можливість Румунії промотувати свої стратегічні інтереси, серед яких — підтримка Молдови на євроінтеграційному шляху, врегулювання заморожених конфліктів, забезпечення енергетичної безпеки, захист прав румунської спільноти за кордоном й економічної діяльності у Виключній економічній зоні Румунії у Чорному морі.

Для ліквідації зазначених загроз і ризиків передбачається консолідація національної оборонної спроможності, включаючи використання існуючих механізмів у рамках НАТО; продовження процесу трансформування і модернізації Армії Румунії шляхом виділення мінімум 2% ВВП оборонному бюджету протягом наступних 10 років починаючи з 2017 року; поглиблення виміру безпеки в рамках стратегічного партнерства зі США шляхом посилення військового співробітництва як на території Румунії, так і в регіоні Чорного моря.

На сьогоднішній день на території Румунії розміщені постійні іноземні військові бази, зокрема військова авіабаза Міхаїл Когелнічану, яка використовується США, та американська система протиракетної оборони Aegis для країн НАТО в Європі на базі Девеселу. Зазначена система розміщена на територіях кількох країн-союзниць. Вона включає наземну радарну установку в Туреччині, чотири кораблі ВМС США, оснащені протиракетною зброєю в Іспанії, опорний пункт військово-повітряних сил США на півночі Німеччини і другий наземний перехоплювач, який буде побудований у Польщі і введений в експлуатацію 2018 року.

Також, бюджет 2016 року США передбачає фінансування європейської безпеки в межах американської програми European Reassurance Initiative (780 млн. доларів США), яка покликана нівелювати російську загрозу. На ці кошти проводиться передислокація кількох сотень військовослужбовців до Європи та з Європи для виконання короткострокових місій, військових навчань та інших тренувальних програм. Утім, Пентагон виступив з пропозицією збільшити це фінансування у чотири

рази до 3,4 млрд. доларів США, що дозволить Сполученим Штатам надсилати більшу кількість військ на короткострокові місії, а також додаткового спорядження для них. Додаткові кошти також підуть на суттєве збільшення контингенту солдатів США (4,2 тис. військово-службовців) та кількості військового обладнання (250 одиниць бронетехніки; 1700 одиниць допоміжної техніки) в країнах Східної Європи, серед яких і Румунія⁵.

Іншим ключовим напрямом є розвиток співпраці в оборонно-промисловій галузі й сфері безпеки з країнами євроатлантичного простору, а також посилення ролі й присутності в міжнародних цивільних місіях і військових операціях, участь у місіях з моніторингу й оцінки криз у зонах, що становлять пріоритетний інтерес для Румунії.

В економічному й енергетичному вимірі передбачається продовження політики забезпечення енергетичної безпеки шляхом оптимізації структури споживання енергоресурсів, розвитку енергоефективності, проектів, що мають забезпечити диверсифікацію доступу до ресурсів, а також зростання спроможності взаємопоставок у рамках ЄС, включно шляхом імплементації завдань Енергетичного Союзу.

Румунія сьогодні є однією з найбільш незалежних від російських енергоносіїв державою ЄС. Імпорт природного газу протягом останніх років стабільно скорочується: якщо у 2012 р. частка імпортованого газу в структурі його споживання становила 21%, то в 2013 р. — уже 12%, а в 2014 р. не досягла навіть 5%. Незначна частина російського газу надходить до Румунії через Угорщину, але основний потік іде через Україну. Причина значного скорочення закупівель газу в РФ — у зниженні частки енергоємних виробництв у структурі ВВП країни і впровадженні енергоефективних технологій. Крім того, Бухарест оптимістично оцінює перспективи видобутку вуглеводнів у румунській частині континентального шельфу Чорного моря⁶. Більше того, як зазначив у 2015 році Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії Теофіл Бауер, планується, що за 5–10 років Румунська держава вийде на європейський енергетичний ринок як газовий експортер. Уже зараз за допомогою європейських фондів реалізуються спільні румунсько-молдовські проекти, спрямовані на підвищення рівня енергетичної безпеки Республіки Молдова. Побудовано газопровід Яси-Унгени, який планується продовжити до Кишинева, а також декілька високовольтних ліній електропередачі з Румунії до Молдови. Очевидно, що Україна, яка шукає альтернативні російським джерелам енергоресурси та володіє найбільшими у Європі газосховищами, може в перспективі стати для Румунії надійним партнером при реалізації взаємовигідних проектів⁷. Під час офіційного візиту до Румунії у квітні 2016 року Президент України Петро Поро-

шенко запропонував прискорити роботу над укладенням угод про інтерконектори між газотранспортними системами двох країн, завдяки яким Румунія стане черговою державою, звідки Україна зможе імпортувати газ⁸.

Електроенергії у РФ Румунія не купує. Її сектор атомної енергетики не залежить від російських технологій і матеріалів: на єдиній у країні АЕС «Чернавода» використовуються канадські реактори типу CANDU. В енергетиці найбільша залежність Румунії від імпорту — у нафтовому секторі. У 2014 р. з 10,5 млн т, перероблених у країні, 6,7 млн припало на імпорт. З цього обсягу близько 2,4 млн т нафти (майже 23% від усієї переробленої) надійшло з РФ для переробки на одному з трьох працюючих на території Румунії НПЗ — Petrotel Ploiesti, що належить російському «Лукойлу»⁹.

У дипломатичному вимірі Бухарест продовжує консолідувати стратегічний діалог у рамках ЄС, НАТО та інших форм міжнародного співробітництва. Румунія першою з країн ЄС ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною і ЄС у липні 2014 року. На початку грудня 2014 року міністри закордонних справ країн-членів НАТО ухвалили запуск п'яти трастових фондів для допомоги Україні в реформі оборонної сфери, рішення про утворення яких було прийняте на саміті в Уельсі на початку вересня того ж року у відповідь на дії РФ у Криму та на сході України. П'ятий трастовий фонд НАТО, покликаний боротися з кіберзлочинністю, очолює Румунія¹⁰. Крім того, представники румунської сторони в різноманітних установах та міжнародних організаціях від Європарламенту до ООН підтримали десятки українських пропозицій щодо врегулювання ситуації на сході України, впровадження обмежувальних заходів проти Росії, дотримання прав українських громадян, які опинилися на тимчасово окупованих територіях¹¹.

Спостерігається інтенсифікація співробітництва з країнами східного флангу НАТО у трьох- та двосторонньому форматі, а також промоція стратегічного значення Чорноморського регіону і форматів співпраці в ареалі цього регіону.

Після 2014 року офіційний Бухарест запропонував Україні два формати міжнародного співробітництва, серед яких трикутники Румунія–Молдова–Україна та Румунія–Польща–Україна. В обох випадках румунська сторона виступає ініціатором переговорів, намагаючись відігравати роль лідера у цих тандамах.

Таким чином, було відновлено тристороннє співробітництво Румунія — Україна — Польща, започатковане за ініціативи Бухареста ще у 1997 році, але до 2014 року не було достатньо ефективним через різні пріоритети країн. Основними питаннями цього формату співпраці очевидно

є будівництво основ безпеки Чорноморського регіону, зокрема шляхом нарощування військової присутності НАТО в регіоні й створення системи оборони в Східній Європі. Як було зазначено вище, наземну систему протиракетної оборони Aegis, яка охопить усю Південну Європу, було запущено в Румунії у травні 2016 року, а другий об'єкт цієї системи, який охопить Північну Європу, буде розміщено в Польщі до 2018 року.

Трикутник Румунія–Молдова–Україна, який також був започаткований у 1997 році під час зустрічі лідерів трьох держав у Ізмаїлі, почав вимальовуватися у жовтні 2014 року за результатами зустрічі у Києві Президента України Петра Порошенка з Прем'єр-міністром Румунії Віктором Понтою і Молдови Юрієм Лянке. Бухарест, вибудовуючи відносини з Україною у зазначеному форматі, демонструє українській стороні своє пріоритетне право в молдовському питанні. Першочерговим він вважає розвиток у цьому форматі торговельно-економічного співробітництва, зокрема зміцнення економічного потенціалу регіону в контексті утворення глибокої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі¹². Окрім іншого, згаданий формат дозволяє координувати співпрацю у сфері врегулювання Придністровського питання та посилення безпеки у Чорноморському регіоні.

На динаміку розвитку діалогу в зазначених форматах упродовж 2015 року певний вплив мали внутрішньополітичні зміни в цих країнах (президентські вибори в Польщі і політична криза в Молдові).

У листопаді 2015 року в Бухаресті відбувся регіональний саміт НАТО за участю глав держав східного флангу НАТО, на якому головував Президент Румунії Йоханніс Клаус і Президент Польщі Анджей Дуда. На цій зустрічі у верхах обговорювались питання зміцнення солідарності й неподільності альянсу, в тому числі за рахунок посилення присутності НАТО в регіоні; зміцнення НАТО і продовження процесу адаптації задля забезпечення відповіді на довгострокові ризики на півночі і на півдні; консолідації простору безпеки від Балтійського до Чорного морів; посилення співробітництва між НАТО і ЄС; а також забезпечення того, щоб діалог з Росією будувався на дотриманні й повазі норм міжнародного права¹³.

Більше того, дії Росії у регіоні спонукали Румунію на початку 2016 року виступити з ініціативою створення Чорноморської флотилії, до якої входили би військові кораблі країн-членів НАТО, які мають вихід до Чорного моря — Румунії, Болгарії, Туреччини, а також країн, розташованих поза межами регіону Чорного моря — Німеччини, Італії та США. Це питання також обговорювалося на переговорах під час офіційного візиту Президента України Петра Порошенка до Румунії у квітні 2016 року. Крім цього, розглядається можливість створення українсько-

румунсько-болгарської бригади, що за формою може бути миротворчою з можливістю використання для регіональних цілей.

Таким чином, вищезазначений аналіз дозволяє зробити наступні висновки.

1. Агресія Росії проти України сигналізує про зміни європейської архітектури безпеки і про повернення до старої геополітичної моделі, яка становить пряму загрозу для Румунії, її національної безпеки, внутрішньої і зовнішньої політики.

2. Зазначене ставить на порядок денний питання виконання НАТО фундаментальної місії із забезпечення колективної оборони.

3. Стратегічне партнерство зі США (у сфері безпеки), належність до НАТО і ЄС продовжують бути фундаментальними пілонами румунської зовнішньої політики.

4. Бухарест не лише висловив категоричне неприйняття російської експансіоністської політики, але й виступив із низкою ініціатив двох- і трьохстороннього формату, спрямованих на активізацію взаємодії з Україною і країнами східного флангу НАТО, а також дав зрозуміти Києву, що традиційні проблемні питання двосторонніх відносин загострюватись не будуть, хоча й не зняті з порядку денного.

5. Румунська дипломатія бачить у кризі відносин між Росією й Україною, Росією й НАТО не тільки загрозу національній безпеці, а й можливість консолідувати свої позиції у рамках євроатлантичних структур, а також можливість утвердитись у статусі лідера у регіоні Чорного моря і Східної Європи, позиціонуючи себе як джерело стабільності й демократії у складному регіоні з низкою заморожених і гарячих конфліктів.

---

¹ Strategia națională de apărare a țării pentru perioada 2015–2019. O Românie puternică în Europa și în lume — București: România. Administrația Prezidențială, 2015. — 23 с.

² Ibidem.

³ Макаренко П. Румунія: погляд на врегулювання українсько-російської кризи [Електронний ресурс] // Зовнішні справи. — 2014. — Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/rumunija-pogljad-na-vreguljuvannja-ukrajinsko-rosiiskoji/>.

⁴ Fota I. High Tide. Romanian Security on Europe's Frontline. U.S.–Romania Initiative Defense and Security Working Group // Center for European Policy Analysis. — January 2016.

⁵ Пентагон хоче збільшити фінансування місій в Європі у 4 рази [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. — 2016. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.dw.com/uk/пентагон-хоче-збільшити-фінансування-місій-в-європі-у-4-рази/a-19017922>

⁶ Силіна Т. Румунія. Свобода, народжена незалежністю [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. — 2015. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/international/rumuniya-svoboda-narodzhena-nezalezhnisty-_.html

⁷ Бауер Т. Київ — Бухарест: час партнерського діалогу [Електронний ресурс] // День. — 2015. — Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planetu/kyuiv-buharest-chas-partnerskogo-dialogu>

⁸ Відновлення українсько-румунської Спільної Президентської Комісії стане дієвим механізмом співробітництва двох держав — Петро Порошенко [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України. — 2016. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/vidnovlennya-ukrayinsko-rumunskoyi-spilnoyi-prezidentskoyi-k-37015>.

⁹ Силіна Т. Румунія. Свобода, народжена незалежністю [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. — 2015. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/international/rumuniya-svoboda-narodzheni-nezalezhnisty-_.html.

¹⁰ Каптару В. Румунія, Україна та НАТО [Електронний ресурс] // Radio România Internațional. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://www.rri.ro/uk_uk/Rumuniya_Ukraina_ta_NATO-2524515

¹¹ Бауер Т. Київ — Бухарест: час партнерського діалогу [Електронний ресурс] // День. — 2015. Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planetu/kyuiv-buharest-chas-partnerskogo-dialogu>.

¹² Горін П. Чумацький шлях до Європи: Сучасні перспективи українсько-румунських відносин [Електронний ресурс] // 112.ua. — 2015. — Режим доступу: <http://ua.112.ua/statji/chumatskyi-shliakh-u-yevropu-suchasni-perspektyvy-ukrayinsko-rumunskykh-vidnosyn-265280.html>.

¹³ Despina T. Directiile de actiune adoptate la summitul regional NATO de la Bucuresti [Електронний ресурс] // Revista 22. — 2015. Режим доступу: <http://revista22.ro/6024653/directiile-de-actiune-adoptate-la-summitul-regional-nato-de-la-bucuresti-vezi-declaratia.html>.

REFERENCES

1. Bauer, T. (2015). Bukharest: Chas partnerskoho dialohu. *The Day*. Retrieved from <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planetu/kyuiv-buharest-chas-partnerskogo-dialogu> [in Ukrainian].
2. Despina, T. (2016). Directiile de actiune adoptate la summitul regional NATO de la Bucuresti. *Revista 22*. Retrieved from <http://revista22.ro/6024653/directiile-de-actiune-adoptate-la-summitul-regional-nato-de-la-bucuresti-vezi-declaratia.html> [in Romanian].
3. Fota, I. (2016). High Tide. Romanian Security on Europe's Frontline. U.S.-Romania Initiative Defense and Security Working Group. *Center for European Policy Analysis*, January [in English].
4. Horin, P. (2015). *Chumatskyi shliakh do Yevropy: Suchasni perspektyvy ukrayinsko-rumunskykh vidnosyn*. Retrieved from <http://ua.112.ua/statji/chumatskyi-shliakh-u-yevropu-suchasni-perspektyvy-ukrayinsko-rumunskykh-vidnosyn-265280.html> [in Ukrainian].
5. Kaptaru, V. (2014). Rumuniia, Ukraina ta NATO. *Radio Romania International*. Retrieved from http://www.rri.ro/uk_uk/Rumuniya_Ukraina_ta_NATO-2524515 [in Ukrainian].
6. Makarenko, P. (2014). Rumuniia: Pohliad na vrehuliuvannia ukrayinsko-rosiiskoi kryzy. *Zovnishni Spravy*. Retrieved from <http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovnaversija/view/article/rumuniia-pogljad-na-vreguljuvannja-ukrajinsko-rosiiskoi/> [in Ukrainian].
7. Pentahon khoche zbilshyty finansuvannia misii v Yevropi u 4 razy. (2016). *Deutsche Welle*. Retrieved from <http://www.dw.com/uk/пентагон-хоче-збільшити-фінансування-місії-в-європі-у-4-рази/a-19017922> [in Ukrainian].
8. *Strategia națională de apărare a țării pentru perioada 2015–2019. O Românie puternică în Europa și în lume* (2015). București: România. Administrația Prezidențială [in Romanian].

9. Sylina, T. (2015). Rumuniia. Svoboda, narodzhena nezalezhnistiю. *Dzerkalo Tyzhnia. Ukraina*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/international/rumuniya-svoboda-narodzhenanezalezhnistyu-.html> [in Ukrainian].

10. Vidnovlennia ukrainsko-rumunskoi Spilnoi Prezydentskoi Komisii stane diievym mekhanizmom spivrobitnytstva dvokh derzhav, Petro Poroshenko. (2016). *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/news/vidnovlennya-ukrayinsko-rumunskoyi-spilnoyi-prezidentskoyi-k-37015> [in Ukrainian].

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

УДК 341.238“20”

Таміла Герасимчук

канд. іст. наук, доц.

Рівненський державний гуманітарний університет

33000, Україна, вул. Степана Бандери, 12

E-mail: tamilag@ukr.net

МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК ХХІ СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

У статті проаналізовано основні теоретико-концептуальні підходи до дослідження міжнародного порядку як динамічного стану міжнародної системи, що проявляється в підпорядкуванні її структурних елементів певним принципам, нормам і правилам. Методологія дослідження міжнародного порядку ґрунтується на синтезі системного, структурно-функціонального, інституційно-нормативного та синергетичного підходів. У концептуальному ключі найвпливовішими парадигмами є неореалізм і неолібералізм. У центрі дискусії обох парадигм є держава, але акцент зміщується щодо її ролі, можливостей та методів впливу на міжнародну політику. Неолібералізм ратує за демократизацію міжнародних відносин, натомість неореалізм відстоює думку, що в міжнародній системі домінує ієрархічний тип управління, що маскується під демократичне, яке передбачає складні механізми узгодження інтересів. Події останніх років, включаючи й кризу у відносинах Україна–Росія, яка має глобальний вимір і є предметом міждержавних взаємин не лише двох держав, показують трансформацію зовнішньополітичних стратегій наймогутніших держав світу і їхню зростаючу роль у конструюванні сучасного міжнародного порядку.

Ключові слова: міжнародні відносини, міжнародний порядок, міжнародна система, неореалізм, неолібералізм.

Tamila Gerasymchuk

Ph.D. in History, Associate Professor

Rivne State Humanitarian University

12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33000, Ukraine

E-mail: tamilag@ukr.net

INTERNATIONAL ORDER OF THE TWENTY-FIRST CENTURY: MAIN THEORETICAL AND CONCEPTUAL APPROACHES

The article analyzes the main theoretical and conceptual approaches to the study of international order as a dynamic state of the international system, reflected in its structural elements' submission to certain principles, rules and regulations. The methodology for international order study is based on a synthesis of systematic, structural and functional, institutional, regulatory and synergistic approaches. In a conceptual sense neorealism and neoliberalism are the most influential paradigms. At the center of discussion, related to both paradigms, is the State, but the emphasis is shifting regarding its role, opportunities and methods of influence on international politics. Neoliberalism stands for the democratization of international relations, while neorealism defends the view that the international system is dominated by hierarchical type of management that disguises as a democratic and involves complex mechanisms of interests coordination. The events of recent years, including the crisis in the Ukraine–Russia relations, which has a global dimension and is the subject of interstate relations of not only two States, show the transformation of foreign policy strategies of the most powerful world's States and their increasing role in the construction of modern international order.

Keywords: *International relations, International order, International system, neorealism, neoliberalism.*

На початку XXI ст. відбувається перехід від постбіполярного міжнародного порядку до нового світоустрою. Зберігаючи, а навіть і посилюючи свою політичну диференційованість і гетерогенність, розвиваючись за різновекторними траєкторіями, глобальний світ стає дедалі ціліснішим й інтегрованим, а держави — дедалі більше взаємопов'язаними й взаємозалежними. Проте це аж ніяк не означає стабільність у міжнародних відносинах. Одні дослідники стверджують, що світ повертається до часів «холодної війни», інші вважають, що світ узагалі повертається у Вестфальський період, а чимало і вчених, і експертів сходяться на тому, що наступає період хаосу, анархії, свого роду «гри без

правил» у світовій політиці. Перерозподіл балансу сил у світі посилює нестабільність міжнародної системи.

Актуальність теми обумовлена тим, що протягом 2014–2016 рр. геополітична напруга у світі зростає ще більше, реальними стають загрози прямих збройних зіткнень між конкуруючими державами та блоками держав. Агресія Росії проти України ставить під загрозу існування всієї системи міжнародного права й підриває міжнародну довіру, що є основою міжнародного права, виявляє ерозію постбіполярного міжнародного порядку, що сформувався після завершення «холодної війни».

Гіркий досвід конфліктів і міжнаціональних війн останнього десятиліття переконливо доводить відсутність ефективних механізмів забезпечення стабільності в міжнародній системі. Україна є полем зіткнення геополітичних інтересів основних світових гравців — США, ЄС, Росії. Відтак пошук дієвих міжнародно-правових механізмів, реакція і вплив основних геополітичних гравців і всієї світової спільноти на врегулювання конфліктної ситуації на сході України, щодо анексії Криму фактично визначають конструювання нового міжнародного порядку. Це ще раз актуалізує тему дослідження.

Метою дослідження є історико-політологічний аналіз міжнародного порядку після завершення «холодної війни» крізь призму неореалістичної та неоліберальної парадигм.

За останнє десятиліття погляди на проблематику регулювання міжнародних відносин зазнали суттєвих змін, що пов'язано з переструктуруванням міжнародної системи і конструюванням нового міжнародного порядку. Широкомасштабні й динамічні історичні, культурні, політичні, економічні, інформаційно-технологічні зміни радикально трансформували картину світу і всю систему міжнародних відносин. Практика звернулась до теорії, до пошуку нових критеріїв інтерпретації та оцінок подій, що відбуваються. Відтак розгорнулась концептуальна дискусія щодо проблеми регулювання міжнародних відносин та конструювання нового міжнародного порядку.

Методологія дослідження міжнародного порядку ґрунтується на синтезі таких основних підходів. Згідно з системним підходом міжнародний порядок розглядають у тісному взаємозв'язку з системою міжнародних відносин, виходячи з певних закономірностей її функціонування та розвитку, взаємозв'язаності й взаємообумовленості її структурних елементів. Основні положення системної теорії були викладені в дослідженнях Л. фон Берталанфі, Т. Парсонса, Д. Істона, М. Каплана, К. Уолтца, Ф. Брайларда, Дж. Розенау, І. Валлерстайна та інших. Цілісність світу передбачає, що політичний, економічний, інформаційний, гуманітарний

та правовий порядок є взаємопов'язаними елементами міжнародної системи.

В основі структурно-функціонального підходу лежить дослідження міжнародного порядку крізь призму виконання структурними елементами міжнародної системи (акторами міжнародних відносин) функцій, а можливо й дисфункцій, залежно від їхньої ролі й місця в міжнародній стратифікаційній системі. У реальній політиці держави світу дотримуються так званих неписаних правил поведінки, які не є кодифікованими, але їхня дієвість впливає із структурно-функціональних зв'язків між державами. Прихильниками цього підходу є представники як реалістичної / неореалістичної, так і ліберальної / неоліберальної парадигм: Р. Гілпін, Р. Джервіс, Р. Кохейн, Г. Моргентау, Дж. Най, К. Уолтц та інші.

Інституційно-нормативний підхід розширює структурно-функціональний підхід і ґрунтується на тому, що міжнародний порядок — це кодифікована система правил поведінки, яких повинні дотримуватися всі учасники міжнародних відносин і виконувати зобов'язання, що покладені на них міжнародними інститутами. Українська вчена О.А. Коппель виділяє в межах даного підходу три типи міжнародного порядку. Правовий міжнародний порядок заснований на визнанні, що міжнародні відносини регулюються нормами, процедурами, інститутами й структурами наднаціонального характеру. Інституціональний міжнародний порядок визначається як такий устрій міжнародних, міждержавних відносин, який має на меті забезпечити основні потреби країни, інших інститутів, створювати й підтримувати умови для їхнього існування, безпеки та розвитку. Транснаціональний міжнародний порядок характеризується витісненням держав з арени міжнародних відносин іншими акторами¹. Відомі вчені-міжнародники Р. Кохейн, Дж. Най також роблять акцент на міжнародних інститутах як інструментах регулювання, особливо тих, які є інститутами міждержавного співробітництва. Представниками цього підходу також є Дж. Айкенберрі, Г. Кларк, С. Краснер, Т. Франк, П.А. Циганков та інші вчені.

На думку автора, доповненням до вищезазначених підходів і вкрай необхідним є синергетичний підхід, який поглиблює дослідження процесів самоорганізації міжнародної системи, розкриває глибокий зв'язок між порядком і хаосом, зворотніми й незворотніми процесами, випадковістю й необхідністю, лінійністю й нелінійністю, мікро- й макрорівнями середовища, вносить істотні доповнення й зміни в сучасну наукову картину світу, в перебудову світоглядних і методологічних основ дослідження міжнародного порядку. У сферу дослідження потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи й біфуркації, що набуває особливої актуальності в дослідженні сучасного міжнародного

порядку. З погляду синергетики, складним, відкритим, нелінійним системам, якою і є міжнародна система, неможливо нав'язати шляхи розвитку — можлива лише їх самоорганізація. Досить поширеною є думка про те, що порядок і хаос не є діаметрально протилежними, і між ними немає чіткої межі. В будь-якій нелінійній системі, включаючи й міжнародну, хаос і порядок змінюють один одного. Поєднання порядку і хаосу не є унікальною рисою сучасного стану міжнародних відносин, а по суті є їхнім атрибутом протягом усієї історії розвитку. На думку російського вченого К.С. Гаджиева, в міжнародній системі «принципи самоорганізації переважають над принципами організації, що тлумачиться як діяльність з упорядкування, структурування й управління системами»². При цьому порядок і хаос існують паралельно. На макрорівні може переважати порядок, а на мікрорівнях міжнародної системи — хаос. Може бути й навпаки. Відтак, на думку російського вченого М.Ю. Панченка, «відбувається синхронізація просторово розділених процесів»³.

Синергетичний підхід включає використання дослідниками спеціалізованих баз даних, методів математичної статистики, теорії ігор і складних комп'ютерних імітаційних моделей, що дає можливість прогнозувати баланс сил на міжнародній арені й баланс інтересів основних міжнародних акторів та визначати основні тренди сучасного міжнародного порядку.

Дослідження міжнародного порядку є предметом теоретичної і концептуальної дискусії між істориками, політологами, соціологами та міжнародниками. Незважаючи на появу в останні десятиліття наукових праць як західних, російських, так і українських учених, що присвячені дослідженням міжнародного і світового порядку, проблема потребує подальшого аналізу. Українські вчені вивчають міжнародний порядок крізь призму структури міжнародної системи, аналізуючи інтеграційні та глобалізаційні процеси, зовнішню політику держав тощо. Відомі історики С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов досліджують вплив інтеграційних процесів на систему міжнародних відносин, зовнішньополітичний курс України та інші актуальні проблеми. А.М. Киридон, С.С. Троян студіюють регіональні аспекти й основні тенденції розвитку міжнародних відносин після завершення «холодної війни». О.М. Майборода аналізує етнічність у міжнародних відносинах⁴. Л.Я. Угрин вивчає проблеми стабільності міжнародної системи⁵. Теоретичні аспекти міжнародних відносин досліджують українські вчені М.С. Дорошко, Л.В. Губерський, Є.Є. Камінський, Б.І. Канцелярук, М.Г. Капітоненко, О.А. Коппель, В.П. Крижанівський, М.З. Мальський, В.А. Манжола, М.М. Мацях, Г.М. Перепелиця, С.С. Троян, М.В. Фесенко, С.О. Шергін та інші. Ґрунтовно студіюють проблему і російські вчені: О.Д. Богатуров,

А.А. Громико, С.О. Караганов, Ф.О. Лук'янов, М.Ю. Панченко, А.В. Торкунов, О.В. Фененко, П.А. Циганков, Т.О. Шаклеїна та багато інших.

Проблема міжнародного порядку є актуальною як у теоретичному дискурсі, так і в практичному вимірі. Аналіз теоретичних праць з цієї проблематики свідчить про те, що міжнародний порядок традиційно тлумачився в двох основних значеннях: по-перше, як аналог суспільного порядку, перенесеного в міжнародні відносини, тобто повна протилежність хаосу й анархії в них; по-друге, як сукупність правил поведінки суб'єктів міжнародних відносин, яких вони змушені дотримуватися з огляду на специфіку існуючої міжнародної системи⁶. Більшість авторів схиляється до бачення порядку як «втільнення розумно-обмежувального початку у зовнішній політиці держав та їхніх взаємовідносинах, пов'язуючи з функцією такого обмеження зміцнення стабільності світової системи»⁷. Так, Є.Є. Камінський під міжнародним порядком розуміє «організацію міждержавних відносин, спрямовану на забезпечення потреб основних міжнародних акторів, а під світовим порядком — організацію міжнародних відносин, спрямовану на забезпечення гегемонії одного з акторів»⁸. Британський дослідник Р. Купер запропонував кілька інтерпретацій міжнародного порядку: по-перше, таким може вважатися переважаючий тип зовнішньополітичної поведінки держав, незалежно від того, служить він упорядкуванню або дезорганізації системи; по-друге, порядок може означати певну форму стабільності й цілісності системи; по-третє, порядок можна розуміти як правила, які управляють системою й підтримують її у стані стабільності, їхній моральний зміст⁹.

Існує й чимало інших дефініцій міжнародного порядку, але узагальнимо їх у визначенні, яке дає відомий російський учений П.А. Циганков: «Міжнародний порядок — такий устрій міжнародних (передусім міждержавних) відносин, що покликаний забезпечити основні потреби держав та інших інститутів, забезпечити умови їхнього існування, безпеки та розвитку»¹⁰.

Складність і суперечливість розвитку міжнародних відносин наприкінці ХХ ст., руйнування існуючого і формування контурів нового міжнародного порядку в другому десятилітті ХХІ ст. породжують гостру полеміку як на державному, так і на міжнародному рівні, як серед політиків, експертів, так і серед учених-міжнародників.

Основна дискусія розгортається між представниками двох парадигм: неореалізму (Б. Бузан, Р. Гилпін, Дж. Міршаймер, К. Уолтц) і неолібералізму (Р. Кохейн, С. Краснер, Дж. Най, А. Ротфельд). Вони і на сьогодні залишаються найвпливовішими парадигмами в теорії міжнародних відносин. Водночас, динамічні зміни в системі міжнародних відносин досить складно вписати в ту чи іншу парадигму, що породжує достатньо

відтінків, відмінностей і навіть суперечливих ідей і теорій, що є предметом полеміки неореалістів з неолібералами. У межах неореалістичної парадигми формуються: концепція «балансу сил» (К. Уолтц), теорія «балансу загроз» (С. Уолт), теорія «гегемоністської стабільності» (Р. Гілпін), теорія «гегемоністської зовнішньої політики» (У. Уолфорт), «державо-центристський реалізм» (Ф. Закарія). З неолібералізму виокремились: теорія «динамічних змін» (Д. Копеленд), теорія «співробітництва великих держав» (Р. Джервіс, Б. Міллер), теорія «демократичного миру» (Дж. Муравчик, Б. Рассет), теорія «міжнародних режимів» (С. Краснер, Р. Кохейн, Ф. Краточвіл, Дж. Раггі, О. Янг), теорія «балансу інтересів» (Р. Швеллер). Існують й інші теоретико-концептуальні й методологічні підходи, вироблені теорією міжнародних відносин на стику з іншими суспільними науками, але це предмет окремого наукового аналізу.

Щодо теорій політичного неореалізму (структурного реалізму) та політичного неолібералізму (неоліберального інституціоналізму), то вони не лише конкурують між собою, а й часто запозичують окремі аргументи один в одного, між ними більше подібного, ніж відмінного. Така велика кількість напрямів, що викристалізувались з основних парадигм, є підтвердженням цьому й продовженням інтерпарадигмальних дебатів, що відбуваються в теорії міжнародних відносин з моменту її виникнення. Слушно зауважує український учений С.О. Шергін, що парадигмальна орієнтація більшості американських політологів трансформується в напрямку посткласичного варіанту реалізму та лібералізму. До цього їх спонукають численні фактори, насамперед, бажання бути корисними в плані участі в опрацюванні та модифікації «великої стратегії» США в умовах глобальних трансформацій¹¹.

Як же інтерпретують міжнародний порядок і трансформацію міжнародної системи представники зазначених парадигм? Неореалізм трактує міжнародний порядок як результат взаємин між великими державами, а структурні особливості міжнародної системи не залежать від будь-яких зусиль малих і середніх держав. Відтак відносини між великими державами та іншими (середніми й малими) державами не визначаються «як анархічні, а набувають нових форм, що залежать, головним чином, від волі великих держав»¹². Власне правила гри визначають могутні актори, що є вертикальним виміром міжнародного порядку за С. Гофманом. Водночас взаємини між рівновеликими акторами є горизонтальним виміром міжнародного порядку. Додамо, що в мультиполярній міжнародній системі підтримання порядку забезпечується через механізм політичної рівноваги; в біполярній головним механізмом виступає «баланс сил». Автор погоджується з думкою вченої О.А. Коппель, що «реалістичний міжнародний порядок ґрунтується на розумінні того, що в основі між-

народних відносин лежить захист кожною з держав своїх національних інтересів. Анархічна природа міжнародного порядку пояснюється тим, що кожний із суб'єктів, що утворює цей порядок, переслідує індивідуальні цілі та інтереси»¹³.

Зміни, що визначають основні контури сучасного міжнародного порядку, пов'язані як з історичними подіями, що сягають коренями другої половини ХХ ст., коли «баланс сил» був основним принципом підтримки стабільності міжнародного порядку, так і першого десятиліття ХХІ ст., коли виробились певні правила гри у взаєминах міжнародних акторів у постбіполярний період, коли на зміну «балансу сил» приходять «баланс інтересів».

Зрозуміло, що «баланс сил» був ефективний у міжнародній системі, яка мала чітку ієрархічну структуру, в основі якої лежав силовий потенціал наймогутніших держав. Проте з появою великої кількості недержавних суб'єктів світової політики міжнародна система стає дедалі складнішою й більш структурованою. Дж. Розенау зазначає, що в міжнародній системі співіснують два світи, в одному з них домінують держави (державоцентричний світ), а в іншому діють різноманітні, відносно рівноправні, актори (поліцентричний світ). Відтак, міжнародний порядок залежить не лише від держави, а й від транснаціональних і наднаціональних акторів, що корелює з неолібералізмом.

Російський учений О.Д. Богатуров слушно зауважує, що в результаті збільшення кількості міжнародних акторів та їх взаємопов'язаності між собою трансформується сама структура системи міжнародних відносин, і основним принципом стає «баланс інтересів». На думку вченого, Ялтинсько-Потсдамський порядок розпався, а «міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання»¹⁴. Практично всі країни, що стали незалежними після руйнування «залізної завіси», зробили вибір на користь зміни зовнішньополітичного курсу. В стратегічному плані це мало стабілізуючий ефект, але дало імпульс для розбалансування міжнародної системи, принаймні в тому контексті, що стосується взаємовідносин нових незалежних держав з Росією. З погляду Дж. Розенау, це турбулентність у світовій політиці, але міжнародні процеси так чи інакше визначаються певним порядком¹⁵.

Зростають загрози й виклики невоєнного характеру, суттєві зміни відбуваються у світовій економіці, де взаємозалежність має все більший вплив на політику. Інтеграційні процеси, глобалізація світу, посилення ролі транснаціональних акторів, що супроводжуються ерозією державного суверенітету, транспарентністю державних кордонів, розмиванням кордонів між внутрішньою і зовнішньою політикою держав, висувають на перший план проблеми безпеки, економічні проблеми, дотримання прав

людини, легітимності / нелегітимності авторитарних режимів. Такі зміни не вписуються в неореалістичну парадигму, відтак актуальності набуває неолібералізм, представники якого сходяться на тому, що держава — не єдиний, а іноді й не головний актор. Вона стає дедалі доступнішою для транснаціональних і промислових груп, неурядових організацій, терористичних і кримінальних угруповань, професійних асоціацій і навіть окремих індивідів. За таких умов неоліберали все частіше роблять акцент на ролі держави, але через розвиток співробітництва, що дедалі менше віддаляє їхні погляди від неореалізму.

З вищезазначеного зрозуміло, що альтернативність неореалізму й неолібералізму досить умовна: в їхніх поглядах на міжнародну політику і міжнародний порядок більше спільного, ніж відмінного. Держава залишається в центрі дискусії обох парадигм, але акцент може зміщуватися щодо її ролі, можливостей і методів впливу на міжнародну політику. Проте варто звернути увагу на вузлові питання концептуальної дискусії між неореалізмом і неоліберальним інституціоналізмом, які вирізняє український учений С.О. Шергін. По-перше, це природа й наслідки анархічності міжнародної системи. По-друге, міжнародне співробітництво є оптимальною формою співіснування, але погляди різняться в тому, що стосується його ефективності. По-третє, неореалісти наголошують на відносних перевагах співробітництва («хто що одержує?»), у той час як неоліберальні інституціоналісти — на абсолютних перевагах співробітництва («це вигідно всім»). По-четверте, неоліберальні інституціоналісти й неореалісти згодні, що серед пріоритетних цілей держав найважливішими є питання забезпечення національної безпеки та економічного добробуту. По-п'яте, неореалісти у своєму аналізі міжнародної системи фокусують увагу на можливостях держав, у той час як неоліберальні інституціоналісти — на їхніх намірах. Нарешті, обидві сторони визнають множинність режимів, що виникли після 1945 р., які розрізняються за критерієм їхнього впливу на трансформацію сучасної міжнародної системи та світової політики¹⁶. Додамо, що в умовах розвитку співробітництва, поглиблення взаємозв'язків та прийняття угод, що регулюють взаємовигідні зв'язки, міжнародні режими виконують регулюючі функції у межах тієї чи іншої підсистеми міжнародних відносин, мають вагомий вплив на розв'язання актуальних проблем міжнародної / світової політики та формування міжнародного порядку¹⁷.

Аналізуючи міжнародний порядок XXI ст., учені відходять від терміну «постбіполярний порядок», який більше визначає перехідний етап. Російська вчена-міжнародник Т.О. Шаклеїна зауважує, що «перехід уже відбувся, і чітко визначено, що відбувається не формування, а консолідація нового порядку, структура якого поліцентрична, ієрархія серед

державних гравців не має попередньої жорсткості». Думки вчених сходяться на тому, що у світі одночасно «співіснують одна наддержава, великі держави різної якості й транснаціональні актори, роль і кількість яких продовжує зростати. Інституційна основа міжнародної системи більше фрагментована. Міжнародні норми мають амбівалентний характер: у сукупності вони включають як старі, так і нові правила»¹⁸. Проте варто зазначити, що така модель міжнародного порядку в останнє десятиліття продовжує трансформуватися, набуваючи ознак поліполярності.

Автор погоджується з думкою відомого історика С.С. Трояна, що світ вступив у смугу невпевненості та зростаючих ризиків. Як наслідок, глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії з середовищем. Це відповідним чином позначається на її регіональних і периферійних вимірах, що виражається у глобальному протистоянні між США, ЄС і Росією, посиленні конкуренції в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні¹⁹, а також зростанні ролі Китаю та інших претендентів на глобальне лідерство — Індії та Бразилії, що конкурують за ресурси, безпеку та економічну перевагу²⁰. Відтак протистояння набирає нових обертів, трансформація продовжується, а світ знову стоїть на порозі змін і вироблення нових, більш жорстких правил гри.

Позаяк «баланс інтересів» не став засадничим принципом постбіполярного міжнародного порядку, неореалісти стверджують, що основою забезпечення міжнародного порядку й безпеки все ж таки є «баланс сил» у контурах мультиполярного світу. Натомість неоліберали переконані в протилежному і вважають, що безпека і встановлення міжнародного порядку можливі на основі економічного, культурного та іншого співробітництва, заснованого на загальнолюдських цінностях і загальнопланетарних інтересах. Міжнародна співпраця необхідна для забезпечення стабільності, соціального прогресу і світового порядку. Однак якщо донедавна неоліберали наголошували на ролі правового, морального та інституційного регулювання, то в 2000-х роках на фоні невирішеності назріваючих проблем «виникає необхідність регулювання міжнародних відносин на основі прагматичних рішень, перевага надається моральним принципам, а як головні критерії моральності висуваються ліберальна демократія і права людини»²¹. Неоліберали вважають, що безпека можлива через об'єднання демократичних держав, а для досягнення всезагального миру необхідно поширювати демократію як ідеал, цінність і тип політичного режиму.

Позаяк недемократичні держави є головною загрозою всезагальному миру й безпеці, то перевага надається навіть силовим діям «демократичних» акторів, які покликані забезпечити справедливий міжнародний

і навіть світовий порядок та наділені для цього моральними й матеріальними засобами. Отже, в обох парадигмах відбувається дискусія щодо використання сили, включаючи й воєнну, для подолання анархії і встановлення порядку. Досить поширеною в неоліберальній парадигмі в 1990-х роках є теорія «демократичного миру» (ТДМ). У політичній практиці ТДМ «надає право» демократичним державам використовувати силу як інструмент впливу на тих, хто несе загрозу демократичному миру. Відтак поширення демократії в усьому світі й демократизація міжнародних відносин стає трендом 1990–2000-х років і морально-правовою основою формування міжнародного порядку в XXI ст.²²

Головні тези ТДМ цілком корелюють із зовнішньополітичною стратегією США, які стали по суті наддержавою з очевидною воєнною, економічною, технологічною і політичною перевагою. А головний меседж «Демократії не воюють одна з одною і вирішують протиріччя мирним шляхом» лише посилював необхідність упровадження ТДМ на глобальному рівні. Окрім того, така підвищена увага американських аналітиків та ідеологів до ціннісно-етичних проблем, до поширення демократії у всьому світі стимулювалась і бажанням створити ефективні механізми легітимації діяльності США з розбудови нового міжнародного порядку. Не дивно, що у «Щорічному звіті про оборону» за 2014 р. однією з п'яти основних цілей військової стратегії США є сприяння побудові такого міжнародного середовища, в якому «демократичні норми та повага до прав людини будуть широко використовуватися»²³.

Як концептуально, так і реально такий міжнародний порядок проіснував майже два десятиліття. Його поширення відбувалося як мирним шляхом, так і воєнними засобами. Неоліберали могли би святкувати перемогу демократії, але використання США та їхніми союзниками сили для утвердження нового міжнародного порядку — на території Боснії (1995–1996 рр.), Косово (1999 р.), в Афганістані (2001–2002 рр.), в Іраку (1991, 1998, 2003 рр.) підірвало міжнародну довіру до США і викликало чимало дискусій як серед політиків, експертів, так і вчених. На думку автора, ТДМ як доктрина, що лягла в основу зовнішньополітичної стратегії США 1990-х років, поступово втрачає свою актуальність, відтак зменшується й інтерес до самої теорії.

Критикуючи політику й поведінку США на міжнародній арені, Росія також заявила про свої претензії на глобальне лідерство. Публічно таку «заяву» було оголошено 2007 р., коли президент РФ В. Путін, виступаючи на Мюнхенській конференції з питань безпеки, вперше публічно заявив, що Росія виходить із тіні у своїй зовнішній політиці та стає на захист Ірану. Така заява шокувала не лише США, але і світову спільноту. Процес продовжився в серпні 2008 р. (війна в Грузії). Після агресії Росія

не зустрілася з санкціями чи хоча б міжнародним осудом, що «дало волю імперським амбіціям» у 2014 р. Беззаперечним є факт, що Росія претендує на глобальне лідерство, а її зовнішньополітична стратегія побудована як на дипломатичних, так і силових інструментах, включаючи й воєнну силу. Відтак немає жодних сумнівів, що «баланс сил», як принцип регулювання міжнародних відносин, знову повертається. В останні роки турбулентність у міжнародній системі лише посилюється. Україна також потрапила в таку турбулентну зону. Від того, наскільки основні геополітичні гравці (центри сили) зуміють дипломатичними засобами узгодити свої інтереси й претензії на глобальне лідерство, буде залежати встановлення порядку чи продовження анархії у міжнародній системі.

Автор погоджується з твердженням неореалістів, що, незважаючи на збільшення чисельності демократичних держав, світ не став стабільнішим, а навпаки — хаотичним і непередбачуваним, все частіше виникають локальні конфлікти, що не зовсім корелює з ТДМ. Власне і політична дійсність показує, що авторитарні режими не лише відмовилися від запропонованих форм встановлення міжнародного порядку, але поступово, нарощуючи силовий і економічний потенціал, спрямували свою потужну пропагандистську машину проти демократизації світу. Авторитарні держави Китай, Росія, Іран, Саудівська Аравія, Венесуела розробили нові інструменти стримування демократичних процесів, які зараз ефективно просувають. Як не прикро, але розвинені демократії виявилися не зовсім готові їм протистояти. ТДМ вичерпала себе, принаймні на даному етапі, а політичні реалії знову формуються на принципах неореалізму. В основі конфліктів лежать не стільки територіальні аспекти, скільки більш широкі проблеми: розповсюдження зброї, права людини й демократія, контроль за видобутком і транспортуванням нафти, міграція, ісламський тероризм тощо. Підтвердженням цього є події довкола Косово, Грузії, Іраку, Афганістану, Лівії чи Сирії, дестабілізація ситуації на Близькому Сході та в державах пострадянського простору, а віднедавна — і в Україні.

Загрози зростають, сила стає інструментом зовнішньої політики як демократичних, так і авторитарних держав. Незважаючи на певні протиріччя, міжнародний порядок починає формуватися не лише на основі демократизації і глобалізації, а і воєнної сили; повертається мілітаризація міжнародних відносин. По суті конструюється міжнародний порядок, в якому на головні ролі претендують не лише США, а й ЄС, Росія, Китай, а також Індія та Бразилія. Нова модель міжнародної системи визначатиметься готовністю ключових гравців знайти компроміс у досягненні своїх стратегічних цілей залежно від їхніх потреб, інтересів та наявних у кожного з них ресурсів.

Концептуальна дискусія триває, а міжнародні реалії показують, що теоретики обох парадигм шукають відповіді на виклики сьогодення.

Основні постулати неореалізму й неолібералізму залишаються актуальними серед дослідників і найбільш популярними серед експертів і практиків міжнародної політики. І тому вчені часто об'єднують положення однієї й іншої парадигми, називаючи їх раціоналістичним підходом (Р. Кохейн), у центр якого ставлять раціональну політику, що, на думку П.А. Циганкова, «керується не емоціями, а розрахунком у прийнятті політичних рішень». Для неореалістів цей розрахунок визначається позицією влади держави (насамперед, балансом сил чи загроз); для неолібералів — матеріальним добробутом і безпекою через демократизацію міжнародних відносин. Ніяких інших факторів як для одних, так і для інших не існує, є лише економічні та владні інтереси. Відтак, зазначає вчений, «ці інтереси представляються як даність, а завдання дослідника — визначити, хто з акторів перебуває в найбільш вигідній ситуації і здатний обрати найбільш ефективну стратегію для реалізації своїх інтересів»²⁴.

Висуваються твердження, що теорія раціоналізму може стати синтезом неореалізму, неолібералізму і великої кількості існуючих підходів, у якому б знайшлося місце всім раціональним ідеям. На думку польського міжнародника Л. Зиблікевича, «можливість їхньої продуктивної реалізації зростає завдяки тому, що, незважаючи на існування досить різних точок зору та цілої низки принципових питань, які визначають загальні теоретичні орієнтації та конкретні дослідницькі програми, дійшло до виразного зближення між ними, що дає змогу говорити про виникнення раціоналістичного консенсусу, який творять, насамперед, неореалізм і неолібералізм»²⁵. С.О. Шергін також вважає, що доцільно враховувати можливість синтезу двох парадигм, позаяк «вододіл між ними розмивається, і обидві парадигми розділяють деякі загальні положення, котрі роблять своєрідний «крок» назустріч один одному»²⁶. Отже, процес синтезу сучасних теорій неореалізму та неолібералізму визначається тим, що вони дуже близькі в оцінках міжнародних відносин, але у вузьких межах своїх методологічних засад не можуть цілісно пояснити суть міжнародних явищ і процесів, власне синтез сприятиме розв'язанню проблеми.

На думку багатьох учених, вісь, яку створюють неореалізм та неолібералізм, була доповнена теоретичними дискусіями, що тривали після завершення «холодної війни» і є актуальними на сьогодні. Йдеться про концепції «зіткнення цивілізацій» С. Гангтінтона, «світ-системний аналіз» І. Валлерстайна та геополітичні концепції З. Бжезінського.

Закінчення «холодної війни» не стало «кінцем історії» за Ф. Фукуямою, а призвело до загострення старих і появи нових конфліктів, що стали предметом світ-системного аналізу І. Валлерстайна. Не менш серйозна дискусія відбулася щодо праць С. Гангтінтона «Зіткнення

цивілізацій»²⁷ (1993 р.) та «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку»²⁸ (1996 р.), що були повною протилежністю досить оптимістичного «кінця історії» Фукуями й по суті доповнили світ-системний аналіз І. Валлерстайна. Розвиваючи ідею мультиполярного світу, автор вважав одним з найочевидніших конфліктів світового масштабу ціннісне, геополітичне й цивілізаційне протистояння ісламського та західного світів із використанням принципово нової тактики, зброї, інформаційних технологій.

На думку історика С.С. Трояна, саме С. Гантінгтон найточніше характеризував сучасну міжнародну систему, ввівши поняття «одно-багатополярності», або, як її називають китайські геополітики, «багато сил і одна суперсила». Вчений визначає її як «гібридну міжнародну систему» — «більш демократичну, більш динамічну, більш відкриту, більш взаємозв'язану. Вона і є тією системою, у якій ми, як вважає відомий американський політолог Ф. Закарія, швидше всього житимемо в наступні кілька десятиліть»²⁹. Українські історики С.В. Віднянський та А.Ю. Мартинов зазначають про формування «постмодерної міжнародної системи»³⁰, що корелює з підходами бельгійського вченого А. Самюеля, який вважає, що людство уже вступило в «новий міжнародний світ» та Дж. Розенау, який також називає новий порядок «світом постміжнародної політики».

У цьому контексті заслуговує на увагу праця З. Бжезінського. «Без контролю. Глобальний порядок на порозі ХХІ ст.», де автор прогнозує формування міжнародного порядку після завершення «холодної війни», виходячи з геополітичних принципів. Висновки З. Бжезінського набувають особливої актуальності й сьогодні, позаяк у центрі уваги — відносини з Росією. На думку вченого, ключові позиції у відверненні загрози реставрації Російської імперії на пострадянському геополітичному просторі, окрім України, займають Азербайджан і Узбекистан. Тому США повинні докласти зусиль, щоб забезпечити стабільність у стратегічно важливих регіонах. З. Бжезінський вбачає гегемонію США як безальтернативність забезпечення міжнародної глобальної безпеки, про що йдеться в іншій праці «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство». Зміни, що відбуваються, можуть руйнувати міжнародний порядок і підірвати стабільність, яку покликані забезпечити Сполучені Штати. З. Бжезінський слушно зауважує, що «США зіштовхуються з парадоксом: будучи наддержавою, їх самих все більше турбують загрози, що виходять від більш слабких ворогів»³¹. Відтак доленосною є відповідь на питання: чи зможе Америка проводити мудру, відповідальну й ефективну зовнішню політику, яка не сприймалася б як гегемоністська й водночас відповідала б історично новому статусу наддержави. Відповідь

на ці та інші актуальні питання З. Бжезінський шукає в працях «Ще один шанс. Три президенти та криза американської наддержави»³² й «Страгетичний погляд: Америка і глобальна криза»³³.

Актуальною є праця З. Бжезінського «Україна у геостратегічному контексті»³⁴, де автор аналізує відносини США з основними геополітичними гравцями, визначаючи місію України в сучасному світі. Оцінюючи міжнародні реалії після російсько-грузинського конфлікту 2008 р., який так само, як і нинішній російсько-український конфлікт, має глобальний вимір, З. Бжезінський у статті «НАТО та безпека світу» («The New York Times», 2009 р.) констатує, що «США здають своє глобальне лідерство країнам Азії», а «для НАТО потрібна нова стратегія, довгостроковою метою якої повинно стати співробітництво з Росією»³⁵. Пригадаємо, що війна Росії у Грузії унеможливила прийняття на Бухарестському саміті НАТО у вересні 2008 р. рішення про надання ПДЧ Україні й Грузії. Слушно зауважують учені А.М. Киридон та С.С. Троян, що «Росія, наростивши військову могутність, демонструє свою силу та прагне упокорення «свободолюбивих» народів, адже «кольорові революції», і особливо Революція Гідності 2013–2014 р. в Україні (авт.), «були розцінені як своєрідний виклик. Росія діє з великодержавної позиції відторгнення «іншого», пошуку ворога, протистояння «ворожому оточенню» і ще задовго до конфлікту 2008 р. вступила в бій за пострадянський простір»³⁶.

На думку автора, розпочавши війну в Грузії, РФ відкрито висловила протест проти встановлення глобального світоустрою на чолі зі США, використовуючи щонайменшу можливість для закріплення своїх позицій. Слушною є думка історика М.С. Дорошка, що наслідком «недостатньої уваги США до пострадянського простору (йдеться про незалучення Азербайджану і центральноазійських держав до проектів з відновлення афганської інфраструктури й економіки) є ліквідація Росією військових баз США в Узбекистані і Киргизстані»³⁷. Можна пригадати й інші конфлікти на Кавказі, що є застереженням США з боку Росії. Продовженням намірів РФ стала відкрита агресивна політика щодо України в 2014 р., що проявилася в анексії Криму, дестабілізації політичної ситуації в Україні та вторгненні на територію східних областей нашої держави. Є всі підстави стверджувати, що від того, як і коли буде врегульована криза у відносинах Україна–Росія, якою буде політика щодо російської агресії з боку США, ЄС загалом, і Німеччини та Франції, зокрема, а також міжнародних інститутів, насамперед безпекових, — буде залежати конструювання нового міжнародного порядку на противагу існуючому хаосу. Головне суперництво між основними геополітичними гравцями лише загострюється. Виникають так звані «перехресні політичні поля»³⁸, формуються нові лінії глобального протистояння. По суті біфуркаційною

точкою в сучасному турбулентному світі стала анексія Криму і війна на сході України. Як слушно зауважив І. Валлерстайн: «Геополітичний вибір може бути змінений за допомогою осіб, які перебувають при владі, але тиск довгострокових національних інтересів залишається сильним»³⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що новий світоустрій учені, експерти й політики бачать як багаторівневу структуру, в якій очевидною є роль могутніх держав, що утворюють верхній рівень міжнародної системи. На її нижчих рівнях і надалі зростатиме конфліктогенність, причому протидіяти і врегульовувати такі конфлікти стає дедалі важче. Порушення політичної стабільності — це крок у бік розбалансування системи міждержавних відносин, до переділу світу за допомогою воєн, з наступною її стабілізацією на якісно новому рівні балансу сил. Лише компроміс між основними геополітичними гравцями може сприяти встановленню нового міжнародного порядку.

Історико-політологічний аналіз міжнародного порядку після завершення «холодної війни» крізь призму неореалістичної та неоліберальної парадигм дає можливість зробити такі узагальнення.

1. Протягом останніх десятиліть погляди на проблематику регулювання міжнародних відносин зазнали суттєвих змін, що було пов'язано, з одного боку, з динамічним розвитком теорії міжнародних відносин як науки, а з іншого, з переструктуруванням системи міжнародних відносин, руйнуванням постбіполярного міжнародного порядку, скочуванням до анархії й хаосу в міжнародній системі.

2. У концептуальному ключі методологія дослідження міжнародного порядку ґрунтується на неокласичних теоріях міжнародних відносин: неореалізмі й неолібералізмі, а також синтезі системного, структурно-функціонального, інституційно-нормативного та синергетичного підходів.

3. Динамічні зміни в системі міжнародних відносин породжують багато теорій, концептуальних відмінностей і навіть суперечливих ідей і теорій, що є предметом наукової дискусії неореалістів з неолібералами. Альтернативність неореалізму й неолібералізму досить умовна: в їхніх поглядах на міжнародну систему й міжнародний порядок більше спільного, ніж відмінного. Проте вчені дедалі частіше полемізують щодо конструювання нової теорії раціоналізму, яка може стати синтезом великої кількості існуючих підходів.

4. Держава залишається в центрі дискусії обох парадигм, але акцент зміщується щодо її ролі, можливостей і методів впливу на міжнародну політику. Неолібералізм ратує за демократизацію міжнародних відносин, натомість неореалізм відстоює думку, що в міжнародній системі домінує ієрархічний тип управління, який маскується під демократичний, що передбачає складні механізми узгодження інтересів. Відносини в сучас-

ному світі визначаються як відцентровими процесами (глобалізацією чи інтеграцією), так і доцентровими (фрагментацією, ерозією держави).

5. Міжнародний порядок — динамічний стан міжнародної системи, що проявляється в підпорядкуванні її структурних елементів певним принципам, нормам і правилам. Міжнародні організації та наднаціональні інститути відіграють важливу роль у конструюванні міжнародного порядку XXI ст., однак поступаються за масштабами впливу могутнім державам, які претендують на глобальне лідерство.

6. Сучасна система міжнародних відносин розбалансована, перебуває в стані турбулентності, посилюється хаос і анархія, але поступово проступають контури нового міжнародного порядку. Є всі підстави стверджувати, що в міжнародній системі відбувається і продовжуватиме відбуватися перерозподіл сфер впливу між існуючими центрами сили й новими, що можуть невдовзі заявити про себе. Новий міжнародний порядок формуватиметься на основі поліцентризму і полієрархії. Тому важливу роль відіграють і стихійні процеси та суб'єктивні фактори, а найскладнішою проблемою узгодження інтересів основних геополітичних гравців є і залишатиметься дотримання, зміцнення й подальший розвиток міжнародного права.

7. Зміцнення воєнно-політичної стабільності в сучасному світі і конструювання нового міжнародного порядку залежить від розвитку взаємин ЄС, США і НАТО з Росією і Китаєм. Новий світоустрій формується як мультиполярний і цілком ймовірно, що відбуватиметься свого роду «врівноваження» принципів «балансу інтересів» і «балансу сил», позаяк дисбаланс у міжнародній системі виник власне через порушення цих двох принципів. При цьому варто пам'ятати, що «баланс інтересів» — це не підпорядкування інтересів слабших держав інтересам сильних, а здатність сильних включити інтереси слабших у свої власні.

8. Росія, втративши свій вплив як центр сили геополітичного простору наприкінці XX — на початку XXI ст., в останньому десятилітті повертається до відновлення свого статусу, створюючи й підтримуючи локальні зони нестабільності на пострадянському просторі, при волюнтаристському запереченні міжнародного права. Росія претендує на глобальне лідерство, а її зовнішньополітична стратегія включає як дипломатичні, так і силові інструменти. Україна є ключовою в російській стратегії домінування на пострадянському просторі. Криза у відносинах Україна–Росія має глобальний вимір і є предметом міждержавних взаємин не лише двох держав, а показує трансформацію зовнішньополітичних стратегій наймогутніших держав світу і їхню зростаючу роль у конструюванні сучасного міжнародного порядку.

9. Сучасний світ являє собою досить агресивне середовище з непередбачуваними сценаріями розвитку. І Україна у цьому світі залишилась

практично наодинці з ворогом, і може покладатися лише на власні сили. Зростає кількість воєнних конфліктів, громадянських війн, посилюються терористичні загрози, від чого потерпають як стабільні, демократичні держави цивілізованого світу, так і слабкі країни. Дедалі більше утверджується відносно новий інструмент міжнародного регулювання у вигляді «гуманітарних інтервенцій», які стали практично легальним засобом міжнародного спілкування на протигагу нормам невтручання в справи один одного, що існували ще з часів Вестфальського миру.

10. На порядок денний повертається воєнна сила, як регулятор міжнародних відносин, проблема мілітаризації міжнародних відносин набуває особливого значення на тлі зниження ефективності та впливовості глобальних інститутів безпеки. Глобальна турбулентність, нестабільність, зростаюча взаємозалежність держав і народів, поява нових викликів і загроз поставили як перед теоретиками, експертами, так і політиками, надважливе стратегічне завдання: віднайти такі демократичні механізми взаємодії міжнародних акторів, які сприяли б подоланню анархії і хаосу в міжнародних відносинах і встановленню нового міжнародного порядку.

¹ *Коппель О.А.* Концепції організації міжнародних систем. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1209/74/>

² *Гаджиев К.С.* Геополитические горизонты России (Контурь нового миропорядка). — М., 2007. — С. 220.

³ *Панченко М.Ю.* Основные парадигмы изучения международного порядка в современной политологии: Монография. — М, 2000. — 105 с.

⁴ *Майборода О.М.* Етнічність у міжнародній системі. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. — 408 с.

⁵ *Угрин Л.Я.* Міжнародні системи: проблеми стабільності. Політична наука в Україні: стан і перспективи: Матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочилас Л., Угрин Л. — Львів, ЦПД, 2008. — 308 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://postua.info/ugryn.htm>

⁶ *Мальський М.З.* Теорія міжнародних відносин: підручник / М.З. Мальський, М.М. Мацяк. — К. : Знання, 2011. — 406 с. — С. 353.

⁷ *Коппель О.А.* Концепції організації міжнародних систем. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1209/74/>

⁸ Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 2. — 812 с. — С. 325.

⁹ *Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А.* Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. — М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. — С. 158–161. — С. 158.

¹⁰ *Цыганков П.А.* Теория международных отношений. — М., 2002. — 590 с. — С. 471.

¹¹ *Шергін С.О.* Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cathedra.io.ua/story>

¹² Цыганков П.А. Теория международных отношений. — М., 2002. — 590 с. — С. 129.

¹³ Коптель О.А. Концепції організації міжнародних систем. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1209/74/>

¹⁴ Богатуров А.Д. Современный международный порядок // Международные процессы. 2003. № 1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/one/001.htm>

¹⁵ Rosenau J. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. — Princeton, 1990. — 554 p. — P. 50. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://press.princeton.edu/titles/4590.html>.

¹⁶ Шергін С.О. Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cathedra.io.ua/story>

¹⁷ Герасимчук Т.Ф. Концепція міжнародних режимів у теорії міжнародних відносин // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — Вип. 19. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 319–323.

¹⁸ Шаклеина Т.О. Великие державы и региональные подсистемы // Международные процессы. Том 9. Номер 2(26). Май–август 2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/twenty-sixth/004.htm>

¹⁹ Троян С.С. Міжнародні відносини у системному вимірі: поняття, етапи і тенденції розвитку // Історія в сучасній школі. — 2012. — № 2. — С. 39–43.

²⁰ Бжезинский Зб. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис: Пер. с англ. М.Н. Десятовой — М.: АСТ, 2014. — С. 7.

²¹ Цыганков П.А. Теория международных отношений. — М., 2002. — С. 135.

²² Герасимчук Т.Ф. Проблеми війни та миру в теорії демократичного миру // Вісник дипломатичної академії. Збірник наукових праць. — К., 2010. — Вип. 16. — С. 177–186.

²³ The Annual Defense Report 2014: Performance of the Defense Acquisition System. Electronic Source // Department of Defense, USA, June 13, 2014. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a603782.pdf>

²⁴ Цыганков П.А. Теория международных отношений. — М., 2002. — С. 136.

²⁵ Zyblikiewicz Lubomir W., Erhard Cziomer. Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych. — Warszawa; Krakow, 2000. — S. 21.

²⁶ Шергін С.О. Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cathedra.io.ua/story/>

²⁷ Huntington S.P. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. May–June. 1993.

²⁸ Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order. — N.Y., 1996.

²⁹ Троян С.С. Міжнародні відносини у системному вимірі: поняття, етапи і тенденції розвитку // Історія в сучасній школі. — 2012. — № 2. — С. 39–43.

³⁰ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в постмодерній системі міжнародних відносин // Науковий вісник Дипломатичної академії України / За заг. ред. Гуменюка Б.І., Тупчієнка Л.С., Ціватого В.Г. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 145.

³¹ Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство: Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 2004. — С. 10.

³² Бжезинский Зб. Ещё один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. — М.: Междунар. Отношения, 2010. — 240 с.

³³ Бжезинский Зб. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис: Пер. с англ. М.Н. Десятовой. — М.: АСТ, 2014. — 287 с.

³⁴ *Бжезінський Зб.* Україна у геостратегічному контексті: Пер. з англ. / Збігнєв Бжезінський; Пер. Андрій Іщенко; Передм. В. Бандера, Р. Павленко. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — 102 с.

³⁵ *Щербак Ю.М.* Американський маршрут. Як спектакль під назвою «перезавантаження» вплине на ситуацію у Східноєвропейському регіоні // *День*. — 2010. — 6 липня.

³⁶ *Киридон А.М., Троян С.С.* Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз: Монографія. — Київ–Рівне: РІС КСУ, 2009. — 79 с. — С. 68.

³⁷ *Дорошко М.С.* Вплив політики «перезавантаження» відносин США з Російською Федерацією на переструктурування пострадянського геополітичного простору. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: uzlib.com/content/view/2639/74/

³⁸ *Шенелєв М.А.* Теорія міжнародних відносин: Підручник. — К.: Вища школа, 2004. — 622 с.

³⁹ *Immanuel Wallerstein.* The Geopolitics of Ukraine's Schism Published on Saturday, February 15, 2014 by Common Dreams. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.commondreams.org/views/2014/02/15/geopolitics-ukraines-schism>.

REFERENCES

1. Bogaturov, A.D. (2003). *Sovremenniy mezhdunarodnyy poriadok. Mezhdunarodnyye protsessy*, no. 1. Retrieved from <http://www.intertrends.ru/one/001.htm> [in Russian].
2. Bogaturov, A.D., Kosolapov, N.A., & Khrustalev, M.A. (2002). *Ocherky teorii i metodologii politicheskogo analiza mezhdunarodnykh otnosheniy*. Moskva: Nauchno-obrazovatelnyy forum po mezhdunarodnym otnosheniyam [in Russian].
3. Bzhezynskiy, Zb. (2010). *Eshche odyn shans. Tri prezidenta i krizis amerykanskoj sverkhderzhavy*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya [in Russian].
4. Bzhezynskiy, Zb. (2014). *Strategicheskyy vzglyad: Ameryka i globalnyy krizis*. Moskva: AST [in Russian].
5. Bzhezynskiy, Zb. (2006). *Ukraina u geostratehichnomu konteksti*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
6. Bzhezynskiy, Zb. (2004). *Vybor. Globalnoe hospodstvo ili globalnoe liderstvo*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya [in Russian].
7. Doroshko, M.S. *Vplyv polityky perezavantazhennia vidnosyn USA z Rosiiskoiu Federatsiieiu na perestrukturuvannia postradianskogo heopolitychnogo prostoru*. Retrieved from uzlib.com/content/view/2639/74/ [in Ukrainian].
8. Gadzhyiev, K.S. (2007). *Geopolytycheskye horyzonty Rossii (Kontury novogo myro-poriadka)*. Moskva [in Russian].
9. Gerasymchuk, T.F. (2010). Kontseptsiiia mizhnarodnykh rezhymiv u teorii mizhnarodnykh vidnosyn. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky - International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 19, 319–323 [in Ukrainian].
10. Gerasymchuk, T.F. (2010). Problemy vijny ta myru v teorii demokratychnogo myru. *Visnyk dyplomatychnoi akademii. Zbirnyk naukovykh prats*, 16, 177–186 [in Ukrainian].
11. Guberskyi, L.V. (Ed.). (2004). *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia*. (Vols. 1–2). Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
12. Huntington, S. P. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. May–June [in English].

13. Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. New York [in English].
14. Immanuel Wallerstein. The Geopolitics of Ukraine's Schism Published on Saturday, February 15, 2014 by Common Dreams. Retrieved from <http://www.commondreams.org/views/2014/02/15/geopolitics-ukraines-schism> [in English].
15. Koppel, O.A. *Kontseptsii orhanizatsii mizhnarodnykh system*. Retrieved from <http://vuzlib.com/content/view/1209/74/> [in Ukrainian].
16. Kyrydon, A.M., & Troian, S.S. (2009). *Rosiisko-gruzynskiy konflikt serpnia 2008 roku: istoryko-politolohichnyi analiz*. Kyiv–Rivne: RIS KSU [in Ukrainian].
17. Maiboroda, O.M. (2015). *Etnichnist u mizhnarodnii systemi*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
18. Malskyi, M.Z. (2011). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
19. Panchenko, M.Yu. (2000). *Osnovnye paradigmy izucheniya mezhdunarodnogo poriadka v sovremennoi polytologii*. Moskva [in Russian].
20. Rosenau, J. (1990). *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton. Retrieved from <http://press.princeton.edu/titles/4590.html> [in English].
21. Shakleina, T.O. (2011). Velikie derzhavy i regionalnye podsistemy. *Mezhdunarodnye protsessy*. Tom 9. No. 2(26). Mai–avgust. Retrieved from <http://www.intertrends.ru/twenty-sixth/004.htm> [in Russian].
22. Shcherbak, Yu.M. (2010). Amerykanskyi marshrut. Yak spektakl pid nazvoiu Perezavantazhennia vplyne na sytuatsiiu u Skhidnoievropeiskomu regioni. *Den*, 6 lypnia [in Ukrainian].
23. Shepieliev, M.A. (2004). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn: Pidruchnyk*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
24. Shergin, S.O. *Paradygmalna evoliutsiia v politologii mizhnarodnykh vidnosyn*. Retrieved from <http://cathedra.io.ua/story/> [in Ukrainian].
25. The Annual Defense Report 2014: Performance of the Defense Acquisition System. Electronic Source. Department of Defense, USA, June 13, 2014. Retrieved from <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a603782.pdf> - 28.04.2015 [in English].
26. Troian, S.S. (2012). Mizhnarodni vidnosyny u systemnomu vymiri: poniattia, etapy i tendentsii rozvytku. *Istoriia v suchasni shkoli*, 2, 39–43 [in Ukrainian].
27. Tsygankov, P.A. (2002). *Teoriia mezhdunarodnykh otnoshenii*. Moskva [in Russian].
28. Uhryn, L.Ya. (2008). Mizhnarodni systemy: problemy stabilnosti. Proceedings of the Conference *Politychna nauka v Ukraini: stan i perspektyvy*, Lviv, May 10–11, 2007. Lviv: CPD. Retrieved from: <http://postua.info/ugryn.htm> [in Ukrainian].
29. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2001). Ukraina v postmodernii systemi mizhnarodnykh vidnosyn. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. Humeniuk B.I., Tupchiienko L.S., Tsviatyi V.H. (Ed.), 5, 140–148 [in Ukrainian].
30. Zyblikiewicz Lubomir W., Erhard Cziomer. (2000). *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*. Warszawa, Krakow [in Polish].

УДК 428(09)(088.4)

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ІСТОРИЧНА НАУКА І ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті розглядаються теоретико-методологічні аспекти взаємодії історії і правознавства під кутом зору актуальних потреб перетворення правосвідомості. Акцентується епістемологічний потенціал раціонального синтезу філософії історії та філософії права у процесі осмислення історико-культурної специфіки демократичних перетворень. Аналізується досвід застосування логічного та історичного методів у порівняльному правознавстві та перспективи його використання під час дослідження історичних процесів. Визначаються особливості внутрішнього зв'язку та взаємовпливу ідей верховенства права і соціальної справедливості. Звертається увага на історико-методологічний потенціал рекомендацій авторитетних європейських інституцій, підкреслюється важливість зазначеного сегменту європейського досвіду за нинішніх умов активізації міждисциплінарних досліджень у царині гуманітаристики, плюралізації теоретико-методологічних засад історіописання, зростання інтересу до питань еволюції вітчизняного гранднративу та проблеми стилю мислення.

Ключові слова: історична свідомість, правосвідомість, правова культура, аномія, соціальна справедливість.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

HISTORICAL SCIENCE AND TRANSFORMATION IN SENSE OF JUSTICE

The article deals with theoretical and methodological aspects of interaction between Ukraine and EU in the context of actual needs to transform

legal consciousness. Epistemological potential of rational synthesis of Philosophy of History and philosophy of Law in the process of conceiving historical and cultural peculiarities of democratic reforms is accentuated here. A specific character of experience to apply logic and historical methods in comparative Jurisprudence and perspectives of its implementation in the course of studying historical processes are being analysed. Peculiarities of inward connections and interactions of the ideas of priority of Law and social justice are also specified. Special attention is paid here to logical and ethical aspects of Law work, historical and methodological potential of experience. Nowadays, when we observe livening up of interdisciplinary studies in the sphere of the Humanities with the accent on pluralization of theoretical and methodological basis of historical writing as well as growing interest to the questions of evolution of national historical grand narrative and the style of thinking, the importance of a given methodological segment is gradually increasing.

Keywords: *historical consciousness, sense of justice, legal culture, anomy, social justice.*

Попри поширеність моралістичних ілюзій, далеко не всі достойники турбуються про те, щоб гідно увійти в історію. Значно більше тих, хто наполегливо прагне якнайкраще влаштуватися у завжди неоднозначному сьогоденні. Тим більше, коли із самою процедурою підсумкової історичної оцінки, славнозвісним «судом історії», й досі залишається чимало проблем. Всупереч оптимістичним твердженням деяких глибоко порядних істориків, незалежність судової гілки влади історії, за великим рахунком, мало чим відрізняється від загальновідомої незалежності традиційних людських судів. Історики, як і судді, теж люди, а справедливість історичного часу — це, великою мірою, часова іпостась справедливості самої матінки природи з усіма її примхами й незбагненим унівесалізмом саморозвитку унікальності. Реальна історія людства і природа ревно зберігають за собою право законодавчої ініціативи.

Історія живе і функціонує у сучасності, яка щомиті народжується з минулого й одразу перетворюється на минуле. Тож пізнання історії — це, одночасно, й пізнання теперішнього, що вже набуло незмінних форм. Надзвичайно слушним видається зауваження Г.В.Ф. Гегеля з приводу небезпечності такої суб'єктивної свідомості, «котра розглядає теперішнє як щось марне, вважає себе вищою від нього й наділеною кращим знанням». На переконання філософа, такого роду свідомість «сама перебуває в марноті, а оскільки вона дійсна лише в теперішньому, то вона сама — марнолюбство». Мабуть варто було б дещо частіше згадувати про цю суттєву обставину під час оцінки кожної нової спроби радикальної реконструкції історичної свідомості та колективної пам'яті. Ще більш

актуальним це стає в процесі спостереження спроб радикального реконструювання держави, яку Г.В.Ф. Гегель називає «універсумом моральності»¹. Адже збереглося занадто багато історичних свідчень того, як ця сама держава перетворювалася у вельми небезпечний «унівесум аморальності». На диво актуальними видаються сьогодні гегелівські міркування про «особливу форму нечистого сумління, що виявляється в красномовстві, яким чваниться (...) мілководдя; цікаво, що там, де воно найбездуховніше, найбільше говориться про дух, де воно наймертвіше та найнудніше, найчастіше вживаються слова «життя» та «втілити в життя», де воно найбільше виявляє егоїзм порожньої зарозумілості, найчастіше злітає з уст слово «народ». Коли Ф.Ніцше писав свої «невчасні міркування» про користь і шкоду історії для життя, він, можливо, мав перед очима образ історика, який, постійно перебуваючи у часі, тим не менш чомусь завжди відчуває себе невчасним, який зазнає мук від свого онтологічного перебування в сьогодні, безпорадно борсається між гносеологічним минулим і майбутнім та потай мріє про якнайскоріше народження нового минулого.

Перебування в сучасності — це інтелектуально обтяжливий процес безупинної адаптації, а значить і безперервного декодування мінливих «правил гри», законів функціонування соціуму, регулятивних механізмів і правил та принципів людської комунікації. У цьому сенсі історія і правознавство завжди залишаються глибоко взаємопов'язаними. Тож у методологічному плані для професійного історика виглядає безперечно цікавою справедливо висока оцінка Г.В.Ф. Гегелем концептуальної спадщини Ш. Монтеск'є, котрий закликав «розглядати законодавство взагалі і його особливі правила зокрема не ізольовано й абстрактно, а ... як фактор, пов'язаний із певною єдністю, в сукупності з усіма іншими правилами, що визначають характер нації й епохи, у такому зв'язку законодавство набуває свого істинного значення, а разом і виправдання. Спостереження за поступом і розвитком у часі правових визначень — це чисто історичне завдання, так само як і вивчення їхнього впливу на думку, що проявляється порівняно з існуючими правовими відносинами». Водночас, філософ далекоглядно попереджає, що «коли історичне виправдання плутає зовнішнє виникнення з виникненням із поняття, тоді несвідомо стверджується протилежне тому, яким, власне, був намір»². Власне, така плутанина в процесі дослідження історії і генерує головні небезпеки ідеологізації, підгонки реальності під зручні поняття та ідеологізовані концепти.

За такої «духовної ситуації часу» цілком логічним виглядає питання про те, якою мірою українське професійне історіописання готове в методологічному плані до якісного наукового моніторингу та адекватної рефлексії усіх політико-правових реалій історичного буття як у себе

вдома, так і в мінливому глобальному світі. Тобто якою мірою українці зможуть подолати стару, нігілістично-авторитарну психологію світоглядів, зламати небезпечні старі предметні установки й уникнути появи можливо ще небезпечніших нових. Назагал саме від цього залежить, якою мірою в різних куточках порубаної на шматки України вдасться гармонізувати відрефлектовані К. Ясперсом «чуттєво-просторові», «душевно-культурні» й «метафізичні світообрази». Саме від цього сьогодні багато в чому залежить відповідь на знамените Ніцшеве питання «про користь і шкоду історії для життя».

Усі масштабні історичні завдання мають очевидний практичний правовий зміст, все ще інтелектуально незвичний для сучасного українського історика, чомусь значно більше зацікавленого втриматися у світовому тренді постмодерних історіографічних новацій та грантової тематики наукових досліджень. Звісно, не через небажання або зухвале ігнорування новітніх викликів національної історії, а скоріше внаслідок особистої методологічної неготовності до поглибленого осмислення правових реалій складного історичного процесу.

Увесь історичний процес української демократизації як форми саморегуляції спільноти найбезпосереднішим чином пов'язаний із засвоєнням нових правил гри в межах реальної правової державності. Ментальний і соціально-організаційний простір Європейського Союзу, до якого ми серйозно намірилися інтегруватися, — це насамперед простір якісно нової правосвідомості й якісно нової, всеохопної системи апробованих, більш-менш чітко відрегульованих і реально функціонуючих правовідносин. Сучасне українське історіописання, як спадкоємець тривалої інтелектуальної традиції народної боротьби за свободу й справедливість, перебуває лише на самому початку методологічного усвідомлення нерозривності внутрішнього зв'язку ідей свободи, справедливості й права. Це є дуже непростим інтелектуальним і моральним завданням. Навіть для знаних європейських правознавців «право являє собою досить складну, багатшарову структуру», й вони констатують наявність спрощених уявлень про нього. У той час, як одні юристи стверджують, що «право є лише фактичним регулятором спільного життя людей», інші дотримуються думки, що «воно є лише системою нормативних смислів»³. Що вже тоді казати про істориків, які свою цікавість до правових проблем задовольняють переважно в процесі зворотної реалізації концепту Монтеस्क'є, тобто використовують пізнання правових реалій для більш предметного розуміння духу та історії народів і націй. Саме в рамках такого підходу в історичному дослідженні найчастіше практикується аналіз впливу суспільних факторів на право та, відповідно, відбувається осмислення впливу права на суспільство.

Варто зазначити, що класичне історіописання давно має цілу низку яскравих прикладів реалізації власної узагальненої стратегії правового мислення. Одна з таких стратегій навіть перетворилася на популярну методологічну традицію фіналістичного судочинства історії. Йдеться про погляд на минуле як на універсальний судовий процес неблаганного часу. Усталене ще з античних часів поняття «карального часу» на етапі Просвітництва й Романтизму не лише стало ще більш популярним, а й набуло ще глибшого метафізичного змісту. Як висловився Райнгардт Козеллек, історичний час «чинить тиск, що його не здатен уникнути ніхто»⁴ Універсалізуючи об'єкт темпорального впливу з допомогою слова «ніхто», дослідник фактично перевів проблему «суду історії» в екзистенційну площину, де тісний взаємозв'язок Часу і Буття стає невід'ємною характеристикою не лише людського існування, а й, що надзвичайно важливо, людського співіснування, одночасного «Буття-тут». У цьому випадку Р. Козеллек є спадкоємцем не лише історіософської традиції Античності, Просвітництва і Романтизму, а й прагматичним рецепієнтом філософського світогляду М. Гайдеггера, котрий наполегливо переконував, що немає «часу» без «присутності», що насправді в розпорядженні людини напрочуд мало власного часу для повноцінного «Буття-тут», а тому вона повинна поквапитись у своїх нескінченних пошуках смислів, зосередившись на головному.

Тож навіть якщо в теорії історіописання й прижилося розуміння знаменитого шиллерівського концепту «Das Weltgeschichte ist das Weltgericht» (Світова історія — це світовий суд) у сенсі визнання ролі морального чинника в історії, все одно навряд чи можна однозначно стверджувати, що в даному випадку мається на увазі не історик, який у своїй праці оцінює минуле, а виключно сама історія, якій притаманна власна справедливість. Адже весь містичний досвід справжнього романтика нерозривно пов'язаний з людиною, з перевагою людських емоцій і творчого натхнення над холодним раціоналізмом усталених правил. Істинний романтизм, як захоплення усім неповторно-індивідуальним, апіорі передбачає глибинний людський зміст славнозвісного «морального чинника в історії», а значить і певне ставлення з боку історика. Романтики відважно здійснили свій власний «антропологічний поворот» у тлумаченні історичного часу. Наслідки цього повороту залишили глибоку революційну борозну в реальній історії, однак, для нас, у цьому випадку, більш цікавим є те, якою мірою осмислення «світового суду історії» як процесу має шанси наблизитися до розуміння «світового суду історії» як процедури. Тобто якою мірою закони історії корелюються із законами людськими, і яким чином свідомість історика підлягає впорядкуванню з метою синтезу власних моральних оцінок і чималої спадщини загальної політико-правової культури соціуму.

Навряд чи підлягає спростуванню аргумент Й. Рюзена (й він не самотній у своїх висновках) про те, що «історія не може виконувати своєї культурної ролі без згоди тих, кому вона адресована. Якщо вона буде сприйнята як вигадка, вона негайно втратить свою культурну силу. Але її правдоподібність залежить не лише від її ставлення до досвіду. Вона залежить також від її ставлення до норм і цінностей як елементів історичного смислу, що поділяються спільнотою, якій вона (історія) адресована»⁵.

Свого часу авторитетний український історик М.В. Коваль у своїх історіософських нотатках про загальний характер і атмосферу дослідження проблематики Другої світової війни звертав, зокрема, увагу на те, як «із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані «вгорі» і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки осіб перекочували у наукові праці». На переконання вченого, «якщо у роки війни практика напівправди, міфологізації ще могла бути (враховуючи специфіку ідеологічної війни) якоюсь мірою визнана терпимою, то у повоєнний час вона ставала протиприродною, шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування системи, вона вкорінилася на довгі десятиліття»⁶. Системи змінюються, але чи набагато змінюється інстинкт системного самозбереження? Чи настільки вже оновлюється старий, перевірений інструментарій керованої суспільної легітимації? Наскільки поширеною є перевірена практика ідеологічної приватизації славнозвісного «суду історії»? І, зрештою, наскільки у цьому славетному «суді» процвітає незнищенна політична корупція й сумнозвісне «телефонне право»?

Схоже, що яскраво відрефлектована свого часу видатним українським істориком Ф.П. Шевченком метафора «суду історії» після всіх своїх численних злетів і падінь переживає черговий ренесанс. Не бракує бажаних переглянути давні рішення суду, перелицювати позивачів у відповідачів і навіть поставити питання про матеріальну компенсацію моральних збитків. Але чи підлягають оскарженню рішення суду історії, які вже набули сили? Щодо людей і діячів — безумовно так, і це є цілком нормальним, принаймні з урахуванням потреб реабілітації спалюваних імен та незнищенності політичного суб'єктивізму. Однак, чи є хоч якась можливість засудити саму історію? Наскільки коректно виглядає подача апеляцій щодо унікальних за своєю природою історичних подій? Адже у чому тоді полягає їхня славнозвісна унікальність? Чи не буде це нагадувати такий собі рішучий осуд трагічного виверження Везувію або критику цунамі на острові Балі? Який тоді взагалі сенс у давніх суперечках між гуманітаріями та природознавцями з приводу методологічної специфіки історичного пізнання?

Пострадянські соціальні психологи визнають, що раніше судовий процес не становив для них особливого професійного інтересу, оскільки результат судового розгляду в радянському суді практично був визначений заздалегідь і мало залежав від реальної майстерності юристів, які презентували суд, звинувачення і захист (кількість виправдальних рішень не перевищувала 1%). Під час судового процесу матеріали скоріше озвучувалися, аніж аналізувалися, що більше нагадувало рутинний ритуал із унормованим змістом⁷. Назрілий перехід до принципу реальної змагальності обвинувачення й захисту в ході судового розгляду виявився непростою задачею для сучасних правників, вихованих у стилі інквізиційного судочинства. Тож, якщо навіть для дисциплінованих нормами нових кодексів професійних юристів існує серйозний психологічний бар'єр у справі організації конструктивного діалогу між «суддями факту» (присяжними) і «суддями права» (суддями як такими), то що вже говорити про істориків, які самі собі і «судді факту», і «судді права», і прокурори.

Якщо наші судді опинилися перед гострою необхідністю нового, більш адекватного синтезу двох типів світогляду — професійного і загальногромадянського — то для кожного історика така проблема виникала завжди, причому з першої миті, як він відчув себе істориком. На кожному кроці йому випадає проводити слідство й аналізувати покази свідків, оцінювати переконливість доказів, давати свідчення самому й потім так само індивідуально ухвалювати вирок за проміжними результатами нескінченного судового процесу історії. Це є складним завданням, що поглинає багато сил та нервів. Тож не дивно, що досить часто виникає спокуса скористатися «прецедентним правом» передового історіописання, його давно напрацьованими готовими рішеннями, які в той чи інший спосіб встигли набути статусу легітимізованої спільної думки всевладної «більшості».

Шляхом найрізноманітніших маніпуляцій періодично народжується якийсь новий «більшовизм», для якого найголовніше — не ставитися до законів логіки, логіки закону і самого поняття закону занадто серйозно. Мало що там записано в законі або в Конституції. Адже завтра можна легко ухвалити нові закони й нову Конституцію. Головне — сповідувати таку історичну правду, яка сьогодні найпотрібніша. А завтра можна знайти й іншу, значно ближчу до «справжньої» істини. Незрозумілим залишається лише питання про те, що випадає робити в проміжку між старим і новим станом законності? На якій логічній і морально-етичній основі мають будуватися комунікативні зв'язки у трансформаційному середовищі, щоб саме це середовище не перетворилося на попіл, який розвіється від першого пориву нового політичного вітру? Як, зрештою,

сприймати невідворотне співіснування нового і старого, і якою має бути організаційна основа їхньої цивілізованої конкуренції? Які релікти суспільної свідомості підлягають обов'язковому знищенню, у який спосіб і за який проміжок часу? На нашу думку, полеміка Л. Февра з тими, хто вважає заняття історією та її викладання лише безглуздим пересипанням попелу, який «місцями охолонув, місцями ще теплий, — будь-якого попелу, що зберігає мертві сліди чийхось спалених життів»⁸, заслуговує сьогодні на додаткове осмислення. Якщо герої не вмирають, то варто зважати на те, що вони можуть бути різними. Якщо зберігати пам'ять про жертви, то варто зважати на те, що трава на всіх могилах однакового кольору. Під час зведення історичних рахунків варто спершу дуже добре обміркувати, наскільки безпечним є ігнорування попелу «чийогось спаленого життя»? А що як це раптом попіл Освенцима-Аушвітца або Бабиного Яру. Або тисяч українських міст і сіл періоду Другої світової (а для тих радянських громадян, хто розписався на стінах фашистського Рейхстагу, назавжди Великої Вітчизняної) війни? Можливо, саме над цією жажливою хімією попелу людського життя й замислився Л. Февр, коли конкретизував класичний концепт «суду історії» у вигляді власної формули «суд совісті історії та історика» в однойменній статті 1933 р.⁹. Ця формула, як нам видається, демонструє не лише базову етичну установку видатного історика, а й головну дилему сучасного етапу нового осмислення характеру взаємодії об'єктивних і суб'єктивних засад професійного історіописання. Світоглядну складність оновлення методологічного інструментарію історичної науки достатньо точно охарактеризував авторитетний історик і вдумливий методолог А.Я. Гуревич у свої змістовній оглядовій статті про Л. Февра. Він цілком справедливо зауважив, що криза радянської історичної науки «поширилася на саме «ремесло» історика, на те, як він працює, якими категоріями мислить, на історичну гносеологію». Як далі наголосив дослідник, «ухил в історію господарства, політичних і правових інститутів або переходить у пласку описовість, без серйозних спроб розкрити глибинний і подієвий смисл і насамперед їх людський зміст, традиціоналізм у постановці проблем і острах нових, особливо проблем культури, духовного життя». Багато в чому саме тому, на його переконання, праці істориків дуже часто «не відповідають насущним потребам суспільства, і в системі нашої самосвідомості залишаються неефективними». Тож, ще на межі розпаду СРСР акцентувалася необхідність суттєвого оновлення понятійного апарату історичної науки й радикального розширення проблематики досліджень. У підсумку наголошується, що освоєння нового потребує вдумливого аналізу важливих праць з історії та методології історії, а також відокремлення цінного від наносного. На переконання А.Я. Гуревича, голов-

не завдання полягає в тому, щоб «виявити нові тенденції розвитку історичної думки, нові підходи до матеріалу, нові методи його аналізу й синтезу, що своєю чергою має відкрити нові можливості інакшого й більш глибокого проникнення у людську реальність»¹⁰. Як нам видається, приклад Л. Февра якраз і є талановитою спробою поставити питання про те, у який же спосіб можна якнайскоріше вирватися з глухогогносеологічного закутка нескінченного витягування самого себе за волосся з трясовини зручного історичного наративізму (за прикладом славетного барона Мюнгаузена) і прорватися у новий простір актуальної людської реальності. Саме такий прорив має на увазі Л. Февр, коли 1946 р., збагачений гірким досвідом світової кризи і світової бійні, пише про необхідність розвитку в нових поколіннях істориків вміння читати статистичні таблиці, співставляти їх і піддавати критичному аналізу; про потребу оволодіння знанням права і основ його еволюції, здатністю до тлумачення суперечливих теорій політичної економії, спроможністю сформулювати власне уявлення про те, що таке валютний курс, і що фактично відбувається за фасадом фондової біржі або за дверима банківських установ. Л. Февр навіть робить, здавалося б, парадоксальну для історика пропозицію: «щоб творити, поверніться спиною до минулого. Перш за все — живіть. Втручайтеся в життя. В усю багатоманітність духовного життя. Історики, будьте географами. Будьте правознавцями, соціологами, психологами; не закривайте очі на ту велику течію, яка з карколомною швидкістю оновлює науки про фізичний світ (...). Але живіть також і практичним життям»¹¹. Мабуть саме в такий спосіб учений намагався врятувати репутацію історичної науки, яка зовсім недавно у своїй любові до міфу вже вкотре виявилась здатною штовхнути мільйони людей на самогубство. У цьому сенсі, за доби активного поширення ідеї прав людини, цілковите розуміння викликає авторська акцентація колозального внеску М. Блока як «історика-юриста». Для нього це ще один спосіб наблизитись до реального розуміння змісту слова «СВОБОДА». Саме тому у своєму дослідженні історії поняття «ЦИВІЛІЗАЦІЯ» як імені для світу, гармонізованого в соціальному, інтелектуальному й моральному відношенні, він повертається до ключового питання про те, а чи взагалі можлива цивілізація без правосуддя й справедливості. Л. Февр — поборник діалогу наук як важливого чинника налагодження продуктивного діалогу людей.

Той, хто проти діалогу й узагалі проти практики конструктивних перемовин та пошуків прийнятної для сторін компромісу, чомусь геть забуває, що весь суспільний розвиток відбувається в суперечностях. Як слушно наголосив Ф.П. Шевченко, суперечності «існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. (...) Розв'язання тих чи інших супереч-

ностей відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають»¹². Суто людські суперечності не є, у цьому випадку, якимось виключенням. Як далі справедливо зауважив учений, «обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося»¹³. Такі міркування видаються вельми корисним методологічним орієнтиром за умов постмодерної трансформації тлумачення історичної реальності, коли після численних «поворотів» дехто взагалі втрачає орієнтацію в часі та просторі й по-своєму використовує вікопомну гегелівську формулу «усе розумне є дійсним», плутаючи «світовий розум» зі своїм власним. За такого використання зручної гегелівської формули всі посправжньому прогресивні, демократично мислячі й патріотично налаштовані громадяни просто зобов'язані одразу свято вірити в те, що попередня реальна дійсність людського буття й справді є такою, якою її щойно витворив той чи інший історик шляхом своїх нарешті абсолютно вільних розумувань.

Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС важливість цілісної історичної свідомості стала ще більш очевидною. Особливо з урахуванням неприпустимо гострого свідомісного конфлікту на українських теренах. В об'єднаній Європі зазначена проблема давно відрефлектована. У рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) 1996 року щодо вивчення історії у Європі наголошується: «Історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків та ідеологів». Комітет міністрів Ради Європи 31 жовтня 2001 року ухвалив «Рекомендацію Rec (2001) 15 про викладання історії у XXI столітті в Європі». У цій рекомендації метою навчальних заходів, пов'язаних із засвоєнням культурної спадщини, називається «наповнення змістом майбутнього через краще розуміння минулого». Наголошується на ролі викладання історії у справі поглиблення зв'язків довіри та терпимості як усередині країн, так і між державами. На думку розробників документу, викладання історії у демократичній Європі має бути вирішальним фактором примирення, визнання, взаєморозуміння та взаємної довіри між людьми; розвивати інтелектуальні аналітичні здібності та інтерпретувати інформацію в критичний і відповідальний спосіб через діалог. Історична освіта покликана бути «інструментом, який запобігатиме злочинам проти людства». Як, зокрема, зазначається, «викладання історії не може бути інструментом ідеологічного маніпулювання, пропаганди або підтримки ультранационалістичних, ксенофобських, расистських або антисемітських і сповнених нетерпимості цінностей». Рекомендація оголошує несумісною зі Статутом Ради Європи популяризацію

хибної історії шляхом: фальсифікації історичних фактів, підробленої статистики, підроблених зображень і т.п.; концентрації уваги на одній події, з тим, щоб виправдати або замовчувати іншу подію; зміненого представлення минулого в пропагандистських цілях; гіперболізованої націоналістичної версії минулого, здатної породити протиставлення «ми» — «вони»; неправдивого представлення історичних записів; заперечення історичних фактів; пропуску історичних фактів. Викладання історії має розвивати вміння критично мислити, робити незалежні й об'єктивні судження, формувати здатність протистояти маніпуляціям. З боку Ради Європи лунає заклик до «вивчення всіх вимірів європейської історії, не лише політичного, але й економічного, соціального та культурного». Не залишається поза увагою і серйозна необхідність «критичного вивчення зловживань історією». Наголошується на продуктивності міждисциплінарного й полідисциплінарного підходу, що реалізується шляхом налагодження зв'язків із іншими дисциплінами.

Заслугує також на предметну увагу схвалена 6 липня 2011 р. Рекомендація Rec (2011) 6 Комітету міністрів РЄ державам-членам про міжкультурний діалог й образ Іншого у викладанні історії. У документі відзначається важливість «розуміння історії». Рекомендація базується на принципах, викладених у Білій книзі про міжкультурний діалог — «Жити разом у рівній гідності» (2008 р.). Як зазначається, «викладання історії базується на знаннях і повазі до інших як вирішальному факторі створення атмосфери, що характеризується ідеєю «жити разом у рівній гідності». У документі наголошується на тому, що викладання історії є невід'ємною частиною виховання демократичної громадянськості, особливо з урахуванням зростаючого інтересу до історичних питань у політичних дискусіях загалом. Метою викладання історії у контексті міжкультурного діалогу визначається, окрім усього іншого, «виявлення й критичний аналіз стереотипів, шаблонних образів, упередженості, застарілих поглядів і тлумачень, що не відповідають дійсності або здатні породити справжнє непорозуміння або, у більш широкому плані, викривлені образи інших». Метою є також «попередження напруги конфліктів у складних ситуаціях і поглиблення процесів примирення в конфліктних і постконфліктних ситуаціях, й перш за все там, де культурне багатоманіття, в широкому сенсі слова, використовується або використовувалося у конфліктах політичного характеру». Йдеться про «розширення можливостей для майбутніх громадян надавати свою, у повній мірі інформовану згоду на те, щоб «жити разом» у складних ситуаціях, які змінюються, коли розвиток є здебільшого непередбачуваним або неочікуваним».

Надзвичайно суттєвою з погляду новітніх українських умов видається більш рання Рекомендація № R (97) 20 щодо «hate speech» (висловлю-

вань, що транслюють почуття ненависті). «Hate speech», у цьому випадку, визначається як «будь-які висловлювання, що пропагують, підбурюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію чи антисемітизм». На рівні Комітету міністрів було наголошено, що «hate speech» може завдавати значної шкоди у випадку їх поширення через засоби масової інформації. Омислення феномену «мови ворожнечі» як наукове завдання дослідників українського гранд-нарративу очевидно ще попереду. Історичний досвід завжди запізнюється, однак це запізнення цілком спроможна компенсувати якісна теорія, що народжується на його основі. Тим більше, що професійні лінгвісти давно працюють над розробкою об'єктивних методів судової лінгвістичної експертизи текстів, які можливо містять ознаки екстремізму. Для професійного історика комунікація, що ґрунтується на упередженості й дискримінації, не може не становити наукового інтересу вже хоча б тому, що вона занадто часто ставала дієвим чинником історичного процесу, фактором і наслідком славнозвісного революційного неврозу, з одного боку, і чинником групової консолідації історичних акторів, з другого.

Перспективи історичної суб'єктності того чи іншого народу в сучасному світі значною мірою обумовлені глибиною розуміння взаємозв'язку свободи волі й правової культури. На етапі радикальної трансформації суспільного мислення доцільно згадати важливе гегелівське міркування про те, що «підґрунтя права — це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка — це воля, яка вільна; тим-то її субстанцію й визначення становить свобода; система права — це царство здійсненої свободи, світ духа, породжений ним самим, мов би другою натурою. (...) Воля без свободи — це порожнє місце, так само, як і свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт. (...) Відмінність між мисленням і волею — це тільки відмінність між теоретичним і практичним відношенням, але це не дві властивості, воля — це особливий спосіб мислення: мислення, що переводить себе у буття, як потяг надати собі буття». Гегель, зокрема, акцентує увагу на тій обставині, що «людина — це чисте мислення самої себе, і, тільки мислячи, людина становить ту силу, ту здатність надати собі загальності, тобто загасити будь-яку особливість, будь-яку визначеність. Ця негативна свобода, або свобода глузду, — однобока, проте в цій однобокості завжди міститься суттєве визначення, тому її не варто відкидати, але влада глузду полягає в тому, що він підносить однобоке визначення в ранг єдиного й найвищого. Ця форма свободи часто подибується в історії. (...) Конкретніше ця форма проявляється в діяльному фанатизмі в області як політичного, так і релігійного життя. (...) Фанатизм прагне до абстрактного, а не до розчленування: якщо десь проглядають відмінності, він вважає це несумісним зі своєю невизна-

ченістю й усуває їх. Саме тому в періоди революцій народ знову руйнував інститути, які сам постворював, адже будь-який інститут несумісний із абстрактною самосвідомістю рівності»¹⁴.

Можна лише дивуватися тому, як часто в історіописанні однокі визначення підносилися в ранг єдиного й найвищого, а фанатизм ставав на перешкоді пошукам більшої визначеності. Зазначені аспекти потребують дуже серйозного додаткового осмислення в рамках сучасного дискурсу щодо «стилю мислення», справжня правова культура якого народжується неприпустимо повільно. Хоча саме нині це є життєво важливим, оскільки, зрештою, ніхто не скасовував статті 3 Статуту Ради Європи, згідно з якою кожний член цієї поважної організації зобов'язався «визнати принципи верховенства права та здійснення прав і основних свобод людини всіма особами, що знаходяться під його юрисдикцією»¹⁵.

На превеликий жаль, очевидна й прихована зневага до ідеї права є не лише спадковою родовою ознакою т.зв. «командно-адміністративної системи», а має в нашій ментальності значно глибше історичне коріння. На нашу думку, історична теорія впродовж тривалого часу приділяла явно недостатню увагу такому культурно-історичному феномену як аномія (беззаконня). Водночас, для дослідника історії це явище є, безперечно, надзвичайно красномовним маркером «духовної ситуації часу» (К. Ясперс). Значно ширшого використання у цьому сенсі потребує досвід суміжних дисциплін. Приміром, соціологи під беззаконням (аномією) зазвичай розуміють «кризово-катастрофічний стан суспільної системи, державних інститутів та особистісних структур». Соціальними формами прояву аномії вважаються руйнація моральних правил, розгул злочинності, масштабні соціальні конфлікти, військові інциденти і т.п. Поняття беззаконня (аномії) часто зустрічається і на сторінках Нового Заповіту. Однак, у цьому випадку навряд чи можна цілковито погодитися із твердженням деяких дослідників, що «між старозавітним і новозавітним підходами до теми беззаконня немає принципової різниці смислового, ціннісного або нормативного змісту» і що «у тому й другому домінує пафос однозначного, безумовного засудження усіх форм беззаконня в житті людей»¹⁶. Таке бачення є, насправді, ігноруванням «новизни» Нового Заповіту. (Звісно, зазначена проблема є предметом окремої релігієзнавчої дискусії, що виходить далеко за межі нашого дослідження). В історико-теоретичному відношенні безперечний інтерес становить філософська інтерпретація протодержавної, доправової «стихійної аномії», яскраво описаної Т. Гоббсом у знаменитому «Левіафані» (1651). Й до сьогодні в багатьох куточках світу навряд чи підлягає спростуванню висновок автора цієї оригінальної моделі соціальної реальності про те, що ніхто не може відчувати себе в безпеці там, де домінують настрої

агресивності, войовничості та користоловства, й при цьому не діють норми релігії, моралі й права. В українських умовах на окрему увагу заслуговує анархічна традиція свідомого й цілеспрямованого поширення аномії, а також аналіз феномену трансгресивності («властивості людської природи, що змушує людей прагнути до подолання перешкод в ім'я досягнення поставлених цілей і при цьому порушувати звичні стереотипи»). Позитив трансгресії пов'язаний з нормальною творчою активністю, здоровою іновативністю, в той час, як негативний вимір характеризується невгамовним потягом до подолання всіх нормативних, моральних і правових бар'єрів задля досягнення особистої мети. Деякі дослідники навіть вважають, що й саме право виникло як відповідь на трансгресивний виклик людини, відповідь з боку цивілізацій «осьового часу» на етапах їхнього формування¹⁷. Однак, як на нашу думку, таке припущення є ігноруванням прадавньої регулятивно-організаційної функції нормотворчості. Принаймні, сам автор концепту «осьового часу» К. Ясперс був би проти такого звуження історичного горизонту правотворчості, тим паче звичаєвої.

Поглиблене розуміння типів людської поведінки та здатність до їхнього оперативного розрізнення в процесі дослідження людського чинника історії може суттєво поліпшити якість міждисциплінарного історичного аналізу. Особливо в кризові часи, коли видається, що задля особистого успіху достатньо лише вдало отаборитися по той бік добра, справедливості й людяності. Достатньо актуальними для нинішньої епохи залишаються міркування видатного українського мислителя П. Юркевича про т.зв. «третю сторону волі — вибір». Як, зокрема, наголошував філософ, «[людина] вирішує, які з бажань обрати і які засоби вжити для цього; з одного боку, найрізноманітніші бажання мають шанси стати цілями й передбачають найрізноманітніші засоби, які ведуть до цієї мети; одні з них шляхетні, але важкі, інші легкі, але низькі. Людський розум обмірковує, чи можлива мета, і чи достатні засоби. Людина обмірковує, які з бажань повинні бути полишені, які повинні стати цілями. Тільки-но зроблено вибір, відбувається рух людської волі до мети. З того, що у виборі брали участь усі людські здібності, для нас стає корисним (знати), чому у виборі виявляється вся особистість людини, її воля». Зазначені міркування П. Юркевича породжують несподіваний теоретико-історичний ефект у разі їх поєднання з попереднім зауваженням філософа про відношення мотиву до переконання. Адже, на його думку, потрібно мати на увазі те, що «мотив завжди відноситься до того приватного кола, в якому ми хочемо діяти. Якщо переконання чисті, то вчинки, однак, можуть бути за мотивами жорстокі, фанатичні, шкідливі для інших»¹⁸.

Сучасна історія, так само як і правознавство, активно зацікавилася теоретичними аспектами легітимації. Історики здавна займаються пробле-

мою «історичної розумності» та питаннями смислової орієнтації у «відкритому суспільстві». Все більшої ваги в методологічному просторі історії набувають проблеми людської свідомості. Тож точок перетину наукових інтересів істориків і правознавців у царині теорії пізнання більш ніж достатньо. Питання в тому, наскільки історики, принаймні у царині історії понять, інтелектуальної історії бажать і готові відповісти на виклик сучасності. Наскільки вони внутрішньо схильні послуговуватися методологічним потенціалом інструментарію понятійно-системного, доказового та порівняльного мислення юристів для оновлення, прагматичного осучаснення (у кращому, а не презентистському сенсі) свого власного стилю мислення.

З урахуванням актуальних викликів українського державотворення цілком виправданим видається більш предметний методологічний синтез історичного дослідження еволюції національної державності та тієї ж таки вітчизняної історії держави і права. Адже за визначенням «історія держави і права» — це історико-правова наука, що досліджує й виявляє історичні закономірності розвитку системи держави і права. Хіба не є виявлення й акумуляція історичного досвіду такої системності ключовим завданням національного історіописання на переломних етапах глибокої суспільної трансформації? Хіба на історичному етапі прискореної рецепції європейського досвіду державотворення не є методологічно близьким до проблемного поля професійної історичної науки сам предмет історії держави і права — дослідження типів і форм держави і права, державних органів та інституцій конкретних держав і народів? Хіба та обставина, що історія держави і права є політико-юридичною, а не просто загальноісторичною дисципліною, й те, що історико-правова наука орієнтована головним чином на формування основи теоретичних і практичних знань і широкого політичного світогляду, є завеликою перепоною для більш інтенсивного міждисциплінарного збагачення інструментарію історичної науки на етапі імплементації європейських принципів правової державності?

У спробах переформатування часових пластів і пошуках нового ідеологічного наповнення актуальних горизонтів досвіду безглуздо не враховувати нових реалій інформаційної епохи. Коли перспективні можливості переходу до нового, постіндустріального укладу реалізуються лише в площині інформаційної легітимації «волі до влади», увесь концепт «світ як воля» перетворюється на суто релігійний феномен конституювання сліпої віри замість раціонального пошуку нових засад формування здорової атмосфери довіри в суспільстві, що перебуває на етапі стрімких економічних, соціальних, політичних і духовно-культурних перетворень. Нівелювання індустріального статусу економіки і правового

змісту європейської моделі соціальної взаємодії, ігнорування можливостей реалізації потенціалу інформаційної доби позбавляє національний історичний процес конкурентної перспективи в царині реальної історії, у реальному просторі глобальної конкуренції, яку не здатні скасувати жодні внутрішні ідеологічні новації.

---

¹ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К.: Юніверс, 2000. — С. 14.

² Там само. — С. 11, 20–21.

³ Циппеліус Р. Філософія права / Пер. з нім. — К.: Тандем, 2000. — С. 6.

⁴ Див.: Яковенко Н. Вступ до історії — К.: Критика, 2007. — С. 135–136.

⁵ Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / Пер. с нем. А.В. Антощенко // «Диалог со временем». Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 7. — М., 2001. — С. 25.

⁶ Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945). Історіософські нотатки. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. — С. 19.

⁷ Соловьева О.В. Социальная психология судебного процесса: новые перспективы // Социальная психология: Хрестоматия / Сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. — М.: Аспект Пресс, 2003. — С. 471–473.

⁸ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1990. — С. 17.

⁹ Там само. — С. 10–23.

¹⁰ Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1990. — С. 502.

¹¹ Февр Л. Лицом к ветру // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1990. — С. 37.

¹² Шевченко Ф.П. Про суд історії // Шевченко Федір. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Гол. ред. В. Смолій; упор. С. Батурина та ін. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. — С. 579.

¹³ Там само. — С. 582.

¹⁴ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К.: Юніверс, 2000. — С. 24–25, 28.

¹⁵ Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 року). [Офіційний переклад] // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — С. 13.

¹⁶ Бачинин В.А. Беззаконие (аномия) как культурно-исторический феномен // Право и политика. — 2005. — № 7. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://christ socio.info/content/view/629/42/>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Юркевич П. Філософія права // Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Вид. друге. — К.: Ред. журн. «Український Світ», 2000. — С. 192.

REFERENCES

1. Bacinin, V.A. (2005). Bezzakonie (anomija) kak kul'turno-istoricheskij fenomen. *Pravo i politika*. No. 7. Retrieved from <http://christ socio.info/content/view/629/42/> [in Russian].

2. Fevr, L. (1990). *Boi za istoriju*. Moskva: Nauka [in Russian].
3. Hehel', H.V.F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
4. Koval', M.V. (1999). *Druha svitova vijna i Ukraina (1939–1945). Istoriosofs'ki notatky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
5. Rjuzen, J. (2001). Utrachivajaja nasledovatel'nost' istorii (nekotorye aspekty istoricheskoj nauki na perekrestke modernizma, postmodernizma i diskussii o pamjati). *Dialog so vremenem. Al'manah intelektual'noj istorii*. No. 7. Moskva: Akvilon. Akadem. izdat. [in Russian].
6. Shevchenko, F.P. (2014). Pro sud istorii. *Istorychni studii: Zbirka vybranykh prats' i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
7. Solov'eva, O.V. (2003). Social'naja psihologija sudebnogo processa: novye perspektivy. *Social'naja psihologija: Hrestomatija*. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
8. Statut Rady Yevropy (London, 5 travnia 1949 roku). [Ofitsijnyj pereklad]. *Zbirka dohovoriv Rady Yevropy. Ukrains'ka versii*. (2000). Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo [in Ukrainian].
9. Tsyppeilius, R. (2000). *Filosofia prava*. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
10. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
11. Yurkevych, P. (2000). *Istoriia filosofii prava. Filosofia prava. Filosofs'kyj schodennyk*. (2d ed.). Kyiv: Red. zhurn. Ukrains'kyj Svit [in Ukrainian].

УДК 94(477)“06/17”

Мирослав Волощук

д-р. іст. наук, проф.

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

76018, Україна, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

E-mail: myrko79@rambler.ru

**ПРО «ЗВАБЛИВІСТЬ» СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ЄВРОПИ Й УГОРСЬКУ РУСИСТИКУ [РЕЦ.] «KÖZTES-
EURÓPA» VONZÁSÁBAN. ÜNNEPI TANULMÁNYOK FONT
MÁRTA TISZTELETÉRE / SZER. DÁNIEL BÁGI, TAMÁS
FEDELES, GERGELY KISS, RÉCS : KRONOSZ, 2012, 604 I.***

Рецензується збірник на пошану відомого угорського русиста, професора кафедри Середньовічної та Нової історії Печського університету в Угорщині Марти Фонт. Автором відзначається полінаціональний авторський склад і тематично, головно, медієвістична спрямованість більшості статей. У збірнику опубліковано тексти, які умовно можна згрупувати за джерелознавчим, просопографічним/біографічним принципом, а також статті, присвячені церковній тематиці, історичній географії, топонімії, мікротопонімії тощо.

Ключові слова: *Марта Фонт, Угорщина, Середні віки, Нова історія, Печ, русистика.*

Myroslav Voloshchuk

Dr. of Sciences (History), Prof.

Vasyl' Stefanyk PreCarpathian

National University

57, Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine

E-mail: myrko79@rambler.ru

---

* Статтю вдалося підготувати завдяки всебічній підтримці Вишеградського стипендіального фонду (Visegradfund) упродовж 2012–2013 років.

ON THE «ATTRACTIVENESS» OF MEDIEVAL CENTRAL EUROPE AND RUTHENIAN STUDIES IN HUNGARY [REVIEW] «KÖZTES-EURÓPA» VONZÁSÁBAN. ÜNNEPI TANULMÁNYOK FONT MÁRTA TISZTELETÉRE / SZER. DÁNIEL BÁGI, TAMÁS FEDELES, GERGELY KISS, PÉCS : KRONOSZ, 2012, 604 l.

It is reviewed the collection of articles in a honor of the famous Hungarian specialist in Ruthenian studies, professor of Medieval and Modern History of the University of Pecs in Hungary Márta Font. The author notes the multinational composition of the author collective and thematically, mainly, medievalistic focus of the most articles. Conventionally, all texts, published in the collection, could be grouped into source studies, prosopographic/biographical explorations, as well as articles about the church, historical geography, toponymy, microtoponymy researches.

Keywords: Márta Font, Hungary, Medieval Age, Modern history, Pécs, Ruthenian studies.

Історичні студії русько-угорських відносин IX–XIII ст. упродовж тривалого часу залишалися пріоритетом діяльності відомого вченого, професора Печського університету Марти Фонт (*1952). Понад тридцять років плідної праці увінчалися появою десятків статей та ряду солідних монографій¹. Недивно, що з нагоди ювілею дослідниці колеги підготували збірник на пошану, головною проблематикою якого залишалася історія Центральної Європи доби Середньовіччя². Структурно він складається з кількох частин. У першій, під назвою «Laudatio» («Похвала»), Ендре Шошголмі знайомить читачку аудиторію із творчим шляхом М. Фонт, ключовими біографічними віхами, а також переліком осіб, яким висловлювалася подяка (с. 11–14). Друга частина містить 39 статей, упорядкованих за алфавітним принципом, відповідно до прізвищ авторів. Роботи написані угорською (32 одиниці), німецькою (4), французькою (2) й англійською мовами (1) (с. 17–585). Заключна частина збірника, підготовлена Маргіт Палффі, Гергеєм Кішем та Тімеєю Ботор, пропонує Читачеві перелік головних праць автора за 1974–2011 рр., а також рецензовані М. Фонт видання (с. 587–604).

Авторський колектив збірника строкатий. До змісту потрапили роботи угорських, німецьких, французьких, польських, російських колег. Тематика поданих статей також різноманітна. Хоча упорядники не систематизували надісланих праць за рубриками, чітко можемо виокремити кілька напрямів.

Одним із помітних, хоча й не найчисельнішим залишається джерелознавчий характер цілого ряду статей. Виокремлюємо його пріоритетність з огляду на цінність документу як такого для історичного дослідження. Учені оприлюднили результати не тільки текстологічного аналізу документів, а й запропонували напрацювання з картографії, епіграфіки тощо. Проблематика обрана авторами — найрізноманітніша. Зокрема, Алмоші Тібор навів задокументовані зізнання свідків у справі стягнення церковної десятини округу Тарца від 1332 р. У праці використано акт, в якому окреслено суперечку Егерського єпископа, спішської знаті та сусідньої за проживанням польської громади (с. 17–31). Істориком зазначено, що ця тема не нова, а вже становила інтерес для попередників, серед яких помітне місце займає Станіслав Срока з Ягеллонського університету.

Полемізуючи зі словацьким професором Мартіном Гомзою, власне розуміння та локалізацію поняття «Sclavonia» за «Польсько-угорською хронікою XIII ст.» показав Даніель Багі. Висновки автора зводилися до неможливості винятково словацького застосування цього локоніма, адже схожі за звучанням і написанням терміни часто відомі в історії інших середньовічних слов'янських країн, зокрема, Польщі (с. 45–58). На прикладі вивчення «Історії» відомого грецького автора VII ст. Феофілакта Сімокатти (80-і рр. VI ст. — після 628) Тереза Олайош окреслила запозичення ним цілого ряду ремінісценцій Гомера. Дослідниця чітко виокремила характерні лексичні запозичення, словосполучення, які той уживав при описанні правління імператора Маврикія (582–602) (с. 375–382). Цим авторка підкреслила тяглість літературних традицій старої та нової грецької історичної школи.

Застосування Козьмою Празьким (близько 1045–1125) міфів у своїй «Хроніці» стало предметом студій Андреа Шомодь (с. 421–430). Справедливо нагадавши Читачеві про започаткування середньовічного чеського історіописання саме празьким каноніком, учений, утім, наголосив на його неодноразових запозиченнях із творів античних авторів, надмірній героїзації та свідомому викривленні окремих фактів. Очевидно, як зауважив історик, хроніст користувався працями Боеція (480–524), якимось зі списків «Хроніки» Фредегара († біля 660) тощо. Це добре видно за таблицею, наведеною автором статті (с. 424).

Маємо справу і з вивченням історичної географії центральноєвропейських країн, зокрема, Угорщини за відомими середньовічними картами. Спробу систематизувати знання у цій царині здійснив Енікьо Чуковіц. Наведений істориком додаток у формі таблиці зі згадками про 25 окремих карт відтворює частоту вживання впродовж XI–XIII ст. поняття *Hungaria*, *Minor Hungaria*, *Ungaria*, *Pannonia*. Серед переліку її сусідів найчастіше зустрічаємо Далмацію (*Dalmatia*), Болгарію (*Balgarii*/

Bolgaria/Bulgaria/terra Bulgarorum), рідше Чехію, (Boemia/Moravia), Русь (Russia), Польщу (Polonia), Австрію (Austria), Куманію (Comania) (с. 127–135).

Маргіт Палффі продовжила джерелознавчу тематику на сторінках статті «„... scilicet ut non nobis sed aliis semper vivamus”». Презентація Діалога Фаркаша Ковачочі» (с. 383–397). Йдеться про твір вихідця із комітату Пожега, автора XVI ст. Повна назва його праці «De administratione Transylvaniae dialogus» (1584). Вона дає широке уявлення про характер управління воєводством Трансільванія за Сигізмунда Баторі. Автор фокусує свою увагу на можливості як одноосібного так і колегіального управління цими землями. В роботі Ф. Ковачочі, за висновками М. Палффі, чітко простежується вплив письменників доби Гуманізму й Відродження, наприклад, Томаса Мора, Ніколо Маккіавелі тощо. Звичайними були й античні екстраполяції на сучасні автори події та особи (с. 390, 394). На загал, учений відзначає вагому роль пізньосередньовічного письменника в історії Трансільванії другої половини XVI ст., підкреслює його участь у канцелярській і дипломатичній діяльності тощо (с. 384–388).

Збірник на пошану М. Фонт містить кілька статей, присвячених аналізу творчості середньовічних поетів і письменників — мешканців країн Центральної Європи. Серед таких — робота Ласло Янковіча «Поет, король та зірка», в якій відображено деякі фзи творчості угорського й хорватського автора XV ст. Яна Панноніуса (1434–1472). Завданням автора було, зокрема, вловити тонкі грані алегорії середньовічного поета (с. 233–244). «Панегірик з нагоди народження шляхетного великого князя й царевича Петра Петровича» від 1716 р. став предметом дослідження Ендре Шошголі. Печський історик поставив за мету проаналізувати працю відомого українського письменника й викладача Києво-Могилянської Академії Феофана Прокоповича (1681–1736), написаної з нагоди появи на світ молодшого сина російського царя Петра I (1682–1725) (с. 409–420).

Особливе місце в джерелознавчій групі робіт посідає англomовна публікація Золтана Вараді про характеристику ренесансних підтипів інскрипцій на столичних погребальних каменях в Угорщині XV–XVI ст. (с. 497–516). Появу такого типу епіграфічних пам'яток автор пов'язує з італійськими впливами при дворі короля Матяша Гуньяді (1458–1490) та його дружини, арагонської принцеси Беатріче (1457–1508). На прикладі дев'яти окремих фрагментів із цілого ряду угорських міст історик виокремив закономірності й особливості форм надписів. Стаття містить також відповідний додаток (с. 513–516).

Іншим прикметним напрямом, умовно виділеним нами у збірнику, залишається історична біографістика, просопографія, діяльність відомих

родин доби Середньовіччя. Статей такого кшталту більше десяти. Один із найпопулярніших наразі напрямів досліджень дозволяє оцінити історичний процес крізь призму вивчення не ролі держави, а особи чи групи осіб. Антропоцентричний підхід допомагає краще усвідомити, ким залишається Людина в системі історичних координат, яка її мікро й макророль на тлі геополітичних процесів будь-якого історичного періоду, в тому числі Середньовіччя. В угорській історіографії історична антропологія наразі розвивається успішно, що засвідчено хоча б задекларованою роботою Центральноєвропейського університету в Будапешті.

Пікантні подробиці подружнього життя, побуту, подорожей короля Людовіка II (1516–1526) і його дружини, австрійської принцеси з династії Габсбургів Марії (1505–1558) дослідив Норберт Тот у статті «Королівська пара в Чехії 1522–1523» (с. 83–95). Складений автором *itinerarium* дозволяє деталізувати шляхи та напрями пересування Ягеллонів, з'ясувати тонкощі придворного життя, ознайомитися із представниками курії, зокрема, найвпливовішими родинами, вияснити риси характеру правлячого угорського володаря, особливо на тлі усезростаючої османської загрози.

Пікантність теми підтримав Петер Ковач на сторінках публікації про сторінки інтимного життя короля Сигізмунда Люксембурзького (1387–1437) в Італії (с. 137–150). Автор підкреслив нестримність сексуальних бажань угорського володаря, який будучи одруженим, часто користувався послугами повій. Перебуваючи за межами країни він весь час запрошував до свого двору жінок і дівчат. У публікації наведено чимало прикладів відвідування ним *domus lupanaris*, зокрема під час візиту до Берну 1414 р. (с. 141).

Одіозний угорський володар зацікавив Марту Кондор, котра підготувала матеріал на тему «Збори знаті й обіцянки виборів: перше коронування Сигізмунда Люксембурзького» (с. 277–295). Стаття складається з кількох частин. У першій під назвою «Угорський королівський титул» автор проілюструвала складний шлях легітимізації нового володаря на вакантному після династії Анжу престолі. Показані хитросплетіння шлюбних відносин з польськими й німецькими династичними родинами. У другій «Король та барони» М. Кондор відобразила етапи протиборства бранденбурзького курфюрста з місцевою знаттю. Становить інтерес і його титулування напередодні інтронізації: «*regniq̄ue Hungarie capitaneus et antecessor*», «*illustrissime princeps et domine Marie regine Hungarie consors*» та ін. (с. 281–282). У наступних частинах статті «Римський королівський титул» та «Король і вибори» відображено перемовини Сигізмунда зі знаттю, обіцянки зберегти за вельможами права на власні податки й інші преференції (с. 286–295).

Австро-угорські відносини доби посягання імператора Максиміліана II (1527–1576) на Священну корону стали предметом вивчення російського

вченого, учениці відомого радянського гунгаролога Володимира Шушаріна — Татяни Гусарової (с. 183–198). За результатами складних кількадесятилітніх перемовин, матримоніальних зв'язків упродовж кінця XV — першої половини XVI ст. Габсбургам вдалося добитися права на угорський престол. Коронування Максиміліана II у 1562 р. римським, чеським й одночасно угорським королем стало лише квінтесенцією попередніх угод. Імператор користувався титулом із цікавим формулюванням «[...] Maximilianus Romanorum et Bohemie regem, filium nostrorum primogenitum clarissimum [...] in legitimum post nos Hungarie regem [...]» (с. 196).

Серед досліджених авторами збірника історичних постатей — не лише угорці. Едуард Мюле вкотре звернувся до добре відомого польській історіографії XIX — початку XXI ст. палатина першої половини XII ст. Петра Влостовича (біля 1080–1153) (с. 357–374). Вкотре після детальної реконструкції походження цього вельможі істориками попередніх поколінь (с. 358–359) автор вирішив переглянути ряд концептуальних моментів. Свої погляди він виклав у чотирьох частинах статті, де відобразив родину палатина Петра, його посади й обов'язки, владні повноваження та церковну діяльність. На загал Е. Мюле відстоював думку про походження Влостовичів із сілезьких племен до-П'ястської доби. Він належав до місцевої родової знаті. Цим пояснюється належність великих земельних та людських ресурсів (с. 374).

«Справу спадщини Христового Гурмана» дослідив Іштван Петровіч. Матеріал присвячений відомому міщанинові, мешканцеві Відня й Буди, в яких він володів різноманітною нерухомістю. Після смерті 1425 р. в столиці Угорщини своє майно він заповів дітям — доньці Маргариті з її чоловіком і синові Антонієві, які мешкали в Печі (с. 399–407).

За результатами вивчення словацьких архівів у Бардейові, Прешові й Кошицах польському професорові Станіславу Сроці вдалося реконструювати біографію члена курії короля Людовіка II Станіслава Костки (†1525) (с. 431–438). Історик вважає його предком покровителя Львова Св. Станіслава Костки (1550–1568), відомого з польської історії XVI ст. Документи, збережені в Бардейовському архіві, як вважає історик, дозволяють ідентифікувати вельможу від 1516 р. Він обіймав посаду королівського стольника, а від 1518 р. увійшов до складу канцелярії. У подальшому займав посади, пов'язані зі збором податків. Вченим було встановлено, що С. Костку було вбито 6 червня 1525 р. за не до кінця зрозумілих обставин (с. 432–435). *Per defectis semenis* він не залишив спадкоємців, хоча, зі слів самого Людовіка II, зробив чимало користі для примноження скарбниці (с. 436).

Ідентифікацією трансільванського вождя Кеана, згаданого у 30-й, 66-й та 67-й главах «Композиції угорських хронік XIV ст.», зайнявся

Габор Торочкаї (с. 463–481). Для досягнення мети історик зіставив протограф XI ст. із анонімними «Діяннями угорців» початку XIII ст. Активно використовувалася й історіографія проблеми, особливо праці Дьєрдя Дьєрффі, Петера Вачі, Дьюли Кріштова, Іштвана Фодора, Ласло Веспремі, Ласло Маккаї та ін. На загал, у висновках йшлося про ймовірність ототожнення Кеана із болгарським царем, зокрема Симеоном (864–927) (с. 481). Утім учений не відкидає доцільності подальших студій на цю тему.

Іншим польським ученим, професором Єжи Вирозумським було досліджено культурну спадщину Св. королеви Ядвіги (1374–1399) (с. 567–575). Окресливши кількома абзацами генеалогічне походження дружини Володислава Ягайла (1386–1434), автор перелічив коло найбільш наближених до королеви осіб, які справляли на неї помітний вплив. Серед таких, зокрема, був краківський єпископ Петер Виш із Радоліна (1392–1412). З-поміж найбільших заслуг Ядвіги історик відзначає сприяння розвитку Університету в Кракові, передусім, відкриття теологічного факультету (с. 572).

Вагоме значення для вивчення родини Другетів посідає стаття будапештського вченого Аттіли Жолдоша «Другети й “сім комітатів”». Предметом наукового інтересу історика стали майнові статки італійського вельможного сімейства у межах наділених королем Карлом Робертом володінь на кордоні з польськими й галицькими землями. Йдеться насамперед про статки Філіпа і Вільєрма Другетів «in congregatione nostra comitatibus Wywar, Gumer, Borsed, Zemlen, Hung, Bereg et Vgocha celebrate», зібрані нобілями у 20–30-х рр. XIV ст. після придушення опору угорської знаті (с. 577–585, 579). Саме «сім наших комітатів» неодноразово фігурували в джерелах серед належних Другетам територій. Дослідником наведена хронологія привласнення цих земель, показані основні віхи розвитку. Неодноразово перелічувалися великі й дрібні населені пункти у межах комітатів.

Поважне місце у збірнику займають дев'ять статей, присвячених церковній історії. У даному випадку маємо справу із біографіями різних чинів духовенства, чернечими орденами, папством та ставленням понтифіків до Угорського королівства тощо.

Відкриває умовну рубрику матеріал Арваї Тюнде про життєпис веспремського єпископа Яноша Гараї (1292–1357), часто помилково ідентифікованого в літературі зі спішським препозитом (с. 33–43). Автор, підкреслюючи особливе значення роду Гараї в угорській історії XIV–XV ст., зосередив свою увагу на цій суперечливій постаті. Історик окреслив його роботу при канцелярії Людовіка I (1342–1382), дипломатичні здібності під час неодноразових посольств до авіньонських пап у 40-х рр. XIV ст., пастирство тощо.

Предметом вивчення Габора Барабаша стала папська юрисдикція в угорських землях на прикладі делегації Григорія IX (1227–1241) 1230 р. Помітне місце у посольстві до короля Андрія II (1205–1235) посідали домініканський чернець Енох та лектор із Естергома Когноценс (с. 59–70). Автором окреслено передумови формування такої форми папського впливу на справи угорської Церкви та справедливо встановлено, що IV-м Латеранським собором 1215 р. було затверджено повноваження понтифіка у суверенних королівствах положенням «*De officio et potestate iudicis delegate*». Місія Григорія IX відбувалася на тлі складних стосунків Арпадів із духовенством. У кінцевому результаті 1233 р. королівство опинилося перед загрозою церковного відлучення (с. 68–69).

До певної міри робота Г. Барабаша тематично перегукується із статтею Гергея Кіша, присвяченою змінам у теоріях юрисдикції окремих угорських прелатів другої половини XII — першої половини XIII ст. (с. 259–267). Історик окреслив хронологічні межі дослідження понтифікатом естергомських архієпископів Лукача, Йоба, Яноша й Роберта упродовж 1158–1239 рр. За цей час архієреї повністю монополізували право коронування угорських володарів, збору королівської десятини, головної церковної юрисдикції тощо. Автор спробував показати місце королівських церковних маєтків у структурі угорської церковної ієрархії та ін. (с. 269).

Як продовження появи на світ монографії³, печська дослідниця, учениця М. Фонт Тімеа Ботор узагальнила й оприлюднила для ширшого ознайомлення «Дані до історії виникнення Автономної Російської Церкви (XIII — середина XV ст.)» (с. 71–82), розширивши в збірнику перелік публікацій з історії Росії. Для угорського Читача стаття може становити інтерес з огляду на хронологічно вірний виклад церковних подій постмонгольського періоду в руських землях. Становить певний інтерес і використана російська історіографія з теми, недостатньо відома пересічному обивателю. Історик чітко показала етапи формування церковного життя в північно-руських землях та у володіннях Романовичів. Посилення православних традицій Московського князівства, на думку вченого, відбувалося, за проникнення латинських впливів у Галицькій землі, особливо з утворенням єпископства 1357 р. (с. 77). Остаточо закріпили автономістські позиції руської православної Церкви, як справедливо підкреслила Т. Ботор, захоплення турками-османами Константинополя, заповзиченням государями Москви царських символів влади й утворення теорії Москви Третього Риму.

Спробу систематизувати уявлення про вплив християнства на ідею королівської влади й національну ідентичність пізньосередньовічної Угорщини на сторінках об'ємної статті здійснила Марія Кевінс (с. 97–126).

Проявивши добру обізнаність з угорською історіографією, автор проілюструвала головні етапи розвитку державності королівства часів Арпадів, показала еволюцію титулу володарів, вплив Золотих булл XIII ст. (с. 104–105). Помітне місце в роботі займає аналіз церковних прерогатив Угорщини, починаючи від королів Володислава I Святого (1077–1095) й Коломана (1096–1116). Історик окреслила процес формування концепції «Священної корони» та її практичного втілення в життя. Особливу увагу приділено й участі угорців у анти-турецьких хрестових походах кінця XIV–XV ст.

Томаш Феделеш ознайомив Читача з особливостями поклоніння мощам угорського короля Володислава I Святого в місті Орадеа у пізньому Середньовіччі (с. 163–182). Історик проілюстрував становлення в країні культу святого, окреслив формування традицій паломництва. Саме до Орадеа прибували на прощу не тільки пересічні мешканці королівства, а й володарі. Зокрема, напередодні походу проти литовців 1352 р. тут побував Людовік I (с. 171). Місце поклоніння Св. Володиславові Сигізмунда Люксембурзького й Уласло I (1440–1444) вважалося за одне із найшановніших. Королі всіляко його облагороджували та обдаровували. Невипадково наприкінці XX ст. ця місцевість істориками почала називатись угорською Компостелою (с. 182).

«“Субстанція” Церкви (XII–XV ст.)» зацікавила Домініка Йогна-Прата (с. 215–232). Оригінальність постановки питання автор обґрунтував необхідністю встановити суть сприйняття середньовічною інтелігенцією базового питання «Чи є Церква «правдивою», реальною, зримою». Історик намагався окреслити проблему розуміння, усвідомлення мешканцями Західної Європи Пресвятої Євхаристії, проблеми Божественної інкарнації тощо. У своїх студіях дослідник звертався до тлумачень середньовічними інтелектуалами праць Аристотеля, творчості філософів-номіналістів, реалістів й універсалістів, праць Вільяма Оккама та ін. (с. 221–227).

Деталізацією виникнення Загребського єпископства займався Томаш Кьорменді (с. 329–341). За словами вченого, це питання залишалося наріжним каменем угорсько-хорватських дискусій від XIX ст. В основі суперечки — акт-фальсифікат часів Володислава I, насправді датований 1134 р. У документі згадано цілий ряд осіб, як от бачського архієпископа Феліціана, веспремського єпископа Козьму, палатина Дьюлу, шомодьського комеса Граба й ін. (с. 329). Просопографічні студії, здійснені автором, привели його до висновку про ймовірність заснування Загребського єпископства між 1083–1091 рр. (с. 340).

Причини збору коллекти (Collecta) на користь двору короля систематизовані на сторінках статті Богларки Вайс (с. 547–557). Автор відоб-

разила процеси грошових надходжень від часів правління Андрія II до Карла I Роберта (1308–1342). Поважне місце у зборі коллекти посідали, як вважає Б. Вайс, видання булл 1222 і 1231 рр. На кількох прикладах історик показала, як це відбувалося у Кошицях, Сотмарі та ін. (с. 554–555). Ситуація видозмінилася після грошової реформи 1323 р., проведеної династією Анжу.

Історія населених пунктів, топонімія та мікротопонія, історична географія залишається третьою помітною тематичною рубрикою збірника на пошану М. Фонт, яка має значний науковий доробок з цієї проблематики. Для середньовічної історії розвиток цього напрямку історичних студій дозволяє суттєво розширити коло доступних джерел, часто, за браком писемних. Угорській історичній традиції притаманні фундаментальні розробки в цій царині. Серед найвагоміших — кількатомне дослідження «Історичної географії Угорщини доби Арпадів» Дьєрдя Дьєрффі⁴.

Відкриває цей умовний тематичний блок стаття Ласло Кости «Міська структура Печа XI — середини XIV ст.» (с. 297–328). Шляхом вивчення результатів археологічних досліджень ще від XIX ст. автор окреслив римську забудову міста, локалізував церковні осередки ранньохристиянської та ранньосередньовічної доби. Стратиграфію заселення центру Л. Коста диференціював за сучасними планами, головню — осередком печського єпископства, на південний захід від фортечних мурів, поблизу монастирів Св. Бенедикта та Св. Домініка, у східній та центральній частині міста тощо. Дослідником чітко окреслено місцезнаходження бенедиктинського монастиря, відомого тут від XI ст. (с. 314). За словами історика, у південно-західній частині осередку не вдалося віднайти жодної землянки доби Арпадів, хоча в період татарського нашестя Печ фактично перетворився на село (с. 307, 309). Утім, місто активно заселювалося госпітами різних земель.

Заселення Спіша і Турополя іноземними громадами й формування тут упродовж XIII–XIV ст. загонів списоносців стали предметом зацікавлення Габора Себереньї (с. 439–449). Фактично маємо справу із історіографічним аналізом проблеми, починаючи від праці Тіводара Ботки за 1844 р. Серед інших, часто цитованих авторів — Йозеф Градський, Емілій Ласовський, Дьєрдь Боніш, Аттіла Жолдош та ін. Історик спробував провести паралелі у статусі госпітів Спіша і Турополя із іноземними мешканцями Загребського комітату та простежити їхню долю до початку XV ст. (с. 447–448). Цікавим, зокрема, було зіставлення обов'язків *iudex/comes nobilium* на Спіші й загребського *comes terrestris*. Натомість викликає подив невикористання напрацювань словацького професора із Братислави Мартіна Гомзи, який чимало написав з цієї теми⁵.

Єдиною українознавчою роботою збірника можна вважати статтю Беати Варги із Сегеда «Галичина — «український Пемонт»» (с. 483–495).

Безумовно, для пересічного угорського Читача, який не в змозі знайти в Угорській Національній бібліотеці імені Сеченї окреме українознавче відділення з історії за банальної відсутності такого, матеріал може виглядати цілком цікавим і новим. До честі колеги Б. Варги — М. Фонт, кліше про історичну тотожність понять «Русь», «Росія», «Україна» поступово долаються. Додає надії на поглиблене вивчення української історії в Угорщині й цілий ряд інших праць угорських колег, зокрема, з XVII–XVIII ст., в переліку яких відома й монографія сегодньої дослідниці⁶.

Сама ж стаття є коротким нарисом історії Галицької землі від X ст. до другої половини XIX ст. Незважаючи на окремі неточності (як от перша згадка про Галич 981 р. (с. 483)), Читач у цілому може отримати достатньо чітке уявлення, чому саме Галичина перетворилася на консолідуючий фактор української історії. Цьому, за словами вченого, сприяв розвиток у складі Австрійської імперії, виняткова роль Греко-Католицької Церкви, формування цілої плеяди інтелігенції.

Топографічні студії збірника підсумувала стаття Ференца Вейга «*“Communitas quinque castellorum Balatiensium”*. Групи прикордонних фортець Балатона чи анатомія фортечного округу» (с. 531–546). Йдеться про ряд фортець, локалізованих в околицях озера Балатон, які були форпостами проти турецької загрози в XVII ст. Серед таких — замки так званого Дьєрського оборонного округу — Кестхей, Сіглігет, Чобанц, Тихань, Важонь та інші. Вони фінансувалися з віденської скарбниці Габсбургів. Додатком до праці історика є кілька таблиць із наведеною чисельністю німецької й угорської піхоти, кінноти, артилерії тощо (с. 544–545). Надана Читачеві карта дозволяє зрозуміти місце розташування об'єктів (с. 546).

Окрему групу публікацій збірника на пошану М. Фонт становлять статті, які умовно можна об'єднати під назвою *Miscellanea*. Таких робіт налічується шість. Йдеться про матеріал Клауса Герберса «Погляд у майбутнє у Середньовіччя» (с. 199–214), Норберта Керскена «Нешчасливі шлюби у Східній Європі» (с. 245–258), Юдіт Майорошши «Ванна тіла і душі. Про середньовічні пожонські лазні» (с. 343–356), Дьюли Свака «Щодо витоків сучасної російської історіографії» (с. 451–461), Ласло Веспремі «Історіографія аугсбурзької битви (955): питання історичної критики» (с. 517–530) та Каталін Вітманн «Придворна церемонія на трьох королівських весіллях у Центральній Європі наприкінці XV ст.» (с. 559–566).

У цілому, відзначаємо значимість і своєчасність появи збірника на пошану професора Марти Фонт. Таке всебічне, багатоаспектне вивчення середньовічних старожитностей Центральної Європи залишає стале пере-

конання у дійсній її звабливості для дослідників. Водночас хотілося би зауважити, що зміст видання суттєво виграв би завдяки публікації статей українських колег ювілярки, зокрема, професорів Леонтія Войтовича зі Львова, Олександра Головка з Києва й Віталія Нагірного з Кракова, польських істориків Даріуша Домбровського з Торуня й Адріана Юсуповича з Варшави, російських учених Олександра Майорова із Санкт-Петербурга й Михайла Юрасова з Москви.

На завершення бажаємо М. Фонт чергових наукових і особистісних звершень, нових наукових розробок, сумлінних і талановитих учнів, які б продовжували вивчати не тільки русистику, а й україністику на якісно новому рівні. Для угорської медієвістики й історичної науки, на загал, є гостра потреба не лише в серйозному перегляді історії Русі й України, а й докорінно глибшому її дослідженні. Тисячолітня традиція сусідства, як не парадоксально, досі залишила надто багато нерозв'язаних завдань, «темних» плям у спільному минулому. Така робота в українсько-угорських відносинах новітньої доби є вкрай необхідною.

¹ *Font M.* Magyarok a Kijevi Évkönyvben. — Szeged, 1996. — 350 l.; Eadem. Oroszország, Ukrajna, Rusz. — Budapest; Pécs, 1998. — 218 l.; Eadem. Koloman the Learned, king of Hungary. — Szeged, 2001. — 110 p.; Eadem. A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet Európa a 10–12. században. — Budapest, 2005. — 341 l.; Eadem. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. — Szeged, 2005 — 330 l.; *Font M., Sashalmi E.* Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól. — Pécs, 2007. — 256 l. Див. також нашу критику та огляд окремих видань: *Волощук М.* [рец.] *Font Márta.* Koloman the Learned, king of Hungary. — Szeged, 2001. — 110 l. (Фонт Марта. Коломан Книжник, король Угорщини. — Сегед, 2001. — 110 с.) // Український історичний збірник. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 490–491; *Його ж* [рец.] *Font Márta.* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. — 2005. — 330 l. (Фонт Марта. Королі династії Арпадів та князі Рюриковичі. — Сегед, 2005. — 330 с.) // *Ukraina Lithuanica.* — К., 2009. — Т. 1. — С. 220–223; *Його ж* [рец.] *Font Márta.* Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek, Szeged, 2005, 330 l. (Фонт Марта. Королі династії Арпадів та князі Рюриковичі) // *Rossica antiqua.* — СПб., 2011. — Вип. 2. — С. 140–143 та ін.

² «Köztes-Európa» vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / szer D. Bági, T. Fedeles, G. Kiss. — Pécs, 2012. — 604 l.

³ Див.: *Волощук М.* [рец.] *Timea Bótor,* A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében, Pécs, 2011, 384 p. [Тимеа Ботор, От татарской зависимости до самостоятельного государя. История Московского княжества в зеркале духовных грамот великих князей (1336–1462), Печ 2011, 384 с.] // *Colloquia Russica / pod red. V. Nagirnyj.* — Kraków : Uniwersytet Jagiełłoński, 2013. — Series I. — V. 3 : Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November 2012. — S. 274–275.

⁴ *Györffy Gy.* Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza. — Budapest, 1966. — K. 1 : (A–Cs). — 910 l.; *Ibidem.* Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza. — Budapest,

1987. — K. 2 : (D–Gy). — 646 l.; *Ibidem*. Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza. — Budapest, 1987. — K. 3 : (H–K). — 568 l.; *Ibidem*. Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza. — Budapest, 1998. — K. 4 : (L–P). — 720 l.

⁵ Див. наприклад: *Homza M.* Ku genéze spišských kopijníkov // *Historický zborník*. — 2006. — Č. 1–2. — S. 13–35.

⁶ *Varga B.* Orosz-ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667). — Szeged, 2004. — 159 l.; *Font M., Varga B.* Ukrajna története. — Szeged, 2006. — 247 l.; *Varga B.* Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között. — Szeged, 2008. — 270 l.

REFERENCES

1. Bági, D., Fedeles, T., & Kiss, G. (2012) *Köztes-Európa vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére [Intermediate attraction of Europe. Festal studies in a honor of Martha Font]*. Pécs [in Hungarian].
2. Font, M. (2005). *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek [The Kings of Arpad dynasty and the Princes Rurikoviches]*. Szeged [in Hungarian].
3. Font, M. (2005). *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet Európa a 10–12. Században [The Christian powers of attraction. The Central and East Europe during 10–12 Centuries]*. Budapest [in Hungarian].
4. Font, M. (2001). *Koloman the Learned, king of Hungary*. Szeged [in English].
5. Font, M. (1996). *Magyarok a Kijevi Évkönyvben [The Hungarians in the Kievan litopys]*. Szeged [in Hungarian].
6. Font, M. (1998). *Oroszország, Ukrajna, Rusz [Russia, Ukraine, Rus']*. Budapest, Pecs [in Hungarian].
7. Font, M., & Sashalmi, E. (2007). *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól [The state, power, ideology. The studies of Russian history peculiarities]*. Pécs [in Hungarian].
8. Font, M., & Varga, B. (2006). *Ukrajna története [The history of Ukraine]*. Szeged [in Hungarian].
9. Györffy, Gy. (1996). *Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza [The Historical Geography of Arpad dynasty period]*. Budapest, K. 1 : (A–Cs) [in Hungarian].
10. Györffy, Gy. (1987). *Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza [The Historical Geography of Arpad dynasty period]*. Budapest, K. 2 : (D–Gy) [in Hungarian].
11. Györffy, Gy. (1987). *Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza [The Historical Geography of Arpad dynasty period]*. Budapest, K. 3 : (H–K) [in Hungarian].
12. Györffy, Gy. (1998). *Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza [The Historical Geography of Arpad dynasty period]*. Budapest, 1998, K. 4 : (L–P) [in Hungarian].
13. Homza, M. (2006). Ku genéze spišských kopijníkov [To the genesis of Lancers from Zips]. *Historický zborník*, 1-2, 13–35 [in Slovakian].
14. Varga, B. (2008). *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között [Independence, autonomy or subordination. Ukraine between 1648–1709]*. Szeged [in Hungarian].
15. Varga, B. (2004). *Orosz-ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667) [Russian-Ukrainian conflict since Pereiaslav convention till the peace in Andrusiv (1654–1667)]*. Szeged [in Hungarian].
16. Voloshchuk, M. (2013) rec. Bótor, T. A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. Pécs,

2011. *Colloquia Russica*. Kraków : Uniwersytet Jagiełłoński, (3: Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November 2012), 274–275 [in Hungarian].

17. Voloshchuk, M. (2011) rec. Font Márta. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek [The Kings of Arpad dynasty and the Princes Rurikoviches]. Szeged, 2005. *Rossica antiqua* 2, 140–143 [in Hungarian].

18. Voloshchuk, M. (2009) rec. Font Márta. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek [The Kings of Arpad dynasty and the Princes Rurikoviches]. Szeged, 2005. *Ukraina Lithuanica* 1, 220–223 [in Hungarian].

19. Voloshchuk, M. (2008) rec. Font Márta. Koloman the Learned, king of Hungary. Szeged, 2001. *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk* 11, 490–491 [in Ukrainian].

УДК:222.6(477):(367)“18”

Іван Дзира

д-р. іст. наук, проф.

Київський національний університет

технологій та дизайну

01011, Україна, Київ, вул. Немировича-Данченка, 2

E-mail: Dzyraivan@ukr.net

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ СЮЖЕТИ В «ІСТОРІЇ РУСІВ»

Автор здійснив джерелознавчий та історіографічний аналіз вміщеного до «Історії русів» фактичного матеріалу, котрий висвітлює історію південнослов'янських народів і українсько-південнослов'янські взаємини. Політичне завдання, котре стояло перед автором «Історії русів», призвело до появи в південнослов'янських сюжетах свідомого вимислу, що мав не лише історіософське, а іноді й художнє значення. Через це деякі з них мають завершену сюжетну форму й наповнені різноманітними образно-виражальними засобами. До того ж, інформація про південне слов'янство подається ним виключно крізь призму національної історії.

Ключові слова: «Історія русів», південні слов'яни, історичні погляди, історичні сюжети.

Ivan Dzyra

Dr. of Sciences (History), Prof.

Kyiv National University of Technologies and Design

2, Nemyrovycha-Danchenka Street, Kyiv-11, 01011, Ukraine

E-mail: Dzyraivan@ukr.net

THE SOUTH SLAVIC PLOTS IN «ISTORIIA RUSIV»

The author of the article carried out a source study and historiographical analysis of the factual material contained in «Istoriia rusiv» that elucidates the history of South Slavic peoples and Ukrainian-South Slavic relations. The political task, confronting the author of «Istoriia rusiv», led to appearance in the Southslav plots conscious fiction which had not only historiosophical, but sometimes artistic meaning. Therefore, some of them have a completed plot form and include romantic figurative-expressive means. Moreover, the unknown writer provides information on the southern Slavs exclusively in the light of the national history.

Keywords: «Istoriia rusiv», South Slavs, historical views, historical plots.

На зламі XVIII–XIX ст. в українському суспільстві помітно поглибився інтерес до слов'янського світу, що було зумовлено формуванням модерних слов'янських націй, піднесенням національно-визвольної боротьби західних і південних слов'ян проти іноземного поневолення, а також російсько-турецькими війнами 1787–1791 і 1806–1812 рр. Ліквідація російським урядом автономної гетьманської держави викликала серед представників освіченого українського суспільства посилення патріотичних настроїв, захоплення національною історією та культурою. Д. Дорошенко вважає «це явище характерним для тих епох в житті поневолених націй, коли вони, під загрозою знищення історичного укладу їхнього життя з боку сильніших сусідів, немов іще дужче відчують вагу власної історичної традиції і, обертаючи свої погляди назад, вглиб минулого, стараються саме в цій минувшині знайти моральну опору, правну підставу й сили для обстоювання своїх громадянських і національних ідеалів»¹. Причому на українське національне відродження благотворний вплив справляє відродження чехів і південнослов'янських народів, яке «підбадьорює, окрилює українців, дає їм нове ідейне обґрунтування, показує гарні зразки»². Своєю чергою, наші співвітчизники звертаються до вивчення історії та культури західного й південного слов'янства. Це зацікавлення знаходить відображення в художніх і, насамперед, історичних творах, зокрема «Історії русів».

У пропонованій статті поставлено завдання зібрати й систематизувати всі відомості про південних слов'ян, що містяться на сторінках «Історії русів» — масштабного художнього узагальнення духовного й політичного досвіду української нації. Певною мірою цього питання торкався С.А. Копилов, який розглянув три південнослов'янські сюжети з вищезазначеного твору³. Однак, на наш погляд, слід глибоко й ретельно вивчити всі уривки пам'ятки, де йдеться про південне слов'янство, з урахуванням контексту, історіософських поглядів автора та достовірності викладеної в них інформації.

Перед тим, як перейти до висвітлення історії Київської Русі, загадковий анонім знайомить читача зі схемою слов'янського етногенезу. Конкретною метою запропонованої побудови було підняти авторитет українського етносу, максимально продовживши вглиб століть витoki його історії. «Як відомо, — пише С. Козак, — «міф початку» був явищем досить розповсюдженим у...європейській культурі, але в новітніх часах, в період преромантизму, особливо ж романтизму, набрав виняткової популярності. Насамперед серед народів, які втратили свою політичну незалежність і державність. Не випадково, отже, виводячи генеалогію народу та культури з біблійної історії й дедалі стилізуючи її та забарвлюючи атрибутами, фактами і колоритом племінної давнини й

релігійно-національних традицій, завдяки чому українська історія набула тут державно-автономного характеру, анонімний історіограф досяг бажаного — надав племінно-національній історії сакрального сенсу...»⁴.

Для підкреслення прямої спорідненості з біблійними персонажами невідомий автор виводить слов'ян від міфічного князя Славена, котрий нібито був нащадком Афетового онука Роса. В «Історії русів» зазначено, що після переселення з Азії до Європи слов'яни спочатку мешкали на теренах від міфічних Рифейських гір і Каспійського моря на сході до річки Вісли на заході й від Чорного моря й річки Дунай на півдні до Балтійського моря та Північного океану на півночі. Однак, унаслідок безперервних воєн із сусідами вони поступово розширювали межі свого осідку, «зашли и переселили колонии свои за рѣку Дунай до моря Адриатического в Иллирии и от гор Карпатских до рѣки Одра; а на западных берегах Балтійскаго моря оселили всю Померанію...»⁵. Як бачимо, невідомий автор фіксує факт проникнення слов'ян на Балканський півострів і до того ж підкріплює цитовані рядки авторитетом античних істориків — Птолемея, Геродота, Страбона й Діодора. Само собою зрозуміло, що праці названих «батьків» античної історіографії не можуть містити жодної інформації, котра стосується ранньої історії південного слов'янства.

Далі йде надзвичайно заплутане й фантастичне тлумачення слов'янської етнімії, котре свідчить як про загальний рівень ерудиції нашого історика, так і про загальний стан вітчизняної етністоричної думки кінця XVIII — початку XIX ст. Збагачення етнімічного репертуару шляхом «слов'янізації» неслов'янських народів, а також використання запозичених у попередників нехитрих етимологічних прийомів негативно позначились на зображеній у пам'ятці картині слов'янського етногенезу. Цікаво, що серед усіх етніміїв, походженню та змісту яких дається тлумачення в «Історії русів», лише один належить до південнослов'янської групи. Так, невідомий автор виводить слово «болгари» від річки Волга, на берегах якої жили їхні предки до переселення на Балканський півострів⁶. Дана відгідронімна версія, котра базується на чисто зовнішній співзвучності, уже в XVI ст. побутувала в польській історіографії⁷. З хроніки М. Стрийковського відповідна інформація потрапила до ряду українських історичних творів, зокрема хронографа 2-ї редакції та «Кройніки» Ф. Софоновича⁸.

Особливий інтерес становить для нас апокрифічний переказ про заснування в Києві філософом Кирилом академії, або головного училища для слов'янського світу. Імовірно, що з відомостями про моравську, паннонську й болгарську місії Кирила та Мефодія автор «Історії русів» міг познайомитися завдяки «Повісті временних літ». Однак, ні в літо-

писній, ні в житійній літературі IX–XII ст. Київська Русь не була занесена до переліку країн, безпосередньо пов'язаних з просвітницькою діяльністю солунських братів, їх учнів і створених ними шкіл. Зрозуміло, що такий стан речей ніяк не міг задовольнити нашого автора. Щоправда, на сторінках Густинського літопису⁹, «Кройніки» Ф. Софоновича¹⁰ та київського «Синопису»¹¹, які датуються XVII ст., а також кількох пізніх російських літописних зведень ім'я Кирила прикладається до того філософа, котрий виголосив промову перед Володимиром Святославичем і розгорнув перед ним «запону» із зображенням страшного суду. Очевидно, що саме така прив'язка дала можливість невідомому історичному вбачати у згаданому грецькому місіонері славнозвісного просвітителя слов'янства. Тому, щоб довести наявність руських витоків у кирило-мефодіївській традиції, він проголошує засновником Київської академії самого Кирила-філософа й цим самим перетворює Київ на загальнослов'янський культурно-науковий осередок X ст. Отже, прокоментований сюжет є типовим творчим вимислом, котрий має позаісторичний характер і служить для піднесення престижу давньоруської освіти й культури. Крім того, таку особливу увагу до національних культурних атрибутів і традицій потрібно тлумачити і як відповідь на зверхнє або й зневажливе ставлення до них з боку іноземних істориків.

Відомо, що загадковий анонім відводить зовсім мало місця для висвітлення історії Київської Русі, мотивуючи це наявністю достатньої кількості наукової літератури з даної тематики. Однак, незважаючи на фрагментарність викладу, присвячений ключовим моментам давньоруської історії тенденційно підібраний матеріал повністю вписується в історіософську концепцію автора, котрий поставив «політичну мету: знайти і показати в минулому базу для обґрунтування ідеї української державності...і оборонити ті форми, які вдалося зберегти досі — в сучасному»¹². Саме в такому контексті слід розглядати відомості про «знатнѣйших» князів, серед яких згаданий і «Святослав, покоровишій себѣ Болгар Задунайских и тамо живишій в городѣ Переяславцѣ, нынѣшнем Русукѣ...»¹³. Отже, головною заслугою цього володаря давньоруської держави невідомий автор вважає якраз його зовнішньополітичну діяльність, зокрема походи на Балкани. При цьому історик неправильно визначає розташування міста Переяславец (Малий Преслав). Сучасні дослідники географічно прив'язують даний топонім до Ескі Сараю (Старого Палацу), що лежить за вісімнадцять кілометрів на північний схід від міста Хиршови (повіт Констанца, Румунія) на правому березі пониззя Старого Дунаю.

Решта сюжетів, котрі стосуються подій на Балканах, підпорядкована темі багатовікової тяжкої боротьби християнських народів Європи проти

Османської імперії. Своєю чергою, значна насиченість «Історії русів» турецькою тематикою не була випадковою. По-перше, звернення до неї було викликане постійною загрозою українським землям з боку Османської імперії та її васала Кримського ханства. По-друге, вона давала авторові змогу на численних прикладах постійно нагадувати про ту неocenенну допомогу, яку його співвітчизники, передусім запорізькі козаки, надавали своїм союзникам полякам і московитам для подолання спільного ворога.

Зокрема, невідомий історик розповідає, ніби турецький султан Амурат I, котрий у другій половині 30-их рр. XIV ст. вів війну з германським імператором за Сербію та Угорщину, попросив польського короля Владислава Ягайловича або виступити посередником на мирних переговорах, або збройно підтримати його у бойових діях. Зі свого боку володар Туреччини обіцяв значну грошову винагороду чи територіальні поступки. Однак, християнський монарх не лише відкинув таку пропозицію, а навпаки приєднався до угорців і після трьох перемог над турецькою армією був обраний на угорський престол. Врешті-решт Амурат I вимушений був визнати за ним титул короля Угорщини й укласти мирний договір. У всіх походах Владислава Ягайловича особливо відзначилося руське військо, що налічувало сорок три тисячі сімсот воїнів під командуванням київського воєводи Світольдовича, сіверського Ольговського та полковників Блудича, Дулепи, Претича, Станая, Бурлія й Артазія.

Тепер поглянемо на даний сюжет з точки зору достовірності відображених у ньому подій. Відразу впадає в очі неточність, допущена автором при ідентифікації історичних постатей, оскільки в цей час Туреччиною правив не Амурат I (1362–1389), а його правнук Амурат II (1421–1444 і 1446–1451). Як відомо, у першій половині XV ст. Сербія перебувала в подвійній васальній залежності від Угорщини й Туреччини, котрі, користуючись ослабленістю країни, здійснювали анексію її територій. Наприклад, унаслідок укладеного в 1426 р. сербсько-угорського договору уже наступного року деспот Георгій Бранкович вимушений був передати Угорському королівству Белград. Однак, протягом 1435–1439 рр. султан Амурат II й угорські королі Сигізмунд Люксембурзький і Альбрехт II Габзбург, які були одночасно й імператорами Священної Римської імперії, не вступали в широкомасштабний збройний конфлікт за володіння Сербією. І лише здійснене в 1439 р. захоплення Туреччиною всіх сербських земель призвело до її зіткнення з Угорщиною. Подальша послідовність оповідання не відповідає тій, у якій розгорталися справжні події, оскільки Владислав III розпочав війну з турками вже після того, як отримав корону Святого Стефана. І, нарешті, історик неправильно локалізує місця битв королівської армії, до складу якої вводить і український

корпус. Уміщені при цьому вигадані подробиці (точна чисельність руських воїнів і прізвища полководців), за авторським задумом, мали створити ілюзію достовірності викладеної інформації. Загалом історична канва розглянутого епізоду губиться серед творчого вимислу, численних фактичних помилок і різноманітних перекручень.

Подібну ситуацію маємо й у наступному сюжеті, присвяченому битві під Варною в 1444 р. Тут йдеться про те, як після тривалих умовлянь папи Євгенія IV молодий монарх все-таки зважився порушити клятву, дану султану при укладенні миру, й вирушив у похід проти турків, «воевавших тогда с Венеціанами и Далмацкими народами, которые, быв христианами Греческаго исповѣданія, просили Папу о воспоможении им противу Турок, обѣщеваясь за то принять его религію и верховное над собою Іераршество»¹⁴. Зауважимо, що така мотивація папської політики не відповідає дійсності, оскільки на час описуваних подій найбільш поширеною релігією в Хорватії та її приморській провінції Далмації був католицизм. Адже, починаючи з періоду свого формування в IX ст., хорватська держава підтримувала тісні взаємини з латинським Заходом. А після того, як Дмитро Звонимир звільнився з-під візантійської зверхності й у 1076 р. був коронований папою, Хорватія остаточно обрала орієнтацію на римокатолицьку культуру. Сучасні науковці дотримуються думки, за якою Євгеній IV прагнув організувати успішний хрестовий похід, щоб підвищити власний авторитет перед Собором і добитися прийняття на ньому вигідних для себе рішень. Будучи рішучим противником будь-якої зради та відступництва, автор «Історії русів» свідомо протягом усього розвитку даного сюжету неодноразово повертається до правно-моральних доказів. Таким чином він дає зрозуміти читачеві, що нищівна поразка об'єднаних християнських сил під Варною була наперед вирішена вже тоді, коли король порушив мир «самым вѣроломным и постыдным образом»¹⁵. Незважаючи на героїзм і завзяття, королівське військо було розбите, а сам Владислав III наложив головою. За словами невідомого історика, у битві під Варною брали участь аж тридцять сім тисяч руських воїнів під проводом воеводи Ольговського й полковників Тризни, Гудима, Бурлія, Станая, Претича та ін. До половини русичів полягло на полі бою. Ті ж з них, кому пощастило вижити, «спасались в Булгарію, а народы тамошніе, быв Русинам единовѣрны и единоплеменны, из Славянскаго рода от рѣки Волги изшедшіе, давали им безопасныя у себя убѣжища и проводили их скрытыми путями за рѣку Дунай...»¹⁶. І знову, як і в попередньому випадку, невідомий автор навмисно явно перебільшив кількість руських воїнів. Враховуючи той факт, що загальна чисельність армії Владислава III становила близько двадцяти тисяч¹⁷, може йтися лише про кілька сотень українських добровольців, котрі брали участь у битві під

Варною. По-друге, наведені істориком прізвища полководців не зустрічаються в історичних документах. Отже, за допомогою такої деталізації він прагнув переконати читача в достовірності зображеної батальної сцени.

Авторське ставлення до південнослов'янських народів досить чітко виявлено і в уривку, де розповідається про похід козацького війська гетьмана Федора Богдана вздовж чорноморського узбережжя. Невідомий історик повідомляє, що запорожці розпочали воєнну операцію за наказом короля Стефана Баторія, до якого з проханням про допомогу нібито звернулися християнські правителі наддунайських держав. Пройшовши причорноморськими степами, козаки переправилися через Кубань і черкеськими землями дісталися до Анатолії. Потім, рухаючись у західному напрямку, вони нещадно спустошили все узбережжя аж до Стамбула. Розграбувавши та спаливши передмістя турецької столиці, запорозьке військо переправилося через протоку і «вступило в Болгарію, провозгласив тамошньому народу, что они, яко единовѣрные и единоплеменные, ничего непріятельскаго им дѣлать не будут. Болгары, сим успокоенные, провожали войска Козацкія до самага Дуная, дѣлая в путевых надобностях всевозможное пособіе...»¹⁸. Між Сілістрією й Варною козаки зручно перейшли Дунай і вступили в Молдавію. Тут вони штурмом здобули місто Кілію й щасливо повернулися на батьківщину. Через цей похід турецька армія була вимушена залишити Сербію й терміново повертатися для захисту Адріанополя.

У даному випадку маємо справу з героїчною візією національного минулого, що постала під впливом вітчизняної історіографічної традиції XVIII ст. Перші згадки про гетьмана Богданка в козацькому літописанні XVIII ст. зустрічаються на сторінках літописів С. Величка й Г. Граб'янки. Причому в останньому трохи нижче вміщено й повідомлення про похід козаків до Малої Азії, щоправда не пов'язаний з іменем цього гетьмана. З літопису Г. Граб'янки відповідні відомості потрапили до «Короткого опису Малоросії», звідки їх, своєю чергою, почерпнули укладачі «Короткого літопису Малої Росії» В. Рубан і О. Безбородько. На думку М. Грушевського, працюючи над фабулою про гетьманство Федора Богдана, автор «Історії русів» «орудує...тим запасом фактів, який бачили ми у Грабянки, але з них утворює за помічю фантазії пишну картину, повну бічних епізодів, подробиць, нових імен»¹⁹.

Двічі невідомий історик торкається південнослов'янського питання у зв'язку з розповіддю про війну коаліції європейських держав проти Османської імперії, яка велася протягом 1683–1699 рр. При цьому, щоб обґрунтувати почесне місце української нації у світовій історії, він намагається якомога повніше представити героїчний внесок своїх співвіт-

чизників у перемогу над спільним ворогом. Насамперед успіхи австрійської зброї на Балканах поставлені ним у пряму залежність від спільного походу українського й російського війська на Крим у 1687 р., а також від побудови козаками Самарської фортеці у 1688 р. На його думку, такі дії українців і росіян не дозволили татарам виступити на допомогу туркам. «...и потому Цезарь, — продовжує автор «Історії русів», — пользуясь сею диверсією Россійскою, знатно успѣл против Турков. Он 6 сентября, 1688 года, взял приступом у Турков знатный город Бѣлгород, прежде бывшую столицу Сербскую при Дунаѣ, разбив первѣе под сим городом армию Турецкую...»²⁰. І, нарешті, невідомий історик не забуває зазначити, що згідно з умовами підписаних 26 січня 1699 р. Карловицьких мирних угод під владу Австрії потрапила частина Славонії.

Таким чином, у розглянутих нами південнослов'янських сюжетах переважає історична тематика. Головну увагу автор зосереджує на висвітленні питання про військову допомогу українців південнослов'янським народам у їх боротьбі проти османської агресії. Тому на сторінках твору ми зустрічаємо розповіді про участь українських воїнів протягом XV–XVI ст. у військових операціях на Балканах. По-друге, загадковий анонім наголошує, що саме завдяки героїчним походам козаків у Крим і Бесарабію австрійці в 1688 р. змогли досягнути значних успіхів на Балканському фронті.

Крім бойових дій, цікавило автора й питання слов'янського етногенезу. Під час його висвітлення він наводить версію про походження болгар. Загалом невідомий історик послідовно дотримується ідеї племінної спорідненості слов'янства, зокрема українського й болгарського народів.

Показово, що в епізоді про заснування Кирилом-філософом Київської академії автор «Історії русів» порушує також питання українсько-південнослов'янських культурних взаємин, хоч і грішить у цьому випадку проти історичної достовірності.

Однак, практично в усіх південнослов'янських фрагментах не слід намагатися зустріти науково-історіографічний спосіб викладу матеріалу. Насправді перед нами історіософсько-ідеологічні роздуми про вітчизняне минуле. Причому, деякі з них мають завершену сюжетну форму й наповнені різноманітними образно-виражальними засобами. Політичні завдання, котрі стояли перед автором, призвели до появи в південнослов'янських сюжетах свідомого вимислу, що мав не лише історіософське, а іноді й художнє значення. До того ж, інформація про південне слов'янство подається ним виключно крізь призму національної історії.

- ¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Л.: Світ, 1991. — С. 10–11.
- ² Там само. — С. 13.
- ³ Копилов С.А. Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст. // УІЖ. — 2000. — № 1. — С. 57–58.
- ⁴ Козак С. Український преромантизм (Джерела, зумовлення, контексти, витоки). — Варшава, 2003. — С. 148.
- ⁵ История Русов или Малой России. Репринтное воспроизведение издания 1846 г. — К.: Дзвін, 1991. — С. 2.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. 1. — S. 100.
- ⁸ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх [п-ка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А. Мицька, В.М. Кравченка]. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 57.
- ⁹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. — СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1843. — Т. 2. — С. 254.
- ¹⁰ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх [п-ка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А. Мицька, В.М. Кравченка]. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 66.
- ¹¹ Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — К.: ВІОПОЛ. — Спецвип. 2: Синопис Київський. — 2002. — С. 59.
- ¹² Дорошенко Д.І. «Історія Русовъ» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. — Відень, 1921. — Кн. 3. — Зб. 5–6. — С. 191.
- ¹³ История Русов или Малой России. Репринтное воспроизведение издания 1846 г. — К.: Дзвін, 1991. — С. 3.
- ¹⁴ Там само. — С. 12.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. — С. 13.
- ¹⁷ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 217–218, 222.
- ¹⁸ История Русов или Малой России. Репринтное воспроизведение издания 1846 г. — К.: Дзвін, 1991. — С. 26.
- ¹⁹ Грушевський М.С. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. — Л., 1897. — Т. 16. — С. 6.
- ²⁰ История Русов или Малой России. Репринтное воспроизведение издания 1846 г. — К.: Дзвін, 1991. — С. 185.

REFERENCES

1. Doroshenko, D.I. (1991). *Narys istoriyi Ukrainy*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
2. Doroshenko, D.I. (1921). *Istoriya Rusov yak pam'yatka ukrayins'koyi politychnoyi dumky druhoyi polovyny XVIII stolittia. Khliborobs'ka Ukrayina*. (Kn. 3, pp. 183–198). Viden' [in Ukrainian].
3. Gustynskaya letopis'. (1843). *Polnoe sobranie russkikh letopisey, izdannoe po vysochayshemu poveleniyu Arheograficheskoyu komissieyu*. (Vol. 2, pp. 233–373). Sanct-Peterburg: Tipografiya Eduarda Praca [in Ukrainian].
4. Hrushevs'ky, M.S. (1897). *Het'man Bohdanko. Krytychno-istorychna rozvidka. Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenca*. (Vol. 16, pp. 1–18). Lviv [in Ukrainian].

5. *Istoriya Rusov ili Maloy Rossii. Reprintnoe vosproizvedenie izdaniya 1846 g.* (1991). Kyiv: Dzvyn [in Russian].
6. Kopylov, S.A. (2000). *Istoriya slovyians'kykh narodiv v istorychnykh tvorakh XVIII st. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 1, 45–60 [in Ukrainian].
7. Kozak, S. (2003). *Ukrayins'kyi preromantyzm (Dzherela, zumovlennia, konteksty, vytoky)*. Varshava [in Ukrainian].
8. Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopystsiv starodavnikh*. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
9. Strykowski, M. (1846). *Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi*. (Vols. 1–2.). Warszawa [in Polish].
11. Zhylenko, I.V. (Compiler). (2002). *Synopsys Kyyivs'kyi*. Kyiv: VIOPOL [in Ukrainian].

УДК 4.339.5.012.430“1914/1918”

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕМИ Й КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті досліджено тематику й концептуальні підходи німецькомовної історіографії до вивчення передумов, перебігу й наслідків Першої світової війни. Проаналізовано праці, що висвітлюють причини початку Першої світової війни, стан суспільних інститутів в умовах війни, історію фронтів, повсякденне життя на фронті та в тилу, специфіку розвитку військової пропаганди, історичну біографістику, умови післявоєнного мирного устрою. Увагу приділено місцю Першої світової війни в колективній пам'яті німецькомовних народів. Ця війна стала не лише предтечою німецького нацизму, а й зробила надто коротким міжвоєнний період. Тому історіософське осмислення уроків Першої світової війни залишається нагальним завданням міждисциплінарних соціально-історичних досліджень.

Ключові слова: *Перша світова війна, німецькомовна історіографія, повсякденне життя, соціальна історія, військова пропаганда, історична біографістика.*

Andriy Martynov

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

WORLD WAR I IN THE MODERN GERMAN HISTORIOGRAPHY: RESEARCH TOPICS AND CONCEPTUAL IDEAS

The article concerns the topics and conceptual approaches of German historiography of World War I. The author analyses research papers focusing on origins of World War I, state of social institutions in war, fronts history,

everyday life on the frontlines and in the rear, specifics of war propaganda, historical biography studies and postwar world. The article also describes World War I place in the collective memory of German-speaking nations. This war not only became the precursor of German Nazism, but also made the interwar period too short. Therefore historiosophical understanding of World War I lessons remains an important task of interdisciplinary socio-historical research.

Keywords: *World War I, German historiography, everyday life, social history, military propaganda, historical biography studies.*

Перша світова війна тривала 1568 днів, тобто чотири роки й три місяці з 28 липня 1914 р. до 11 листопада 1918 р., та коштувала життів понад 10 мільйонів людей, змінивши назавжди перебіг всесвітньої історії. Зрозуміло, що термін «Перша світова війна» почав масово застосовуватись після того, як 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Доти часто вживалась назва «Велика війна» або просто «Світова війна». У російській історіографії до 1917 р. ця війна офіційно називалась «Друга вітчизняна війна» (перша вітчизняна 1812 р.), «Велика європейська війна», або «Германська війна».

Світова історіографія Першої світової війни віддзеркалює чимало фактів, які стосуються причин глобального конфлікту, його героїв, «добрих» і «злих» геніїв, зрадників, показують дипломатичні ігри, закулісні інтриги й масштабні бойові дії. Перша світова війна стала переломним етапом в історії європейської цивілізації. Вона відкрила ХХ століття — час масових революційних потрясінь і терору. Це була війна нового типу за кількістю втягнутих до неї держав, чисельністю діючих армій і невідворотністю людських втрат.

Звертаючись до історіографічного аналізу монографій німецьких та австрійських істориків, присвячених історії Першої світової війни, зазначимо, що в загальному масиві цієї наукової літератури, з погляду сучасної світової історіографії, домінують цілком «канонічні» праці. Вони із залученням раніше не відомих документів, як правило, підтверджують сталі концепції причин, перебігу та наслідків Першої світової війни. Набагато менше наукових праць «ревізійністського» напрямку, адже у міжвоєнний період 1919–1939 рр. такий напрямок у німецькомовній історіографії був дискредитований ідеями реваншу німців за поразку в Першій світовій війні.

Умовно «ревізійністськими» можна вважати більшість мемуарів діячів часів Першої світової війни, які характеризуються апологетичним змістом щодо авторів цих творів та звинувачувальним напрямком стосовно супротивників. Звичайно, ретельний аналіз німецькомовної істо-

ріографії (принаймні ФРН й Австрії) вимагає не одного монографічного дослідження, але ми визначаємо формат нашої статті у вигляді огляду лише основних тем і концептуальних підходів до цієї масштабної історичної проблеми.

На наш погляд, у німецькомовній історіографії Першої світової війни можна виділити топ-теми, які структурують концептуальні ідеї досліджень та їхні пріоритети. Насамперед це загальні праці, монографії, присвячені причинам початку Першої світової війни, стану суспільних інститутів в умовах війни, викладенню історії фронтів війни, показу повсякденного життя на фронті та в тилу, з'ясуванню специфіки розвитку військової пропаганди, історичній біографістиці, умовам післявоєнного мирного устрою.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних тем і концептуальних підходів німецької та австрійської історіографії до дослідницьких проблем Першої світової війни.

Після двох світових війн у сучасній німецькій історіографії історії Першої світової війни ми не знайдемо апологетичних праць щодо політики Німеччини та Австро-Угорщини. Критиці піддається німецький імперіалізм, який конкурував з британським за місце під сонцем. На цьому тлі інтенсивно розвивалися націоналістичні настрої, оперті на ідеї соціального дарвінізму, які створили ідеологічне обґрунтування «імперіалістичної війни». Німецька «світова політика» від 1898 р. провокує появу Антанти 1904 року. Французи хотіли реваншу за поразку 1871 року. Пропаганда сприяла розгортанню шовіністичних настроїв та гонки озброєнь¹.

Убитий 28 червня 1914 р. спадкоємець австро-угорського трону Франц Фердинанд, вважається, не виключав розширення прав слов'янських народів та створення Сполучених Штатів Великої Австрії². Домінантною стає тенденція представляти роль Великої Британії у розв'язанні Першої світової війни принаймні не менш важливою, ніж німецьку. Адже Англія була стурбована тим, що Бельгія могла стати зручним плацдармом для організації німецького десанту на «Туманний Альбїон». Поки йшлося про Сербію, 99% англійців не хотіли воювати, а у випадку з німецьким вторгненням до Бельгії 99% були за війну. Тому французи не мали сумніву, що отримають британську допомогу в разі порушення німцями нейтралітету Бельгії³.

Дискусійним питанням в історіографії Першої світової війни є пояснення кульбیتів російської зовнішньополітичної орієнтації. Німецькі історики звертають увагу на перманентне погіршення німецько-російських відносин упродовж 1900–1914 років. Проте наголошується на наявності опозиції планам війни проти Німеччини в союзі з Антантою.

У лютому 1914 р. колишній міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Дурново надіслав записку на ім'я імператора Миколи II, в якій точно спрогнозував наслідки війни. На його думку, життєві та економічні інтереси Росії і Німеччини не суперечать одні одним. Навіть гіпотетична перемога над Німеччиною відкриває перед Росією вкрай неприємні перспективи. Війна вимагатиме величезних витрат, а здобути можна буде лише Познань, Східну Пруссію, Галичину й турецьку Вірменію, які населені переважно вороже налаштованими щодо Росії народами.

Розорена та переможена Німеччина буде нездатна компенсувати Росії військові витрати. Натомість союзники по Антанті зажадають від Росії виплат за військовими боргами. Адже Росія більше їм не буде потрібна, а її послаблення вигідне як Британії, так і Франції. У разі програної війни Росією або Німеччиною неминучими стануть революції, які охоплять кожна з цих держав⁴. Фактично це був надзвичайно точний історичний прогноз, який здійснився у форматі нацизму й більшовизму.

Вже понад тридцять років дослідження історії зовнішньої політики кайзерівської Німеччини зосереджуються на проблематиці спадковості «курсу Бісмарка» і його ревізії у вигляді «курсу імператора Вільгельма». Зокрема, це стосується підтримання балансу сил у Європі та зміцнення німецько-російського союзу⁵. Після возз'єднання Німеччини 1990 р. не менша провина за зрив цього союзу покладається на російську імперську політику⁶. Нові аспекти, які знаходять відображення у сучасній німецькій історіографії, стосуються аналізу помилок кайзерівської верхівки в процесі прийняття рішень щодо готовності Німеччини до великої війни⁷. Зокрема, звертається увага на недосконалість інституційної системи прийняття владних рішень не лише у сфері внутрішньої, а насамперед зовнішньої політики кайзерівської Німеччини⁸. Ці помилки передусім стосуються неадекватної оцінки самодостатності Троїстого союзу⁹.

Комплекс зазначених неправильних рішень та інституційної недосконалості владних механізмів кайзерівської Німеччини, на думку Ф. Фішера, спричинив формування амбіційних цілей участі в Першій світовій війні¹⁰. Через тридцять років після першої публікації монографії Ф. Фішера, 1994 р. автори колективної праці з історії Першої світової війни за редакцією В. Міхелки запропонували при аналізі причин початку Першої світової війни зважати на кризу всієї тодішньої європейської системи міжнародних відносин¹¹.

Загалом аналіз причин поразки Німеччини в Першій світовій війні став топ-темою багатьох досліджень уже у веймарській Німеччині. Крах кайзерівської імперії дискредитував попередні історіографічні концепції. Проте радикального розриву з минулим у 1918–1945 рр. не відбулось. Домінантною ідеєю було відновлення «національної самосвідомості» як

передумови відродження зовнішньої могутності й внутрішньої стабільності німецької держави.

До Другої світової війни німецька історіографія залишалась переважно академічною. Вплив істориків виходив за межі університетських аудиторій, де вони готували вчителів гімназій. Чимало німецьких істориків брали участь у проекті Міністерства закордонних справ Німеччини, яке впродовж 1922–1927 рр. видало 40 томів (54 книги) дипломатичних документів під назвою «Велика політика європейських кабінетів (1871–1914)». Загалом опубліковано близько 16 тисяч дипломатичних документів, покликаних довести невинуватість кайзерівської Німеччини у розв'язанні Першої світової війни¹².

1933 р. німецький ліберальний історик Г. Онкен (1869–1945) видав два томи дипломатичної передісторії світової війни, які включали практично всі опубліковані на той час документи німецьких і британських архівів. Головним винуватцем Першої світової війни Г. Онкен вважав російський націоналізм і панславізм¹³. За примирення з Великою Британією виступав інший ліберальний історик Е. Бранденбург (1868–1946). У монографії «Від Бісмарка до світової війни» він засудив хаотичну та недалекоглядну зовнішню політику Німеччини¹⁴. На його думку, до Першої світової війни призвели суперечності великих держав, їхня боротьба за сфери впливу й колонії. Е. Бранденбург переконував читачів, що зовнішня політика кайзерівської Німеччини загалом була миролюбною, якби це було не так, то кайзер розпочав би війну під час балканської кризи 1909 р. за більш сприятливих обставин, аніж 1914 року. Не менш важливою причиною Першої світової війни Е. Бранденбург уважав протиріччя між застарілими європейськими кордонами та національним принципом державотворення. Внаслідок цього найбільшою помилкою для кайзерівської Німеччини була підтримка нею імперських Австро-Угорщини й Туреччини, які домагалися збереження панування над колонізованими народами.

Німецьким історикам консервативно-націоналістичної орієнтації простіше було пристосуватись до ідеології націонал-соціалізму, хоча до 1933 р. більшість з них обережно ставились до А. Гітлера. 1935 р. нацисти розпустили «Імперську історичну комісію» та створили «Імперський інститут історії нової Німеччини». Натомість німецькі історики, які емігрували з нацистського рейху, відвертіше критикували відмову від демократії і лібералізму. В умовах Другої світової війни німецькі історики намагались осмислити досвід Першої світової війни, аби уникнути її помилок. Повною мірою це зробити не вдалось. Г. Ріттер (1888–1967) у монографії «Держава сили й утопія», перевиданій міністерством пропаганди 1943 року, зайняв чітку антибританську позицію¹⁵.

Крах нацизму 1945 р. дискредитував історичні концепції першої половини ХХ століття. 1946 р. патріарх німецької історіографії Ф. Мейнеке (1862–1954) опублікував монографію «Німецька катастрофа»¹⁶. На основі досвіду двох поспіль поразок Німеччини у світових війнах Ф. Мейнеке закликав відмовитись від прусського мілітаризму та сміливіше переорієнтуватись із германізму на європеїзм. 1947 р. створено Мюнхенський інститут сучасної історії, спрямований на пріоритетність досліджень націонал-соціалізму. Його студії зорієнтовані на період від закінчення Першої світової війни до утворення 1949 р. двох німецьких держав.

Відповідно до теоретико-методологічних критеріїв німецька історіографія після 1945 р. розвивалась у трьох основних напрямках. Перший — це прихильники класичного німецького історизму, які розуміють історію як науку про дух. Другий напрям — це прибічники соціального підходу до історії, які зосереджуються на дослідженні не окремих подій та явищ, а суспільних структур і масових процесів. Третій напрям німецької історіографії пов'язаний із позиціями діалектично-матеріалістичних підходів.

У першій половині 1970-х рр. сформувалась соціально-критична школа в німецькій історіографії, адепти якої ратували за радикальне методологічне оновлення теоретичних засад історії. Поняття соціальної історії необхідно тлумачити таким чином, аби не відмовитись від дослідження подій і ролі особистостей.

Згаданий вище фрайбурзький професор історії Г. Ріттер, досліджуючи сучасну військову історію Німеччини, переконував, що до 1914 р. німецька зовнішня політика не мала експансіоністських цілей. Пангерманські ідеї завоювали популярність, на його думку, лише в період Першої світової війни внаслідок радикального розриву з прусською консервативною традицією¹⁷.

Відхід від традиційного тлумачення ролі кайзерівської Німеччини у розв'язанні Першої світової війни здійснено в монографії гамбурзького професора Ф. Фішера «Ривок до світового панування» (1961). Автор звинуватив кайзерівську Німеччину у свідомому розпалюванні Першої світової війни. На його думку, союз юнкерської аристократії і промислової еліти став нездоланною перешкодою на шляху лібералізації і демократизації Німеччини. Однак імперію загубили ті самі соціально-політичні сили, які 1871 р. її створили.

Поворот до соціальної історії у західнонімецькій історіографії пов'язаний із гейдельберзьким професором В. Конце (1910–1986). Поєднати теорію та емпірику вдалось Ю. Коккі в монографії «Класове суспільство у війні. Німецька соціальна історія 1914–1918». Автор показав, як у період Першої світової війни всередині юнкерсько-буржуазного блоку відбулась

перестановка сил на користь промислової еліти, яка відсунула юнкерську аграрну аристократію на другий план. Під впливом індустріальних магнатів опинились не тільки органи цивільного управління в рейху, а й верховне командування армією, яке спільно з промисловцями розробляло методи державного регулювання економіки. Однак принципових змін у політиці німецьких правлячих кіл, яка заперечувала необхідність назрілих реформ, все одно не відбулось. Це послаблювало тилове господарство та армію. У підсумку, зробив висновок Ю. Коккі, еліти Німеччини, а не революція, відповідальні за моральне розкладання армії. Відмовившись від соціальних реформ, кайзерівська еліта втратила суспільну довіру. Революція 1918 р. стала наслідком не програної війни, а логічним підсумком кризи, яка розвивалася по висхідній лінії від класових протиріч до соціального напруження й революційної кризи¹⁸.

Перша світова війна цілком слушно розглядається в сучасній німецькій історіографії як епохальна катастрофа європейської цивілізації. Крах Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської імперій спричинив поширення національних демократій¹⁹.

Чимало німецьких юнаків 1914 р. вирушали на поле бою з уявленням, що війна — це щось величне, дивовижне. План начальника німецького генерального штабу в 1891–1905 рр. А. фон Шліффена передбачав захоплення Парижа на 39-й день війни, капітуляцію Франції на 42-й день війни. Після цього вся міць німецької армії мала бути повернута проти Росії²⁰. Незапланований перебіг подій на фронтах суперечив планам генералів. Вище командування Антанти та Четверного союзу планували короткочасну наступальну війну. Проте сплановані удари обох сторін були зведені нанівець одними й іншими. Після відчутних людських втрат супротивники втягнулися в нудну окопну війну. Розвиток бойової техніки в ті часи, принаймні до 1917 р., більше сприяв обороні, аніж наступальним діям. Унаслідок того, що в Першу світову війну вступили Сполучені Штати Америки, котрі, як і Велика Британія, остерігалися панування Німеччини на Європейському континенті, у Німеччини зник будь-який стратегічний шанс виграти війну. Незабаром вона вичерпала свої сили й була переможена²¹.

Кайзер і німецькі князі втратили свої трони. Військова поразка вільгельмівського істеблішменту знайшла логічне продовження у поразці всередині країни. Кінець старого режиму й потрясіння всередині країни після програної війни збільшили шанси на владу колишніх відчужених соціальних груп. Революція в Німеччині 1918 р. спричинила появу в колишньої еліти уявлень про те, що панування соціальних груп, які розглядалися як соціально нижчі, означає приниження Німеччини. Німецький офіцерський корпус як замкнена каста після усунення від влади

кайзера залишався цілком дієздатним. Вище армійське керівництво почувалося відповідальним за недоторканність держави. Вони й створили кістяк вільних корпусів, які придушили робітничі заворушення²².

Гострі міжнаціональні протиріччя були характерними для армії Австро-Угорської імперії. Особливо сильно вони проявлялися між чехами й німцями, угорцями й словаками, угорцями й румунами, угорцями й сербами, хорватами й сербами, поляками й українцями. Ці суперечності підживляли боєздатність австро-угорської імперської армії. Тому Австро-Угорщина, незважаючи на вищий рівень економічного розвитку та освіти, загалом за рівнем боєздатності не перевищувала російську армію²³.

Цікаві узагальнення доробку німецькомовних істориків, які вивчають історію Першої світової війни, подано у четвертому виданні Енциклопедії Першої світової війни за редакцією Г. Хіршфельда²⁴. У зазначеній праці подається розлога інформація про цілі учасників Першої світової війни. Велика Британія домагалася знищення німецького флоту, обмеження можливостей німецької промисловості, сподівалась відібрати німецькі колонії. Німеччина своєю чергою також планувала послабити британський флот, надалі домогтися рівноправ'я з Британією у військово-морських справах, відкрити доступ німецьким товарам до британських і французьких колоній, відібрати у Росії Польщу. Французи сподівались на реванш за поразку у війні 1870–1871 рр., домагались повернення Ельзасу й Лотарингії, встановлення контролю за лівим берегом Рейну, розчленування німецьких колоній. У випадку розділу Османської імперії Франція претендувала на Сирію, Ліван і Кілікію. Російська імперія сподівалась у разі перемоги зміцнити свої позиції у Європі та на Близькому Сході, анексувати німецьку та австрійську частини Польщі, Східну Галичину, Закарпаття й Буковину, Чорноморські протоки включно з Константинополем, турецьку Вірменію.

Утім, навіть у разі закриття Проток російський зерновий експорт не зазнавав би великих збитків, позаяк вивезення зерна здійснювалось переважно на іноземних кораблях. Офіційний Петербург планував розчленувати Османську імперію, але не мав чіткого погляду на долю Австро-Угорської імперії. Австро-Угорщина мала намір покарати Чорногорію і Сербію за антиавстрійську політику, сформувати триєдине Австро-Угорсько-Польське королівство. Італія розраховувала пожитися за рахунок австро-угорських балканських земель та відібрати в Османській імперії Смирну. Японія сподівалась захопити всі тихоокеанські німецькі колонії та встановити японську гегемонію в Китаї. Війна розпочалась не з якоїсь однієї причини, а з усіх причин відразу.

На думку відомого німецького історика міжнародних відносин Херфріда Мюнклера, Перша світова війна була результатом існування багато-

полюсного світу 1914 р., де існувало декілька рівновеликих центрів сили, які врівноважували один одного, але вся система перебувала в стані нестійкої рівноваги двох військово-політичних коаліцій — Троїстого союзу та Антанти²⁵.

У сучасній німецькій історіографії Першої світової війни значна увага приділяється дипломатичним таємницям утворення Троїстого альянсу між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією 1882 року. Хоча Італія цей альянс залишила, переорієнтувавшись на Антанту, 1914 р. до нього приєдналась Османська імперія, а 1915 р. — Болгарія, які перетворили союз континентальних держав на Четверний²⁶.

У липні 1914 р. кайзерівська Німеччина та Австро-Угорщина розпочали азартну гру, яка дуже швидко набула власної логіки та вийшла з-під контролю гравців. Серби погодились на всі вимоги австро-угорського ультиматуму за винятком допуску на свої території для розслідування вбивства Франца Фердинанда австрійської поліції. Ступінь впливу шовіністичної пропаганди засвідчує приклад засновника психоаналізу З. Фрейда, який після ультиматуму Белграду «вперше пишався, що він австрієць»²⁷. Загалом, аналізуючи причини початку Першої світової війни, більшість німецькомовних істориків схиляються до визнання комплексного впливу низки політичних, економічних, соціально-психологічних факторів, які й спровокували цю катастрофу Європейської цивілізації.

Значний тематичний комплекс історіографії становить військова історія Першої світової війни. Зокрема, йдеться про історію фронтів Першої світової. У Німеччині в 1914–1918 рр. було мобілізовано до війська 13,3 млн. чоловіків, у Австро-Угорщині 9 млн., Туреччині 1,6 млн., Болгарії 1,2 млн., тобто загалом на боці сил Центральних держав воювали 25 млн. солдат, яким протистояли 15 млн. мобілізованих російських солдат, 8,2 млн. (з колоніями) мобілізованих французів, 9,5 млн. британців (включно з домініонами), 5,2 млн. італійців, 1,5 млн. бельгійців, румунів і сербів, США мобілізували 3,9 млн. солдат, тобто загалом на боці Антанти було 45 млн. солдат. 1918 р. 29 країн воювали проти кайзерівської Німеччини на боці Антанти²⁸.

Позиційна війна з використанням зброї масового ураження, «штурмових батальйонів» спричинила значні людські втрати як на східних, так і на західних фронтах²⁹. Як і передбачав план Шліффена, після початку війни Німеччина зосередила зусилля на Франції. Лише 16 серпня 1914 р. німецькі війська взяли бельгійський Льєж. На початку битви на Марні в районі Верден — Париж німецькі й французькі сили були приблизно однаковими. Крах плану Шліффена обумовлений недооцінкою сил французів і британців, їхньої здатності, користуючись малою протяжністю

лінії фронту та добре розвинуеною мережею сполучень, швидко передислокувати війська на ділянки фронту, де виникали загрози. Російський наступ на Західному фронті відволік Восьму німецьку армію, яка мала бути перекинута на завоювання Парижа³⁰.

21 лютого 1916 р. обстрілом німецькою артилерією французьких позицій розпочалась Верденська битва. Командувач французької армії Жоффр наказав будь-якою ціною втримати німецькі війська на правому березі р. Маас. До Вердена були спрямовані резерви на чолі з генералом Ф. Петтенном. До червня 1916 р. німці так і не оволоділи всіма французькими фортами³¹. 1 липня 1916 р. розпочався англо-французький наступ на р. Сомма. Німецький натиск на Верден був послаблений. Після вступу у війну на боці Антанти Румунії французи до кінця грудня 1916 р. повернули собі всі раніше втрачені позиції. 15 вересня 1916 р. у битві на р. Сомма англійці вперше використали танки³².

Не менш масштабні бойові дії розгортались на Східному фронті. У березні 1916 р. російська армія атакувала німців на р. Нарочь, але ніяк не вплинула на перебіг Верденської битви. У червні–липні 1916 р. було здійснено Брусиловський прорив³³. Проте розвинути успіх російські війська не змогли через структурні проблеми неготовності до війни. Утім, Брусиловський прорив посприяв входженню у війну на боці Антанти Румунії, якій були обіцяні Трансільванія, Буковина та Банат. Німецька дослідниця Л. Майерхофер аргументовано доводить, що зважаючи на румунський фактор, Брусиловський прорив став кроком до стратегічної поразки Росії³⁴. Погано підготовлена румунська армія, зазнавши потужних ударів від німецьких, австрійських, болгарських і турецьких військ, швидко перейшла під захист Росії, якій довелося взяти на себе тягар захисту Румунського фронту³⁵.

Значну увагу німецькі дослідники військової історії Першої світової війни приділяють перебігу подій на Балканах. Зокрема, наголошується, що англійські й французькі війська без згоди Греції висадились у Салоніках, де відкрили фронт. Однак це порушення грецького нейтралітету не завадило їм паплюжити Вільгельма II за порушення нейтралітету Бельгії. 1916 р. у Салоніках було створено тимчасовий уряд Греції, а в Афінах залишався король Костянтин, якому англійці й французи оголосили блокаду. У підсумку в 1917 р. в Росії революційні настрої ґрунтувались на ідеї виходу країни з війни, а в Греції навпаки революціонери виступали за оголошення війни німцям і туркам³⁶.

Еліти Османської імперії добре розуміли, що російські та британські імперіалісти планують поділити її території, тому Німеччина видавалась природним союзником. Дипломатично німецько-турецький союз був оформлений 2 серпня 1914 р., а за тиждень у Чорноморські протоки

прибули німецький лінійний крейсер «Гебен» і легкий крейсер «Бреслау»³⁷.

У разі перемоги над Антантою Османська імперія розраховувала на повернення островів Архіпелагу, втрачених на користь Греції за результатами Першої балканської війни. Більш масштабний геополітичний проект Османської імперії був пов'язаний із об'єднанням під імперським османським правлінням усіх тюркомовних народів. В міру затягування бойових дій значення Туреччини для Німеччини тільки зростало. Вона не лише відволікала значні військові сили Росії і Британії, а й закривала Чорноморські протоки.

Важливий розділ військової історії Першої світової війни становлять військово-морські битви. 2 листопада 1914 р. Велика Британія оголосила Північне море районом бойових дій, що означало фактичну військово-морську блокаду Німеччини. У відповідь німецькі підводні човни почали топити британські торговельні судна³⁸. У січні 1915 р. британське Адміралтейство дозволило британським торговельним судам використовувати прапори нейтральних держав, включно зі США. Натомість Німеччина оголосила британські територіальні води зоною бойових дій. Німецькі моряки підводного флоту розглядалися у західнонімецькій історіографії раннього періоду існування ФРН як військова еліта³⁹. Утім, втрата ними військово-морського шифру значною мірою спростила роботу англійському військово-морському флоту в роки Першої світової війни. 7 травня 1915 р. німецький підводний човен потопив судно «Лузитанія» з американськими громадянами на борту. 2009 р. водолази знайшли на човні боєприпаси, які призначались англійській армії. У лютому 1917 р. Німеччина оголосила необмежену підводну війну⁴⁰.

Детально в німецькій історіографії розглядаються події на Східному фронті. Зобов'язання Росії розпочати бойові дії проти Німеччини на 15-й день мобілізації стало роковим для всієї воєнної кампанії 1914 року. Залізна колія в Східній Пруссії була вужчою за російську, внаслідок чого ешелони з боєприпасами не дійшли до фронту. Командування російської армії не шифрувало комунікації. Попри загибель російських армій у Східній Пруссії, вони врятували Париж, на який наступали німецькі армії. Відтоді Німеччина була вимушена вести війну на два фронти, не маючи стратегічної перспективи перемоги⁴¹.

Хоча війна втрачала популярність у російському суспільстві, в Італії була інша ситуація. За вступ Італії у Першу світову війну на боці Антанти агітували на той час соціаліст Б. Муссоліні та поет Габріеле д'Анунціо⁴². Зрештою, 23 травня 1915 р. Італія вступила у війну, проте Німеччині вона оголосила війну лише 27 серпня 1916 р., хоча на австрійсько-італійському фронті 1915 р. воював німецький альпійський корпус⁴³. З весни 1918 р.,

незважаючи на ліквідацію Східного й Румунського фронтів, чисельність німецької армії скорочувалась через вичерпаність людських ресурсів, тим часом як сили армій Антанти збільшувались під впливом вступу США у війну⁴⁴.

Переважно в контексті соціальної історії розглядається в німецькомовній історіографії Першої світової війни розвиток суспільних інститутів. Причому масштаб досліджень є різноманітним: від локальної історії до загальнонаціональної. Яскравим прикладом локальної історії є монографія Р. Чікерінга «Фрайбург у Першій світовій війні. Тотальна війна і міська повсякденність» (2009). Автор показав, як змінювались настрої та буття жителів цього міста впродовж усієї війни⁴⁵. Б. Ціманн проаналізував військовий досвід баварських цивільних у ширшій хронологічній перспективі 1914–1923 років⁴⁶. Н.Бюпре розглядає соціальну травму «Великої війни» у ще більшому хронологічному періоді 1918–1933 років⁴⁷.

Натомість Дж. Фельдман підняв своє дослідження на загальнонімецький рівень та показав взаємозв'язок індустріального мілітаризму зі становищем німецького робітничого класу⁴⁸. С.Брюндель доводить, що ідеал «народного співтовариства», який розквітнув за часів Третього рейху, тісно пов'язаний із пангерманською «ідеєю 1914 року»⁴⁹. Значну роль у цій шовіністичній мобілізації німецького суспільства відіграли німецькі інтелектуали⁵⁰.

На початковому етапі війни ці настрої охопили навіть доти інтернаціонально налаштованих соціал-демократів⁵¹. Утім, Т. Райтель у своїй монографії довів, що подібне «диво» було властиве не лише німецькому, а й французькому суспільству⁵². У контексті історії жіноцтва Ю. Даніель показала професійний, родинний і політичний життєвий досвід працюючих жінок у військовому суспільстві⁵³.

Окремим напрямком студій у форматі соціальної історії є дослідження повсякденного життя на фронті. Внутрішній ресурсний потенціал Німецької імперії був підірваний уже взимку 1916–1917 років. Жінки матеріально вмотивовані до роботи на підприємствах. «Дітьми війни» були майбутні нацисти А. Ейхман, Р. Гейдріх⁵⁴.

Німецький історик К.Яр у хронологічній динаміці порівняв статистику дезертирства в німецьких і британських збройних силах. На широкому фактологічному матеріалі автор показав, що особливо рівень дезертирства у німецькій армії збільшився у серпні 1918 року⁵⁵.

Узагальнили досвід фронтової повсякденності німців у своїй монографії Б. Ульріх та Б. Ціманн. Ці автори з'ясували, як погіршувалось соціальне самопочуття солдатів кайзерівської Німеччини від 1916 р. до осені 1918 року⁵⁶. У монографії С. Брандт досліджено динаміку місць

пам'яті на західному фронті Першої світової війни⁵⁷. Найкраще соціальні настрої солдатів висвітлені у листах з фронту. Цей епістолярний жанр представлений у монографії Ф. Шуманна. Показово, що погіршення соціального самопочуття не могла приховати навіть військова цензура⁵⁸.

Інструмент військової цензури використовувала військова пропаганда. Вибудовування німецької машини пропаганди, яка розквітла в Третньому рейху, набирало обертів уже в роки Першої світової війни⁵⁹. Добровільними помічниками структур військової пропаганди були патріотично налаштовані німецькі інтелектуали⁶⁰.

Шеф німецької розвідки у 1913–1919 рр. В. Ніколаї організував систему збирання та аналізу військової і політичної інформації з країн-конкурентів Німеччини. Він до 1914 р. вважав, що шпіонаж є війною у мирний час та має забезпечити ефективну та якісну підготовку до німецької перемоги у миттєвій війні, коли супротивники не встигнуть розгорнути всі свої ресурси. До речі, документи німецької військової розвідки часів Першої світової війни до рук союзників по Антанті не потрапили й не були опубліковані. Після Другої світової війни, перебуваючи в Бутирській в'язниці, В. Ніколаї писав аналітичні мемуари на замовлення Й. Сталіна, у яких головними рисами розвідника назвав здоровий глузд та обережність⁶¹.

Військова пропаганда обох воюючих сторін ретельно описувала військові злочини один одного. Немає сумнівів, що німці здійснили низку військових злочинів, як на Західному, так і на Східному фронтах, але пропаганда країн Антанти надала описам цих злочинів фантастичні подробиці⁶². Ряд репресій з боку російських військ у Східній Пруссії виправдовувались реальною партизанською війною, яку вело місцеве німецьке населення⁶³. До 1914 р. поняття «пропаганда» найчастіше отожднювалось з рекламою⁶⁴. Війна спровокувала конфлікт культур германського і слов'янського світів.

У кайзерівській Німеччині армія була зразковим соціальним інститутом. 18 листопада 1919 р. Пауль фон Гінденбург дав покази комітету з розслідування причин поразки Німеччини у Першій світовій війні. На його думку, «здорове ядро армії — невинувате». Генерал навів висловлення шефа британської військової місії генерал-майора Мелькольма в бесіді з Е. Людендорфом, який пожалівся йому на недостатню підтримку німецького флоту в останній рік війни. На що Мелькольм поставив питання: «Ви вважаєте, що вам було завдано удару в спину?». Так виникла легенда про удар кинджалом у спину (Dolchstoßlegende)⁶⁵.

Кадрова російська армія була вибита війною за перші півроку боїв. Звертає на себе увагу слабкість військової пропаганди в російській армії та швидке вичерпання патріотичних настроїв, які були характерними для

літа 1914 року. Підготовка російських резервістів була значно гіршою за німецьку. Розрив у цьому кадровому компоненті війни був набагато більшим, ніж між рівнями підготовки кадрових військ Росії і Німеччини. За всю історію Першої світової війни лише в битві під Гумбіненом (Східна Пруссія) втрати російської армії були трохи меншими за німецькі. Найвідоміші німецькі пацифісти К. фон Осецький (1899–1938) та К. Тухольський (1890–1835), які представляли ліворадикальний пацифізм, наголошували, що «солдати — це вбивці»⁶⁶.

Після поразки восени 1914 р. у Східно-Прусській битві російська пропаганда поширювала інформацію про те, що дві російські армії, які були розбиті в Східній Пруссії, врятували союзників у битві на Марні. Однак така військова пропаганда лише більше переконувала рядових солдатів російської армії та решту населення в тому, що вона воює за чужі Росії інтереси, що опосередковано готувало революцію 1917 року. Тож будь-яка пропаганда є лезом, гострим з обох боків.

У контексті студій глобальної історії у сучасній німецькій історіографії досліджується колоніальне питання часів Першої світової війни. 11 листопада 1914 р. турецький султан оголосив джихад (священну війну проти невірних), але лише Великій Британії, Франції та Росії. Закриття Чорноморських проток Російській імперії не могла компенсувати навіть перемога над османами під час Саракамишської операції наприкінці 1914 — на початку 1915 років. З метою постачання ресурсів від союзників по Антанті Мурманську залізницю будували вже у роки війни, а постачання через Владивосток обмежувалось низькою пропускною спроможністю Транссибірської залізної дороги⁶⁷. Утім, кайзерівській Німеччині, воюючи в Європі та на Близькому Сході, важко було утримати свої колонії в Азії та Східній Африці⁶⁸.

Попри жорстку конкуренцію, до лютого 1917 р. США постачали Німеччині продовольство й дефіцитну сировину. Лише вступ США у Першу світову війну 6 квітня 1917 р. зробив жорсткішою морську блокаду Німеччини. Хоча європейські нейтральні країни перепродавали Німеччині товари, які вони купували у США⁶⁹.

23 серпня 1914 р. Японія оголосила війну Німеччині. Росія після цього могла перекидати сибірські корпуси в Європу, не боячись японської загрози. Японія повернула Росії два броненосці, захоплені у війні 1904–1905 рр., та постачала зброю й боєприпаси. Японці швидко оволоділи німецькими концесіями в Китаї⁷⁰.

Звертає на себе увагу німецька історична біографістика періоду Першої світової війни. Мемуарна література учасників подій з німецького та австрійського боків відображає буденність Першої світової війни як «згори», тобто зі стратегічного військово-політичного погляду, так і

«знизу», крізь призму повсякденних переживань безпосередніх учасників кривавих подій. Начальник німецького генерального штабу 1914 р. Е. фон Фалькенгайн згадував, що події на Марні та в Галичині відклали завершення війни німецькою перемогою на невизначений час⁷¹. Більш вдалим продовження військової кар'єри в політиці є приклад П. фон Гінденбурга. Поразка в Першій світовій війні сконцентрувала на його особі ностальгію за звитягами війни та надії на краще майбутнє⁷².

Військові завжди «переграють» свій досвід попередніх війн. Заочна дискусія між німецькими та французькими командувачами часів Першої світової війни була представлена в німецькій історіографії від часів Веймарської республіки. Ж. Клемансо, аналізуючи битву на Марні, закликав не пояснювати успіх французької оборони, який дав Франції у кінцевому підсумку стратегічну перемогу, лише як результат оперативнотактичних факторів. В основі перемоги на Марні був високий моральний підйом французького війська⁷³. Солідарність з оцінками досвіду Першої світової війни, представленого в спогадах Ж. Клемансо, демонстрував маршал Ф. Фош⁷⁴.

Більш емоційно досвід Першої світової війни переживали німці, як сторона, що її прогнала. У цьому сенсі яскравим прикладом є мемуари Е. Людендорфа, Х. фон Мольтке та А. Тірпіца, В. Гренера⁷⁵. Перекласти відповідальність за поразку в Першій світовій війні на військових намагалася плеяда німецьких канцлерів кайзерівських часів та монархічні особи⁷⁶.

У німецькій історичній біографістиці Першої світової війни репрезентовано погляд на війну рядових солдат. У монографії В. Ветте представлена «військова історія знизу»⁷⁷. Крім того, досить розлогою є історіографія біографій німецьких військових льотчиків часів Першої світової війни. Перший німецький ас (за збиті літаки малювали тузів — фр. as) М. Імельман загинув 18 червня 1916 року. Барон Манфред фон Ріхтгофен став асом Першої світової війни, збивши понад 80 літаків супротивника. Перший літак він збив 17 вересня 1916 р., а в бою 21 квітня 1918 р. під Морланкуром був смертельно поранений канадським льотчиком У. Мем⁷⁸. Загалом ці праці дають можливість побачити всю трагічність персонального досвіду війни.

Устрій післявоєнного миру становить ще одну важливу тему німецької історіографії Першої світової війни. Впродовж 1915–1916 рр. здійснювались дипломатичні спроби знайти компроміс заради сепаратного миру Німеччини з Росією. Німці вимагали залишити за собою Царство Польське та прибалтійські провінції Російської імперії. Росії обіцяли значну частину Східної Галичини, долю прибутків від експлуатації Багдадської залізниці, острів при вході до Дарданелл, де Росія мала право побудувати

військово-морську базу. Однак компроміс було зірвано, надто серйозні політичні сили в Росії та країнах Антанти були проти такого сепаратного миру⁷⁹.

7 травня 1919 р. веймарська Німеччина отримала ультиматум Антанти. 28 червня 1919 р. було підписано Версальський мирний договір, який усю провину за початок війни поклав на Німеччину. Вона мала виплачувати союзникам 152 млрд. золотих марок репарацій до 1949 року⁸⁰. Протириччя між новоутвореними державами, збереження промислового потенціалу Німеччини та її упосліджене становище робили нову війну досить вірогідною⁸¹.

Навіть Брест-Литовський мир не врятував Австро-Угорщину⁸². Зрештою, 10 вересня 1919 р. у Сен-Жермені було підписано мирний договір з Австрією. Відень визнав незалежність Чехословаччини, Угорщини, втрачав значні території на користь Королівства Сербів, Хорватів, Словенців, Італії та Румунії⁸³. 1922 р. репарації Австрії відклали на 20 років⁸⁴.

Нації-учасниці Першої світової війни зробили свій конфлікт мірилом долі людства. Це також була перша війна з масовою мобілізацією в тому сенсі, що в конфлікт було втягнуте все населення. І хоча в багатьох країнах до демократії вперше дійшло лише по закінченні цієї війни, вона також була першою війною демократичної доби всесвітньої історії. Тривала війна погіршила соціальне становище широких прошарків населення в усіх європейських країнах. У більшості з них склалась революційна ситуація. «Брюквена зима» 1916–1917 рр. у Німеччині коштувала життя 700 тисяч чоловік у голодному й холодному тилу. Військові можливості Німеччини були вичерпані до осені 1918 року⁸⁵.

У контексті вивчення досвіду післявоєнного врегулювання досліджується вплив підсумків Першої світової війни на зародження націонал-соціалізму. Успіх Гітлера, особливо згоду союзників на переозброєння Німеччини, розглядають як наслідок російської революції 1917 р., намагання не допустити примару більшовизму до Європи⁸⁶. Поразка Німеччини в Першій світовій війні дискредитувала чимало традиційних на той час історіографічних концепцій. Проте радикального розриву з минулим упродовж 1918–1945 рр. не відбулось. Навпаки лунали заклики до відродження національної свідомості як передумови величі Німеччини. Більшість істориків тоді розглядало нацизм, породжений Першою світовою війною, як радикальне вираження національних німецьких традицій.

У політичній риториці періоду Веймарської республіки та початку націонал-соціалістичного режиму посилення на враження Першої світової війни було невід'ємним елементом промов. Нова політика ставала проєкцією сили воєнних вражень. Досвід війни посідає центральне місце в антидемократичній думці Веймарської республіки, що стала джерелом

нового націоналізму. У перше повоєнне десятиліття література про війну не відігравала на німецькому книжковому ринку важливої ролі. Ситуація кардинально змінилася після 1928 року, коли ринок раптово заповнили книжки про війну. Попит та пропозиція книг про війну залишалися високими до кінця існування Третього рейху. Масово література про війну почала публікуватися як відповідь Е. Ремаркові — авторові роману «На Західному фронті без змін». У націоналістичних книжках про війну вона постає як пробний камінь для мужності та героїзму, у пацифістських — як руїна гуманності. 1931 р. цензура заборонила фільм, знятий за книгою Е. Ремарка. Дух фронтовиків світової війни опирався духові Веймарської республіки. Перша фаза воєнних переживань — натхнення війною, що мало охопити весь народ у перші серпневі дні 1914 року. Сутнісною основою переживання війни, як правило, називали військове товариство, спільноту, що стала праобразом народної спільноти, яка перевищує всі класові розподіли й спирається лише на надійність товариша. Німеччиною мають управляти її фронтовики. Захопила владу група людей, що переслідувала власні інтереси й не зважала на спільне благо, таким чином поширюючи хаос. Обурення націоналізму викликав тип людини, що насмілилася насміхатися над фронтовиками. Глорифікація війни здійснювалась також у творчості Е. Юнгера⁸⁷.

Після того, як стало неможливо боротися за допомогою зброї із зовнішніми ворогами, було знайдено внутрішнього ворога. У духовній мобілізації нації криється перехід до тотальної держави, в якій не може бути жодної аполітичної царини. Пропаганда досвіду війни дала поштовх ідеї оборони та сильної обороноздатної держави. Політична організація має брати за зразок військову організацію. Не переживання було суттєвим, а постановка політичних цілей, виходячи з цього почуття. Ідея війни, що розглядалася як реалізація долі та вищого призначення, якому неможливо опиратися, була в Німеччині, незважаючи на І. Канта, значно популярнішою, ніж ідея вічного миру, яку часто відкидали як чергові гуманістичні сентименти. Мир і порядок у державі для народу значно важливіші за національну славу та велич. Ставлення до Світової війни стало функцією політики⁸⁸.

Поза увагою німецьких істориків не залишається проблематика місця Першої світової війни у колективній пам'яті сучасних європейських народів. Досить символічною, зокрема, стала подія 28 червня 2014 р., коли боснійські серби відкрили пам'ятник Гаврилу Принципу, який 28 червня 1914 р. убив австро-угорського кронпринца Франца Фердинанда⁸⁹. Не випадково своєрідну політику пам'яті щодо Першої світової війни проводить Європейська комісія, яка офіційно відмовилася вшановувати пам'ять про початок Першої світової війни⁹⁰. Європейська

ідентичність формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є суддею, який презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього. Зрештою в процесі формування ідентичності важливо пам'ятати, ким ви себе вважаєте, тим ви й є, принаймні потенційно.

Домінантною тенденцією процесу глобалізації стає трансформація європейсько-центричної системи координат. Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних і матеріальних досягнень, але вона поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а й творення смислів), унаслідок чого цінності різних локальних цивілізацій все більше вступають у протиріччя з традиційними християнськими цінностями. Європа також перебуває у складній ситуації пошуків спільної ідентичності⁹¹. Важливо у 2018 р. відзначити століття закінчення Першої світової війни, завершивши більшість історіографічних «війн» та конфліктів тлумачень основних етапів її історії.

---

¹ *Canis K.* Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890–1902. — Berlin, 1997. — S. 14; *Grossbongardt A., Klussmann U., Mohr J.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg. Die Geschichte einer Katastrophe. — München, 2014. — 304 s.; *Klussmann U., Mohr J.* (Hrsg.). Kaiser Reich. Deutschland unter Preußischer Herrschaft. Vom Bismarck bis Wilhelm II. — Berlin, 2014. — 282 s.; *Geiss I.* (Hg.). Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung. 2Bde, — Hannover, 1963/64.

² *Koenen G.* Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten. 1900–1945. — München, 2005. — S. 18.

³ *Fromkin D.* Europas letzter Sommer. Die scheinbar friedlichen Wochen vor dem Ersten Weltkrieg. — München, 2005. — S. 113; *Jansen A.* Der Weg in den Ersten Weltkrieg. Das deutsche Militär in der Julikrise 1914. — Marburg, 2005; *Janßen K.-H.* Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916). — Göttingen, 1967.

⁴ *Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europas 1900–1914.* — Berlin, 2010. — S. 85.

⁵ *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs.* — München, 1985. — S. 44.

⁶ *Bismarcks Außenpolitik 1870-1890. Aufstieg und Gefährdung.* — Paderborn, 2004. — S. 69.

⁷ *Das Deutsche Reich und der Ersten Weltkrieg.* — München, 2002. — S. 37.

⁸ *Der Weg in den Abgrund. Deutsche Außenpolitik 1902–1914.* — Paderborn, 2011. — S. 34.

⁹ *Der Dreibund. Europäische Großmacht und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg.* — Wien, 2000. — S. 82.

¹⁰ *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. — Düsseldorf, 1961. — S. 41.

¹¹ *Michelka W.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg. — München, 1994. — S. 291.

- ¹² Die Große Politik der Europäischen Kabinette (1871–1914). — 40 Bände. — Berlin, 1922–1927. — S. 12.
- ¹³ *Oncken H.* Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges. — 2 Teile. — Berlin, 1933. — S. 88.
- ¹⁴ *Brandenburg E.* Von Bismarck zum Weltkriege. — Berlin, 1924. — S. 144.
- ¹⁵ *Ritter G.* Machtstaat und Utopie. — Berlin, 1940. — S. 122.
- ¹⁶ *Meinecke F.* Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen. — Wiesbaden, 1946. — S. 119.
- ¹⁷ *Ritter G.* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland. — München, 1968. — S. 111.
- ¹⁸ *Kocka J.* Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918. — Göttingen, 1973. — S. 92.
- ¹⁹ *Gerd K.* Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen. — München, 2014. — S. 113.
- ²⁰ *Hildermeier M.* Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution. — München, 2013. — S. 31.
- ²¹ *Hardach G.* Der Erste Weltkrieg 1914–1918. — München, 1973. — S. 129.
- ²² Der Erste Weltkrieg 1914–1918. — Wien, 2010. — S. 191.
- ²³ *Höbelt L.* Stehen oder Fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg. — Wien, 2015; *Leidinger H., Moritz V., Moser K., Dornik W.* Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918. — St. Pölten, 2014; *Howard M.* Kurze Geschichte des Ersten Weltkrieges. — München, 2004.
- ²⁴ *Hirschfeld G.* Enzyklopädie Erster Weltkrieg. — München, 2013.
- ²⁵ *Münkler H.* Der große Krieg. Die Welt 1914–1918. — Berlin, 2013. — S. 325.
- ²⁶ *Kruse W.* Der Erste Weltkrieg. — Darmstadt, 2009; *Lutz R.* Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945. 5. Auflage, München, 2011; *Koch B.* Den Gegner schützen? Zu einer aktuellen Kontroverse in der Ethik des bewaffneten Konflikts. — Baden-Baden, 2014. — 293 s; *Jörn L.* Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges. — München: C.H. Beck Verlag, 2014. — 1088 s.
- ²⁷ *Berghahn V.* Der Erste Weltkrieg. — München, 2003. — S. 218.
- ²⁸ *Kumereich G.* Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen. — München, 2014. — S. 33.
- ²⁹ *Münch M.* Verdun. Mythos und Alltag einer Schlacht. — München, 2006. — S. 181.
- ³⁰ *Haffner S., Venohr W.* Das Wunder an der Marne. Rekonstruktion der Entscheidungsschlacht des Ersten Weltkrieges. — Bergisch-Gladbach, 1982. — S. 49.
- ³¹ *Werth G.* Verdun. Die Schlacht und der Mythos. — Düsseldorf, 1982; *Krumreich G.* Der Grosse Krieg. Deutschland und Frankreich im Ersten Weltkrieg 1914–1918. — Essen, 2010.
- ³² *Hirschfeld G., Krumreich G., Renz I.* (Hrsg.). Die Deutschen an der Somme. Krieg. Besatzung. Verbrannte Erde. — Essen, 2006. — S. 312.
- ³³ *Linke H.* Das zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917. — München, 1982. — S. 83.
- ³⁴ *Mayerhofer L.* Zwischen Freund und Feind — Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918. — München, 2010. — S. 381.
- ³⁵ *Wolf K.* Gallipoli 1915. Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkrieg. — Sulzach, 2008; *Angelow J.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan. — Berlin, 2011.
- ³⁶ *Bachinger B., Dornik W.* Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung — Wahrnehmung — Kontext. — Innsbruck, 2013. — S. 88; *Jerabek R.* Die Brussiliwiffensive 1916. Ein Wendepunkt in der Koalitionskriegsführung der Mittelmächte. 2 Bde. — Wien, 1982.
- ³⁷ *Gusse F.* Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest. — Leipzig, 1940. — S. 11.

- ³⁸ Hillmann J., Nägler F. (Hg.). Skaderrakschlacht. Vorgeschichte — Ereignis — Verarbeitung. — München, 2009. — S. 68.
- ³⁹ Hubatsch W. Die Ära Tirpitz. Studien zur deutschen Marinepolitik 1890–1918. — Göttingen, 1955. — S. 65.
- ⁴⁰ Bodo H. Die deutschen U-Boote 1906–1966. — Erlangen, 2009. — S. 88.
- ⁴¹ Gerhard P. Groß (Hrsg.). Die vergessene Front — der Osten 1914/1915. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. — Paderborn, 2006. — S. 71.
- ⁴² Hürter J., Rusconi E. (Hg.). Der Kriegseintritt Italiens im Mai 1915. — München, 2007. — S. 32.
- ⁴³ Hentzschel R. Festungskrieg im Hochgebirge. Der Kampf um die österreichischen und italienischen Hochgebirgsforts im Ersten Weltkrieg. — Bozen, 2008. — S. 218.
- ⁴⁴ Kluge U. Die deutsche Revolution 1918/1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Weltkrieg und Kapp-Putsch. — Frankfurt am Main, 1985.
- ⁴⁵ Chickering R. Freiburg im Ersten Weltkrieg. Totaler Krieg und städtischer Alltag 1914–1918. — Paderborn, 2009.
- ⁴⁶ Ziemann B. Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923. — Essen, 1997.
- ⁴⁷ Beaupre N. Das Trauma des großen Krieges 1918 bis 1933. — Darmstadt, 2009.
- ⁴⁸ Feldman G. Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918. — Berlin, 1985.
- ⁴⁹ Bruendel S. Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die «Ideen 1914» und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg. — Berlin, 2003.
- ⁵⁰ Flasch K. Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg. — Berlin, 2000; Wolfgang J. Mommsen (Hrsg.). Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg. — München, 1996.
- ⁵¹ Kruse W. Krieg und nationale Integration. Eine Neuinterpretation des sozialdemokratischen Burgfriedenschlusses 1914/1915. — Essen, 1993.
- ⁵² Raithel T. Das «Wunder» der inneren Einheit. Studien zur deutschen und französischen Öffentlichkeit bei Beginn des Ersten Weltkrieges. — Bonn, 1996.
- ⁵³ Ute D. Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg. — Göttingen, 1989.
- ⁵⁴ Hermes M. Krankheit. Krieg. Psychiatrische Deutungen des Ersten Weltkrieges. — Essen, 2012.
- ⁵⁵ Jahr C. Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918. — Göttingen, 1998.
- ⁵⁶ Bernd U., Ziemann B. (Hrsg.). Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Ein historisches Lesebuch. — Essen, 2008.
- ⁵⁷ Brandt S. Vom Kriegsschauplatz zum Gedächtnisraum. Die Westfront 1914–1940. — Baden-Baden, 2000.
- ⁵⁸ Schumann F. (Hrsg.). «Was tun wir hier?» Soldatenpost und Heimatbriefe aus zwei Weltkriegen. — Berlin, 2013.
- ⁵⁹ Bremm K.-J. Propaganda im Ersten Weltkrieg. — Darmstadt, 2013.
- ⁶⁰ Jürgen von Ungarn-Sternberg. Der Aufruf «An die Kulturwelt». Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg. — Stuttgart, 1996.
- ⁶¹ Böhme K. (Hg.). Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg. — Stuttgart, 1975.
- ⁶² Holzer A. Das Lächeln der Henker. Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918. — Darmstadt, 2008.
- ⁶³ Schmidt A. Belehrung, Propaganda, Vertrauensarbeit. Zum Wandel amtlicher Kommunikationspolitik in Deutschland (1914–1918). — Essen, 2006.

⁶⁴ *Morelli A.* Die Prinzipien der Kriegspropaganda. — Lüneburg, 2005.

⁶⁵ Из свидетельств Пауля фон Гинденбурга в комитете по расследованию причин поражения Германии. 18 ноября 1919 г. // История Германии XX века в новом измерении: источники, статистика, художественные документы / Сост. И. Бюлов. — М., 2008. — С. 126.

⁶⁶ Из статьи Карла Тухольского «Охраняемый театр военных действий», опубликованный в еженедельнике «Die Weltbühne» к семнадцатой годовщине начала Первой мировой войны. 4 августа 1931 г. // История Германии XX века в новом измерении: источники, статистика, художественные документы / Сост. И. Бюлов. — М., 2008. — С. 80.

⁶⁷ *Kreutzer C.* Dschihad für den deutschen Kaiser. Max von Oppenheim und die Neuordnung des Orients (1914–1918). — Graz. — 2012.

⁶⁸ *Pesek M.* Das Erste eines Kolonialreiches. Ostafrika im Ersten Weltkrieg. — Frankfurt am Main, 2010; *Sebald P.* Die deutsche Kolonie Togo 1884–1914. Auswirkungen einer Fremdherrschaft. — Berlin, 2013.

⁶⁹ *Oppelland T.* Reichstag und Außenpolitik im Ersten Weltkrieg. Die deutschen Parteien und die Politik der USA 1914–1918. — Düsseldorf, 1995; *Bönker D.* Militarism at Global Age. Naval Ambitions in Germany and the United States before World War I. — Ithaca, 2012.

⁷⁰ *Bachinger D., Dornik W.* (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung — Wahrnehmung — Kontext. — Innsbruck, 2013.

⁷¹ *Falkenhayn E. von.* Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen. — Berlin, 1920. *Afflerbach H.* Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich. — München, 1994.

⁷² *Pyta W.* Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler. — München, 2007; *Hoegen J. von.* Der Held von Tanneberg. Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos. — Weimar, 2007.

⁷³ *Clemenceau G.* Größe und Tragik eines Sieges. — Stuttgart, 1930.

⁷⁴ *Foch F.* Meine Kriegerinnerungen 1914–1918. — Leipzig, 1931.

⁷⁵ *Ludendorf E.* Der totale Krieg. — München, 1935; *Ludendorf E.* Meine Kriegserinnerungen 1914–1918. — Berlin, 1919; *Venohr W.* Ludendorf. Legende und Wirklichkeit. — Berlin, 1993; *Moltke H. von.* Erinnerungen — Briefe — Dokumente 1877–1916. — Stuttgart, 1922; *Tirpitz A.* Erinnerungen. — Leipzig, 1919; *Groener W.* Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. — Göttingen, 1957.

⁷⁶ *Bethmann Hollweg Theobald von.* Betrachtungen zum Weltkrieg. 2 Bde. — Berlin, 1919–1921; *Fesser G.* Reichskanzler Bernhard Fürst von Bülow. Eine Biographie. — Berlin, 1991; *Max von Baden.* Erinnerungen und Dokumente. — Berlin, 1927; *Volkov S.* Walther Rathenau. Ein jüdisches Leben in Deutschland. — München, 2012; *Clay C.* König, Kaiser, Zar. Drei königliche Cousins, die die Welt in den Krieg trieben. — München, 2006; *Clark Ch.* Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten deutschen Kaisers. — München, 2000. *Herre F.* Kaiser Wilhelm II. Monarch zwischen den Zeiten. — Köln, 1993.

⁷⁷ *Wette W.* (Hg). Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten. — München, 1992.

⁷⁸ *Castan J.* Der Rote Baron. Die ganze Geschichte den Manfred von Richthofen. — Stuttgart, 2007.

⁷⁹ *Fenske H.* Der Anfang vom Ende des alten Europa. Die alliierte Verweigerung von Friedensgesprächen 1914–1918. — München, 2013; *Baumgart W.* Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende Ersten Weltkrieges. — Wien, 1966; *Luttwak E.* Strategie. Die Logik von Krieg und Frieden. — Lüneburg, 2003; *Neitzel S.* Weltmacht oder Untergang. Die Weltreichslehre im Zeitalter des Imperialismus. — Paderborn, 2000.

⁸⁰ Jörg F. 14/18. Der Weg nach Versailles. — Berlin, 2014; Duppler J., Groß G.P. (Hrsg.). Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. — München, 1999; Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914–1918. — Berlin: Rowohlt Verlag, 2013; Dülffer J., Krumeich G. (Hrsg.). Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918. — Essen, 2002.

⁸¹ Krumeich G. (Hrsg.). Versailles 1919. Ziele — Wirkung — Wahrnehmung. — Essen, 2001.

⁸² Bühl W. (Hrsg.). Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. 5Bde. — Wien, 1970.

⁸³ Rauchensteiner M. Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. — Wien, 2013.

⁸⁴ Duppler J. Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. — München, 1999.

⁸⁵ Geis A., Müller H. (Hg.). Schattenseiten des Demokratischen Friedens. Zur Kritik einer Theorien liberaler Außen-und-Sicherheitspolitik. — Frankfurt am Main, 2007; Mommsen W. Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. — Stuttgart, 2002.

⁸⁶ Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. — Nationalsozialismus und Bolschewismus. — Frankfurt am Main, 1987; Weinrich A. Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus. — Essen, 2013.

⁸⁷ Barth B. Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg. — Düsseldorf, 2003; Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung historischen Tabus. — Düsseldorf, 1977; Segesser D. Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive. — Wiesbaden, 2010; Rother R. (Hrsg.). Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung. — Berlin, 2004; Loth W. Europas Einigung. Eine unvollendete Geschichte. — Frankfurt am Main, 2014.

⁸⁸ Conrad S. Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich. — München, 2006; Ulrich B., Ziemann B. (Hrsg.). Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg. Frankfurt am Main, 1997.

⁸⁹ Grossbongardt A., Klusmann U., Mohr J. (Hrsg.). Der Erste Weltkrieg. Die Geschichte einer Katastrophe. — München, 2014.

⁹⁰ Еврокомиссия не будет отмечать 100-летие первой мировой из политкорректности. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/86633/>

⁹¹ König H. (Hrsg.). Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationalen Erinnerungen und gemeinsamer Identität. — Bielefeld, 2008.

REFERENCES

1. Angelow, J. (Hrsg.). (2011). *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*. Berlin [in Deutsch].
2. Bachinger, B., & Dornik, W. (2013). *Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrung - Wahrnehmung - Kontext*. Innsbruck [in Deutsch].
3. Barth, B. (2003). *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg*. Düsseldorf [in Deutsch].
4. Baumgart, W. (1966). *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende Ersten Weltkrieges*. Wien [in Deutsch].
5. Beaupre, N. (2009). *Das Trauma des großen Krieges 1918 bis 1933*. Darmstadt [in Deutsch].
6. Berghahn, V. (2003). *Der Erste Weltkrieg*. München [in Deutsch].
7. Bethmann Hollweg Theobald von. (1919–1921). *Betrachtungen zum Weltkrieg*. (2 Bde.). Berlin [in Deutsch].

8. Bernd, U., & Ziemann, B. (Hrsg.). (2008). *Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Ein historisches Lesebuch*. Essen [in Deutsch].
9. Böhme, K. (Hg.). (1975). *Aufrufe und Reden deutscher Professoren im Ersten Weltkrieg*. Stuttgart [in Deutsch].
10. Bönker, D. (2012). *Militarism at Global Age. Naval Ambitions in Germany and the United States before World War I*. Ithaca [in English].
11. Brandt, S. (2000). *Vom Kriegsschauplatz zum Gedächtnisraum. Die Westfront 1914–1940*. Baden-Baden [in Deutsch].
12. Bremm, K.-J. (2013). *Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Darmstadt [in Deutsch].
13. Bruendel, S. (2003). *Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die Ideen 1914 und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*. Berlin [in Deutsch].
14. Bühl, W. (Hrsg.). (1970). *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk*. (5Bde). Wien [in Deutsch].
15. Canis, K. (1997). *Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890–1902*. Berlin [in Deutsch].
16. Castan, J. (2007). *Der Rote Baron. Die ganze Geschichte den Manfred von Richthofen*. Stuttgart [in Deutsch].
17. Chickering, R. (2009). *Freiburg im Ersten Weltkrieg. Totaler Krieg und städtischer Alltag 1914–1918*. Paderborn [in Deutsch].
18. Clark, Ch. (2000). *Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten deutschen Kaisers*. München [in Deutsch].
19. Clay, C. (2006). *König, Kaiser, Zar. Drei königliche Cousins, die die Welt in den Krieg trieben*. München [in Deutsch].
20. Clemenceau, G. (1930). *Größe und Tragik eines Sieges*. Stuttgart [in Deutsch].
21. Conrad, S. (2006). *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München [in Deutsch].
22. *Das Deutsche Reich und der Ersten Weltkrieg*. (2002). München [in Deutsch].
23. *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs*. (1985). München [in Deutsch].
24. *Der Dreibund. Europäische Großmacht und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. (2000). Wien [in Deutsch].
25. *Der Erste Weltkrieg 1914–1918*. (2010). Wien [in Deutsch].
26. *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung historischen Tabus*. (1977). Düsseldorf [in Deutsch].
27. *Der Weg in den Abgrund. Deutsche Außenpolitik 1902–1914*. (2011). Paderborn [in Deutsch].
28. *Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europas 1900–1914*. (2010). Berlin [in Deutsch].
29. *Die Große Politik der Europäischen Kabinette (1871–1914)*. (40 Bände). (1922–1927). Berlin [in Deutsch].
30. Dülffer, J., & Krumeich, G. (Hrsg.). (2002). *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918*. Essen [in Deutsch].
31. Duppler, J., & Groß, G.P. (Hrsg.). (1999). *Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. München [in Deutsch].
32. Evrokommisija ne budet otmechat' 100-letie pervoj mirovoj iz politkorrektnosti. Retrieved from <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/86633/>
33. Falkenhayn, E. von. (1920). *Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschliefungen*. Berlin [in Deutsch].
34. Feldman, G. (1985). *Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918*. Berlin [in Deutsch].

35. Fenske, H. (2013). *Der Anfang vom Ende des alten Europa. Die alliierte Verweigerung von Friedensgesprächen 1914–1918*. München [in Deutsch].
36. Fesser, G. (1991). *Reichskanzler Bernhard Fürst von Bülow. Eine Biographie*. Berlin. [in Deutsch].
37. Flasch, K. (2000). *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg*. Berlin [in Deutsch].
38. Fischer, F. (1961). *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Düsseldorf [in Deutsch].
39. Foch, F. (1931). *Meine Kriegerinnerungen 1914–1918*. Leipzig [in Deutsch].
40. Fromkin, D. (2005). *Europas letzter Sommer. Die scheinbar friedlichen Wochen vor dem Ersten Weltkrieg*. München [in Deutsch].
41. Geiss, I. (Hg.). (1963–64). *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*. 2Bde. Hannover [in Deutsch].
42. Geis, A., & Müller, H. (Hg.). (2007). *Schattenseiten des Demokratischen Friedens. Zur Kritik einer Theorien liberaler Außen-und-Sicherheitspolitik*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
43. Gerhard, P. Groß (Hrsg.). (2006). *Die vergessene Front - der Osten 1914–1915. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. Paderborn [in Deutsch].
44. Groener, W. (1957). *Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg*. Göttingen [in Deutsch].
45. Grossbongardt, A., Klussmann, U., & Mohr, J. (Hrsg.). (2014). *Der Erste Weltkrieg. Die Geschichte einer Katastrophe*. München [in Deutsch].
46. Gusse, F. (1940). *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*. Leipzig [in Deutsch].
47. Haffner, S., & Venohr, W. (1982). *Das Wunder an der Marne. Rekonstruktion der Entscheidungsschlacht des Ersten Weltkriegs*. Bergisch-Gladbach [in Deutsch].
48. Hardach, G. (1973). *Der Erste Weltkrieg 1914–1918*. München [in Deutsch].
49. Hentzschel, R. (2008). *Festungskrieg im Hochgebirge. Der Kampf um die österreichischen und italienischen Hochgebirgsforts im Ersten Weltkrieg*. Bozen [in Deutsch].
50. Hermes, M. (2012). *Krankheit Krieg. Psychiatrische Deutungen des Ersten Weltkrieges*. Essen [in Deutsch].
51. Herre, F. (1993). *Kaiser Wilhelm II. Monarch zwischen den Zeiten*. Köln [in Deutsch].
52. Herzog, B. (2009). *Die deutschen U-Boote 1906–1966*. Erlangen [in Deutsch].
53. Hildermeier, M. (2013). *Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution*. München [in Deutsch].
54. Hillmann, J., & Nägler, F. (Hg.). (2009). *Skaderraxschlacht. Vorgeschichte–Ereignis–Verarbeitung*. München [in Deutsch].
55. Hirschfeld, G. (2013). *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. München [in Deutsch].
56. Hirschfeld, G., Krumeich, G., & Renz, I. (Hrsg.). (2006). *Die Deutschen an der Somme. Krieg. Besatzung. Verbrannte Erde*. Essen [in Deutsch].
57. Höbelt, L. (2015). *Stehen oder Fallen? Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg*. Wien [in Deutsch].
58. Hoegen, J. von. (2007). *Der Held von Tanneberg. Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos*. Weimar [in Deutsch].
59. Holger, A. (1994). *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München [in Deutsch].
60. Holzer, A. (2008). *Das Lächeln der Henker. Der unbekannteste Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Darmstadt [in Deutsch].
61. Howard, M. (2004). *Kurze Geschichte des Ersten Weltkriegs*. München [in Deutsch].

62. Hubatsch, W. (1955). *Die Ära Tirpitz. Studien zur deutschen Marinepolitik 1890–1918*. Göttingen [in Deutsch].
63. Hürter, J., & Rusconi, E. (Hg.). (2007). *Der Kriegseintritt Italiens im Mai 1915*. München [in Deutsch].
64. Iz stat'i Karla Tuhol'skogo Ohranjaemyj teatr voennyh dejstvij, opublikovannyj v ezhenedel'nike Die Weltbühne k semnadcatoj godovshhine nachala Pervoj mirovoj vojny. 4 avgusta 1931 g. *Istorija Germanii XX veka v novom izmerenii: istochniki, statistika, hudozhestvennye dokumenty*. (2008). Moskva [in Russian].
65. Iz svidetel'stv Paulja fon Gindenbura v komitete po rassledovaniju prichin porazhenija Germanii. 18 nojabrja 1919 g. *Istorija Germanii XX veka v novom izmerenii: istochniki, statistika, hudozhestvennye dokumenty*. (2008). Moskva [in Russian].
66. Jahr, C. (1998). *Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918*. Göttingen [in Deutsch].
67. Jansen, A. (2005). *Der Weg in den Ersten Weltkrieg. Das deutsche Militär in der Julikrise 1914*. Marburg [in Deutsch].
68. Janßen, K.-H. (1967). *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916)*. Göttingen. [in Deutsch].
69. Jerabek, R. (1982). *Die Brussiliwiffensive 1916. Ein Wendepunkt in der Koalitions-kriegführung der Mittelmächte*. (2 Bde). Wien [in Deutsch].
70. Jörg, F. (2014). *14–18. Der Weg nach Versailles*. Berlin [in Deutsch].
71. Jörn, L. (2014). *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*. München [in Deutsch].
72. Kluge, U. (1985). *Die deutsche Revolution 1918–1919. Staat, Politik und Gesellschaft zwischen Weltkrieg und Kapp-Putsch*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
73. Klussmann, U., & Mohr, J. (Hrsg.). (2014). *Kaiser Reich. Deutschland unter Preußischer Herrschaft. Vom Bismarck bis Wilhelm II*. Berlin [in Deutsch].
74. Koch, B. (2014). *Den Gegner schützen? Zu einer aktuellen Kontroverse in der Ethik des bewaffneten Konflikts*. Baden-Baden [in Deutsch].
75. Kocka, J. (1973). *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918*. Göttingen [in Deutsch].
76. Koenen, G. (2005). *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten. 1900–1945*. München [in Deutsch].
77. König, H. (Hrsg.). (2008). *Europas Gedächtnis. Das neue Europa zwischen nationalen Erinnerungen und gemeinsamer Identität*. Bielefeld [in Deutsch].
78. Kreutzer, Ch. (2012). *Dschihad für den deutschen Kaiser. Max von Oppenheim und die Neuordnung des Orients (1914–1918)*. Graz [in Deutsch].
79. Krumeich, G. (2014). *Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen*. München [in Deutsch].
80. Kruse, W. (2011). *Der Erste Weltkrieg*. Darmstadt, 2009 [in Deutsch].
81. Kruse, W. (1993). *Krieg und nationale Integration. Eine Neuinterpretation des sozialdemokratischen Burgfriedenschlusses 1914/1915*. Essen [in Deutsch].
82. Kumereich, G. (2014). *Der Erste Weltkrieg. Die 101 wichtigsten Fragen*. München [in Deutsch].
83. Krumeich, G. (2010). *Der Grosse Krieg. Deutschland und Frankreich im Ersten Weltkrieg 1914–1918*. Essen [in Deutsch].
84. Krumeich, G. (Hrsg.). (2001). *Versailles 1919. Ziele — Wirkung — Wahrnehmung*. Essen [in Deutsch].
85. Leidinger, H., Moritz, V., Moser, K., & Dornik, W. (2014). *Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegsführung 1914–1918*. St. Pölten [in Deutsch].

86. Linke, H. (1982). *Das zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917*. München [in Deutsch].
87. Loth, W. (2014). *Europas Einigung. Eine unvollendete Geschichte*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
88. Ludendorf, E. (1935). *Der totale Krieg*. München [in Deutsch].
89. Ludendorf, E. (1919). *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin [in Deutsch].
90. Luttwak, E. (2003). *Strategie. Die Logik von Krieg und Frieden*. Lüneburg [in Deutsch].
91. Lutz, R. (2011). *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945*. (5 Auflage). München [in Deutsch].
92. Mayerhofer, L. (2010). *Zwischen Freund und Feind — Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*. München [in Deutsch].
93. Max von Baden. (1927). *Erinnerungen und Dokumente*. Berlin [in Deutsch].
94. Meinecke, F. (1946). *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen, Wiesbaden* [in Deutsch].
95. Michelka, W. (Hrsg.). (1994). *Der Erste Weltkrieg*. München [in Deutsch].
96. Moltke, H. von. (1922). *Erinnerungen — Briefe — Dokumente 1877–1916*. Stuttgart [in Deutsch].
97. Mommsen, W. (2002). *Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Stuttgart [in Deutsch].
98. Mommsen, W.J. (Hrsg.). (1996). *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*. München [in Deutsch].
99. Morelli, A. (2005). *Die Prinzipien der Kriegspropaganda*. Lüneburg [in Deutsch].
100. Münch, M. (2006). *Verdun. Mythos und Alltag einer Schlacht*. München [in Deutsch].
101. Münkler, H. (2013). *Der große Krieg. Die Welt 1914–1918*. Berlin [in Deutsch].
102. Neitzel, S. (2000). *Weltmacht oder Untergang. Die Weltreichslehre im Zeitalter des Imperialismus*. Paderborn [in Deutsch].
103. Nolte, E. (1987). *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
104. Oncken, H. (1933). *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges*. (2 Teile). Berlin [in Deutsch].
105. Oppelland, T. (1995). *Reichstag und Außenpolitik im Ersten Weltkrieg. Die deutschen Parteien und die Politik der USA 1914–1918*. Düsseldorf [in Deutsch].
106. Pesek, M. (2010). *Das Erste eines Kolonialreiches. Ostafrika im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
107. Pyta, W. (2007). *Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler*. München [in Deutsch].
108. Raithel, T. (1996). *Das Wunder der inneren Einheit. Studien zur deutschen und französischen Öffentlichkeit bei Beginn des Ersten Weltkrieges*. Bonn [in Deutsch].
109. Rauchensteiner, M. (2013). *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien [in Deutsch].
110. Ritter, G. (1940). *Machtstaat und Utopie*. Berlin [in Deutsch].
111. Ritter, G. (1968). *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland*. München [in Deutsch].
112. Rother, R. (Hrsg.). (2004). *Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung*. Berlin [in Deutsch].
113. Schmidt, A. (2006). *Belehrung, Propaganda, Vertrauensarbeit. Zum Wandel amtlicher Kommunikationspolitik in Deutschland (1914–1918)*. Essen [in Deutsch].

114. Schumann, F. (Hrsg.). (2013). *Was tun wir hier? Soldatenpost und Heimatbriefe aus zwei Weltkriegen*. Berlin [in Deutsch].
115. Sebald, P. (2013). *Die deutsche Kolonie Togo 1884-1914. Auswirkungen einer Fremdherrschaft*. Berlin [in Deutsch].
116. Segesser, D.M. (2010). *Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive*. Wiesbaden [in Deutsch].
117. Tirpitz, A. (1919). *Erinnerungen*. Leipzig [in Deutsch].
118. Ulrich, B., & Ziemann, B. (Hrsg.). (1997). *Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main [in Deutsch].
119. Ungarn-Sternberg, von J. (1996). *Der Aufruf «An die Kulturwelt». Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*. Stuttgart [in Deutsch].
120. Ute, D. (1989). *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Göttingen [in Deutsch].
121. Venohr, W. (1993). *Ludendorf. Legende und Wirklichkeit*. Berlin [in Deutsch].
122. Volkov, S. (2012). *Walther Rathenau. Ein jüdisches Leben in Deutschland*. München [in Deutsch].
123. Weinrich, A. (2013). *Der Weltkrieg als Erzieher. Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*. Essen [in Deutsch].
124. Werth, G. (1982). *Verdun. Die Schlacht und der Mythos*. Düsseldorf [in Deutsch].
125. Wette, W. (Hg). (1992). *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*. München [in Deutsch].
126. Wolf, K. (2008). *Gallipoli 1915. Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkrieg*. Sulzbach [in Deutsch].
127. Ziemann, B. (1997). *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923*. Essen [in Deutsch].

УДК (138)+(477):82-83“Л. Василевський”

Юлія Вялова

канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vialova@history.org.ua

ПРОБЛЕМИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛОГУ В ПУБЛІКАЦІЯХ ЛЕОНА ВАСИЛЕВСЬКОГО НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISY «BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI»

У статті аналізується зміст публікацій Л. Василевського про минуле та перспективи польсько-українських взаємин у Другій Речі Посполитій на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1932–1938), який відіграв значну роль в історії розбудови українсько-польських відносин. У міжвоєнний період Л. Василевський вважався «найпершим українофілом» у публіцистичних колах Другої Речі Посполитої. Особливу увагу приділено поглядам Л. Василевського на проблеми співіснування обох народів у межах однієї держави, що знайшли відображення на сторінках видання.

Ключові слова: Леон Василевський, «Biuletyn Polsko-Ukraiński», Друга Річ Посполита, польсько-український діалог.

Iuliia Vialova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vialova@history.org.ua

THE PROBLEMS OF POLISH-UKRAINIAN DIALOGUE IN LEON WASILEWSKI'S PUBLICATIONS ON THE PAGES OF THE «BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI» MAGAZINE

The article analyzes the content of Leon Wasilewski's publications about the past and prospects of Polish-Ukrainian relations in the Second Polish Republic on the pages of «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938), which played a significant role in the history of development of Ukrainian-Polish relations. Leon Wasilewski was considered as a «First Ukrainophiles» in the Second Polish Republic's journalistic circles in the interwar period. Special

attention is paid to Leon Wasilewski's views on the problems of both nations' coexistence in one state, as reflected in the pages of the publication.

Keywords: *Leon Wasilewski, «Biuletyn Polsko-Ukraiński», The Second Polish Republic, Polish-Ukrainian dialogue.*

Леон Василевський належить до найбільш знаних постатей польської історії ХХ століття¹. Це, насамперед, спричинено тією роллю, а скоріше багатьма ролями, які він у цій історії відіграв. Його особу сміливо можна віднести до співтворців незалежності Польщі, адже він брав участь майже у всіх подіях, пов'язаних з наближенням її відродження. Він був одним з найближчих соратників Юзефа Пілсудського і виконавцем його політичних проєктів у першому, найважчому періоді формування незалежної держави. Також зазвичай його ім'я пов'язують із діяльністю Польської соціалістичної партії. У перші роки незалежності він впритул займався міжнародною політикою, обіймаючи посаду міністра закордонних справ у першому польському уряді та представляючи інтереси Польщі на міжнародній арені. Останні роки його життя жодним чином не пов'язані з політикою і були присвячені публіцистичній та науковій роботі.

Кожне з цих завдань заповнювало фрагменти його 66-річного життя, яке становило водночас істотну частину польської історії.

У сучасній Україні ім'я Леона Василевського й досі залишається відомим вузькому колу фахівців-науковців, а для широкого загалу він відомий більше як батько визнаної за радянських часів польської письменниці Ванди Василевської. І цей факт доводиться констатувати з прикрістю, адже Л. Василевський не лише відіграв значну роль у становленні молоді Польської держави та у формуванні її східного кордону, але й зробив надзвичайно вагомий внесок у налагодження польсько-українського діалогу в міжвоєнний період. У Другій Речі Посполитій він уважався справжнім українофілом. У своїх поглядах на українські справи та своїми близькими зв'язками з українцями Л. Василевський був у польському суспільстві одним із нечисленних так званих «білих круків»², під впливом якого та неначе з його «школи» вийшло чимало польських публіцистів, що ставились до української проблеми інакше, ніж офіційна польська влада.

Вагому роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований 1932 р. місячник (згодом — тижневик) «Biuletyn Polsko-Ukraiński», редагований В. Бончковським³. Часопис мав на меті впливати на польську громадську думку, аби довести, що українці спроможні бути рівноправними партнерами в суспільно-політичному житті. Таким польським діячам і публіцистам, як Леон Василевський, а разом з ним — М. Хандельсман, С. Стемповський, С. Папроцький, Т. Голувка, А. Бохен-

ський, Г. Юзефський, Я.С. Лось — він давав змогу пропагувати на своїх сторінках політичну програму, яка закладала основи для перебудови польсько-українських відносин у дусі конструктивної співпраці. «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*» був присвячений найболючішому питанню Другої Речі Посполитої — українському — і ставив за мету залагодити польсько-українське протистояння в суспільстві, пропагуючи новий стиль польсько-українських відносин.

Потягом свого існування з 1932 до 1938 року вийшло близько 290 номерів «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*», обсягом приблизно 3000 сторінок. Аналіз змісту цього часопису показує, що його редактори вирішили, насамперед, впливати на польську публічну думку, щоби переконати її у тому, що українці здатні бути партнерами в політичному житті, а їхній культурний доробок може зацікавити багатьох поляків. Часопис давав змогу пропагувати українську справу самим українцям і в такій формі, в якій окремі публіцисти вважали за доречне. На його сторінках виступали люди різних професій із різними політичними поглядами, що не завжди збігалися з інтересами Польської держави⁴. Серед відомих у міжвоєнний період особистостей з українського суспільного середовища на сторінках «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» виступали С. Баран, В. Біднов, І. Бочковський, С. Хруцький, В. Дорошенко, Б. Лепкий, А. Крижанівський, П. Ковтун, М. Кордуба, І. Кедрин, В. Кубійович, Є. Маланюк, Р. Смаль-Стоцький, П. Сандрук та ін.⁵ Часопис надавав можливість українцям висловити власний погляд на проблему польсько-українських відносин, на політику польської влади щодо українців та відкрито критикувати останню. У політичній ситуації, яка склалася тоді, надзвичайно важливим був психологічний аспект — сторони мали принаймні спершу почути одна одну, для того аби усвідомити глибину проблеми, а тоді вже шукати шляхів її розв'язання. Редакція «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» зробила все від неї залежне для вільного обміну думками, для творення позитивного польсько-українського дискурсу⁶.

Метою нашої статті є аналіз публікацій Л. Василевського на шпальтах «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*», в яких аналізувалося минуле та сучасний стан польсько-українських взаємин у форматі Другої Речі Посполитої. Такий плідний публіцист, як Л. Василевський, активно друкувався з означених проблем і на шпальтах інших, близьких за спрямуванням і зацікавленістю українською проблематикою, польських видань. За своє життя він співпрацював приблизно з 70 періодичними виданнями. Більшість матеріалів, які висвітлювали становище меншин та національну політику Польщі, були опубліковані у збірнику «*Sprawy Narodowościowe*» протягом 1921–1939 рр., що видавався під грифом Інституту досліджень національних справ у Варшаві (*Instytut Badań Spraw Narodowościowych*),

який Л. Василевський очолив з 1931 р. На шпальтах «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» він опублікував декілька статей: «*O drogi porozumienia*» (1932), «*Wnoiski konjunkturalne*» (1933), «*Fatalna synteza*» (1934).

Напевно, не було на той час жодної інституції чи видання, пов'язаних з українською справою, в яких не брав би діяльної участі Л. Василевський. Зрозуміло, що він не міг обійти увагою «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*». До того ж, видання надавало можливість таким публіцистам, як Л. Василевський, пропагувати на своїх шпальтах політичну програму, яка заклала основу для перебудови польсько-українських відносин у дусі конструктивної співпраці. Ця програма спиралася передусім на тезу, що слід відкинути намагання національної асиміляції українців. Держава має повернути до себе цю суспільність, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі.

Передусім, політика злагоди, на думку видавців «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*», мала ґрунтуватися на визнанні українців окремою нацією. «На запитання, чи існує українська нація, відповідаємо: якби не існувало нації, а лише українська етнографічна маса, потрібно було б допомогти їй досягти національної свідомості. Навіщо і для чого? Щоб не мати на Сході справу з 90 мільйонами великоросів плюс 40 мільйонів “малоросів”»⁷.

Загалом маємо зазначити, що проблеми української національної ідентичності в Другій Речі Посполитій посідають особливе місце у творчій спадщині Л. Василевського.

У польській публіцистиці міжвоєнного періоду точилася полеміка стосовно назв «українець», «русин», «український», «русинський», «руські». Л. Василевський не зміг залишатись осторонь цієї полеміки та обійняв місце в найбільш радикальному таборі політиків і публіцистів, які обстоювали проукраїнську позицію. Він був не лише палким прихильником уживання назви «Україна», «українець», а й одним із перших польських публіцистів, які на практиці користувалися цією термінологією, назвавши одну із своїх праць «Україна та українська справа»⁸. Л. Василевський подав свою власну теорію походження та розповсюдження назв «Україна» й «українці». Вважав, що недалекоим є той час, коли все польське суспільство перейде до «української» номенклатури⁹.

Інша гостра проблема польсько-української політичної полеміки — чисельність українців у Другій Речі Посполитій — також знайшла відображення в його творчості. Л. Василевський був єдиним з польських публіцистів, хто приділив цій проблемі найбільше уваги, перевібивши як офіційну польську статистику, так і цифри, надані українською стороною. При проведенні власних розрахунків, він застосував два методи, в основі яких були національний та віросповідний критерії. За його висновками

кількість українців у Другій Речі Посполитій становила 4 686 000 осіб. З такою цифрою погоджується сьогодні більшість українських і польських дослідників. Л. Василевський вивів свій власний результат, піддавши сумніву як показники офіційної польської статистики, так і цифри української сторони¹⁰.

Заснування «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» відбулося в руслі «прометеїстського» руху — політичного руху, що постав після Першої світової війни як реакція представників інтелектуальної думки на тодішню геополітичну ситуацію в Східній Європі. Цю концепцію можна цілком вважати подальшим розвитком сформульованої Ю. Пілсудським федеративної концепції у стосунках зі східними сусідами. «Польський прометеїзм — це комплекс ідейних інтересів польської політичної думки, що переймається проблемою визволення поневолених народів на Сході і особливо в Росії (СРСР)»,¹¹ — писав В. Бончковський, палкий пропагандист ідей «прометеїзму». Зазначимо, що ця концепція так і залишилася політичним проектом, не знайшовши реалізації у реальному житті.

Після вбивства Тадеуша Голувка (29 серпня 1931 р.), ідеолога та засновника концепції «прометеїзму», в якому звинуватили ОУН і яке багатьом українцям видавалося польською провокацією, «прометеїзм» з площини реальної політики остаточно переходить до царини етики й пропаганди. Це вбивство збільшило напруження в польсько-українських відносинах, оскільки було вбито видатного діяча, одного з творців прометеїстського руху та самовідданого прихильника незалежності України. Ця подія, за словами самого В. Бончковського, стала своєрідним каталізатором посиленого вивчення польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій¹². 1932 р. польська влада створює «*Biuletyn polsko-ukraiński*», що виходив до 1938 р., спочатку один раз на місяць, а з 17 червня 1933 р. — щотижня. На думку більшості дослідників, «*Biuletyn polsko-ukraiński*» постав з ініціативи Експозитури Другого відділу польського Генерального штабу, що координував усю політику «прометеїзму»¹³. З погляду польського історика А. Хойновського, існував формальний зв'язок «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» з урядовою адміністрацією: ініціатива заснування часопису належала Другому відділу за погодженням з відповідними підрозділами Міністерства військових справ (Національний відділ), Міністерства закордонних справ (Східний відділ). Експозитура Другого відділу здійснювала постійний контроль над політичною лінією видання. Усі важливі статті мусили бути спочатку затверджені нею, а статті, які стосувалися внутрішніх справ Польської держави, ще й Міністерством військових справ¹⁴. Нове видання за редакцією Влодзімежа Бончковського мало на меті «створення... в українському суспільстві психічно-політичного пропольського комплексу», насамперед, у середо-

вищах «дотепер антипольських»¹⁵. Зі шпальт видання приверталася увага до української історії, важливих геополітичних аспектів, а також до драматичних подій у радянській Україні. На сторінках часопису порушувалися суспільно-політичні й економічні питання, були репрезентовані рубрики «Політика та конфесійні, суспільні й економічні справи», «Рецензії і полеміки», «Літературний відділ», де надавалася інформація про українсько-польські взаємини й активно обговорювалися проблеми українсько-польського політичного діалогу в його багатоаспектному вимірі. Із першого ж числа автори часопису демонстрували своє ставлення до українсько-польських відносин крізь призму «прометеїстського» руху, мета якого — створення об'єднання визволених народів, що разом із Польщею захищатимуть свої терени від Росії¹⁶. Редакція часопису не акцентувала уваги на зв'язках з органами державної влади й створювала ліберальну атмосферу на його шпальтах.

У своїй першій статті на сторінках цього видання «O drogi porozumienia» Л. Василевський з радістю вітав перший зошит «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» як здоровий симптом у справі пошуку нових шляхів у відносинах між поляками та українцями, тим більше, що цей часопис був розрахований на молоде покоління обох національностей. Водночас він наголошував, що слід усвідомлювати всю важкість завдання. «Бо стільки вже в польсько-українських відносинах нагромаджено труднощів всілякого роду, що треба бути великим оптимістом і мати велику віру в успіх розпочатої акції, аби не звернути з обраного шляху, не отримавши спершу жодних результатів»¹⁷. Публіцист констатував, що труднощі польсько-українського порозуміння сягають глибоким корінням і в минуле, і в сукупність десятирічних взаємин та пов'язані з різницею сьогоденного становища як поляків, з одного боку, так і українців, з іншого. «Не треба тішити себе надією, що традиція польсько-українських відносин — це легенда селянського співжиття двох «братніх», як то зазвичай кажуть, народів. Ні — це є пригадування запеклої боротьби від найдавніших часів. Кількасотлітня історія залишила по собі стільки запеклої крові і таке нагромадження руїн, що праця усунення їх із пам'яті та з дійсності не піде ані легко, ані швидко»¹⁸. Однією з причин такого трагічного складання українсько-польських взаємин Л. Василевський уважав геополітичне положення Польщі та України й змінну в часі й просторі спільну лінію кордону. Він наголошував, що поляки перебувають у набагато кращому становищі й мають бути задоволені своїм станом, а українці й досі не можуть говорити з ними «як вільні з вільними і рівні з рівними». І тому на поляків покладається завдання створення таких умов, за яких би і польсько-українські відносини вийшли на новий рівень, який задовольнив обидві сторони. Загалом у цій невеличкій статті

Л. Василевський поставив більше запитань, ніж відповідей щодо державного існування українців у Другій Речі Посполитій. «Чому статті нової польської Конституції, які гарантують рівноправність українського населення, на практиці завжди залишаються «пустим звуком»? Чому молоді українці, що закінчили школу, мають їхати до Чехословаччини для подальшого навчання, щоби потім з користю працювати на рідній для них польській землі? Чому на Волині зовсім немає українських шкіл, для чого там існує утраквістичний виклад навіть у тих навчальних закладах, де зовсім немає польських дітей, і чому так не вистачає українських учителів? Чому в Києві, Харкові чи Одесі виходять коштом уряду «радянських загарбників» не лише агітаційні брошури, але й сотні українських наукових праць, натомість у бюджеті Польської республіки немає жодних коштів на Товариство ім. Шевченка у Львові? Чому в Польській державі в царині релігії вважається правомірною політика україножертства?». На його думку, «... якщо знайдеться відповідь на всі ці запитання, то це буде набагато корисніше й важливіше, ніж найліпше сконструйована формула майбутнього співіснування двох народів»¹⁹.

Розглядаючи в цій статті загострення польсько-українських відносин усередині держави, Л. Василевський покладав відповідальність насамперед на поляків, бо вважав, що незалежне становище Польщі зобов'язує її шукати нові шляхи, бажані й корисні для обох сторін: «Безумовно, спільність інтересів Польщі та України, зрозуміла ширше, із загальнонаціональної позиції, може бути рушієм великої ваги. Однак той рушій зможе діяти плідно й швидко лише тоді, коли буде спиратися на щирі згоду, яка виключатиме будь-яку двозначність. І ми, поляки, мусимо добре усвідомлювати те, чого українці можуть чекати від нас, а українці повинні добре осягнути, на що можуть розраховувати з нашого боку. З цього потрібно починати польсько-українське зближення, бо це зближення повинно супроводжуватися взаємним пізнаванням, з якого виникатиме порозуміння»²⁰.

В основному на сторінках часопису пропагувалася теза, що слід відкинути намагання національної асиміляції українців. Держава має повернути до себе цю частину суспільства, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі. Насамперед вимагалася, щоби на урядовому рівні було покладено край негачії термінів «українець», «український», щоби на публічних будівлях тих воєводств, де проживало українське населення, були двомовні написи, щоби на терені Галичини й Волині не існувало обмежень щодо української мови, щоби із шкільних підручників вилучили зміст, який зачіпав українську національну гордість, а зі шкільної програми — книжки, які принижували українську людяність або заперечували мужність

солдатів українського війська, котрі боролися за волю вітчизни, й, нарешті, вони вимагали свободи у використанні української національної символіки та офіційного дозволу на виконання патріотичних пісень. У сфері освіти передбачалося усунути двомовність у школах, повернути українським гімназіям, що стали державними, статус приватних, а також відкрити у Львові український університет²¹.

У статті «Wnoiski konjunkturalne» Л. Василевський проаналізував суть незалежницьких прагнень українців²². Для публіциста самостійна Україна була міжнародною проблемою і питанням, яке неодмінно стояло в колі польських національних інтересів²³. Завдання польської сторони він убачав у підтримці українських незалежницьких прагнень і сприянні розвитку осередків української культури: «Безумовно, політична короткозорість і засліплення нинішньою кон'юктурою деякий час ще буде приносити смутні тріумфи. Але завданням людей, які випереджають думкою інтереси сьогоденного дня, є виголошення тої правди, що кон'юнктура є явищем перехідним і змінним, натомість держава вимагає такої політики, яка б не призвела до поразки за жодної кон'юнктури. Таким має бути висхідний пункт польської політики»²⁴.

Загалом Л. Василевський уважав, що становище української меншини Другої Речі Посполитої було набагато кращим, порівняно з населенням інших українських територій, які опинилися в складі інших держав. У Чехословаччині, на його думку, українська територія, поділена між Словаччиною та Карпатською Руссю, була дуже дрібною та занадто віддаленою від головних осередків українського життя аби відігравати якусь важливу роль у загальноукраїнському житті. Дрібна буковинська частина української національної території, яка опинилася в складі Румунії, мала, на його думку, ще менше загальнонаціональне значення. Що вже було казати про радянську Україну: «На Радянській Україні та на тих територіях, які згідно з рішенням Москви не потрапили до Радянської України, стан українського питання сьогодні є таким, що після ліквідації всіляких некомуністичних проявів української культури політика радянської диктатури перейде вже до ліквідації комуністичних проявів цієї культури і до фізичного винищення української національності»²⁵.

Слід пам'ятати, що насамперед Л. Василевський залишався польським патріотом. Як активного політика, який звертався до національної проблематики, його хвилювали конкретні й актуальні питання, а ті чи інші наукові узагальнення обов'язково мали вихід у практичну площину. Після травневого перевороту 1926 р., з яким представники національних меншин пов'язували великі сподівання щодо лібералізації національної політики, Л. Василевський писав та друкувався мало, вочевидь, переживаючи небажання і неспроможність його однопартійців реалізувати гасла

«прометеїзму» в царині практичної політики. Його останню статтю «Fatalna synteza», присвячену українському питанню, було опубліковано в листопаді 1934 р., за два роки до смерті, на сторінках «Biuletyn polsko-ukraiński»²⁶. У цій статті автор передав весь свій смуток щодо ставлення польського суспільства до української меншини. З жалем він констатував, що польська влада ставиться до українців так само, як і свого часу царська Росія до поляків, ба навіть гірше: на теперішній час поляки дивляться на українців не просто крізь «російські окуляри», а крізь «червоні окуляри» (натякаючи на людиноненависницьку радянську політику стосовно українців Наддніпрянщини)²⁷.

Л. Василевський розумів український погляд, спираючись на багаторічні дослідження, спостереження та роздуми над розвитком історичних зв'язків польського й українського народів. Судячи з вищенаведених цитат його публіцистики, він небезпідставно вважався в Другій Речі Посполитій справжнім українофілом. Таке само означення отримали від тогочасного польського суспільства й В. Бончковський, Т. Голувка, Г. Юзефський та інші прихильники «прометеїстського» руху. Воно настільки часто вживалося, що редактору «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» довелось відповісти на нього статтею «Nie jesteśmy ukrainofilami», в якій він пояснив свої погляди та обґрунтував їх: «Єдиним джерелом нашої активності у сфері національних проблем Речі Посполитої є належно, реально зрозумілі Благо і Честь Польщі. І нічого більше (...) Знаємо, що могутню Польщу збудуємо єдино і тільки великими кроками великої внутрішньої і зовнішньої політики. Знаємо, що наша міць полягає не у зменшенні українських сил (білоруських чи литовських), а в накресленні спільного напрямку руху, у спільному експансивному зусиллі, у спільному піднесенні охопленого нашими національними кордонами балтійсько-чорноморського міжмор'я до ролі всесвітнього. Українізм (білорусинізм і литовськість) трактуємо як свого союзника, його органічний і здоровий розвиток з усвідомленням власної мети й експансії трактуємо як зміцнення наших сил. І тому кричимо: «Україна мусить бути вільною!» І тому питання нашої щирості чи нещирості, проблема наших почуттів до українців є питанням наївним та академічним. «Любимо» Україну, за словами Євгена Чикаленка, «до глибини власної кишені», і ніхто нам не дорікне відсутністю щирості в турботі про її вигоду»²⁸.

В останні роки виходу у світ «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» ефективно розв'язання давнього і вже б, здавалось, звичного питання взаємовідносин двох народів видавалося як ніколи актуальним. Однією з причин потреби зближення українців і поляків, стабільності Польщі була загроза з боку нацистської Німеччини, не менш агресивними були й наміри СРСР. На сторінках тижневика тільки й мови було про те, як

розв'язати проблему нормалізації взаємин, проте жоден із авторів так і не зміг запропонувати чіткої програми²⁹. Після опублікування 1937 року статті В. Бончковського «Idziemy ku nowej chmielniczyźnie», що містила в собі критику національної політики урядів Другої Речі Посполитої, за рекомендацією військового міністерства видання було ліквідоване³⁰. Останній номер часопису опубліковано в січні 1939 р. Замість «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» з'явилося щомісячне видання «Problemy Europy Wschodniej», публікацію якого було перервано вибухом Другої світової війни.

Проте не можна вважати, що існування часопису було зовсім безслідним. Його завдання полягало у зверненні до польського читача й до польського суспільства задля формування відповідної громадської думки з ідеєю польсько-українського порозуміння. Основну функцію своїх видань В. Бончковський вбачав у переборенні негативних стереотипів і поширенні правдивих відомостей про українців та Україну передусім у середовищі пересічних поляків. Уже наприкінці свого творчого шляху на запитання журналіста про те, що думає зараз про тодішній «Biuletyn polsko-ukraiński», письменник відповів: «Коли думаю про «Biuletyn», то його місію бачу передусім у тому, що він забезпечив форум обміну поглядів на тему майбутнього польсько-українських стосунків. Писали там дуже відомі люди, і не бракувало контраверсій чи полемік. Багато заслуг «Biuletynu» були очевидними. З історичного погляду там надруковано інформацію та спогади, котрі сьогодні є цінним матеріалом для істориків, особливо тих, які займаються війною 1920 року та польсько-українським союзом. Хто знає, чи не варто сьогодні подумати над таким місячником, який був би присвячений стосункам по лінії Варшава-Київ». А потім додав: «Та насправді мене найбільше радувала публіцистика на сторінках «Biuletynu». Видання виконувало свою місію, і праця в тому колективі людей приносила задоволення. Нам здавалося, що можемо формувати, чи хоча би впливати на взаємини. Тому те, що там писав, і сьогодні є для мене важливим»³¹.

«Biuletyn polsko-ukraiński» залишається для сучасних дослідників цінним джерелом вивчення міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій загалом та польсько-українських взаємин міжвоєнної доби зокрема.

Беручи участь у публічній дискусії на тему українсько-польських відносин, Л. Василевський спирався на багаторічні дослідження, спостереження та роздуми над розвитком історичних зв'язків польського й українського народів. Водночас він завжди залишався палким польським патріотом. Як переконаний пілсудчик Л. Василевський вважав, що виникнення на карті незалежної Української держави буде лише на користь

Польщі, бо слугуватиме своєрідним «оборонним валом» від зазіхань Росії. Він передбачав, що суверенна Українська держава візьме свій початок на Наддніпрянській Україні.

Найширше уявлення про політичні погляди та наукові здобутки Л. Василевського дають його наукові й публіцистичні праці. Їх бібліографія налічує 1367 назв, серед яких 85 книжок і брошур³². Вона свідчить про його надзвичайну наукову та публіцистичну активність. Публіцистика Леона Василевського на шпальтах «*Biuletynu polsko-ukraińskiego*» посідає особливе місце в його науковій та публіцистичній спадщині та залишається яскравим прикладом вираженого погляду справжнього інтелектуала на проблеми польсько-українського порозуміння. Пізніше саме з його «школи» вийшло чимало польських публіцистів, що ставились до української проблеми інакше, ніж офіційна польська влада.

¹ *Stochewska B.* Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. — Kraków, 1998. — 397 s.; *Зашикільняк Л.* Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К.: «Либідь», 1993. — С. 142–150.

² *Kedryn I.* Białe kruki // *Kultura*. — 1977. — Nr. 10 (361). — S. 71–80.

³ Див.напр.: *Рубльов О. С.* Бончковський Володимир // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 339; Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. (За ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк, переклад С. Гірка). — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — С. 145–150, 427; *Яручик О.* Володимир Бончковський — речник польсько-українського культурного зближення // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. — Луцьк: РВВ «Вежа» Східноєвроп. Нац.ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. — Т. 2. — С. 117–119; *Cisek J.* Tylko razem. Włodzimierz Bączkowski // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. — Nr. 5–6 (88–89) — maj-czerwiec, 2008. — S. 76–83.

⁴ *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К.: Либідь, 1993. — С. 213.

⁵ *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К.: Либідь, 1993. — С. 213.

⁶ *Кравченко С.* Українські автори часопису «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*» (Варшава, 1932–38) // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / Відп. ред. М.М. Романюк; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства. — Львів, 2011. — Вип. 1 (19). — С. 480.

⁷ *Bączkowski W.* «Abecadło problemu polsko-ukraińskiego» // *Biuletyn polsko-ukraiński*. — 1938. — Nr. 2. — S. 2.

⁸ *Wasilewski L.* [Płochocki L.] Ukraina i sprawa ukraińska. — Kraków, 1912. — XII+224 s.

⁹ *Wasilewski L.* Ruski, rusiński czy ukraiński. // *Sprawy Narodowościowe*. — 1927. — Nr. 4. — S. 388–392.

¹⁰ *Wasilewski L.* Istotna liczba Ukraińców w Polsce // *Sprawy Narodowościowe*, 1927, t. 1, nr. 3. — S. 228–236.

- ¹¹ *Bączkowski W.* Grunwald czy Piławce. — Warszawa, 1935. — 208 s.
- ¹² *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich // «Niepodległość». — 1986. — Т. XIX. — S. 119.
- ¹³ *Chojnowski A.* Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach. — Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1979. — S. 192; *Комар В.Л.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.). — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. — С. 273–274.
- ¹⁴ *Chojnowski A.* Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. — Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, 1979. — S. 193.
- ¹⁵ *Комар В.Л.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.). — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. — С. 193.
- ¹⁶ *Радишевський Р.* «Biuletyn polsko-ukraiński» в історії українсько-польського діалогу культур // Київські полоністичні студії. — Т. XVIII. — Київ, 2011. — С. 10.
- ¹⁷ *Wasilewski L.* O drogi porozumienia. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1932. — Nr. 2. — S. 2.
- ¹⁸ *Wasilewski L.* O drogi porozumienia. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1932. — Nr. 2. — S. 3.
- ¹⁹ *Wasilewski L.* O drogi porozumienia. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1932. — Nr. 2. — S. 4.
- ²⁰ *Wasilewski L.* O drogi porozumienia. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1932. — Nr. 2. — S. 3.
- ²¹ *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — К.: Либідь, 1993. — С. 214.
- ²² *Wasilewski L.* Wnioski koniunkturalne. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1933. — Nr. 24. — S. 3.
- ²³ *Wasilewski L.* Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. — Warszawa, 1934. — 146 s.
- ²⁴ Цит. за: *Кравченко С.* Україна в геополітичній концепції польських прометеїстів на шпальтах часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński Wasikewski» (Варшава 1932–1938) // Київські полоністичні студії. — Т. XVIII. — Київ, 2011. — С. 19.
- ²⁵ *Wasikewski L.* Wnioski koniunkturalne // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1933. — Nr. 24. — S. 2.
- ²⁶ *Wasilewski L.* Fatalna synteza. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1934. — Nr. 45. — S. 1–3.
- ²⁷ *Wasilewski L.* Fatalna synteza. // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1934. — Nr. 45. — S. 3.
- ²⁸ Цит. за: *Кравченко С.* Україна в геополітичних концепціях польських прометеїстів на шпальтах часопису «Biuletyn polsko-ukraiński» (Варшава 1932–1938) // Київські полоністичні студії. — Т. XVIII. — Київ, 2011. — С. 20.
- ²⁹ *Бурдега Т., Кость С.* «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938) як відображення спроби українсько-польського порозуміння // Вісник Львівського університету. — 2011. — Вип. 35. — С. 135.
- ³⁰ *Bączkowski W.* Idziemy ku nowej chmielniczyźnie // «Biuletyn polsko-ukraiński». — 22 sierpnia 1937. — Nr. 221.
- ³¹ *Кравченко С.* Україна в геополітичних концепціях польських прометеїстів на шпальтах часопису «Biuletyn polsko-ukraiński» Ік (Варшава 1932–1938) // Київські полоністичні студії. — Т. XVIII. — Київ, 2011. — С. 21.
- ³² Bibliografia prac Leona Wasilewskiego. Zestawił W. Pobóg-Malinowski // Niepodleglosc, Т. XVI, Warszawa. — 1937. — S. 279–320.

REFERENCES

1. Bączkowski, W. (1938). Abecadło problemu polsko-ukraińskiego. *Biuletyn polsko-ukraiński*, 2, 2 [in Polish].
2. Bączkowski, W. (1935). *Grunwald czy Piławce*. Warszawa [in Polish].
3. Bączkowski, W. (1937). Idziemy ku nowej chmielnicy. *Biuletyn polsko-ukraiński*, 221 [in Polish].
4. Bączkowski W. (1986). Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich. *Niepodległość*, XIX, 119 [in Polish].
5. Burdeha T., & Kost' S. (2011). Biuletyn Polsko-Ukraiński (1932–1938) iak vidobrazhennia sprobny ukrains'ko-pol's'koho porozuminnia. *Visnyk L'vivs'koho universytetu*, 35, 135 [in Ukrainian].
6. Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN [in Polish].
7. Cisek, J. (2008). Tylko razem. Włodzimierz Bączkowski. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 5–6 (88–89), 76–83 [in Polish].
8. Kedryn, I. (1977). Białe kruki. *Kultura*, 10 (361), 71–80 [in Polish].
9. Komar, V. L. (2011). *Kontseptsiiia prometeizmu v politytsi Pol'schi (1921–1939 rr.)*. Ivano-Frankiv's'k: Misto NV, 273–274 [in Ukrainian].
10. Kravchenko, S. (2011). Ukraińs'ki avtory chasopysu Biuletyn Polsko-Ukraiński (Varshava, 1932–38). *Zbirnyk prats' Naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*, 1 (19), 480 [in Ukrainian].
11. Kravchenko, S. (2011). Ukraina v heopolitychnij kontseptsii pol's'kykh prometeistiv na shpal'takh chasopysu Biuletyn Polsko-Ukraiński Wasikewski (Varshava 1932–1938). *Kyivs'ki poloni stychni studii*, VIII, 19 [in Ukrainian].
12. Koval' P., Oldakovs'kyj Ya., & Zuhniak M (Eds.). (2012). *My ne ie ukrainofilamy. Pol's'ka politychna dumka pro Ukrainu i ukraintsiv*. Kyiv: Vydavnychyj dim Kyievo-Mohylians'ka akademiia [in Ukrainian].
13. Pobóg-Malinowski, W. (1937). Bibliografia prac Leona Wasilewskiego. *Niepodleglosc*, XVI, 279–320 [in Polish].
14. Radyshevs'kyj, P. (2011). Biuletyn polsko-ukraiński v istorii ukrains'ko-pol's'koho dialohu kul'tur. *Kyivs'ki poloni stychni studii*, VIII, 10 [in Ukrainian].
15. Rubl'ov, O.S. (2003). Bonchkovs'kyj Volodymyr. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 339) [in Ukrainian].
16. Stempen', S. (1993). Poliaky j ukraintsiv v II Rechi Pospolytij: sprobna dialohu. *Ukraina–Pol'scha: istorychna spadschyna i suspil'na svidomist'*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
17. Stochewska, B. (1998). *Litwa, Bialorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*. Kraków [in Polish].
18. Wasilewski, L. (1927). Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*, 1927, vol. 1, no. 3, 228–236 [in Polish].
19. Wasilewski, L. (1934). Fatalna synteza. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, no. 45, 1–3 [in Polish].
20. Wasilewski, L. (1934). *Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*. Warszawa [in Polish].
21. Wasilewski, L. (1932). O drogi porozumienia. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 2, 2 [in Polish].
22. Wasilewski, L. (1927). Ruski, rusiński czy ukraiński. *Sprawy Narodowościowe*, 4, 388–392 [in Polish].
23. Wasilewski, L. [Płochocki L.]. (1912). *Ukraina i sprawa ukraińska*. Kraków [in Polish].

24. Wasilewski, L. (1933). Wnioski koniunkturalne. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 24, 3 [in Polish].

25. Yaruchyk, O. (2013). Volodymyr Bonchkovs'kyj — rechnyk pol's'ko-ukrains'koho kul'turnoho zblyzhennia. *Ukraina ta Pol'scha: mynule, s'ohodennia, perspektyvy*. Luts'k: RVV Vezha Skhidnoievrop. Nats.un-tu im. Lesi Ukrainky, 2, 117–119 [in Ukrainian].

26. Zashkil'niak, L. (1993). Ukrains'ke pytannia v pratsiakh i diial'nosti Leona Vasylevs'koho. *Ukraina-Pol'scha: istorychna spadschyna i suspil'na svidomist'*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].

УДК 94(430).086“1933/1945”

Марина Михайлюк

канд. іст. наук, докторант

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

E-mail: m.mykhayluk@mail.ru

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ ВІКТОРА КЛЕМПЕРЕРА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АНТИСЕМІТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Стаття присвячена щоденниковим записам німецького філолога єврейського походження В. Клемперера, в яких відображаються особливості антисемітської політики нацистського уряду. Особливість полягала в тому, що уряд у довоєнний період проводив непослідовну антиєврейську політику, на яку впливала міжнародна спільнота. Проте з початком Другої світової війни ситуація змінилася, і доля німецьких євреїв була остаточно вирішена. Становище євреїв залежало від їхньої «чистоти крові». Найбільше від нацистської політики страждали чистокровні євреї, в яких батьки мали єврейське походження, незалежно від релігійної орієнтації. Меншого утиску зазнавали напівкровки та євреї, які перебували у шлюбі з «арійцями». Саме особливості становища євреїв зі змішаних шлюбів на прикладі долі В. Клемперера і перебувають у центрі уваги даного дослідження. Акцентується на умовах його життя, думках про еміграцію, роздумах про депортації, на моральному та фізичному стані, побутових стосунках з «арійцями» за часів гітлерівського режиму.

Ключові слова: щоденникові записи, антисемітська політика нацистського уряду, побут, еміграція, депортації, морально-психологічний стан, німецько-єврейські стосунки.

Maryna Mykhailiuk

PhD in History, Doctoral

M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian

Archeography and Source Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Tr'okhsviatytel's'ka Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: m.mykhayluk@mail.ru

VICTOR KLEMPERER'S DIARY ENTRIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF NAZI GERMANY'S ANTI-SEMITIC POLICY

In this article we are talking about the diary of the German philologist of Jewish origin Victor Klemperer, which displays the features of Nazi government's anti-Semitic policy. The peculiarity was that in pre-war period Nazi government carried inconsistent anti-Jewish policy, because she was influenced by the international public. With the outbreak of World War II things changed and the fate of German Jews was finally solved. The situation of Jews depended on their «purity of blood». Purebred Jews, both of whose parents were of Jewish origin, regardless of religious orientation, suffered the most under Nazi policies. The mongrels and Jews, who consisted in mixed marriages with «Aryans», were less exposed to pressure and persecution. The focus of this study is on situation of Jews from mixed marriages through the life story of V. Klemperer. The article accents conditions of his life, thoughts of emigration and reflections on deportation, moral and physical condition, household relations with «Aryans» in times of Hitler regime.

Keywords: *diary, anti-Semitic policy of the Nazi government, household living conditions, emigration, deportation, moral and psychological state, German-Jewish relations.*

На сьогодні історія Голокосту нараховує чималу кількість записів, які залишило по собі як доросле, так і підліткове єврейське населення європейського континенту часів нацистського режиму. Варто згадати опублікований і перекладений десятками мов світу щоденник Анни Франк. Відомі записи її ровесників та дорослих людей із розчленованої Польщі (Давида Рубіновича, Януша Корчака) та України (Сари Глейх, Юліуша Фоєрмана), окупованої Литви (Іцхака Рудашевського), Угорщини (Єви Хейман), Бельгії (Моше Флінкера) та ін. Опубліковані джерела особового походження дають можливість здійснити порівняльно-історичне дослідження політики нацизму щодо єврейського населення в окупованих європейських країнах.

Серед відомих джерел вирізняються роздуми німецького філолога єврейського походження Віктора Клемперера (9.10.1881, Ландсберг-на-Варті — 11.02.1960, Дрезден) — сина рабина, який 1912 р. охрестився і перейшов у протестантську церкву, напевно для того, щоб одружитися на німкені родом з Кенігсберга (Східна Пруссія / нині російський Калінінград) з музичною освітою. Сам же був спеціалістом із французької літератури, професором романської філології Дрезденського вищого технічного училища (1920–1935, 1945–1947). За часів нацистського режиму подружжя мешкало в Дрездені (Саксонія) та його околицях. У своїх

регулярних записах філолог акцентував увагу на антисемітській складовій державної політики гітлерівського уряду протягом 1933–1945 рр. Фіксував події із власного життя, поступове правове обмеження євреїв, чутки і розповіді сусідів, друзів, знайомих, аналізував майже всі антиєврейські заходи (бойкоту, погроми, примус до еміграції, депортації тощо), настрої серед єврейського та «арійського» населення в місті та на підприємствах, де він працював, їхню реакцію на внутрішню і зовнішню політику уряду Гітлера.

Записи В. Клемперера під назвою «Шлях життя» вперше побачили світ у Німеччині 1989 р., після зняття «залізної завіси» й об'єднання країни. 1995 р. в Мюнхені автору посмертно присуджено премію імені Ганса і Софі Шолль (учасників антинацистського Руху опору). 1998 р. двотомник щоденникових записів за 1933–1941 рр. і 1942–1945 рр. переклали російською мовою й видали у Москві¹.

Щоденник В. Клемперера є унікальним джерелом для дослідження особливостей нацистської політики щодо євреїв, які перебували в змішаному шлюбі з «арійцями». З приходом Гітлера до влади подружжя продовжувало жити разом. Нацисти до останнього не розділяли «змішані» родини, хоча певні обмеження все ж існували. Під час Другої світової війни таким парам заборонялося мешкати в одній кімнаті і з'являтися разом у громадських місцях (на вулицях, у крамницях, аптеках, ресторанах тощо). На окуповану Україну подібна практика не поширювалася. Знищенню підлягали всі особи єврейського походження та діти від «змішаних» шлюбів. Ґрунтовних досліджень про довоєнні стосунки євреїв з етнічними німцями поки що немає, тому може йтися лише про змішані (єврейсько-російські та єврейсько-українські) пари. Перші, здебільшого, проживали у містах, другі — у сільській місцевості.

Щоденникові записи В. Клемперера неодноразово згадувалися в працях зарубіжних та українських істориків, зокрема І. Деака, Н. Фрая, Д. Калчевої, Я. Грицака, О. Давлетова, а творчість як філолога перебувала у сфері наукових інтересів інших фахівців². Однак в історико-джерелознавчому контексті записи В. Клемперера поки що не стали предметом спеціального дослідження.

Я. Грицак, аналізуючи думки Іштвана Деака, пише про те, що причини відмови від депортації євреїв-чоловіків криються в заступницькій діяльності їх «арійських» дружин, які в березні 1943 р. провели масові демонстрації протесту проти винищення своїх чоловіків перед штабквартирою гестапо в Берліні — й гестапо поступилося³. Однак подібна думка є дискусійною, оскільки відомо, що депортації розпочалися задовго до цієї акції, і нацисти довго не мали сталого плану щодо «змішаних пар», тому їх доля розглядалася не лише на Ванзейській, але й інших кон-

ференціях, що відбулися 1942 р. Планувалося залишити на території Райху лише тих євреїв, хто погоджувався на стерилізацію, щоб не мати нащадків «не арійської крові». На решту очікувала ізоляція в таборах і гетто, на кшталт Терезієнштадту.

Метою дослідження є аналіз щоденникових записів німецького єврея, в яких розкриваються особливості внутрішньої антисемітської політики нацистського уряду.

Регулярні записи розпочинаються з січня 1933 р. За кілька місяців автор повідомив про заборону роботи Центрального союзу євреїв Тюрінгії через нібито критику й приниження уряду на основі талмудичних учень. 30 березня нацистські газети опублікували заклик до загальнонаціонального бойкоту єврейських крамниць, підприємств, лікарських кабінетів, адвокатських контор. У нацистських відозвах зазначалося, що релігія не має значення, важлива лише раса. Якщо власник крамниці єврей, а його жінка — християнка або навпаки, крамниця вважалася єврейською. Єврейське походження встановлювалося за наявності хоча би 25% єврейської крові або однієї особи з єврейським корінням до третього коліна (бабки чи діда). Спірні випадки розглядав експерт з расових питань Міністерства внутрішніх справ.

У щоденнику повідомляється, що бойкот відбувся 1 квітня 1933 р. і супроводжувався погромами, побиттями та вбивствами євреїв⁴. Однак шведські й німецькі дослідники зазначають, що бойкот проходив протягом щонайменше трьох днів з 1 по 3 квітня⁵. Ізраїльські колеги пояснюють, що офіційно бойкот відбувався лише один день, але були міста, де він продовжувався неофіційно. Приводом стала нібито підтримка німецькими євреями закордонної критики нацистського терору⁶. Болгарська дослідниця Дора Калчева пише про те, що бойкот став реакцією держави на нібито «міжнародний єврейський заклот проти Німеччини»⁷.

На вході до крамниць штурмовики тримали транспаранти з написами: «Хто купує у єврея, — підтримує закордонний бойкот, розорує німецьку економіку». Бойкоту не підлягали лише банківські установи. «Думаю, що ми швидкими темпами рухаємося до Катастрофи, — зазначив філолог. — Вибух станеться, але ми, євреї, напевно заплатимо своїми життями. Усе, що я вважав неприйнятним німцям — жорстокість, несправедливість, лицемірство, масовий психоз до повного одурманення — все це сьогодні тут процвітає»⁸.

Антиєврейська акція змусила багатьох тікати з Німеччини, але в цілому не досягла своєї мети — налаштувати німців проти своїх співгромадян. Подальші події продемонстрували намагання влади заручитися активною підтримкою населення або принаймні її мовчазною згодою. Упродовж наступних років влада, за різними оцінками, прийме від 400 до

2000 антисемітських постанов та законодавчих актів, які поступово обмежать євреїв у громадянських та економічних правах. Після аншлюсу Австрії і приєднання Судет цей процес відбуватиметься й з тамтешніми євреями.

Попри сподівання на те, що нацистська влада не протримається довго, німецькі євреї чітко розуміли, що при її поваленні вона встигне «поховати їх під своїми уламками». В. Клемперер не ідентифікував себе євреєм, а завжди відчував себе німцем. Тому дуже боляче і з сумом сприймав нацистську політику відносно своїх співгромадян, відчував сором за власну країну. За часів гітлерівського режиму перебував у певній «опозиції» до влади, спілкувався з особами єврейського походження, а також німцями, які потайки критикували політику уряду, адже явні висловлювання невдоволення могли обернутися арештом або концтабором.

Бойкот став початком подальших заходів: витіснення євреїв з державних та громадських посад, зокрема вигнання єврейських викладачів з навчальних закладів. Ще наприкінці березня 1933 р. В. Клемперер записав, що нацисти пропонують звільнити всіх єврейських службовців. Ті, своєю чергою, направили листа райхспрезиденту, але відповіді, на його думку, не дочекалися, адже він писав, що ніхто не насмілювався протестувати. Дрезденські студенти не бажали мати справи з євреями, яким заборонили заходити в студентські гуртожитки. До Мюнхенського університету не пускали викладачів єврейського походження. Водночас відомо, що Гінденбург підтримав звернення євреїв-фронтовиків і попросив Гітлера виключити цю категорію ветеранів Першої світової війни з числа тих, на кого мав розповсюджуватися закон. Проте після його смерті, і ця категорія єврейських службовців зазнала дискримінації.

У Дрездені на вході до студентських гуртожитків висів плакат «Якщо єврей пише німецькою, — він бреше!», адже дозволялося писати лише єврейською. Публікації єврейських авторів, написані німецькою, вважалися перекладами. У ніч на 10 травня влада організувала публічне спалення книжок осіб єврейського походження, а також тих авторів, котрі виступали проти ідеології і політики націонал-соціалізму. Акція відбулася в Гамбурзі, Берліні та інших великих містах. Однак у записах В. Клемперера ця подія навіть не згадується.

Викладача хвилювала передчасна відправка на пенсію й отримання невеликих соціальних виплат від держави, попри те, що мав статус ветерана Першої світової війни. Хоча обмеження його прав на роботі відбувалося поступово: спочатку відмовили бути членом екзаменаційної комісії, а звільнили лише за два роки як людину єврейського походження й викладача з низькою наповнюваністю курсу з французької літератури (записалося лише кілька студентів). Ймовірно, молоді люди не бажали

відвідувати лекції єврейського професора через відповідну державну політику.

Відомо, що з осені 1933 євреям заборонили брати участь у культурному житті країни, проте В. Клемперер очевидно цим не переймався. Натомість він почав регулярно занотовувати, як його родичі, друзі, сусіди, знайомі стали серйозно думати про еміграцію — виїзд до Англії, США та Палестини. Проте візи видавали не всім, а лише тим, у кого там були родичі, й емігранти мали певний фінансовий капітал, що дозволяв їм проживати за кордоном. Водночас свій виїзд В. Клемперер уважав недоцільним і передчасним.

Насамперед про еміграцію почали подумувати безробітні євреї з надією краще влаштувати своє життя. Потенційним емігрантам за виїзд із Німеччини потрібно було заплатити податок — 25% від вартості всього проданого майна й до виїзду відмічатися в поліції⁹. До весни 1934 р. країну покинуло близько 50 тис. чоловік — більшість з них не мали німецького громадянства й були вихідцями зі Східної Європи¹⁰. До вересня 1935 р. кількість емігрантів збільшилася до 75 тис. Багато хто виїжджав до Палестини (30 тис.), США та Британії (9 тис.). Дехто шукав прихистку в Австрії та Чехословаччині, але згодом зрозуміли ненадійність і цих країн. У першій хвилі еміграції переважала інтелігенція, зокрема лауреати Нобелівської премії фізик Альберт Ейнштейн і письменник Томас Манн, інші відомі особи¹¹. Натомість Норберт Фрай зазначає, що рівень дискримінації євреїв постійно змінювався, і після завершення перших антиєврейських заходів чимало німецьких євреїв повернулися з еміграції, особливо з Франції¹².

Напередодні Нового 1934 року професор занотував, що відчуває себе самотнім, ізольованим від решти суспільства, без можливості публікувати наукові роботи, але головне, його постійно супроводжував панічний страх втратити роботу, що не покидав його і в лютому 1935 р. Передчуття звільнення все ж справдилися: 2 травня він отримав з Міністерства освіти відповідне свідоцтво і почав пошуки роботи за кордоном, але все виявилось марним. Наприкінці року підвів підсумок своєї «пенсійної епопеї»: «Показовий пункт про те, що євреї-фронтовики нібито звільняються з повним місячним утриманням, як виявилось зовсім не приймається, — це брехня для закордону, як і все, що робить цей уряд. Не передбачається навіть звичний порядок звільнення на пенсію. ...Я маю жити на суму приблизно в 490 RM (райхсмарок). Проте дехто живе і на менші гроші, і ми обійдемося»¹³.

Навесні 1935 р. євреям заборонили служити в армії, відвідувати кінотеатри, ресторани, курорти й басейни. Однак В. Клемперер це жодним чином не коментує. Його хвилювало те, що влітку цькування євреїв

продовжувалося, і посилювалися погромні настрої. Антисемітську кампанію проводила газета «Der Stürmer», закликаючи винищувати євреїв.

На прийняття у вересні 1935 р. «Нюрнберзьких законів» В. Клемперер відреагував так: «Каторжна тюрма за шлюб або позашлюбні інтимні відносини між євреями й німцями, заборона євреям брати на роботу німецьких служниць молодших за 45 років (тобто дітородного віку. — *Авт.*), [потрібен] дозвіл називати себе євреями, заборона громадянства. Омерзіння буквально душить мене»¹⁴. Стан постійної пригніченості, депресії, відчуття страху за своє майбутнє не покидали його в ці важкі місяці. Він знову писав про вибухонебезпечну ситуацію, що склалася в країні, очікував на черговий погром, запроторення в гетто, конфіскації будинку й грошей, тому перебував у стані «отупіння і безвиході».

На початку 1936 р. моральний стан філолога особливо не змінився, адже він чекав від уряду нових переслідувань. Це відчуття посилилося після вбивства єврейським студентом у Давосі німецького агента НСДАП. Історія замовчувалася пресою, оскільки країна готувалася до Олімпійських ігор і псувати імідж на зовнішній арені було необачним. Однак професор інтуїтивно відчував, що німецький уряд все одно «відіграється» на євреях, це лише питання часу. Зрештою так і сталося.

Антиєврейська пропаганда посилювала наступ на світовідчуття німецького суспільства. 1936 р. у пресі продовжували виходити друком статті Юліуса Штрейхера. І В. Клемперер знову запитав себе: чи переживе він Третій Райх? Намагався прояснити для себе антиєврейську позицію лідерів держави й не розумів, чому світ не протидіє цьому. «Гітлер, Геббельс і Розенберг брешуть відносно євреїв. Постійно думаєш, що десь у середині Німеччини все ж мають нарешті пролунати голоси сорому і страху, що має ж прийти протест з-за кордону, де всюди, навіть у союзній Італії, євреї обіймають найвищі посади, але — нічого! Лише захват від Третього Райху та його культури, лише принизливий, повзучий страх перед його військом і погрозами»¹⁵, — з досадою констатував він.

На початку жовтня 1936 р. євреям заборонили користуватися читальними залами публічних бібліотек. «Арійські» бібліотекарі запропонували філологу брати книжки додому або читати їх у залі каталогів.

1937 рік не став винятковим у нагнітанні антисемітської істерії, яку продовжувала проводити газета «Der Stürmer». У вересневому записі В. Клемперер занотував: «Всюди по дорозі таблички „Євреї небажані”, і тепер під час п'ятого з'їзду нацистської партії нове підстьобування ненависті до євреїв. Євреї-де вбивають іспанців, євреї — злочинний народ, усі злочини від євреїв („Штюрмер”, Геббельс). І народ такий дурний, що всьому цьому вірить. ...Проте кожен помовчує, не вилазить, але у своїй масі всі зрештою всьому вірять»¹⁶. У лютому 1938 р. із сумом

знову записав, що більше ніколи не зможе нікому довіряти в Німеччині і як раніше вільно відчувати себе німцем. І для нього, як для багатьох інших асимільованих євреїв, особливо тих, хто народився і виріс у Німеччині, це відчуття втрати Батьківщини стало особистою трагедією.

Загалом 1938 рік став переломним для німецьких євреїв. У березні будинки дрезденських євреїв почали позначати жовтою зіркою Давида з написом «Jude». За місяць з'явився наказ зареєструвати всю власність, вартість якої перевищувала 5 тис. RM. Газета «Der Stürmer» знову повідомила про чергові скоєні євреями ритуальні вбивства, на що професор з іронією жартував, що не здивується, якщо раптом на своєму подвір'ї знайде підкинута дитяче тіло. Такий розвиток подій, що міг викликати нові погроми, вже не здавався йому чимось фантастичним, а межував з гранню реальності.

У серпні 1938 р. з'явилася постанова про обов'язкові єврейські імена. Був виданий список з 185 чоловічих і 91 жіночого імені, якими мусили називати новонароджених дітей. До тих імен, які не мали єврейського походження, потрібно було додавати «Ізраїль» чи «Сара»¹⁷. З цього приводу в щоденнику з'явився наступний запис: «Я зобов'язаний повідомити відділи запису актів громадянського стану міст Ландсберг, Берлін, управління Дольцшена, що моє ім'я «Віктор-Ізраїль». І тільки так я маю підписувати офіційні листи»¹⁸. З часом за недотримання цієї вимоги порушників почали ув'язнювати щонайменше на три тижні.

З 1 жовтня всі єврейські лікарі позбавлялися права «апробації» — державного допуску до роботи як лікаря або фармацевта-аптекаря, права працювати навіть фельдшерами. Людей просто лишали без засобів для існування. Також у паспортах німецьких євреїв почали проставляти червону літеру «J» («Jude»), що значно ускладнювало життя та користування громадськими закладами, установами, наприклад готелями. «Якою б чудовою була Німеччина, якби можливо було, як раніше, відчувати себе німцем»¹⁹, — сумував за минулим В. Клемперер.

Позиція професора, який до цього наполегливо фіксував усі антисемітські події у Німеччині, здається незрозумілою через нефіксацію виселення з Німеччини 17 тис. польських євреїв²⁰ і подій «Кришталеві ночі» 9–10 листопада 1938 р., що між собою пов'язані. Подобиці цих антиєврейських акцій дослідникам відомі. Під час погрому було знищено 7 тис. єврейських крамниць, спалено 191 синагогу, вбито 91 єврея. До концтабору Дахау потрапило понад 10 тис. осіб, майже стільки ж відправили до Бухенвальду й 9 тис. — до Заксенхаузена²¹. Єврейська школярка Ханна Ранд пригадувала, як палили свитки Тори з місцевої синагоги і вона мусила тижнями сидіти вдома, щоб не потрапити під «гарячу руку» погромників²².

Певним шоком для євреїв стала постанова уряду від 12 листопада 1938 р. про накладення на них контрибуції в 1 млрд. RM, як своєрідної плати за нібито вороже ставлення до німців та відшкодування державі збитків унаслідок погромів, що мали місце й після «Кришталевої ночі». Так, 13 листопада у Лейпцигу штурмовики підпалили місцеву синагогу й універмаг. Власника універмагу заарештували за нібито навмисний підпал будівлі та аферу зі страховкою. Відтак справжні причини контрибуції (своєрідного штрафу у вигляді податку на майно) крилися у фінансовій сфері, адже єврейське майно було застраховано, і держава мала їм компенсувати збитки, тому робити це збиралася за рахунок самих же євреїв. В. Клемперер неодноразово консультувався щодо виїзду з країни, але умови, за яких виїзд могли дозволити, його не влаштовували. Він не хотів втрачати своє майно, адже при переїзді міг взяти із собою лише 60 RM на людину і 7,5% від продажу будинку.

Згідно з постановою Міністерства внутрішніх справ з 2 грудня 1938 р. євреям обмежили пересування вулицями населених пунктів, а в День німецької солідарності взагалі заборонили виходити з будинків з 12 до 20 години. Також євреї отримали повну заборону на користування публічними бібліотеками. «Я думаю, що такого жахливого часу в нас не було ніколи, навіть під час [Першої світової] війни»²³, — констатував професор. Частина німців співчувала своїм знайомим євреям, особливо протестанти, але потайки, оскільки боялися за власне життя.

У грудні з'явилася постанова Гімлера про вилучення у євреїв водійських прав із аргументацією, що вони особи неблагонадійні й можуть завдати на дорогах Райху значної шкоди німецьким водіям, і взагалі принижують своєю присутністю на автобанах німецьке водійське співтовариство, оскільки нібито автостради побудовані німецькими робітниками для німців. Про цю постанову В. Клемперер дізнався від знайомих, які, своєю чергою, почули її зі швейцарського радіо. Нервова система євреїв перебувала на грані зриву.

Друзі, знайомі й родичі професора виїжджали до Швеції та Аргентини. У новорічну ніч 1938/1939 рр. філолог підвів підсумок прожитого року. Аналізуючи становище німецького єврейства, записав: «Я не буду квапитися і стверджувати, що ми вже досягли останнього кола пекла. Невідомість, в якій ми перебуваємо, — це ще не найгірше, тому що в ній жевріє надія. Ще один-два місяці, і нас або когось подібного до нас остаточно знищать. Надія виїхати за кордон сумнівна. Ніхто не хоче допомогти»²⁴. Загалом, за період з 1933 по 1939 роки з Німеччини виїхало близько 235 тис. євреїв²⁵.

Початок 1939 р. розпочався з аналізу, на його думку, винятково надуманого й роздутого владою «єврейського питання», якого насправді

ніколи не існувало ані в Німеччині, ані в Західній Європі загалом. До 1933 р. євреї повністю асимілювалися в німецькому суспільстві. В. Клемперер був упевнений, що відстороненість євреїв від німців — це нацистська вигадка, адже між ними ніколи не було такої ворожнечі, як, свого часу, між протестантами й католиками. Німецькі євреї завжди були частиною німецького суспільства, так само, як французькі євреї — частиною французького. Вони заповнили свою нішу в державі і ніколи не викликали зайвого клопоту. Їх було дуже мало серед промислових робітників і майже не спостерігалось серед сільськогосподарського контингенту. Більшість євреїв отримали німецьку освіту й належали до представників інтелектуальної праці. «Якщо їх бажають зараз у масовому порядку позбавити громадянства і змусити працювати лише в сільському господарстві, це точно закінчиться провалом і викличе лише бунти і хвилювання, адже вони залишаться німцями та інтелігентами»²⁶, — міркував професор.

Відтак філолог уважав, що вирішення німецького або західноєвропейського «єврейського питання» можливе лише у випадку виведення з гри «винахідників» цього питання. Східноєвропейські євреї завжди тікали на Захід: рятувалися від бідності або намагалися отримати європейську освіту. Вони створили в Німеччині «нижчий» прошарок населення, і лише одиницям пощастило піднятися «вгору».

Про те, що антисемітська кампанія не вщухала, а підтримувалася черговими лозунгами й висловлюваннями лідерів країни, повідомляє запис від 5 лютого 1939 р.: «Нападки на євреїв постійно посилюються. У своїй промові в рейхстазі від 30 січня Гітлер знову повторив, що всі його вороги — євреї, і погрожував їх знищенням у Європі, якщо накличуть війну проти Німеччини. ... Вхід євреям до ресторанів заборонений. Євреї небажані»²⁷.

У цей же час з'явилася нова постанова про обов'язкову здачу ювелірних виробів і дорогоцінних металів. У березні В. Клемперер отримав з адміністрації ландрату нове посвідчення особи, в якому на першій сторінці стояла велика літера «J», відбитки обох пальців та ім'я: «Віктор-Ізраїль». Терпіти таке приниження довелося не всім. Частина тих, кому вдалося вирватися за кордон, на думку професора, вже мало цікавилися тим, що відбувалося в середині держави. Вони переставали слухати німецьке радіо, обговорювати політику уряду. Для них цей жах уже скінчився. Моральність таких людей він процитував словами французького поета XVIII ст. Андре Шен'є: «коли двері скотобійні за нами замикаються, іншому стаду, яке залишилося зовні, ми не потрібні». Тобто, ті, кому пощастило виїхати за межі країни, долею решти вже не цікавилися.

На думку шведських науковців, з жовтня 1939 р. розпочалася депортація німецьких євреїв до таборів Польщі, зокрема до Любліна²⁸. Однак ізраїльські дослідники зазначають, що перших німецьких євреїв почали вивозити в лютому 1940 р. Систематичні ж масові депортації розпочалися у жовтні 1941 р. Місцем призначення стали міські гетто Лодзя, Варшави, Риги, Ковно й Мінська. З польських гетто німецькі євреї потрапляли до таборів смерті, зокрема до Аушвіца, з інших — їх вивозили на розстріл. Багато хто помирав від голоду та епідемії²⁹. З цього приводу наприкінці жовтня 1941 р. та в січні 1942 р. професор ще напише: «Євреїв вивозять до Польщі, без нічого, їдуть голі та босі. Тисячі вивозяться з Берліна до Лодзя. ...Ходять чутки, що нібито евакуйовані євреї десь біля Риги були висаджені з вагонів і тут же на місці розстріляні»³⁰.

Єврейська община надіслала філологу лист-запрошення на членство. Однак однозначної відповіді професор довго не давав, а сподівався на підтримку з боку своєї протестантської церкви. Її священники допомагали євреям-християнам, зокрема берлінський теолог Генріх Грюбер. Хоча очолювана ним організація не мала достатніх матеріальних і фінансових ресурсів, а сам він зазнавав переслідувань, побував у нацистських конц-таборах. У той же час протестантських священників єврейського походження міська влада заборонила ховати на євангелістських цвинтарях. Допомогати євреям намагалися й американсько-єврейські комітети, але переймалися долею лише віруючих (ортодоксальних) осіб.

Державна антиєврейська політика посилювалася. У листопаді 1939 р. В. Клемперер записав, що для євреїв збільшили податок на майно з 20% до 25% за умови розміру статку понад 10 тис. RM. Більше того, євреї щорічно мали щедро жертвувати гроші до благодійного фонду «Зимова допомога», що опікувався збіднілими співвітчизниками: влаштовував свята, благодійні обіди, роздавав матеріальну і фінансову допомогу. Також євреї платили податок на утримання єврейської общини. На користь родин фронтовиків з єврейських продовольчих талонів почали відрізати картки на пряники та шоколад. Остання подія була пов'язана з тим, що всі ландрати, голови общин, господарі крамниць і торгівельних лавок отримали наказ про заборону Міністерства з питань продовольства та сільського господарства продавати євреям вироби з шоколаду й какао, а також різноманітну пряничну продукцію. У євреїв почали відбирати картки на одяг, який вони могли купити лише за наявності спеціального дозволу від общини.

До 1 квітня 1940 р. родина професора мала звільнити власний будинок, адже євреїв суттєво обмежили в користуванні квадратними метрами. Оскільки його дружина була «арійкою», то їм дозволили займати дві окремі кімнати в «єврейських будинках», адже проживати разом

в одній кімнаті було заборонено. Свій будинок В. Клемперер міг здати в оренду, продати або просто зачинити. Поміркувавши, він вирішив здати будинок з присадибною ділянкою в оренду одному німецькому торговцю терміном на 2 роки, проте договір оренди уклала община, і без її дозволу він не мав права його розірвати. Більше того, орендатор мав першочергове право купівлі будинку за фіксовану ціну, встановлену общиною. Примусове переселення євреїв до спеціальних будинків означало, поперше, їх розміщення і концентрацію у «відкритому гетто» з метою ефективного нагляду/контролю з боку влади та єврейської общини, а, по-друге, надавало німцям можливість фактично за безцінь придбати залишене єврейське майно. «Нацисти хочуть, щоб євреї продали свої приватні будинки «добровільно» і тим самим позбутися процедури їх примусової експропріації»³¹, — міркував філолог.

Із 1 січня 1940 р. дрезденським євреям обмежили вільну закупівлю продуктів у місті. Вони мали отоварюватися лише в спеціально відведених крамницях свого району, тобто в районі свого гетто й не «вештатися» містом. Напевно, це було продиктовано тим, щоб максимально запобігти контактам з «арійцями». Наказ про виокремлення спеціальних продовольчих магазинів і торговельних точок для обслуговування євреїв з'явився ще 13 вересня 1939 р.

Попри значні утиски, родина професора поступово перестала думати про еміграцію. Своє рішення залишитися в Німеччині він пояснив так: «Я весь час говорю собі: або я переживу цю війну, тоді мені не потрібно буде виїздити, або я її не переживу, тоді мені тим більше не потрібно буде виїздити, а під час війни я все рівно виїхати не зможу»³². З 23 серпня 1941 р. (за іншими даними — з жовтня) еміграція німецьких євреїв була призупинена і В. Клемперер знову зазначив: «Доля вирішить нашу участь. Нам залишається лише підкоритися. Під час війни виїхати вже не зможемо, а після війни — вже не знадобиться»³³. Загалом з території «Старого Райху» до кінця жовтня 1941 р. виїхало 360 тис. євреїв³⁴.

Ще у жовтні 1940 р. з'явилися нові обмеження: євреям заборонили користуватися приватними абонентами при бібліотеках, що видавали книжки на дім. Наприкінці лютого 1941 р. В. Клемперера зобов'язали протягом тижня продати свою машину, адже для євреїв уже протягом року діяла заборона мати власний автотранспорт. Загалом про німецько-єврейські стосунки він висловився так: «Усі на світі бояться, що на них впаде навіть незначна підозра у симпатіях до євреїв, і цей страх, як мені здається, весь час збільшується»³⁵.

До вересня 1941 р. філолог отримував державні дотації через низький дохід. Вибір продуктів харчування за картками був обмежений, тому родина деякий час користувалася ресторанним меню. Хоча поступово і в

ресторанах їжа стала мізерною, надто дорогою, і вони були змушені двічі на тиждень готувати самі.

Чутки, що ходили єврейським середовищем про носіння «зірки Давида», справдилися. Дорослі мали носити її на лівому боці грудей. Відповідна постанова набула чинності у вересні 1941 р. Нашивки продавала єврейська община. Також євреям заборонили покидати межі міста, користуватися автобусами. Дозволили їздити трамваями, але стояти на передньому майданчику. Все це дуже сильно вплинуло на стан здоров'я людей, почастишали істерики і серцеві напади.

Як зазначають шведські дослідники, загалом настрої у німецькому суспільстві постійно змінювалися. Більшість німців або підтримували намагання уряду очистити Німеччину від євреїв, або залишалися до них байдужими, коли почалися депортації євреїв, контакти між ними були практично повністю розірвані³⁶. Проте дана думка є дискусійною з огляду на те, що фіксував професор про німецько-єврейські стосунки.

Депортацію євреїв до концтаборів та гетто В. Клемперер називає «евакуацією», і це не дивно, оскільки відповідна термінологія була поширеною в нацистській Німеччині й затверджена Ванзейською конференцією з метою нерозголошення правдивої інформації щодо подальшої долі євреїв та уникнення зайвої паніки. Майно тих, кого відправляли етапом, конфісковували для продажу на аукціоні. Ніхто з людей точно не знав, кого, коли і куди будуть вивозити. Ешелони вирушали нерегулярно, інколи депортації переносилися на невизначений термін.

Початок депортацій викликав хвилю занепокоєності за кордоном. Дехто зі знайомих професора отримав від родичів з США кубинські візи і проплачені проїзні квитки, але їм це вже не допомогло. Німеччина перестала видавати закордонні паспорти або видавала лише тим, кому виповнилося 60 років. Аналізуючи питання еміграції, В. Клемперер знову, в черговий раз, сам себе втішав. «Ми залишаємося, — писав він. — Якщо ми поїдемо, ми врятуємо наші життя, але будемо до кінця своїх днів залежними й бідними. Якщо ми залишимося, наше життя буде під загрозою, але ми збережемо шанс на достойне існування, якщо, звичайно, виживемо. Одне втішає: від'їзд все рівно неможливий, і від нас тут нічого не залежить. Все вирішує доля. Якщо б ми, наприклад, навесні переїхали жити до Берліна, вже були б де-небудь у Польщі»³⁷.

На початку грудня 1941 р. В. Клемперера дуже турбувала запланована общиною примусова інвентаризація єврейського майна, оскільки вважав, що в майбутньому відбудеться його подальша конфіскація та депортація власників. Після подачі інвентарної декларації він чекав на домашній обшук і думав, як сховати щоденник, щоби не потрапити до концтабору. Тому переховував записи в «арійських» родичів дружини.

Взимку 1941/1942 рр. нацисти розгорнули кампанію збору теплих речей. «Арійці» мали віддавати їх «добровільно», у євреїв хутрянні та вовняні речі конфісковували. У січні 1942 р. В. Клемперер радісно записав: «Ура, я живу! Оголошена евакуація тутешніх євреїв, за виключенням тих, кому понад 65 років; тих, хто нагороджений Залізним Хрестом 1-го ступеня; тих, хто проживає у «змішаних» шлюбах, навіть якщо немає дітей»³⁸. Ймовірно, запис пов'язаний з рішенням Ванзейської конференції, у протоколі якої зазначалося, що євреї понад 65 років евакуації на Схід не підлягали, їх мали виселити в «гетто для старців» (Терезієнштадт). Перевага надавалася тим, хто отримав важкі поранення під час Першої світової і тим, хто мав «Залізний Хрест 1-го ступеня»³⁹.

Депортації також не підлягали дрезденські євреї, у тому числі зі «змішаних» шлюбів, в яких усі або хоча б один із подружжя працював на воєнному концерні «Цейс-Ікон». Робоча сила підприємства поповнювалася за рахунок примусової трудової повинності та арештованих гестапо людей. Навесні 1942 р. на заводах концерну працювали (як у денну, так і в нічну зміну) діти 15–16 років, адже закон про захист підлітків для євреїв був скасований. У червні почастішали випадки виходу заміж єврейських жінок за робітників концерну, щоб уникнути відправки до концтаборів Польщі.

У березні 1942 р. професор у щоденнику записав: «Сьогодні в газеті оголошено про скорочення норм на хліб, м'ясо, жири (до 1/2 фунта хліба, 100 г м'яса на тиждень, 250 г жиру на місяць). І це в момент великої нестачі овочів і картоплі! Люди перебувають у пригніченому стані. Постійне недоїдання. Тепер мені рідко випадає наїстися досита. ...Міняємо маргаринові талони на хліб. Повна відсутність картоплі. Сьогодні Єва (дружина. — *Авт.*) вчила мене готувати брукву. Мерзну в неопаленій кімнаті»⁴⁰. У травні родина харчувалася залишками хліба й картоплі завдяки допомозі від знайомих «арійців», які віддали свої «хлібні» талони. Під час чергового обшуку поліція забрала всі запаси масла і хліба, вилила молоко. Згодом для дорослих євреїв узагалі скасували картки на молоко, а з січня 1943 р. почали видавати молочні продукти лише дітям до 6 років.

На початку червня 1942 р. морально-психологічний стан В. Клемперера не змінився. Він писав про те, що всі вигадані нацистами заборони — ніщо, порівняно із загрозою домашнього обшуку, знущань, побиття, тюрми, концтабору й насильницької смерті. Його родина виживала за рахунок «подачок» від добрих людей, зокрема знайомі «арійці» допомагали їм картоплею. Після походу за покупками дружина поверталася майже або зовсім з пустими руками.

Домашні обшуки й відвідини євреїв гестапівцями почастішали. Виїзд єврейських лікарів до своїх пацієнтів власним автотранспортом дозво-

лявся лише вночі та й то в найтяжчих випадках. Зазвичай на виклики виїздили медсестри. З 30 червня в місті закрилися всі єврейські школи, було заборонено давати учням приватні уроки. Єврейські родини, окрім «змішаних шлюбів», мали обов'язково здати всі електроприлади й грамофони.

Єврейських продовольчих карток для нормального харчування не вистачало, їх кількість була обмежена. Зменшилися норми видачі продовольства для єврейських дітей на м'ясо, хліб, цукор, какао, фрукти. У липні євреям, у т. ч. зі «змішаних шлюбів», повністю заборонили купувати або передплачувати будь-які німецькі друковані видання. Почали арештовувати навіть за ненавмисне прикриття єврейської зірки. Підводячи підсумки урядової антисемітської політики за останні три роки, професор зазначив: «Влітку 1940 р. нам були доступні далекі екскурсії, влітку 1941 р. — хоча би піші прогулянки і їжі вдосталь. Влітку 1942 р. — дружина бігає по місту, щоб хоча би щось купити, а я живу, як у полоні, і ми обоє сильно голодуємо. Я щоденно ставлю собі питання: чи переживу я наступне літо 1943 р.? Адже всіх чоловіків з нашого єврейського будинку вже немає в живих»⁴¹.

У цей час дрезденських євреїв почали масово відправляти в табір Терезіна у Північній Богемії, що мав репутацію пересильного місця на шляху до таборів знищення. З цим був пов'язаний і новий ріст самогубств серед єврейського населення. Для кожного єврейського транспорту нацисти завчасно планували «запасних» кандидатів, оскільки гестапо не сумнівалося, що обов'язково буде якась кількість самогубств.

Серед євреїв точилися розмови про неминучий для них кінець, якщо гітлерівський режим не зазнає краху найближчим часом. Люди поступово виснажувалися, впадали в апатію і мріяли лише про одне — вижити. У новорічну ніч 1942/1943 рр. В. Клемперер підвів невтішні підсумки антиєврейської політики в Німеччині: «Із їжі: картопля й капуста. Усі, з ким ми зустрічали минулий Новий рік, стерті з лиця землі, померли, вбиті, наклали на себе руки, відправлені на загибель. Цей 1942 рік із усіх 10 років під владою нацистів був найгіршим. Нас піддавали все новим приниженням, переслідуванням, образам, таврували ганьбою. Кожного дня ми відчували смертельну загрозу. Коли настане кінець війні і цьому режиму, визначити важко. ... У глибині душі я відчуваю безнадійність. Я навіть не здатен уявити собі, що зможу коли-небудь жити без зірки, як вільна людина й у відносно нормальних матеріальних умовах»⁴².

На початку січня 1943 р. євреям місцевого заводу «Цейс-Ікон» оголосили про масове звільнення. Попри те, що керівництву підприємства минулого року вдалося відстояти перед владою своїх єврейських робітників й уникнути їх відправки до концтаборів Польщі, вже на початку

цього року євреїв примусово почали звільняти з роботи через запровадження нового закону, який забороняв використовувати їхню працю на німецьких оборонних підприємствах. Звільнених дрезденських євреїв община через місцевий муніципалітет намагалася влаштувати на іншу роботу, зокрема на залізничний транспорт. Проте загроза відправлення до концтаборів залишалася.

У Дрездені діяв табір Хелленберг, до якого звозили немісцевих євреїв, зокрема хемницьких. Наприкінці лютого 1943 р. табір був реорганізований у поліцейську тюрму. В ніч з 2 на 3 березня всіх в'язнів табору повантажили до вагонів для худоби й доправили до Аушвіца. Після селекції більша частина німецьких євреїв прямо з платформи була відправлена в газові камери. У цей же час усіх дрезденських євреїв мали вивезти в чергову «евакуацію», і В. Клемперер радів від того, що не чіпали «змішані шлюби», і він все ще живий. У середині квітня писав: «Я все ще не заарештований, нас поки що не виганяють з квартири і поки що не мобілізують виконувати трудову повинність»⁴³. Однак це виявилось явищем тимчасовим. За три дні його відправили на фірму «Віллі Шлютера» фасувати трав'яний чай.

Поряд з євреями працювали «арійські» жінки і ставилися до них досить доброзичливо, гуманно. Більше того, знайомі дружини допомагали родині продуктами харчування і талонами на кофе. Проте на вулицях міста побутовий антисемітизм все ж відчувався. Євреям часто плювали вслід. У травні 1943 р. на підприємстві, де працював професор, навіть відбувалися дискусії з цього приводу. Робітники намагалися поміж собою з'ясувати: наскільки німецьке суспільство «заражене» антисемітизмом? Одні висловлювали думки, що він характерний для всіх класів, є вродженим, всеохоплюючим, незламним. Інші не погоджувалися з таким формулюванням, а запевняли, що антисемітизм притаманний лише освіченим верствам суспільства, а не простим робітникам.

Наприкінці жовтня 1943 р. «фабрика Шлютера» закрилася. Єврейських робітників перевели на картонну «фабрику Шварца», де ставлення до них було далеко не таким лояльним, як на попередньому місці роботи. Господар не видавав додаткових продуктових талонів за довготривалу зміну в 10 год.

Під час нальотів союзної авіації на підприємствах Дрездена почали запроваджувати заняття з протиповітряної оборони і пожежної безпеки. З 15 січня 1944 р. вийшли нові поштові правила. Для міжнародного листування необхідно було в поліції отримати дозвіл — спецкартку, яку євреям не видавали. Між німцями точилися розмови про закінчення війни і ставлення до євреїв, з якими поводитися «занадто суворо, адже вони тяж люди». Родина Клемперерів продовжувала товаришувати з німцями-

антинацистами, які їм співчували і підтримували продуктами харчування (картоплею, сухими овочами, консервацією).

Працюючи вже на новій фабриці, професор продовжив фіксувати настрої серед робітників. «Якщо брати людей окремо, — писав він, — то без сумніву, 99% як жіночого, так і чоловічого персоналу налаштовані антинацистські, здатні на дружні почуття до євреїв, ненавидять війну й втомилися від тиранії. Але їх стримує страх перед 1% тих, хто залишається вірним Гітлеру й уряду, страх перед в'язницею, смертю, калею»⁴⁴. Пропрацювавши чотирнадцять місяців, В. Клемперер вирішив зробити собі довідку про поганий стан здоров'я і у червні 1944 р., попри заборону звільняти працездатних осіб до 65 річного віку, все таки добився звільнення від трудової повинності.

Восени 1944 р. серед дрезденських євреїв зі «змішаних» шлюбів і напівкровок ходили постійні чутки про розлучення «змішаних пар» та ймовірну відправку в концтабір Бухенвальд, як це зробили з євреями інших розбомблених міст. Крім того, вони панічно боялися, що їх чекає доля польських, угорських, балканських євреїв, яких перед відступом німецьких військ вбивали. Професор знав про масові розстріли і знищення газом.

Через постійні нальоти й значні руйнування, реальну можливість оточення міста союзними військами, місцевій владі, яка доживала свої лічені місяці/тижні, вже було не до євреїв. Евакуація працездатних мешканців Дрездена розпочалася в лютому 1945 р., з метою риття окопів і підготовки оборони міста. Від примусових робіт звільнялися родини, чий сини загинули під час Першої світової війни або мали державні нагороди (Залізний Хрест 1-го ступеня), важкохворі.

Євреї сильно панікували, очікували смерті, знову з'явилися розмови про самогубство. Почали зривати з себе «зірку Давида», щоби приховати свою національність і вижити. Навіть намагалися непомітно виїхати з міста разом із німецькими та іншими біженцями, відступаючими військами. Родина Клемперерів переховувалася в Баварії до її зайняття американськими військами, мешкала в покинутих сільських будинках, а після підписання Німеччиною капітуляції, повернулася до зруйнованого Дрездена.

Щоденникові нотатки В. Клемперера дають змогу зробити певні узагальнення щодо внутрішньої антисемейської політики нацистського уряду, настроїв громадян тощо. Записи підтверджують вже відому інформацію про: 1) моральні та фізичні страждання німецьких євреїв часів гітлерівського режиму, їх значну правову дискримінацію; 2) довоєнну політику уряду щодо витіснення єврейства з суспільно-економічного життя країни, його ізоляцію в гетто та концтаборах, примус до

еміграції; 3) зміни у воєнний час вектору внутрішньої політики на їх депортацію за межі Райху, а згодом і ліквідацію чистокровних євреїв.

Записи доповнюють і деталізують інформацію про: 1) особливості становища євреїв зі «змішаних шлюбів», які почувалися привілейованіше за інші категорії населення, депортації на Схід не підлягали особливо ті з них, хто мав заслуги перед Батьківщиною; натомість усіх працездатних осіб залучали до виконання трудової повинності на благо Німеччини; 2) посилення антиєврейських настроїв у суспільстві після запровадження носіння «зірки Давида», хоча ставлення дорослого населення до своїх єврейських співгромадян не можна назвати «тотально антисемітським» (окрім держслужбовців); 3) наші знання та уявлення про фінансово-економічні обмеження євреїв (користування рухомим/нерухомим майном, оподаткування), діяльність єврейської общини, різних громадських організацій, що допомагали знедоленим, мігрантські настрої євреїв (причини залишення чи виїзду з Німеччини), їх морально-психологічний стан (зокрема причини вчинення самогубств) тощо.

---

¹ Клемперер В. Свидетельствовать до конца. Из дневников 1933–1945 гг. [пер. с нем.]. — М.: Прогресс, 1998. — 239 с.

² Суковатая В. «Тоталитарный язык» как один из инструментов Холокоста: исследования нацистского бессознательного в работах Виктора Клемперера // Проблемы истории Голокоста (Дніпропетровськ). — 2015. — Вип. 7. — С. 85–97.

³ Грицак Я. Голокост. У кн.: Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. — Вид. 3-тє. — К.: Грані, 2011. — С. 118–135; Його ж. Незрозумілий Голокост // Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наук. статей та виступів українських і зарубіжних істориків. — Львів: ЗУКЦ, 2012. — С. 82–89.

⁴ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 14.

⁵ Брухфельд С., Левин П. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе 1933–1945 гг. — М.: Текст, 2000. — С. 20; Фрай Н. Государство фюрера: национал-социалисты у власти. Германия, 1933–1945 гг. [пер. с нем.]. — М.: РОССПЭН, ГИИМ, 2009. — С. 137.

⁶ Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней / Пер. с иврита, с добавлением материалов об истории советского еврейства под ред. И. Абрамской. — Иерусалим: Яд Вашем, 2007. — С. 18.

⁷ Калчева Д. Холокост в Третия Райх и неговите съюзници. — София: Дими-99, 2008. — С. 6.

⁸ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 16.

⁹ Там само. — С. 23.

¹⁰ Гутман И., Галиль Н. Вказ. праця. — С. 31.

¹¹ Калчева Д. Вказ. праця. — С. 10–11.

¹² Фрай Н. Вказ. праця. — С. 135.

¹³ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 48.

¹⁴ Там само. — С. 45.

¹⁵ Там само. — С. 62.

- ¹⁶ Там само. — С. 70.
- ¹⁷ Калчева Д. Вказ. праця. — С. 16.
- ¹⁸ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 78–79.
- ¹⁹ Там само. — С. 78.
- ²⁰ Брухфельд С., Левин П. Вказ. праця. — С. 20; Гутман И., Галиль Н. Вказ. праця. — С. 26.
- ²¹ Калчева Д. Вказ. праця. — С. 18.
- ²² Тропою памяти: Учебное пособие по преподаванию истории Катастрофы (Шоа) / Авт.-сост. Маша Полак-Розенберг, Калман Нотариус. — Иерусалим: Яд Вашем, 2012. — С. 26.
- ²³ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 85.
- ²⁴ Там само. — С. 90.
- ²⁵ Гутман И., Галиль Н. Вказ. праця. — С. 41.
- ²⁶ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 91.
- ²⁷ Там само. — С. 93.
- ²⁸ Брухфельд С., Левин П. Вказ. праця. — С. 20.
- ²⁹ Транспорт. История одной депортации / Под ред. Ирит Абрамской. — Иерусалим: Яд Вашем, 2011. — С. 10.
- ³⁰ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 129, 136.
- ³¹ Там само. — С. 105.
- ³² Там само. — С. 113.
- ³³ Там само. — С. 126.
- ³⁴ Музей-меморіал «Будинок Ванзейської конференції». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/ukrain/text-zum-protokoll.pdf
- ³⁵ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 118.
- ³⁶ Брухфельд С., Левин П. Вказ. праця. — С. 21.
- ³⁷ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 132.
- ³⁸ Там само. — С. 137.
- ³⁹ Музей-меморіал «Будинок Ванзейської конференції». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/ukrain/text-zum-protokoll.pdf
- ⁴⁰ Клемперер В. Вказ. праця. — С. 142.
- ⁴¹ Там само. — С. 161.
- ⁴² Там само. — С. 172, 174.
- ⁴³ Там само. — С. 182.
- ⁴⁴ Там само. — С. 200.

REFERENCES

1. Abramskaja, I. (Ed.). (2011). *Transport. Istorija odnoj deportacii*. Ierusalim: Jad Vashem [in Russian].
2. Bruhfel'd, S., & Levin, P. (2000). *Peredajte ob jetom detjam vashim. Istorija Holokosta v Evrope 1933-1945 gg*. Moskva: Tekst [in Russian].
3. Fraj, N. (2009). *Gosudarstvo fjurera: nacional-socialisty u vlasti. Germanija, 1933–1945 gg*. Moskva: ROSSPJeN, GIIM [in Russian].
4. Gutman, I., & Galil', N. (2007). *Katastrofa i pamjat' o nej*. Ierusalim: Jad Vashem [in Russian].

5. Hrytsak, Ya. (2011). *Holokost. Zhyttia, smert' ta inshi nepryiemnosti: statti ta esei* (pp. 118–135). (3d ed.). Kyiv: Hrani [in Ukrainian].
6. Hrytsak, Ya. (2012). *Nezrozumilyj Holokost. Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu vijnu: zbirnyk nauk. statej ta vystupiv ukrains'kykh i zarubizhnykh istorykiv* (pp. 82–89). L'viv: ZUKTs, 2012 [in Ukrainian].
7. Kalcheva, D. (2008). *Holokost v Tretija Rajh i negovite s'juznici*. Sofija: Dimi-99 [in Bulgarian].
8. Klemperer, V. (1998). *Svidetel'stvovat' do konca. Iz dnevnikov 1933–1945 gg.* Moskva: Progress [in Russian].
9. Muzej-memorial Budynok Vanzejs'koi konferentsii. Retrieved from http://www.ghwk.de/fileadmin/user_upload/pdf-wannsee/ukrain/text-zum-protokoll.pdf [in Ukrainian].
10. Sukovataja, V. (2015). Totalitarnyj jazyk kak odin iz instrumentov Holokosta: issledovanija nacist'skogo bessoznatel'nogo v rabotah Viktora Klemperera. *Problemy istorii Holokostu*. (Vyp.7, pp. 85–97). Dnipropetrovs'k [in Russian].
11. *Tropaju pamjati: Uchebnoe posobie po prepodavaniju istorii Katastrofy (Shoa)*. (2012). Ierusalim: Jad Vashem [in Russian].

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 25

Тексти подаються в авторській редакції, за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат, тощо відповідає автор. Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи поглядів їхніх авторів.

Науково-допоміжна робота і комп'ютерний набір:
А.О. Погребна, Н.М. Рагуцька

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет:
Л.А. Зубець

Підписано до друку 27.10.2016 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 37,21. Обл. вид. арк. 36,96.
Тираж 300. Зам. 27. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.